गांधी कस्तूरचंद्रस्यात्मजवालचंद्रस्य स्मरणार्थं ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला

४

श्रीमद्भट्टाकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्तिकं ।

४

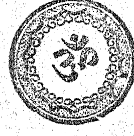
संपादकः—

न्यायतीर्थ पंडित गजाधरलालजैन शास्त्री ।

तथा

श्रीयुत पंडित मक्खनलालजैन सिद्धांतशास्त्री ।

मूल्यं रूप्यकपंचकं ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

४

आचार्यवर्यश्रीमद्भट्टाकलंकदेवविरचितं

तत्त्वार्थराजवार्त्तिकं ।

श्रीयुत न्यायतीर्थपंडितगजाधरलालजैन साहित्यशास्त्रिणा
संपादितं

तच्च

इस्लामाबादनिवासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचंद्रस्यात्मजबालचंद्रस्य स्मरणार्थं
श्रीभारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाया मंत्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थचंद्रप्रभानाम्नि मुद्रणयंत्रालये मुद्रापितं ।

श्रीवीरनिर्वाणसंवत्सरः २४४१ । खिष्टाब्दः १९१५ ।

Printed by Gauri Shankar Lal Manager,
at the Chandraprabha Press Benares City
Published by Pannalal Jain Benares.

प्रस्तावना ।

सहृदयप्राज्ञप्रवर ! अद्य समुपतिष्ठे नाम स्वयंकष्टायमानमपि शुद्धतमग्रंथसाहाय्याभावात्कष्टत्व-मायमानममुं श्रीमद्राजवार्तिकं यथामति संपाद्य श्रीमतां पुरस्तात् । इदं च भगवदुमास्वामि (उमास्वाति) मुखविनिर्गतस्यार्हतसिद्धांतक्षीरार्णवमथनसमुद्भूतघृतकल्पस्य **श्रीमोक्षशास्त्रस्य** झटिति स्फुटतमार्थप्रति-पादिका महती टीका । न केवलं दिगंबरजैनसमाज एव मोक्षशास्त्रस्य (तत्त्वार्थसूत्रस्य) गरीयसी समादृ-तिर्विश्रुतिश्च परं सहयोगिनोऽपि श्वेतपटप्रभृतयः समामनंति तद्बहुलतमया निष्ठया । सूत्राणां वृद्धिह्रासपरि-मार्जनपक्षमवलंब्य संशेरते कतिपये, भगवदुक्तं मूलभूतं किमिति ? तदन्यत्

तत्त्वार्थराजवार्तिकं

दिगंबरसमाजे टीकैषा विशेषतया राजवार्तिकनाम्ना विश्रूयते । ग्रंथप्रणेत्रा तु भगवदकलंकदेवेन—

प्रणम्य सर्वविज्ञानमहास्पदमुरुश्रियं ।
निर्धौतकल्मषं वीरं वक्ष्ये तत्त्वार्थवार्तिकं ॥ १ ॥

पद्येनामुना तत्त्वार्थवार्तिकाभिधया व्यश्रावि, तत्र कारणमिदं निर्णीयते श्रीमद्भट्टाकलंकविरचित-वार्तिकाणां झटितिप्रतिपत्तिद्योतकैः प्रमितैश्चाक्षरै दुष्प्रतिपाद्यतमस्य विषयस्य प्रतिपादनशैलीं सरलामनु-गम्य समादाय च नामैकदेशपक्षं भक्तिस्रोतोंऽतःपातितया केनापि विदुषा भवेत्प्रदत्तं वार्तिकाणां भावस्फोरणाय राजवार्तिकमिति तदीयं नाम ।

मोक्षशास्त्रस्य प्रस्फुटतत्त्वार्थप्रतिपादकत्वात् तत्त्वार्थसूत्रनाम्नापि जागर्ति विश्रुतिः । तस्योपरिष्टादेव र्तिकस्यास्य विरचितत्वात्, वार्तिकमिदं मान्यस्य विज्ञायीति प्रस्फुटप्रतिपत्तये च, देवस्तु तत्त्वार्थवार्तिकनाम्ना कामिमां व्याजहार । ततो ग्रंथनामनि मा कश्चित्संशयिष्टेत्यस्माभिस्तदीयं नाम तत्त्वार्थराजवार्तिकमिति दुदबोधि । अस्यैव वार्तिकस्य **तत्त्वार्थवार्तिकालंकारः, राजवार्तिकालंकारश्चेति** द्वे नामनी अपि स्तः

तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेसज्ज्ञानोपयोगित्वाच्छास्त्रेऽस्मिन् प्रामुख्येन मोक्षस्वरूपमेव भगवान् व्यवै-त् । तत्र यद्यपि केचित् सुप्रतिभाः षड्विंशतितत्त्वानि व्याजह्रुः, अन्ये च सप्ततत्त्वानि षट्तत्त्वानि अपरे षडधिकदशतत्त्वानि, एकं तत्त्वं च परे । किंत्वार्हतनये मूले जीवाजीवेतितत्त्वद्वयेवोच्यमाने, स्रवबंधयोः संसारोत्पत्तिप्रधानहेतुत्वेन संवरनिर्जरयोश्च परमनिश्रेयसपरमकारणत्वेन जीवाजीवास्रवबंध वरनिर्जरामोक्षेतितत्त्वसप्तकं समुपवर्णितं, पराभिमततत्त्वानामत्रैवांतर्भावविभावनात् तथा च सूत्रितं—

जीवाजीवास्रवबंधसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वं ॥४॥

नच तत्त्वस्वरूपस्य परमनिश्रेयसज्ज्ञानोपयोगित्वमसिद्धं सर्वैर्मोक्षाभ्युपगंतृभिस्तत्त्वानां साक्षात्परंपर-या वा तत्कारणत्वेनोल्लेखात् तद्यथा—

धर्मविशेषप्रसूतद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेसाधिगम इति काणादाः **प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्क-निर्णयवादजल्पवितंडाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम** इति गौतमीयाः **प्रकृतिपुरुषविवेको मोक्ष** इति कापिलाः । **'आनंदं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते'** इत्यागमप्रामाण्यात् **आनंदरूपो मोक्ष** इति वेदांतिनः । एवमन्येऽप्यास्तिकंमन्याः तत्त्वस्वरूपस्य परमनि-

श्रेयसज्ञानानुकूलत्वमभिमन्यंते । आर्हता अपि क्षायिकसम्यग्दर्शनादिस्वस्वभावाभिव्यक्तिमाविर्भावमेवाभिमन्य माना मोक्षकारणत्वेन तत्त्वस्वरूपं समुल्लिखंति ततश्च तत्त्वस्वरूपस्यावश्यं प्रतिपाद्यत्वेन शास्त्रेऽस्मिन् तत्त्व स्वरूपोपवर्णनं नापार्थकं ।

आर्हतनये **'सन्मात्रं तत्त्वमिति'** तत्त्वलक्षणं न्यदर्शि, सच उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं **उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदित्यनुशासनात्** । नचैतल्लक्षणमव्यापि लक्ष्यमात्रे सत्त्वात् । नाप्यतिव्याप्तं अलक्ष्यवृत्तित्वाभावात् नाप्यसंभवि, अबाधबोधतया लक्ष्ये सत्त्वात् अत्र कश्चित्—

नन्वस्तु घटकटादीनामुत्पादविनाशशालित्वं न त्वात्मनः नित्यत्वाद्विभुत्वाच्च कालादिवत्, यद्यात्मन उत्पादविनाशशालित्वं स्यात्तान्यत्र कालाकाशादौ दुर्वारितं स्यान्न घटादिवदात्मनोऽपि तत्त्रितयसंगतत्वात् कालाकाशस्य च पक्षांतर्भावविभावनात् तथाहि—

यथा घटोत्पत्तौ प्राच्यस्य मृत्तिकायाः पर्यायरूपस्य पिंडस्य विनाशः, घटपर्यायस्य च समुत्पादः मृत्तिकायाः पर्यायद्वयेऽपि तदवस्थत्वात् ध्रुवता तथा पर्यायपर्यायिणोऽभेदात् पर्यायनाशे द्रव्यनाशस्यापि सभवात् आत्मनोऽपि पूर्वपर्यायेण विनाश उत्तरपर्यायेण प्रादुर्भावः, आत्मत्वेन ध्रुवता । एवं कालाकाशादिष्वपि, पूर्वोत्तरपर्याययोर्विनाशोत्पादाभ्यां—उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वस्यानिवार्यत्वात् । एवं सुवर्णपर्यायेषु कटकादिषु पयःपर्यायेषु दध्यादिषु चोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं परिभावनीयं । एनमेव भावं पुरस्कृत्य समुपवर्णयांचक्रिरे भगवत्समंतभद्रस्वामिनः ।

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयं ।
शोकप्रमोदमाध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकं ॥
पयोव्रतो न दध्यत्ति न पयोत्ति दधिव्रतः ।
अगोरसव्रतं नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकं ॥

ततश्च द्रव्यार्थिकनयमवलंब्य द्रव्यस्य विनाशाभावात् पर्यायार्थिकनयमवलंब्य पर्यायाणां विनाशोत्पादात्कथंचिन्नित्यानित्यत्वमनुसंधेयमात्मनः, कूटस्थनित्यत्वे, अर्थक्रियाया अभावात् । अर्थक्रियायाश्चाभावे तत्त्वस्यापि व्याहन्यमानत्वात् ।

विभुत्वं च परपरिकल्पितमात्मनो नो युक्तियुक्तमवतिष्ठते प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधात् शरीरावच्छिन्नात्मन एवाहंप्रत्ययविषयत्वेन तदितरत्रात्मनोऽननुभवात् । न च यद्यन्मध्यमपरिमाणवत्तत्तत्कृतकं यथा घटादीति व्याप्त्या घटादिवदात्मनोऽनित्यत्वापत्तिः ? तथाविधायां व्याप्तौ प्रमाणाभावात् घटादीनामपि सर्वथाऽनित्यत्वानभ्युपगमेनात्मवदेव कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वस्वीकाराद् दृष्टांतस्यानुकूलत्वात् । दूषणमिदं सर्वथा नित्यत्ववादिन एवाधिक्षिपति नास्मान् । एतेन संकोचविकाशशालित्वाद्य आत्मनि वस्त्रादिवदनित्यत्वैकांतदूषणमचीक्लृपत् तदपि निरस्तं वस्त्रेऽपि कथंचिन्नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्थानान्निदर्शनस्यानुकूलत्वात् ।

नन्वस्त्वात्मनो मध्यमपरिमाणवत्त्वं न नो क्षतिः परं नित्यत्वानित्यत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणः स इति तु न युक्तमुत्पश्यामः न हि रजन्यहनी पुंस्त्वस्त्रीत्वे च युगदेकत्र समवस्थिते दृश्येते ? न एकत्र वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणामपेक्षया विद्यमानत्वे दोषाभावात् । न वयमभ्युनुजानीमहे यदपेक्षया नित्यत्वं तदपेक्षयैवानित्यत्वं, किं तु द्रव्यार्थिकनयापेक्षया नित्यत्वं पर्यायार्थिकनयापेक्षया चानित्यत्वं । यथा एक एव पुमान् पुत्रापेक्षया पिता पित्रपेक्षया पुत्रः, भागिनेयापेक्षया मातुलः, मातुलापेक्षया भागिनेय इति । नचैकत्र पुत्रत्वभागिनेयत्वादिधर्माणामुपलंभादविरुद्धत्वमेवेति वाच्यं । अपेक्षासरणिशरणत्वेनैव तत्राविरुद्धत्वप्रतिभासया नित्यत्वादावपि तथानभ्युपगमे नरपतिनिदेशाभावात् । एवं च एकत्रैव घटे परत्वापरत्वजातिमत्त्वमपि तार्किकोपकल्पितमापनीपद्यते नान्यथा अपेक्षानभ्युपगमे तत्रापि प्रोक्तदूषणानुषंगात् । तथा

---

१ तिरोभावः । २ आविर्भावः ।

एकस्मिन्नेव वृक्षेऽपेक्षामवलंब्य विरुद्धानामपि कर्तृत्वादिधर्माणां समावेशो दृश्यते तद्यथा—वृक्षस्तिष्ठतीत्यत्र वृक्षस्य पारतंत्र्याभावात् कर्तृत्वं। वृक्षं पश्यतीत्यत्र दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात्कर्मत्वं। वृक्षेण चंद्रमसं विबोधयतीत्यत्र ज्ञापकस्य साधकतमत्वाद् वृक्षस्य करणत्वं। वृक्षायोदकमासिंचतीत्यासिच्यमानेनोदकेन वृक्षमभिप्रैतीति संप्रदानं। वृक्षात्पर्णं पततीति ध्रुवमपायेऽपादानमित्यपादानं। वृक्षे वयांसीत्याधारोऽधिकरणमिति। एवमात्मन्यपि, यदोपलब्धिविषयस्तदात्मा प्रमेयं यदा चोपलब्धिसाधनं तदा प्रमाणमिति प्रमेयत्वप्रमाणत्वेतिविरुद्धधर्मसमावेशो नापेक्षामादाय विरुध्यते। एवं चापेक्षाश्रयणे। **प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवदिति,** आक्षपिदिकं शास्त्रमपि संगच्छेत नान्यथा ततश्च वस्तुनो याथात्म्यपरिपालनाय नियतमपेक्षा समादेया—

यच्च निदर्शनं दर्शितं रजन्यहनी स्त्रीत्वपुंस्त्वे इति तदपि न नो विरुद्धं रजन्यह्नोरप्येकस्यैवाधिकरणस्य सत्त्वात् मेर्वव्यवहितसौरप्रकाशाविलक्षणसंयोगो वासरः। तदभावश्च रजनी तयोश्चैक एवाधारः। स्त्रीत्वपुंस्त्वे अप्येकाधिकरणे विसृष्टपुंस्त्वपर्यायस्यात्मन एवाशुभोदयान्मृतस्य स्त्रीत्वपर्यायेण परिणतत्वात्।

तथा चाभ्युपगम्यमानायामपेक्षायां—

स्यान्नित्य आत्मा १ स्यादनित्यः २ स्यान्नित्यश्चानित्यश्च ३ स्यादवक्तव्यः ४ स्यादस्ति चावक्तव्यः ५ स्यान्नास्ति चावक्तव्यः ६ स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति, नित्यत्वानित्यत्वधर्ममवलंब्य सप्तभंग्यपि समवतिष्ठते एवमास्तित्वनास्तित्वादिषु प्रत्येकस्येयं सप्तभंगी योजनीया ततश्च सिद्ध्यतीदं, कथंचिन्नित्यो विभुश्चात्मा।

अत्राह ननु प्रतिपादितेयं सप्तभंगी न युक्तियुक्ता संशयादीनामधिकरणत्वेनाप्रामाण्यात् तद्यथा—

आत्मा केन स्वरूपेण नित्यः केन चानित्यः ? इति संशयः १। यत्रानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोधो यत्र चानित्यत्वं तत्र नित्यत्वस्य विरोध इति विरोधः २ तथा नित्यत्वस्याधिकरणं द्रव्यमानित्यत्वस्य चाधारः पर्याया इति वैयधिकरण्यं[1]। तथैकांतेन नित्यात्मकत्वेऽनित्यत्वाभावः, अनित्यात्मकत्वे च नित्यत्वाभाव इत्युभयदोषः। तथा येन स्वभावेनात्मनोनित्यत्वं तेनैवानित्यत्वप्रसंगः येन चानित्यत्वं तेन नित्यत्वमपीति संकरप्रसंगः[2] ६ तथा येन स्वभावेनानित्यत्वं तेन नित्यत्वमपि प्राप्नोति येन च नित्यत्वं तेनानित्यत्वमपीति व्यतिकरः[3] ७ तथा येन रूपेण कथंचिन्नित्यत्वं तेन कथंचिदनित्यत्वमपि येन च कथंचिदनित्यत्वं तेन कथंचिन्नित्यत्वमपीत्यनवस्था[4] ८ इति न, अनवबोधात्— तथाहि—

संशयो हि—एकवस्तुविशेष्यकविरुद्धनानाधर्मप्रकारकं ज्ञानं स च सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च जायते यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यत्रोर्द्ध्वतामात्रं सामान्यप्रत्यक्षं। विशेषाप्रत्यक्षं च स्थाणुगतानां वक्रकोटरपतत्रिनीडादीनां, शिरःपाण्यादीनां च पुरुषाधिकरणानां। उभयगतानां च वक्रकोटरशिरःपाण्यादीनां स्मरणमिति तत्र संशयः। न ह्यनेकांतवादे संशयावकाशः स्वरूपपररूपादीनां नित्यत्वानित्यत्वादिधर्माणां प्रत्यर्थमुपलंभाद्विशेषोपलब्धेरप्रतिहतत्वात्। नाप्यनेकांतवादे विरोधगतिः विरोधस्यानुपलंभसाध्यत्वात्। न हि यदा स्वरूपेण वस्तुनि नित्यत्वमुपलभ्यते तदैव पररूपेण तदनित्यत्वानुपलंभः। एकस्मिन्नेव काले स्वरूपादिभिः सत्त्वस्येव पररूपादिभिरसत्त्वस्यापि विद्यमानत्वात्। किंच वध्यघातक—सहानवस्थान-प्रतिवध्यप्रतिबंधकरूपेण त्रिविधो विरोधः तत्र नाद्यः स चैकत्रैकदा विद्यमानयोः संयोगे सति भवति यथा मयूरोरगयोः, अनलसलिलयोश्च। नचैकत्रैकदा नित्यत्वानित्यत्वादीनां समभ्युपगम्यते सत्ता प्रतिवादिना। अभ्युपगम्यमानायां त्वेकत्र वृत्तौ नित्यत्वानित्यत्वादीनां तुल्यबलत्वान्न तत्र विरोधावकाशः। नापि द्वितीयः एकत्र मातुलिंगे श्यामतापीतते इव एकाधिकरणे कालभेदेन वर्त्तमानानां तदभ्युपगमात्। न चैकत्र नित्यत्वानित्यत्वे कालभेदेन वर्तेते विवक्षयां युगपदेवाभ्युपगमात्। नापि तृतीयः-यथा शीतांशुमण्युपस्थितौ दाहाभावाद्दाहप्रतिबंधको मणिर्नैवमास्तित्वसत्त्वे नस्तित्वाभावान्नास्तित्वप्रतिबंधको भवितुमर्हत्यस्तित्वं ततो

१ विभिन्नाधिकरणवृत्तित्वं। २ सर्वेषां युगपत्प्राप्तिः संकरः। ३ परस्परविषयगमनं व्यतिकरः।
४ अप्रमाणिकपदार्थपरंपरापरिकल्पनाविश्रांत्यभावः।

नात्र कतमस्यापि विरोधस्यावकाशः । नापि वैयाधिकरण्यं अवाधबोधे नित्यत्वानित्यत्वयोरेकाधिकरणतया प्रतीयमानत्वात् । नाप्युभयदोषः भेदाभेदयोरन्योन्यनिरपेक्षयोरार्हतमतेऽनभ्युपगमात् । नापि संकरव्यतिकरौ मेचकरत्नादिवत् वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रतीयमानत्वात् । नाप्यनवस्था अनंतधर्मात्मकस्य वस्तुनः स्वयं प्रमाणप्रतिपन्नत्वेनाभ्युपगमेनाप्रामाणिकपदार्थपरंपरापरिकल्पनाविरहात् । ततश्चार्हतं जीवतत्त्वं निरवद्यमभ्युपगंतव्यं । तच्च जीवतत्त्वं—आ अध्यायचतुष्टयादवगंतव्यं । तदनंतरं पंचमेऽध्यायेऽजीवतत्त्वनिरूपणं-तच्च धर्माधर्माकाशपुद्गलकालभेदात्पंचविधं तत्र मत्स्यानां सलिलवत् नेत्रांधानां वंशयाष्टिवद्वा जीवपुद्गलानां गमनसहकारी धर्मः । पांथानां छायावत् जीवपुद्गलानां स्थितिसहायकोऽधर्मः । सर्वद्रव्याणामवकाशदानसहकारि गगनं । रूपरसादिधर्मवान् पुद्गलः । सर्वद्रव्याणां वर्तनादिहेतुः कालः इति । तत उत्तरं षष्ठसप्तमाध्याययोरास्रवस्वरूपनिरूपणं येन परिणामेन कर्मास्रवति स आस्रवः" सोऽपि द्रव्यास्रवभावास्रवभेदेन द्विविधः । अष्टमाध्याये बंधस्वरूपप्रतिपादनं सच "कर्मात्मनोरन्योन्यप्रदेशसंश्लेषात्मकः" सोपि प्रकृत्यादिभेदेन चतुर्विधः । नवमेऽधिकारे संवरनिर्जरयोर्वर्णनं तत्र—आस्रवनिरोधः संवरः एकदेशकर्मसंक्षयलक्षणा निर्जरा । दशमे मोक्षस्वरूपाख्यानं सच कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षात्मक इति कृतेयं दिग्दर्शीराजवार्तिकसमुपवर्णितविषयाणां । सर्वेषामनवद्यस्वरूपं तु तत्त्वानां ग्रंथस्य पौर्वापर्यसमालोचनत एव विभोत्स्यते लब्धवर्णपाठकपरिकरः ततः समाशास्महे न मोघीभविष्यति कृतेयं नम्रशिरसा समभ्यर्थना विदुषां पुरस्ताद्विलोकयितुं पौर्वापर्याशमेतस्यानवद्यग्रंथस्य ।

ग्रंथसारस्यैतस्य संपादनसमये समभुनजमहं शुद्धग्रंथसाहाय्याभावात् गरीयांसं तापं । अत्र ग्रंथाभावात् मुद्रणयंत्रालयपुस्तिकाऽपि (प्रेसकापी) सिद्धांतपाठशालामोरेनाध्यापकपदविभूषितैः एतत्संपादकपदालंकृतैश्च सुहृद्वरैः सिद्धांतशास्त्रिभिः श्रीमक्खनलालमहोदयैः प्रेषिता तत्रापि प्रतिमूर्तिद्वयमासीद्रजवार्तिकस्य तच्च कथंचिच्छुद्धं ततश्च जातमत्र बहुत्र परिस्खलनं । परंतु महता कष्टेन पुस्तकांतरेभ्यः प्रकाशितमवसाने शुद्ध्यशुद्धिपत्रं ततस्तदवलोक्य भवेयुः पठनपाठनप्रवणा विद्वांस इति विनतशिरोभ्यर्थनं ।

केवलया मुद्रणयंत्रालयपुस्तिकया यदा दुःशकाहं संपादयितुं वार्तिकमदस्तदा कृतायां प्रार्थनायां प्रेषिता प्रतिमूर्तिरेका **विजयनगर** (विजनौर) वास्तव्यैर्विद्वद्वर**श्रीबद्रीप्रसादजी**महोदयैः तत्साहाय्याद्बहुस्थलेषु संपादनसाहाय्यमभूत् ततोऽस्म्यहमनुग्रहामत्र प्रोक्तमहानुभावानां ।

मोरेनासिद्धांतविद्यालयस्थछात्रैः प्रियभ्रातृपंडितपन्नालालसोनिमहोदयैः राजवार्तिकपठनसमये परिश्रम्य संकलय्य बहूनि स्खलितानि प्रेषितान्यस्मत्पार्श्वे ततो मन्यामहे वयं परमसौहार्दं तेषां ।

श्रीयुतजैनहितैषिसंपादयितृभिः पं. **श्रीनाथूरामप्रेमिभिः** स्वकीये जैनहितैषिपत्रे प्रकाशितं श्रीमद्भट्टाकलंकजीवनचरितमत्र केषुचित्स्थलेषु समवलंब्य विलिखितं ततोऽस्म्यहमुपकार्यस्तेषां ।

विदुषामनुचरः—

श्रीगजाधरलाल जैनः

परिचितिः

श्रीमद्भट्टाकलंकस्य ।

सुभावितमेतत्प्रत्यक्षतया यःकिल युनक्ति नामात्मनीनजीवनस्य निरर्थकमपि तात्कालिकं कतममंशं यदा परार्थं, लभते सोऽपि नियतममानसन्मानामत्रतां भुवि निरवच्छिन्नं, तदा यो जन्मत एव—आपातरमणीयमपि किंपाकफलकल्पं वैषयिकसुखमुपेक्षमाणः, अनभिदधानश्च जननीरमणीप्रभृतितः समभ्यर्णतमस्यापि विग्रहस्य विलेपनादिसंस्करणं निदीनजनपरिकरानिरवग्रहोपग्रहमनाः, स कियान् समादरणीयः स्यादिति समभिधानं—अपारपारावारीणावसानीनभूरुहराजिकुसुमसौरभव्यावर्णनमिव दुर्घटं

सुचतुरचेतोनिकर! अद्य समुद्युंजामहे नाम तथाविधमहात्मनीनमेव किमपि चाक्षुषप्रत्यक्षागोचरत्वेऽपि श्रुत्यैव तत्साक्षाद्दर्शनमिव परमतोषकरं समुल्लेखयितुं। समुल्लेखयिष्यमाणोयं महात्मा न केवलं पीयूषायमाणात्मवाणीपरिकरेणैव समयुगीनाञ्जनान् तुतोष परं गायनयंत्रचूडिकास्विव स्वानघवचनानि तालपत्रादिषु संक्रम्य आ अवसर्पिणीकालं भववर्तिनः प्राणिनः समाह्लादयांचकारेति परमतोषस्थानं।

यद्यपि समजनिषत नैके सूरयो दिगंबरजैनसमाजे तथापि तर्कादिविविधविषयासाधारणवैदुष्यपरिपूर्णप्रतिभत्वात्**स्वामिसमंतभद्र**स्वामिनोनन्यसाधारणा प्रख्यातिर्जगति विराजते। संतुष्टुवुश्च गुणगरिमाणमिमं प्रभुमनेके सूरयो भिन्नभिन्नागमप्रणेतारः। तद्यथा—

नमः समंतभद्राय महते कविवेधसे यद्वचोवज्रपातेन निर्भिन्नाः कुमताद्रयः।
कवीनां गमकानां च वादिनां वाग्मिनामपि यशः सामंतभद्रीयं मूर्ध्नि चूडामणीयते॥

अमोघवर्षगुरुः, महापुराणकर्त्ता भगवज्जिनसेनाचार्यः

सरस्वतीस्वैरविहारभूमयः समंतभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः।
जयंति वाग्वज्रनिपातपाटितप्रतीपराद्धांतमहीध्रकोटयः॥

महाकाविश्रीवादिभासिंहः

लक्ष्मीभृत्परमं निरुक्तिनिरतं निर्वाणसौख्यप्रदं कुज्ञानातपवारणाय विधृतं छत्रं यथा भासुरं।
सज्ज्ञानैर्नययुक्तिमौक्तिकरसैः संशोभमानं परं वंदे तद्धतकालदोषममलं सामंतभद्रं मतं॥

श्रीवसुनंदिसैद्धांतिकचक्रवर्ती

समंतभद्रादिकवींद्रभास्वतां स्फुरंति यत्रामलसूक्तिरश्मयः।
व्रजंति खद्योतवदेव हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलवोद्धता जनाः॥

श्रीशुभचंद्राचार्यः

गुणान्विता निर्मलवृत्तमौक्तिका नरोत्तमैः कंठविभूषणीकृताः।
न हारयष्टिः परमेव दुर्लभाः समंतभद्रादिभवा च भारती॥

महाकविश्रीवीरनंदी

परंतु श्रीसमंतभद्रभगवतोऽनंतरं विधातुः किलैतद्ग्रंथरत्नस्य श्रीमद्भट्टाकलंकस्यैव समवर्तिष्ट भुवि गरीयसी विश्रुतिः। प्रस्मर्यते च सर्वतः प्राक् तस्यैव देवस्य नाम। न केवलं कृतिरेव तदीया तन्महत्वजननी समजनि किंतु स्वसामयिकाविद्वत्सु तस्य प्रवलदिग्विजयित्वात् तादाविकार्हतधर्मततिस्तज्जीवनान्महती प्रभाववती सती व्यद्योतिष्ट। तदा—आर्हतपथानुवर्तिषु नूतनजीवनसमारंभः प्रादुरभूत। तस्यैवायं जीवनप्रभावो यत्—**माणिक्यनंदि-प्रभाचंद—विद्यानंद—वादिसिंह—कुमारसेन**प्रभृतयोऽनेके सूरयः कर्णाटकदेशे समुदपादिषत। विरक्षुश्च सुगतादिप्रखरपरवादिभ्यः पावनं जैनधर्मं। भट्टाकलंकदेवस्य ग्रंथनिर्माणवैदुष्यतोऽपि वाग्मित्वे वक्तृत्वे वादित्वे च प्रवला प्रख्यातिरजायत। तदीया वक्तृत्वशक्तिः सभामोहनशक्तिश्च तदानीमुपमीयतेस्म। महाकविश्रीवादिराजप्रशंसायां—

[१]सदसि यदकलंकः कीर्तने धर्मकीर्तिः
वचसि सुरपुरोधा न्यायवादेऽक्षपादः ॥
इति समयगुरूणामेकतः संगतानां
प्रतिनिधिरिव देवो राजते वादिराजः ॥

अमुना पद्येन श्रीवृद्दृदेवेन समुपमितो वादिराजः कविः। विद्वत्सु विश्रुतत्वाद्देवः—भट्टाकलंकाभिधयाऽश्रौषीत्। तदात्वे भट्ट इत्युपाधिरेवासीत्। [२]कवीत्युपाधिरपि तमभूषयत्। कवीत्युपाधिस्तदा महनीयः समादरणीयश्चोपाधिरासीत्—तदैतत्प्राप्तौ प्रसिद्धोत्तमलेखकानामेव भाग्यं जागर्तिस्म। लघुसमंतभद्रविद्यानंदाभ्यां च महात्मायं सकलतार्किकचूडामणिविशेषणेनास्मारि। [३]अकलंकचंद्रोऽपि तन्नामासीत्।

केचिद्वदंति-भट्टाकलंकः-जिनदासाभिधजैनब्राह्मणस्य जिनमतीब्राह्मण्याः समुत्पन्नः पुत्र आसीत्। केचिच्च पद्मावत्या लब्धजन्मा पुरुषोत्तममंत्रिणः पुत्र आसीदिति ब्रुवते। परंतु कथाप्रसारकैः देवस्य मातापितृनामानि कल्पनागोचरीभूतानि विश्वीयंते। तस्य राजपुत्रत्वात्। स्वविरचितेऽस्मिन् राजवर्तिकग्रंथे प्रथमाध्यायस्य।

जीयाच्चिरमकलंकब्रह्मा लघुहव्वनृपतिवरतनयः।
अनवरतनिखिलविद्वज्जननुतविद्यः प्रशस्तजनहृद्यः ॥१॥

अनेनामुना पद्येन देवः स्वयमात्मानं लघुहव्वनृपतिजन्मानं समभ्यधत्त। नैहत्यसंशयस्यापि कस्यचिदवकाशः।

देवस्य जन्मभूमिः कासीदित्यनिर्णीतविषय एव सर्वथा। आराधनाकथाकोषकर्त्रा जन्मभूमिस्तदीया मान्यखेटनगरो न्यदर्शि। परं न तद्युक्तियुक्तं मान्यखेटनगरीयनरपतीनां शृंखलाबद्धनामावल्यां क्वचिदपि लघुहव्वनृपतेरनुल्लेखात्। संभाव्यमेतन्मान्यखेटं परतो भवेत्कश्चिन्मांडलिकराजा लघुहव्वः। देवः खलु समाजगामैकदा नरपतिसाहसतुंगस्य (शुभतुंगस्य वा) राजधान्यां मान्यखेटे, इति समुपलभ्यते समुल्लेखः। अनुमानमिदं तमेव समुल्लेखं समाश्रित्य आराधनाकथाकोषकृता भवेत् प्रदर्शितं मान्यखेट इति जन्मस्थानं देवस्य। कथाकोषकारः राजपुत्रमपीमं नो व्यज्ञासीत् ततः संभवोयं मंत्रिपुत्रमेव देवं विज्ञाय तदीयं मान्यखेट इति जन्मस्थानं तेन विलिखितं भवेत्। राजावलीकथे ग्रंथे देवस्य जन्मस्थानं कांची (कांजीवरं) अवाबोधि। भवेत्तदेव समंजसमिति संभावना।

'राजावलीकथे' इति नामधेयः कन्नडभाषायां कश्चिद्ग्रंथः। ग्रंथेऽस्मिन्नैतिहासिककथानामेव समुल्लेखः। ख्रीष्टैकोनविंशतितम (१९) शताब्दस्य प्रारंभे व्यरचि चायं ग्रंथो देवचंद्रकविना कस्य चिन्मैसूरराजवंशीय देवीरंभनामकरमण्यर्थे। एनमेव ग्रंथं समवलंब्य राइसमहोदयेन—अकलंकदेवः सुधापुरे देशीयगणस्याचार्यपदे संप्रातितस्थौ। सुधापुरस्थानं च उत्तरकनारायां विद्यते—अद्यत्वेऽपि तत्र सोंड इति संज्ञया विश्रुतो नगर एव प्राचीनं सुधापुरमिति, स्वरचिते इन्स्क्रिपशन्स एट श्रवणबेलगोलाभिधे पुस्तके व्यलेखि। तेनैव राइसमहोदयेन विलसनमहोदयविरचित—मेकेंजीक्लेक्शनपुस्तकीयप्रस्तावनां समाधार्येदमपि व्यदीपि-पोनतगनगरस्य बौद्धमहाविद्यालये देवः शिक्षामादत्तवान् स्थानमिदं च त्रिवट्टूरंनिकटस्थं श्रूयते।

यानि यान्याख्यानान्युपलभ्यंते देवविषयाणि तैरिदमेव विस्तार्यते भट्टाकलंकदेवः जन्मत एव ब्रह्मचर्यं समाराधितवान्। प्राप्तविद्यश्च दिगंबराचार्योपाधिना चकमे। विद्याप्राप्तिकाले च स गरीयस्यो यातना बुभोज। कस्मिंश्चिद्बौद्धमहाविद्यालये ताथागतागममध्यगीष्ट। समभूच्च नंदिसंघाचार्यः। उपरिष्टाद्यद्देवचंद्रेण देशी-

---

१ Vide IDs No 39 Nagat taiuy by Mr. Rice.

२ डा. भांडारकरस्य १८८३–८४ तमसंवत्सरलिखितग्रंथसूचीषु १२२ तमे पृष्ठे कविशब्दस्य परिभाषा दर्शनीया। न्यायकुमुदचंद्रोदयप्रणेता भट्टारकप्रभाचंद्रोऽपि कस्यचिदपि काव्यग्रंथस्याप्रणीतत्वेऽपि कवीत्युपाधिना विभूषित आसीत्।

३ भट्टारकोऽपि कश्चिदकलंकनाम्ना भुवि समुपलब्धवान् विश्रुतिं।

च्यगणाचार्यत्वेन समभिदधे देवः, भवेदनुमानतः स देवसंघांतःपात्येव गणः। परं न तत्र किमपि परिचायकं बलवद्गमकं यतो नाविर्भावयामास देवः क्वापि संघमात्मनीनं। गुरुमपि स्वीयं नोल्लेखयांचकार क्वापि, विदूर आस्तां तदीयगुरुपरंपरोल्लेखः। कविवरमंगराजेन १३५५ तमशकाब्दे विलिखितः कश्चिच्छिला लेखः, तमवलंब्य विज्ञायते नंदिसंघप्रभृतयश्चत्वारः संघा देवस्य पश्चादेव प्रादुरभाविषत। अकलंकदेवा-त्प्राक्कालवर्तिनः—भवगत्याराधना - पद्मपुराण — समंतभद्रकृतजिनशतकप्रभृतयो ये ग्रंथा संप्रति समुप-लभ्यंते तेषु, तथा देवसमकालीनविभुविद्यानंद—प्रभाचंद — माणिक्यनंदिप्रभृतिविरचितग्रंथेष्वपि न क्वापि संघचतुष्टयमिदमुपवर्णितं ततो देवकालीनो न कतमोऽपि तेषु संघः समजनिष्ट। अकलंकदेवश्च न तदात्वे कस्य चित्संघस्याचार्यः समभूत्किंतु समस्तदिगंबरजैनसंघस्याचार्य इति मंगराजकविवचनं सर्वथा सुप्रतीत मेवाभाति। परमेवंविधमपि कविवरमंगराजकथनं बलवत्प्रमाणनि पुरस्कृत्य सर्वथा परीक्षणीयमेव यतः श्रुतावतारकथायां—भट्टदेवाद्बहलकालपूर्वं विक्रमप्रथमशताब्दिसमभ्यर्णे, आचार्यः श्रीमदर्हद्बलिः संघच-तुष्टयमिदं संस्थापयांचकारेति तद्विरोधी समुल्लेखोऽध्यास्ते। अन्यत्रापि वर्वर्ति समुल्लेखोयमिति।

भट्टदेवः प्रखरतार्किकचूडामणिर्दार्शनिकचूडामणिश्चासीत्। स हि अनन्यजेयात्मनीनवैदुष्यपाटवेन प्रबलबौद्धवादिनः पराभूय जैनधर्मं प्रत्यतिष्ठपदिति तदीयप्रबलकार्यं समचीकरत्तदीयां भुवि गरीयसीं विश्रुतिं। अभूत्कदाचिद्देवस्य विवादो नरपतिहिमशीतलपरिषदि। हिमशीतलश्च पल्लववंशीयनरपतिरासीत् राजधानी च तदीया कांच्यां सच बौद्धोऽजायतेत्यत्र न कश्चित्संशयावकाशः। देवेन समं वादो दिवससप्त कमभूदिति केषां चिन्मतं। आराधनाकथाकारश्च षण्मासपर्यंतमभूदित्याह परं नात्र संशीतिः सर्वजनचेतस्सु तदा जैनधर्मस्य गरीयान् प्रभावः प्रापसत्। हिमशीतलनृपानिदेशेन च प्रायः सर्वे बौद्धा सीलोनदेशीयकौंडी नगरं निरूरुधुः। बौद्धाः कौंडीनगरं निवासिता इति समुल्लेखो विल्सनमहोदयैरपि कृतः। वर्तते च बौद्धैः सह वादस्य जिनधर्मविजयस्य च समुल्लेखः श्रवणबेळगोळाप्रशस्ताविर्थं।

तारा येन विनिर्जिता घटकुटीगूढावतारा समं
बौद्धैर्योधृतपीडपीडितकुदृग्देवार्थसेवांजलिः।
प्रायश्चित्तमिवांघ्रिवारिजरजःस्नानं च यस्याचर
द्दोषाणां सुगतः स कस्य विषयो देवाकलंकः कृती॥

चूर्णिः—यस्येदमात्मनोऽनन्यसामान्यनिरवद्यविभवोपवर्णनमादर्श्यते—

राजन् साहसतुंग! संति वहवः श्वेतातपत्रा नृपाः
किंतु त्वत्सदृशो रणे विजयिनस्त्यागोन्नता दुर्लभाः।
तद्वत्संति बुधा न संति कवयो वागीश्वरा वाग्मिनो
नानाशास्त्रविचारचातुरधियः काले कलौ मद्विधाः॥
राजन् सर्वारिदर्पप्रविदलनपटुस्त्वं यथात्र प्रसिद्ध-
स्तद्वत्ख्यातोहमस्यां भुवि निखिलमदोत्पाटने पंडितानां।

---

१ ततः परं शास्त्रविदां मुनीनामग्रेसरोभूदकलंकदेवः।
मिथ्यांधकारस्थगिताखिलार्थाः प्रकाशिता यस्य वचोमयूखैः॥ १८॥
तस्मिन् गते स्वर्गभुवं महर्षौ दिवःपतिं नर्तुमिव प्रकृष्टं।
तदन्वयोद्भूतमुनीश्वराणां वभूवुरित्थं भुवि संघभेदाः॥ १९॥
स योगिसंघश्चतुरः प्रभेदानासाद्य भूयानविरुद्धवृत्तान्।
बभावयं श्रीभगवाञ्जिनेंद्रश्चतुर्मुखानीव मिथः समानि॥ २०॥
देवनंदिसिंहसेनसंघभेदवर्तिनां देशभेदतः प्रबोधभाजिदेवयोगिनां।
वृत्ततः समस्ततो विरुद्धधर्मसेविनां मध्यतः प्रसिद्ध एव नंदिसंघ इत्यभूत्॥ २१॥

नो चेदेषोहमेते तव सदसि सदा संति संतो महांतो
वक्तुं यस्यास्ति शक्तिः स वदतु विदिताशेषशास्त्रो यदि स्यात् ॥
नाहंकारवशीकृतेन मनसा न द्वेषिणा केवलं
नैरात्म्यं प्रतिपद्य नश्यति जने कारुण्यबुद्ध्या मया ।
राज्ञः श्रीहिमशीतलस्य सदसि प्रायो विदग्धात्मनो
बौद्धौघान् सकलान्विजित्य सुगतः पादेन विस्फोटितः ॥

समयविचारः ।

यद्यपि न क्वापि देवेन स्ववचनेन स्वसमयो विज्ञापितस्तथापि दृढतरैरनेकैः प्रमाणैः स कृतनिर्णयः—

१ । उपरिष्टात्प्रतिपादितमल्लिषेणप्रशस्तिपद्यैः स्फुटमिदं निर्णीयते यत्समुपतस्थौ कदाचिद्देवोऽकलंकः साहसतुंगनरपतिसदसि । साहसतुंगश्च राष्ट्रकूट (राठोर) वंशीय राजासीत् स च शुभतुंग–कृष्णराज नामभ्यामपि भुवि व्यश्रौसीत् । यदा समभूद्विनिर्माणं जिनसेनहरिवंशपुराणस्य ८४० तमे वैक्रमशताब्दे (७०५ शकशताब्दे) तदा नरपतिकृष्णराजात्मजः—इंद्रायुधो द्वितीयगोविंदो राज्यमचीकरत् ततोऽमुनापि प्रमाणेन नियतं विज्ञायते कृष्णराजस्यैतस्मात्प्राक् राज्यकाल आसीत् । अनेन कृष्णराजनरपतिना ८१० तमविक्रमसंवत्सरात् ८३८ तमसंवत्सरपर्यंतं राज्यं समपादीति डां. भांडारकरमहोदयैरपि स्वनिर्मितदक्षिणेतिहासे प्रकटीकृतं ततोपि निःशल्यं निर्धार्यते देवः श्रीमदकलंकः ८१० तमसंवत्सरात् ८३२ तमसंवत्सरपर्यंते कस्मिंश्चित्काले भुव्यजीवीत् ।

२ । हरिवंशपुराणो व्यरचि ८४० तमे वैक्रमसंवत्सरे श्रीमज्जिनसेनैः । तस्मिंश्च जिनसेनैः कुमारसेनः समुल्लिखितः । कुमारसेनसाहाय्यमासाद्य मामकीनोयं—अष्टसहस्र्यभिधो ग्रंथः प्राप वृद्धिमिति विद्यानंदि विभुरपि कुमारसेनं समुल्लिखितवान् । विद्यानंदविभुना च अष्टशतीभाष्यमधिकृत्य--अष्टसहस्री विरचिता तथाच प्रमाणेनामुनापि नियतं निश्चीयते भट्टाकलंकदेवः ८४०तमसंवत्सरात्प्रागेव समुदपद्यत हरिवंशपुराणरचनाकाले न भवेत्तदस्तित्वमित्यत्रापि न चित्रं ।

३ । अष्टसहस्र्यां नैकत्र प्रसिद्धमीमांसककुमारिलभट्टविदुषो भट्टनाम्ना कृतः समुल्लेखः । भट्टसमयश्च ७५७ तमवैक्रमसंवत्सरात् ८१७ वैक्रमसंवत्सरपर्यंतं कृतनिर्णयः । अतश्च विभुवरविद्यानंदी भट्टसमयुगीनः किंचित्तत्समयानंतरोद्भवश्च भवेदित्यनवद्यं निर्णयः । भट्टाकलंकश्च विद्यानंदितः प्राक्कालीनस्ततश्च भट्टदेवास्तित्वसमयेन वैक्रमशताब्देश्चतुर्थपादो नवमशताब्देश्च प्रारंभश्चेति भवितव्यं ।

४ । डा. सतीशचंद्रविद्याभूषणप्रभृतिभिर्विद्वद्भिश्च विद्वान् भट्टाकलंकदेवः ७५० तमे खीष्टाब्दे, अर्थात ८०७ तमविक्रमसंवत्सरसमभ्यर्णे बभूवेति निर्णीतं ।

५ । अत्र के. बी. पाठकमहोदयानामंतिमसिद्धांतः ६७५-तमे शकाब्दे महाराष्ट्रकर्णाटकदेशयोः शासकः दंतिदुर्गाभिधः कश्चिदवनिपालः समजायत । तस्य च साहसतुंग इति विरुद आसीत् । तत्समयुगीनश्च बभूव भट्टाकलंकदेवः । राज्ञः श्रीदंतिदुर्गस्य पश्चात् शुभतुंगाभिख्यस्तत्पितृव्यो राज्यमचीकरत् । अस्यापि च साहसतुंग इति विरुद आसीत् तत्समकालीनोऽपि देव आसीत् । ततश्च कथाकोषकृता 'देवः शुभतुंगसमयुगीनः समभूदिति प्रकटीकृतं यत्, तत्सर्वथा निरवद्यमेव पूर्वोक्तनरपतिद्वयस्यापि समये देवास्तित्वस्य निश्शंसयं सिद्धत्वादिति ।

देवसमकालीना विद्वांसोऽतेवासिनश्च

श्रीमद्देवसमये भूयसां ननु जैनविदुषां भुवि गरीयान् संदोह आसीत् । यावंतः किल तदात्वे समजीजनन् विद्वांसो-विशेतया तार्किकविद्वांसो न तावंतः समयांतरे । प्राचीनग्रंथानां शिलालेखानां च दर्शनात् तादात्विकानेकविदुषां नामानि समवतरंति दर्शनपथं ।

कः प्रावर्तिष्ट श्रीमद्देवानां गुरुरित्यानिर्णीतविषय एव सर्वथा परं विज्ञापितमस्माभिःपुरा **श्रीमत्पुष्पसेन-सूरिर्बभूव** देवानां सतीर्थः सहपाठी वा श्रीमल्लिषेणप्रशस्तिप्रामाण्यात्-तद्यथा—

श्रीपुष्पसेनमुनिरेव पदं महिम्नो
देवैः स यस्य समभूत्स भवान्सधर्मा ।
श्रीविभ्रमस्य भवनं ननु पद्ममेव
पुष्पेषु मित्रमिह यस्य सहस्रधामा ॥ १ ॥

अमुना पद्येन विबोध्यते **श्रीपुष्पसेनसूरिर्गरीयान्विद्वान्**, कश्चिज्जगत्यवातरदिति ।

माणिक्यनंदि-विद्यानंद-प्रभाचंद्राश्चेति त्रयोऽपि सूरयो भगवद्देवसमकालीना एव बभूवुः । स्वकर-विरचितन्यायकुमुदचंद्रोदयस्य प्रथमाध्याये श्रीमत्प्रभाचंद्रप्रभुस्तु 'श्रीमदकलंकगुरुचरणसमभ्यर्ण समस्त-विषयं बोधं प्राप, इति निम्नलिखितेन पद्येन प्रकटयामास तद्यथा—

बोधः कोप्यसमः समस्तविषयं प्राप्याकलंकं पदं
जातस्तेन समस्तवस्तुविषयं व्याख्यायते तत्पदं ।
किं न श्रीगणभृज्जिनेंद्रपदतः प्राप्तप्रभावः स्वयं
व्याख्यात्यप्रतिमं वचो जिनपतेः सर्वात्मभाषामयं ॥१॥

प्रभुप्रभाचंद्रेण भगवान् माणिक्यनंद्यपि स्वविरचिते प्रमेयकमलमार्तंडे समस्मारि तद्यथा—

गुरुः श्रीनंदिमाणिक्यो नंदिताशेषसज्जनः ।
नंदताद्दुरितैकांतरजो जैनमतार्णवः ॥ १ ॥

माणिक्यनंदिनं नमस्कुर्वता प्रखरविदुषानंतवीर्येणापि प्रमेयरत्नमालावृत्तिप्रारंभे दर्शितमिदं—

अकलंकवचोंऽभोधेरुद्दध्रे येन धीमता ।
न्यायविद्यामृतं तस्मै नमो माणिक्यनंदिने ॥

अमुना प्रमाणेन निर्धार्यते भगवान् माणिक्यनंदी देवसमकालीन एव समभूत् । 'अकलंकचरण-सविधे निखिलविषयं बोधं प्राप्नुवमहमिति, प्रतिपादकेन भट्टारकप्रभाचंद्रेण भगवान् माणिक्यनंदी गुरुत्वेन संस्मृतस्ततो माणिक्यनंदी देवात्प्राक् समुदपादीति नार्हामः प्रतिपादयितुं ।

प्रभाचंद्रेण प्रमेयकमलमार्तंडे देवेन समं भगवान् विद्यानंदोऽपि समस्मारि ततो भगवान् विद्या-नंद्यपि देवसमकालमेव भुवं कामयांचकार तद्यथा—

सिद्धं सर्वजनप्रबोधजननं सद्योऽकलंकाश्रयं
विद्यानंदसमंतभद्रगुणतो नित्यं मनोनंदनं ।
निर्दोषं परमागमार्थविषयं प्रोक्तं प्रमालक्षणं
युक्त्या चेतसि चिंतयंतु सुधियः श्रीवर्धमानं जिनं ॥ १ ॥

विद्यानंदिविभुना च देवनिर्मिताष्टशत्युपर्येव गूढगभीरतात्पर्यप्रतिपादकः-अष्टसहस्र्यभिधो ग्रंथो निर्ममे-तत्र प्रमाणं—

श्रीमदकलंकशशधरविवृतां समंतभद्रोक्तिमत्र संक्षेपात् ।
परमागमार्थविषयामष्टसहस्रीं प्रकाशयति ॥

अतश्च-अकलंकदेवप्रभृतीनां सूरीणाममुना प्रकारेण क्रमः संघट्यते-अकलंकदेवः, माणिक्य-नंदी, विद्यानंदः, प्रभाचंद्र इति । आचार्यचतुष्टयेऽप्यस्मिन् भगवान् भट्टाकलंकदेव एव पूज्यपदाश्रितः । भगवान् माणिक्यनंदी नोल्लिखितवान् कतमेऽपि स्वकरलालितग्रंथे विद्यानंदिनं । नापि प्रभाचंद्रविभुः क्वापि विद्यानंदं गुरुत्वेन समभ्यधात्ततः प्रमाणेनामुना प्राक्कालीनत्वमेव विद्यानंदतो भगवतो माणिक्यनंदिनः ।

---

१ अत्र देवपदं भट्टाकलंकदेवं सूचयति-एतत्पद्यप्राच्यपद्येन स्पष्टीभवत्ययमर्थः ।

कुमारसेनवादीभसिंहौ सूरी अपि देवकालीनावेवाजायतां। विभुर्विद्यानंदी—अष्टसहस्र्यंते 'कुमारसेनभट्टारकसाहाय्यतः संववृधे मामकीनोऽयं ग्रंथ' इति कुमारसेनं संस्मृतवान्। हरिवंशपुराणनिर्माता विद्वद्वरजिनसेनोपि कुमारसेनप्रशंसायामिदं समश्लोकयत्

आकूपारं यशोलोके प्रभाचंद्रोदयोज्वलं।
गुरोः कुमारसेनस्य विचरत्यजितात्मकं॥ ३८॥

मल्लिषेणप्रशस्तिकारश्च बहुलप्रभाववत्त्वेन कुमारसेनमुनिं समभ्यष्टौत्—तथा हि—

उदेत्य सम्यग्दिशि दक्षिणस्यां कुमारसेनो मुनिरस्तमाप।
तत्रैव चित्रं जगदेकभानोस्तिष्ठत्यसौ तस्य तथा प्रकाशः॥

कविवरवादीभसिंहस्य 'श्रीमता वादीभसिंहेनोपलालितामाप्तमीमांसां' अमुना वाक्येन—अष्टसहस्र्युत्थानिकायां कृतः समुल्लेखो विराजते। अमुमेव महात्मानं वादीभसिंहं, जिनसेनस्वामी वादिसिंहनाम्ना समुदलेखयत् तद्यथा—

कवित्वस्य परा सीमा वाग्मित्वस्य परं पदं।
गमकत्वस्य पर्यंतो वादिसिंहोऽर्च्यते न कैः॥

वीरसेनस्वामी महापुराणकर्तुर्भगवज्जिनसेनाचार्यस्य गुरुरासीत् यद्यपि तदीया बलवती विश्रुतिः सिद्धांतवेत्तृत्व एव तथापि स पावनात्मा प्रबलन्यायापारकूपारो नैयायिकः समभूत्—अष्टसहस्र्यंते भगवान् विद्यानंदस्तार्किकरूपेणैवामुं संस्तुतवात्। उत्तरपुराणनिर्मात्राप्ययं प्रास्तुतामुनापद्येन—

तत्र वित्रासिताशेषप्रवादिमदवारणः।
वीरसेनाग्रणीर्वीरसेनभट्टारको बभौ॥

तदात्वे परवादिमल्लदेवनाम्ना कश्चिदपरोऽपि तार्किकविद्वान् भुवि विश्रुतः सोऽपि कृष्णराज (साहसतुंग) समक्षं कदाचित्समुपातिष्ठदिति समुपलभ्यते समुल्लेखो मल्लिषेणप्रशस्तौ। तद्यथा—

घटवादघटाकोटिकोविदं कोविदां प्रवाक्।
परवादिमल्लदेवो देव एव न संशयः॥

येनेयमात्मनामधेयनिरुक्तिरुक्ता नामप्रष्टवंतं कृष्णराजं प्रति—

गृहीतपक्षादितरः परः स्यात्तद्वादिनस्ते परवादिनः स्युः।
तेषां हि मल्लः परवादिमल्लस्तन्नाम सन्नाम वदंति संतः॥

कश्चित्—श्रीपालनाम्नापि तदानीं विश्रुतविद्वान् बभूव तं च जिनसेनस्वामी भट्टाकलंकविद्यानंदाभ्यां समं समुल्लिखितवान्। जयधवलसिद्धांतस्य वीरसेनीया महती टीका विदुषा श्रीपालेनैव समपादि। तस्मिन्नेव समये कुमारनंदिभट्टारकोऽपि कश्चित्समुपालेभे भुवि जन्म तदीयग्रंथस्य कंचिच्छ्लोकं विभुर्विद्यानंदी समुद्दध्रे क्वचित्प्रमाणपरीक्षायां स्वकरकलितायां। अनया प्रमाणपरिपाट्या जिनधर्मनिकेतनस्तंभायमानैर्भूयोभिर्विद्वद्भिर्निष्कलंकतया प्राभाविषत जैनमार्गः, न कश्चिदपि तदानीं पावनार्हतमताभिघाताय समुद्यद्ग्रीवः पुमान् प्रादुरासीद्भुवि।

ग्रंथनिर्माणं।

अष्टशती—प्रणीतिष्वपि भूयस्सु गूढगभीरानवद्यतात्पर्यप्रतिपादकेषु ग्रंथेषु श्रीमदकलंकदेवानां सर्वतो विश्रुतोयं ग्रंथः। स्वामिसमंतभद्रविरचितगंधहस्तिमहाभाष्यमंगलाचरणस्य देवागमस्तोत्रस्य भाष्यभूतश्चायं।

राजवार्तिकं—टीकैषा श्रीमद्भगवदुमास्वामिविरचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरिष्टात्। श्लोकसंख्या चैतस्य १६००० सहस्रपरिमिता।

न्यायविनिश्चयः—प्रामाणिकप्रबलतर्कग्रंथोऽयं देवस्य। विराजते चायं ग्रंथः—**आरासिद्धांतभवने** कविवरवादिराजनिर्मितवृत्तिविभूषितः। मूलग्रंथो न्यायविनिश्चयः पद्यात्मकः।

लघीयस्त्रयी—भट्टारकप्रभाचंद्रविरचितो न्यायकुमुदचंद्रोदयः, अस्यैव ग्रंथस्य विस्तृतं भाष्यमिदं।

बृहत्त्रयी—(वृद्धत्रयी) लघीयस्त्रयी बृहत्त्रयी द्वावपीमौ **ग्रंथौ निटवे,** इत्युपनामविभूषितानां पंडितकलपाभरमापामहोदयानां सान्निधौ **कोल्हापुरे** वर्तेते।

न्यायचूलिका—अयमपि ग्रंथो देवस्येति श्राव्यते समुल्लेखः।

अकलंकस्तोत्रं—(अकलंकाष्टकं) देवस्यैव निर्मितमिदं स्तोत्रं परं तन्निर्मितत्वे संशीतिर्भूयसां।

अकलंकप्रायश्चित्तं—अकलंकप्रतिष्ठापाठश्च देवेनैव निर्मिताविति वर्तते भुवि विश्रुतिः परं भ्रांतिरेवेयं महती तद्ग्रंथयोर्निस्सारत्वात् युक्तिवहिर्भूतत्वाच्च। एवंविधयुक्तिशून्यग्रंथयोः प्रणेता देवः समजनीति कलंकीकरणं देववैदुष्यस्य। **स्वरूपसंबोधनाभिधस्तदीयः** कश्चिद्ग्रंथ इति प्रादुरभावि डा. सतीशचंद्रविद्याभूषणमहोदयैः, परं नावसीयते ग्रंथः प्राप्योऽप्राप्यो वायं।

कथाग्रंथेषु यद्यपि देवस्य जीवनवृत्तमपि समुपलभ्यते परं विवादास्पदत्वात्तस्य नोल्लेखयितुमभीष्यते—

श्रीमदुमास्वामी

मूलग्रंथः किलैतस्य तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य तत्त्वार्थसूत्रापरनामधेयो मोक्षशास्त्राभिधः। मोक्षशास्त्रप्रणेता भगवान् **उमास्वामी–उमास्वातिर्वा**। कदायं पावनात्मा विभूषयामासात्मनीनजीवनेन भारतभूमिमिति निर्णयाय न पारयामो वयमस्खलिततया। महात्मायं दिक्पटसमाजे भगवदुमास्वामीत्यभिधया भिहितः। संबंधिनस्तु श्वेतपटा इममेव भगवंतं—उमास्वातीत्यभिदधति। भगवल्लपनाविर्भूतेषु दिक्पटाभिमतेषु सूत्रेष्वपि परिवृद्धिः परावृत्तिरल्पीयस्ता च दृश्यते, ततश्च भगवानयं दिगंबराचार्यः श्वेतांबरसूरिर्वा बभूवेति महीयसी संशीतिरपि तदीयकालादिनिर्णयप्रतिबंधिका। एवंविधप्रखरप्रतिभस्य भगवतो जीवनेतिहासोवश्यमुल्लेखार्ह इति तदीयजीवनेतिवृत्तमाविर्भावयितुं समुद्युंजाना अपि वयं न शेकिमः सामग्र्यभावादिति परिदूयते नश्चेतोऽनवलोकितपाराकूपारांतरालगतपोतकोटिसमुपविष्टपतत्रिण इव। परं नात्र संशयः भगवज्जीवनाविर्भावाय समारभ्यमाणे प्रयत्ने यदि तत्त्वार्थवार्तिकतात्पर्यनिदर्शकः श्लोकवार्तिकालंकारः प्रकाशपदवीमुपानेष्यत् नियतं पाठकसंदोहस्तत्र तदद्रक्ष्यदिति ततः क्षमां प्रार्थयमाना वयमत्रैव विरमामः—

अत्र विदुषामग्रेसराः के. बी. पाठकमहोदयाः

भगवदुमास्वामिविरचितं मोक्षशास्त्रमुभयोरपि दिक्पटश्वेतपटयोः समादरणीयं। समनुमीयते विनिर्माणं किलैतन्मोक्षशास्त्रस्य दिक्पटश्वेतपटप्रभेदात्प्रागेव अर्थात् खिष्टीयसंवत्सरात्प्रागेव समभूदिति प्रतिपादयंति।

विनीतो
गजाधरलालः।

राजवार्तिकीयसूत्राणामकाराद्यनुक्रमः ।

इति सूत्रसूची समाप्ता ।

—०—

श्री तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य विषयानुक्रमणिका ।

प्रथमोध्यायः ।

इति पंचमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः

इति नवमोऽध्यायः।

अथ दशमोऽध्यायः।

समाप्तोयं विषयानुक्रमः श्रीराजवार्तिकस्य ।

प्रकरणसूचिका ।

इति प्रकरणसूचिका समाप्ता ।

न जघन्यगुणानां ॥ ३३ ॥

शाखादित्वाद्देहाङ्गत्वाद्वा जघन्यशब्दसिद्धिः ॥ १ ॥ जघन्यमिव जघन्यमिति शाखादित्वात् सिध्यति । क उपमार्थः ? यथा शरीरावयवेषु जघनं निकृष्टं । तथाऽन्योपि निकृष्टो जघन्य इत्युच्यते । अथवा देहांगत्वात्सिद्धिः । जघने भवः, जघन्य इव जघन्यः । यथा जघने भवो निकृष्टस्तथान्योऽपि निकृष्टो जघन्य इति व्यपदिश्यते ।

गुणशब्दस्यानेकार्थत्वे विवक्षावशाद्भागग्रहणं ॥ २ ॥ गुणशब्दो ऽनेकस्मिन्नर्थे दृष्टप्रयोगः । कश्चिद्रूपादिषु वर्तते रूपादयो गुणा इति । कचिद्भागे वर्तते द्विगुणाः यवा इति । कचिदुपकारे गुणज्ञः साधु उपकारज्ञ इति यावत् । कचिद्द्रव्ये वर्तते–गुणवानयं प्रदेश इत्युच्यते यस्मिन् गावः शस्यानि च निष्पद्यंते । कचित्समेष्ववयवेषु द्विगुणा रज्जुरिति । कचिदुपसर्जने गुणभूता वयमस्मिन्ग्रामे उपसर्जनभूता इत्यर्थः । तत्रेह भागे वर्तमानः परिगृह्यते । जघन्यो गुणो येषां ते जघन्यगुणास्तेषां जघन्यगुणानां नास्ति बंधः । एतदुक्तं भवति एकगुणस्निग्धस्य एकगुणस्निग्धेन द्वितीयादिसंख्येयासंख्येयानंतगुणस्निग्धेन वा नास्ति बंधः । तस्यैवैकगुणस्निग्धस्य एकगुणरूक्षेण द्व्यादिसंख्येयासंख्येयानंतगुणरूक्षेण वा नास्ति बंधः । तथा एकगुणरूक्षस्यापि योज्यमिति । एतौ जघन्यगुणस्निग्धरूक्षौ वर्जयित्वा अन्येषां स्निग्धरूक्षाणां परस्परेण संबंधो भवतीति अविशेषेण प्रसंगे तत्रापि प्रतिषेधज्ञापनार्थमाह—

गुणसाम्ये सदृशानां ॥ ३४ ॥

सदृशग्रहणं तुल्यजातीयसंप्रत्ययार्थम् ॥१॥ स्निग्धजात्या रूक्षजात्या च तुल्यानां संप्रत्ययः कथं स्यादिति सदृशग्रहणं क्रियते ।

गुणसाम्यग्रहणं तुल्यभागसंग्रहार्थम् ॥ २ ॥ तुल्यभागाः येषां तेषां ग्रहणार्थं गुणसाम्यग्रहणं क्रियते ।

सदृशग्रहणमनर्थकं गुणसाम्यवचनादिति चेन्न समानगुणकारयोः स्निग्धरूक्षयोः प्रतिषेधप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत्सदृशग्रहणमनर्थकं । कुतः ? गुणसाम्यवचनात्सिद्धेरिति चेन्न, किं कारणं ? समानगुणकारयोः स्निग्धरूक्षयोः प्रतिषेधसंगात् । सदृशग्रहणे ह्यसति द्विगुणस्निग्धानां द्विगुणरूक्षैः त्रिगुणस्निग्धानां त्रिगुणरूक्षैर्गुणकारसाम्याद्बंधः प्रतिषिध्येत । सदृशग्रहणे पुनः सति द्विगुणस्निग्धानां द्विगुणस्निग्धैर्द्विगुणरूक्षाणां द्विगुणरूक्षैरित्येवमादिसंबंधः कृतो भवति ।

नचेष्टत्वात् ॥ ४ ॥ न वा एतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं ? इष्टत्वात् । इष्यते द्विगुणस्निग्धानामपि द्विगुणरूक्षैर्बंधप्रतिषेधः । किमर्थं तर्हि सदृशग्रहणं ?

गुणवैषम्यबंधप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ गुणवैषम्ये सदृशानां बंधो भवतीत्येतस्यार्थस्य प्रतिपत्त्यर्थं सदृशग्रहणं क्रियते । अतो विषमगुणानां तुल्यजातीयानां चाविशेषेण प्रसक्तविष्टार्थसंप्रत्ययार्थमिदमुच्यते—

द्व्यधिकादिगुणानां तु ॥ ३५ ॥

द्व्यधिकश्चतुर्गुणः द्वाभ्यां गुणाभ्यामधिको द्व्यधिकः । कः पुनरसौ ? चतुर्गुणः ! ।

आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात्पंचगुणादिसंप्रत्ययः ॥१॥ द्व्यधिकादीत्ययमादिशब्दः प्रकारार्थः । कः पुनरसौ प्रकारः ? द्वाभ्यामधिकता । तेन पंचगुणादिसंप्रत्ययो भवति । अवयवेन विग्रहः समुदायो वृत्त्यर्थ इति चतुर्गुणस्यापि ग्रहणं भवति । तेन द्व्यधिकादिगुणानां तुल्यजातीयानामतुल्यजातीयानां च बंध उक्तो भवति, नेतरेषां । तद्यथा–द्विगुणस्निग्धस्य परमाणोः एकगुणस्निग्धेन द्विगुणस्निग्धेन त्रिगुणस्निग्धेन वा नास्ति बंधः । चतुर्गुणस्निग्धेन पुनरस्ति बंधः । तस्यैव पुनर्द्विगुणस्निग्धस्य षट्सप्ताष्टनवदशसंख्येयासं-

ल्पेयानंतगुणास्निग्धेन बंधो न विद्यते । एवं त्रिगुणस्निग्धस्य पंचगुणस्निग्धेन बंधोस्ति, शेषैः पूर्वोत्तरैर्न भवति । चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणास्निग्धेनास्ति बंधः, शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति । एवं शेषेष्वपि योज्यं । तथा द्विगुणरूक्षस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बंधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बंधः, तस्यैव द्विगुणरूक्षस्य पंचगुणरूक्षादिभिरुत्तरैर्नास्ति बंधः । एवं त्रिगुणरूक्षादीनामपि द्विगुणाधिकैर्बंधो योज्यः । एवं भिन्नजातीयेष्वपि द्विगुणस्निग्धस्य एकद्वित्रिगुणरूक्षैर्नास्ति बंधः । चतुर्गुणरूक्षेण त्वस्ति बंधः । उत्तरैः पंचगुणरूक्षादिभिर्नास्ति एवं त्रिगुणस्निग्धादीनां पंचगुणरूक्षादिभिरस्ति । शेषैः पूर्वोत्तरैर्नास्ति बंध इति योज्यः ।

उक्तं च— णिद्धस्स णिद्धेण दुराहिएण लुक्खस्स लुक्खेण दुराहिएण ।
णिद्धस्स लुक्खेणउवेदि बंधो जहण्णवज्जो विसमे समे वा ॥ १ ॥

एवमुक्तेन विधिना बंधे सत्यणूनां द्व्यणुकाद्यनंतानंतप्रदेशावसानस्कन्धोत्पत्तिर्वेदितव्या ।

तुशब्दो व्यावृत्तिविशेषप्रतिपत्त्यर्थः ॥ २ ॥ तुशब्दः क्रियमाणः प्रतिषेधं व्यावर्तयति-बंधं च विशेषयति । अत्राह किमर्थं संयोगजातीयपुद्गलानां बंधो नाम धर्मः कल्प्यते, न प्राप्तयाद्यात्मकत्वादनेनैव सर्वसामूहिकव्यवहारसिद्धिरित्युच्यते-संयोगेऽपि सति प्राप्तिमात्रेण कृतार्थत्वात् परस्परानुप्रवेशनिरुत्सकौ स्निग्धरूक्षगुणौ स्कन्धौ परमाणूनां संयोगमात्रत्वात् पारिणामिकौ न स्यातां, शुक्लकृष्णतन्तुसंयोगावस्थानवत्ततोऽयमारंभः ।

बंधेऽधिकौ पारिणामिकौ च ॥ ३६ ॥

प्रकृतत्वाद्गुणसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ प्रकृतं गुणग्रहणं तदभिसंबंधाद्गुणसंप्रत्ययो भवतीत्यधिकगुणाविति ।

भावांतरापादानं परिणामकत्वं क्लिन्नगुडवत् ॥ २ ॥ यथा क्लिन्नगुडो हि मधुररसः पतितानां रेण्वादीनां स्वगुणापादानात्परिणामकः।तथाऽन्योपि अधिकगुणः अल्पीयसः परिणामक इति कृत्वा द्विगुणादिस्निग्धरूक्षस्य चतुर्गुणादिस्निग्धरूक्षपरिणामको भवतीति, ततः पूर्वावस्थाप्रच्यवपूर्वकं तार्तीयकमवस्थांतरं प्रादुर्भवतीत्येकस्कंधत्वमुपपद्यते, इतरथा हि शुक्लकृष्णतंतुवत्संयोगे सत्यप्यपरिणामकत्वात् सर्वविविक्तरूपेणैवावतिष्ठते, दृश्यते हि श्लेषे सति वर्णरसगंधस्पर्शानामवस्थांतरभावः शुक्लपीतादिसंयोगे शुकपत्रवर्णादिप्रादुर्भाववत् ।

समाधिकावित्यपरेषां पाठः ॥ ३ ॥ बंधे समाधिकौ परिणामिकावित्यपरे सूत्रं पठंति, द्विगुणस्निग्धस्य द्विगुणरूक्षोपि परिणामक इति ।

तदनुपपत्तिरार्षविरोधात् ॥ ४ ॥ सः पाठो नोपपद्यते, कुतः ? आर्षविरोधात् । एवं ह्युक्तमार्षे वर्गणायां बंधविधाने नोआगमद्रव्यबंधविकल्पे सादिवैस्रसिकबंधनिर्देशः प्रोक्तः । विषमरूक्षतायां च बंधः । समस्निग्धतायां समरूक्षतायां च भेदः इति तदनुसारेण च सूत्रमुक्तं । गुणसाम्ये सदृशानामित्यतः समगुणानां बंधप्रतिषेधाद्बन्धे समः परिणामक इत्यार्षविरोधिवचो न विद्वद्ग्राह्यं ।

विषमे समे वास्ति बंधः इति वचनाद्विरोध इति चेन्नार्षाज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं जघन्यवर्ज्यो विषमे समे वास्ति इति वचनात्समगुणस्यापि बंध इत्यभ्युपगमान्नास्ति विरोध इति चेन्न किं कारणं ? आर्षाज्ञानात्। नायमस्यार्थः समगुणस्य बन्ध इति कस्तर्हि ? समस्तुल्यजातीयः । विषमोऽतुल्यजातीयः । समस्य चतुर्गुणस्निग्धस्य षड्गुणस्निग्धेनास्ति बंधः । विषमस्य चतुर्गुणरूक्षस्य षड्गुणस्निग्धेनास्तिबंधः इत्ययमार्षस्तत्रैतस्य किमर्थोऽयमारम्भ इत्युच्यते पौद्गलिकं कर्मात्मस्थानंतानंतप्रदेशं कायवाङ्मनोयोगनिमित्तविस्रसोपचितानंतप्रदेशस्निग्धरूक्षपरिणतं बन्धमायातमात्मनः ज्ञानावरणादिभावेन त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यध्यवस्थानभाक् तत्परिणामकापादितपरिणामाद्धनादिवन्न विश्वग्भवतीति । अत्राह-उक्तं भवता द्रव्याणि जीवाजीवाश्चेति तत्र किमुद्देशत एव द्रव्याणां प्रसिद्धिराहोस्विल्लक्षणतोऽपीत्यत्रोच्यते-लक्षणतोऽपि प्रसिद्धिः । तत्कथमिति चेदुच्यते-

गुणपर्ययवद्द्रव्यं ॥ ३७ ॥

गुणाश्च पर्यायाश्च गुणपर्यायास्ते यस्य संतीति तद्गुणपर्यायवदिति मतुर्नोपपद्यते अनर्थांतरभावात्। अर्थांतरभावेऽभावप्रसंग इत उत्तरं पठति–

अनन्यत्वेऽपि लोके सुवर्णांगुलीयकवद्व्यपदेशदर्शनान्मत्वर्थीयसिद्धेः ॥ १ ॥ अनन्यत्वेऽपि लोके व्यपदेशो दृश्यते, यथा सुवर्णस्यांगुलीयकमिति। तथा लक्षणतः कथंचिद्भेदोपपत्तेः गुणपर्यायेभ्योऽनन्यत्वे कथंचिद्भेदसिद्धेः मत्वर्थीयमुपपद्यते।

गुणाभावादयुक्तिरिति चेन्नार्हत्प्रवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात् ॥ २ ॥ गुणा इति संज्ञा तंत्रांतराणां, आर्हतानां तु द्रव्यं पर्यायश्चेति द्वितयमेव तत्त्वं अतश्च द्वितयमेव तद्द्वयोपदेशात्। द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिक इति द्वावेव मूलनयौ यदि गुणोऽपि कश्चित्स्यात्, तद्विषयेण मूलनयेन तृतीयेन भवितव्यं। न चास्त्यसावित्यतो गुणाभावात्, गुणपर्यायवदिति निर्देशो न युज्यते? तन्न किं कारणं? अर्हत्प्रवचनहृदयादिषु गुणोपदेशात्। उक्तं हि अर्हत् प्रवचने "द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणा" इति। अन्यत्र चोक्तं–

गुण इति दव्वविधाणं दव्ववियारोयपज्जयो भणिदो।
तेहि अणूणं दव्वं अजुदवसिद्धं हवदि णिच्चं ॥ १ ॥ इति

यदि गुणोऽपि विद्यते ननु चोक्तं–तद्विषयस्तृतीयो मूलनयः प्राप्नोति? नैषः दोषः द्रव्यस्य द्वावात्मानौ सामान्यं विशेषश्चेति। तत्र सामान्यमुत्सर्गोऽन्वयः गुण इत्यनर्थांतरं। विशेषो भेदः पर्याय इति पर्यायशब्दः। तत्र सामान्यविषयो नयो द्रव्यार्थिकः। विशेषविषयः पर्यायार्थिकः। तदुभयं समुदितमयुतासिद्धरूपं द्रव्यमित्युच्यते। न तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति, विकलादेशत्वान्नयानां। तत्समुदायोऽपि प्रमाणगोचरः सकलादेशत्वात्प्रमाणस्य। गुणा एव पर्याया इति वा निर्देशः। अथवा उत्पादव्ययध्रौव्याणि न पर्यायाः। न तेभ्योऽन्ये गुणाः सन्ति ततो गुणा एव पर्यायाः इति सति सामानाधिकरण्ये मतौ सति गुणपर्यायवदिति निर्देशो युज्यते।

विशेषणानुपपत्तिरर्थभेदादिति चेन्न मतांतरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यदि गुणा एव पर्याया विशेषणमपार्थकं, कुतः? अर्थभेदाततो गुणवदिति वा पर्यायवदिति वा वक्तव्यमिति तन्न किं कारणं? मतांतरनिवृत्त्यर्थत्वात्। मतान्तरे हि द्रव्यादन्ये गुणाः परिकल्पिताः, न ते संति? अर्थांतरभावे सत्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्। अतो द्रव्यस्य परिणमनं परिवर्तनं पर्यायः। तद्भेदा एव गुणाः न भिन्नजातीया इति मतांतरनिवृत्त्यर्थत्वात् विशेषणमर्थवत्। उक्तानां द्रव्याणां लक्षणनिर्देशात्तद्विषय एव द्रव्यव्यवसायप्रसक्ते, अनुक्तद्रव्यसंसूचनार्थमिदमाह–

कालश्च ॥ ३८ ॥

यथोक्तद्रव्यलक्षणोपेतत्वाद्द्रव्यं ॥ १ ॥ यथोक्तं द्रव्यलक्षणं उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्, गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति च तेन लक्षणेनोपेतत्वात् कालश्च द्रव्यमित्यवगम्यते। कथं लक्षणोपेतत्वमित्युच्यते।

आकाशादिवत्तत्सिद्धिः ॥ २ ॥ यथाकाशादीनां लक्षणं तथा कालस्यापि सिध्यति। ध्रौव्यं तावत्कालस्य स्वप्रत्ययं स्वभावव्यवस्थानात्। व्ययोदयौ परप्रत्ययौ अगुरुलघुगुणवृद्धिहान्यपेक्षया स्वप्रत्ययौ च। तथा गुणा अपि कालस्य साधारणासाधारणरूपाः संति। तत्रासाधारणः वर्तनाहेतुत्वं साधारणाश्चाचेतनत्वामूर्तत्वसूक्ष्मत्वागुरुलघुत्वादयः। पर्यायाश्च व्ययोत्पादलक्षणा योज्याः। तस्यास्तित्वलिङ्गं संनिवेशक्रमश्च व्याख्यातः।

आह द्रव्यत्वे सति किमसौ कालः आकाशवदेक उत संख्येयोऽसंख्येयोऽनंतो वेति? अत्रोच्यते–

सोऽनंतसमयः ॥ ३९ ॥

व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं वचनम् ॥ १ ॥ मुख्याः परमार्थकालाणवः। धर्मास्तिकाय-

प्रदेशतुल्याः संख्येया व्याख्याताः। इदं तु वचनं व्यवहारकालप्रमाणावधारणार्थं क्रियते सांप्रतिकस्यैकसमयिकत्वेप्यतीतानागताश्च समया अंतातीता इति कृत्वा अनंता व्यपदिश्यंते।

मुख्यस्यैव वानंतपर्यायवर्तनाहेतुत्वात् ॥ २ ॥ अथवा मुख्यस्यैव कालस्य प्रमाणावधारणार्थमुच्यते। अनंतपर्यायवर्तनाहेतुत्वादेकोऽपि कालाणुरनंत इत्युपचर्यते। समयः पुनः परमानिरुद्धकालांशः तत्प्रचयविशेष आवलिकादिर्व्याख्यातः।

आह—गुणपर्यायवद्द्रव्यमित्युक्तं तत्र के गुणाः इत्यत्रोच्यते—

द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥

आश्रयशब्दोऽधिकरणसाधनः कर्मसाधनो वा ॥ १ ॥ अयमाश्रय शब्दः अधिकरणसाधनः, गुणा यत्राश्रयन्ते स आश्रय इति पुल्लिंगे घ्यः। अथवा कर्मसाधनः गुणैराश्रियत इत्याश्रयः। द्रव्यशब्द उक्तार्थः द्रव्यमाश्रयो येषां ते द्रव्याश्रयाः।

निर्गुण इति विशेषणं द्व्यणुकादिनिवृत्त्यर्थं ॥ २ ॥ द्रव्याश्रया गुणा इत्युच्यमाने द्व्यणुकादिष्वपि गुणसंप्रत्ययः स्यात्, कारणद्रव्याश्रयाणि कार्यद्रव्याणीति ततस्तन्निवृत्त्यर्थं निर्गुणा इति विशेषणमुपादीयते। द्व्यणुकादीनां हि रूपादयो गुणाः संतीति तन्निवृत्तिः कृता भवति।

पर्यायाणां गुणत्वप्रसंग इति चेन्न द्रव्याश्रया इति विशेषणात्तन्निवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतं यदि गुणा द्रव्याश्रया इत्येतत्तावल्लक्षणं गुणानां पर्यायाणामपि घटसंस्थानादीनां तदुभयमस्तीति गुणत्वं प्राप्नोतीति, तन्न किं कारणं ? द्रव्याश्रया इति विशेषणात्तन्निवृत्तेः। ननु द्रव्याश्रया इति विशेषणं तदाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थं तदंतरेणापि सिध्यति कुतः ? सामर्थ्यतः निराश्रयगुणाभावात्। आश्रयांतराभावाच्च, ततस्तदनर्थकं पर्यायनिवृत्त्यर्थं भवति। किं शब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति पर्यायनिवृत्तिर्गृह्यते ? न। इत्याह

मत्वर्थे वा निवृत्तिविधानात् ॥ ४ ॥ इति मत्वर्थेऽन्यपदार्थे वृत्तिर्मत्वर्थश्च नित्ययोगे विद्यत इति नित्ययोगोऽत्र वेदितव्यः। नित्यं द्रव्यमाश्रित्य ये वर्तन्ते ते गुणा इति। पर्यायाः पुनः कादाचित्का इति न तेषां ग्रहणं। तेनान्वयिनो धर्मा गुणा इत्युक्तं भवति तद्यथा जीवस्यास्तित्वादयः, ज्ञानदर्शनादयश्च। पुद्गलस्याचेतनत्वादयः रूपादयश्चेति। पर्यायाः पुनः घटज्ञानादयः कपालादिविकाराश्च। आहात्रोक्तः परिणामशब्दः असकृन्न तु तस्यार्थो वर्णितः तस्मादुच्यतां कः परिणामः ? इति—

तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥

अथवा गुणा द्रव्यादर्थांतरभूता इति केषांचिद्दर्शनं, तत्किं भवतः सम्मतं ? नेत्याह—यद्यपि कथंचिद्व्यपदेशादिभेदहेत्वपेक्षया द्रव्यादन्ये तथापि तद्व्यतिरेकात्तत्परिणामाच्चानन्ये। यद्येवं स उच्यतां कः परिणाम इति ?। तन्निश्चयार्थमिदमुच्यते, तद्भावः परिणामः।

धर्मादीनां येनात्मना भवनं सः तद्भावः परिणामः ॥ १ ॥ धर्मादीनि द्रव्याणि येनात्मना भवंति स तद्भावः तत्त्वं परिणाम इत्याख्यायते।

तत्स्वरूपं व्याख्यातं ॥ २ ॥ तस्य परिणामस्य स्वरूपं व्याख्यातं। क ? वर्तनापरिणामक्रिया इत्यत्र।

स द्विधाऽनादिरादिमांश्च ॥ ३ ॥ स एष परिणामो द्विधा भिद्यते। अनादिरादिमांश्चेति।

तत्रानादिर्धर्मादीनां गत्युपग्रहादिः। न ह्येतदस्ति धर्मादीनि द्रव्याणि प्राक्, पश्चाद्गत्युपग्रहादिः। प्राग्वा गत्युपग्रहादिः पश्चाद्धर्मादीनि इति, किं तर्हि ? अनादिरेषां संबंधः। आदिमांश्च बाह्यप्रत्ययापादितोत्पादः। अत्रान्ये धर्माधर्मकालाकाशेषु अनादिःपरिणामः आदिमान् जीवपुद्गलेषु इति वदन्ति तदयुक्तं। कुतः ? सर्वद्रव्याणामनाद्यात्मकत्ववत्त्वं, अन्यथा नित्याभावप्रसंगात्। कथं तर्हि मात्रं ?

नयद्वयवशात्सर्वत्र तदुभयसिद्धिः ॥ ४ ॥ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयाविवक्षावशात्, सर्वेषु धर्मादिद्रव्येषु स उभयः परिणामोऽवसेयः । अयं तु विशेषः धर्मादिषु चतुर्षु द्रव्येष्वत्यंतपरोक्षेष्वनादिरादिमांश्च परिणामः आगमगम्यः जीवपुद्गलेषु कथंचित्प्रत्यक्षगम्योपि ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे पंचमोध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

आह—अजीवपदार्थो व्याख्यात इदानीं तदनंतरोद्देशभागास्रवपदार्थो व्याख्येय इति ततस्तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते—

कायवाङ्मनःकर्मयोगः ॥ १ ॥

कायादीनामितरेतरयोगलक्षणो द्वंद्वः ॥ १ ॥ कायश्च वाक्च मनश्च कायवाङ्मनांसि इतीतरेतरयोगे द्वंद्वः ।

वाङ्मनसः प्रसंग इति चेन्न बहुषु तदभावात् ॥ २ ॥ स्यादेतद्वाङ्मनसमिति प्राप्नोतीति तन्न किं कारणं? बहुषु तदभावात् । द्वयोः हि साविधिस्तेन बहुषु न भवति । कायवाङ्मनसां कर्म कायवाङ्मनस्कर्मेति । कृतमिकं 'सः' इति सर्व्वं, कायादयः शब्दा व्याख्यातार्थाः ।

कर्मशब्दस्यानेकार्थत्वे क्रियावाचिनो ग्रहणमिहान्यस्यासंभवात् ॥ ३ ॥ कर्मशब्दोऽनेकार्थः क्वचित्कर्तुरीप्सितमेव वर्तते यथा घटं करोतीति । क्वचित्पुण्यापुण्यवचनः यथा कुशलाकुशलं कर्मेति । क्वचिच्च क्रियावचनः यथा उत्क्षेपणमवक्षेपेणमाकुंचनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणीति । तत्रेह कियावचिनो ग्रहणं । कुतः ? अन्यस्यासंभवात् । तत्कथमिति चेदुच्यते—

न कर्तुरीप्सिततमस्येतरस्योभयस्य च विवक्षासंभवात् ॥४॥ कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कर्म तत्त्रिविधं निर्वर्त्य-विकार्य-प्राप्यं चेति त्रितयमपि कर्तुरन्यत् । तत्र यदि कायादीनां कर्तृत्वं कर्मान्यद्वाच्यं, नचातो ऽन्यत्सूत्रग्रहीतमस्ति । अथ कर्मत्वं कायादीनां कर्ताऽन्यो वाच्यः । न चासौ संगृहीतोऽस्ति । अथ युगपत्कर्तृत्वं चेष्टितं तच्चासंभवात् असत् । तस्मात्कर्तुरीप्सिततमं नेह परिगृहीतं ।

नापि पुण्यापुण्यलक्षणमुत्तरसूत्रस्य सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥ नापीह पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म गृह्यते कुतः ? उत्तरसूत्रसामर्थ्यात् । यदि पुण्यापुण्यलक्षणमिह गृह्येत, स आस्रवः शुभः पुण्यस्येत्युत्तरसूत्रारंभोऽनर्थकः स्यात् ।

कर्तुरीप्सिततमं वात्मनः कर्तृत्वात् ॥ ६ ॥ अथवा सामर्थ्ये सन्निहित इहात्मा कर्ता तस्य कर्तुरीप्सिततमत्वात्पारिभाषिकं कर्म गृह्यते ।

कर्त्रादिसाधनेष्विच्छातो विशेषोध्यवसेयः ॥ ७ ॥ कर्मशब्दस्य कर्त्रादिषु साधनेषु संभवात् स्वेच्छातो विशेषोऽध्यवसेयः ।

वीर्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमापेक्षेणात्मनात्मपरिणामः पुद्गलेन स्वपरिणामः व्यत्ययेन च निश्चयव्यवहारनयापेक्षया क्रियत इति कर्मकरणप्रशंसाविवक्षायां कर्तृधर्माध्यारोपे सति स परिणामः । कुशलमकुशलं च द्रव्यभावरूपं करोतीति कर्म । आत्मनः प्राधान्यविवक्षायां कर्तृत्वे सति परिणामस्य करणत्वोपपत्तेः । बहुलापेक्षया क्रियतेऽनेन कर्मेत्यपि भवति । साध्यसाधनभावानभित्सायां स्वरूपावस्थिततत्त्वकथनात् कृतिः कर्मेत्यपि भवति । एवं शेषकारकोपपत्तिश्च योज्याः ।

योगशब्दस्यापि तथैव ॥ ८ ॥ तेनैव प्रकारेण योगशब्दस्यापि कर्त्रादिसाधनसंभवो योज्यः ।

त्रैविध्यानुपपत्तिरात्मपरिणामाविशेषादिति चेन्न पर्यायविवक्षाव्यापाराद्रूपादिवत् ॥ ९॥ स्यान्मतं योगस्य त्रैविध्यं नोपपद्यते कुतः ? आत्मपरिणामाविशेषात् । आत्मा हि निरवयवद्रव्यं तत्परिणामो योगः सोऽविशिष्ट इति तन्न, किं कारणं पर्यायविवक्षाव्यापाराद्रूपादिवत् । यथा घटस्यैकत्वमजहतश्चक्षुरादिकरणसंबंधवशाद्रूपादिपरिणामभेदः । तथात्मनः एकत्वेऽपि पर्यायभेदात् योगस्य भेदो ज्ञेयः ।

चक्षुरादिग्रहणनिमित्तत्वाद्रूपाध्यवसायस्येति चेन्नात्माभेदेऽपि कायादीनां पूर्वकृतकर्मापादितसामर्थ्योपलंभात् ॥ १० ॥ स्यादेतदुच्यते घटस्य रूपादिभेदाध्यवसायः । कुतः ? चक्षुरादिग्रहणनिमितत्वात् । ग्रहणभेदाद्धि लोके ग्राह्यभेदो दृष्टः न तथात्मन इति, तन्न किं कारणं ? आत्माभेदेऽपि कायादीनां पूर्वकृतकर्मापादितसामर्थ्योपलंभात् । तद्यथा पुद्गलविपाकिनः शरीरनामकर्मण उदयापादिते कायवाङ्मनोवर्गणान्यतमालंबने सति वीर्यान्तरायमत्यक्षराद्यावरणक्षयोपशमापादिताभ्यंतरवाग्लब्धिसान्निध्ये वाक्परिणामाभिमुख्यस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पंदो वाग्योगः । अभ्यंतरवीर्यांतरायनोइंद्रियावरणक्षयोपशमात्मकमनः उपलब्धिसन्निधाने पूर्वोक्तबाह्यनिमित्तालंबने च सति मनःपरिणामाभिमुखस्यात्मनः प्रदेशपरिस्पंदो मनोयोगः । वीर्यांतरायक्षयोपशमसद्भावे च औदारिकादिसप्तविधकायवर्गणान्यतमालंबऽनापेक्षात्मप्रदेशपरिस्पंदः काययोगः यदि क्षयोपशमलब्धिरभ्यन्तरहेतुः क्षये कथं ? क्षयेऽपि हि सयोगकेवलिनः त्रिविधो योग इष्यते । अथ क्षयनिमित्तोऽपि योगः कल्प्यते अयोगकेवलिनां सिद्धानां च योगः प्राप्नोति ? नैष दोषः क्रियापरिणामिनः आत्मनस्त्रिविधवर्गणालंबनापेक्षः प्रदेशपरिस्पन्दः । सयोगकेवलिनो योगविधिर्विद्यते, तदालंबनाभावात् उत्तरेषां योगविधिर्नास्ति ।

अनेकांताच्च लावकादिवत् ॥ ११ ॥ यथा देवदत्तस्य जातिकुलरूपसंज्ञालक्षणसम्बंधाद्यविशेषादेकत्वमजहतः बाह्योपकरणसंबंधोपनीतभेदलावकपावकादिपर्यायानास्कन्दतः स्यादेकत्वं स्यादनेकत्वमित्यनेकान्तस्तथा प्रतिनियतक्षायोपशमिक—शरीरादिपर्यायार्थादेशात्स्यात्त्रैविध्यं योगस्य, अनादिपारिणामिकात्मद्रव्यार्थादेशात्स्यादैकविध्यमित्यनेकांतः । ततो नायमुपालंभः ।

ध्यानं योग इति चेन्न तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्ध्यानं योगशब्दार्थः न कायवाङ्मनस्कर्मेति तन्न किंकारणं ? तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । युजे समाधिवचनस्य योगः । समाधिः ध्यानमित्यनर्थान्तरं स तु वक्ष्यते । इहास्रवप्रतिपादनार्थत्वात् त्रिविधः क्रियायोग इत्युच्यते ।

समुदाये योगव्यपदेशप्रसङ्ग इतिचेन्न प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मतं यथा गर्गाः शतं दण्डयतामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवंति न प्रत्येकं दण्डयन्ति । कुतः ? समुदाये वाक्यपरिसमाप्तेः, तथा कायवाङ्मनस्कर्मसमुदाये योगव्यपदेशः प्रसक्त इति चेन्न किंकारणं ? प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तेः । यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यंतामिति भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते । तथा योगव्यपदेशोपि प्रत्येकं त्रिषु कर्मसु वेदितव्यः ।

अत्राहाभ्युपेमः आहितत्रैविध्याः क्रिया योग इति प्रकृत इदानीं निर्दिश्यतां किंलक्षण आस्रव इत्यत्रोच्यते योयं योगशब्दाभिधेयः संसारिणः पुरुषस्य प्रयोगस्त्रिविधः—

स आस्रवः ॥ २ ॥

कायवाङ्मनस्कर्मास्रव इत्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न योगाप्रत्याख्यानात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं कायवाङ्मनस्कर्मास्रव इत्यस्तु सूत्रं, कुतः लघुत्वादिति तन्न किं कारणं ? योगाप्रत्याख्यानात् । योगशब्दो हि आगमे प्रसिद्धः, तस्यार्थो प्रत्याख्यातः स्यात् ।

कायवाङ्मनस्कर्मयोग आस्रव इति चेन्न सर्वयोगास्रवप्रसंगात् ॥ २ ॥ अथ मतमेतत्कायवाङ्मनस्कर्म योग आस्रव इत्येकयोगः कर्तव्यस्तथा सति तच्छब्दस्यावचनात्, योगविभागस्य चाकरणात् निर्देशश्च लघुर्भवति, योगशब्दार्थश्चाप्रत्याख्यातो भवति इति । तन्न किं कारणं ? सर्वयोगास्रवप्र-

सङ्गात् । केवलिसमुद्घातकाले हि दण्डकपाटप्रतरलोकपूर्णयोगस्याप्यास्रवत्वं प्रसज्येत । अस्त्वास्रवत्वं को दोषः ? सूक्ष्मयोगत्वं तत्रेष्यते तन्निमित्तश्च बन्धोऽल्पः, तद्विपरीतता प्राप्नोति । अपि च वर्गणालम्बन निमित्तो योग आस्रवः इष्यते, नच दण्डादियोगस्तदालम्बनहेतुकः, तस्मादस्यास्रवत्वं नेष्यते । यद्येवं दण्डादिव्यापारकाले नास्रवत्वादबंधकत्वं प्राप्नोति इष्यते च बंधः ? नैष दोषः । न दण्डादियोगनिमित्तो बंधः किं तर्हि ? कायवर्गणानिमित्तः आत्मप्रदेशपरिस्पन्दोऽस्ति तन्निमित्तस्तत्र बंधः ।

एकयोगेऽपि तत्प्रयोजनकारणात्तदप्रसङ्ग इति चेन्न योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतेः ॥ ३ ॥ यथा केवलिनः सत्स्वपींद्रियेषु तदव्यापारात्, इन्द्रियजकर्मबन्धाभावः तथा दण्डादियोगे सत्यपि तत्पूर्वकबन्धाभावात् आस्रवत्वमस्य । योगविभागवेदकयोगेऽपि व्यावर्तेत इति तन्न किं कारणं ? योगविभागकरणसामर्थ्यात्तत्प्रतीतेः । सति हि योगविभाग उद्दिष्टयोगः स आस्रवो भवति नान्य इत्ययमर्थोऽवगंतुं शक्यते तेनान्योऽपि योगोऽस्तीति सूच्यते । एकयोगे पुनः सति तस्यार्थस्याप्रतीतेः सर्वस्य योगस्यास्रवत्वं प्रसज्यत एव । अथास्रवाभिधानं कुतो भवति ?

तत्प्रणालिकया कर्मास्रवणादास्रवाभिधानम् ॥ ४ ॥ सलिलबाह्यद्वारं तदास्रवणकारणत्वात् आस्रव इत्याख्यायते । तथा योग्यप्रणालिकया आत्मनः कर्म आस्रव इति व्यपदेशमर्हति ।

कषायक्लिन्नस्य तदुपश्लेष आर्द्रवस्त्ररेणुवत् ॥ ५ ॥ यथार्द्रवासः समन्ताद्वातानीतं रेणुमुपादत्ते, तथा कषायतार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति । यथा वानिष्टप्तायःपिण्डोऽम्भसि प्रक्षिप्त अम्भः समन्तादात्मसात्करोति । तथा सकषायो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते ।

आह कर्म द्विविधं पुण्यं पापं चेति तस्य किमविशेषेण योगः आस्रवणहेतुराहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते–

शुभः पुण्यस्याऽशुभः पापस्य ॥ ३ ॥

प्राणातिपातानृतभाषणवधचिंतनादिरशुभः ॥ १ ॥ प्राणातिपातादत्तादानमैथुनप्रयोगादिरशुभः काययोगः । अनृतभाषणपुरुषासत्यवचनादिरशुभो वाग्योगः । वधचिंतनेर्ष्यासूयादिरशुभो मनोयोगः ।

ततोऽनंतविकल्पादन्यः शुभः ॥ २ ॥ तस्मादनंतविकल्पादशुभयोगादन्यः शुभयोग इत्युच्यते । तद्यथा अहिंसाऽस्तेयब्रह्मचर्यादिः शुभकाययोगः । सत्यहितमितभिषणादिः शुभो वाग्योगः । अर्हदादिभक्तितपोरुचिश्रुतविनयादिः शुभोमनोयोगः । आहाऽसंख्येयलोकत्वादध्यवसायावस्थानानां कथमनंतविकल्पत्वं ? इत्युच्यते । अनंतानंतपुद्गलप्रदेशप्रचितज्ञानावरणवीर्यांतरायदेशसर्वघातिद्विविधस्पर्धकक्षयोपशमादेशाद्योगत्रयस्यानंत्यं । अनंतानंतप्रदेशकर्माधानकारणत्वाद्वा, अनंतानंतनानाजीवविषयभेदाद्वानंतः । कथं योगस्य शुभाशुभत्वम् ? ।

शुभाशुभपरिणामनिर्वृत्तत्वाच्छुभाशुभव्यपदेशः ॥ ३ ॥ शुभपरिणामनिर्वृत्तो योगः शुभः । अशुभपरिणामनिर्वृत्तश्चाशुभः इति कथ्यते । न शुभाशुभकर्मकारणत्वेन । यद्येवमुच्यते शुभयोग एव न स्यात् शुभयोगस्यापि ज्ञानावरणादिबंधहेतुत्वाभ्युपगमात् ।

पुनात्यात्मानं पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं ॥ ४ ॥ कर्मणः स्वातंत्र्यविवक्षायां पुनात्यात्मानं प्रीणयतीति पुण्यं । पारतंत्र्यविवक्षायां करणत्वोपपत्तेः पूयतेऽनेनेति वा पुण्यं तत्सद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

तत्प्रतिद्वंद्विरूपं पापं ॥ ५ ॥ तस्य पुण्यस्य प्रतिद्वंद्विरूपं पापमिति विज्ञायते । पाति रक्षत्यात्मानं यस्माच्छुभपरिणामादिति पापाभिधानं तदसद्वेद्याद्युत्तरत्र वक्ष्यते ।

उभयमपि पारतंत्र्यहेतुत्वादविशिष्टमिति चेन्नेष्टानिष्टानिमित्तभेदात्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ स्यान्मतं यथा निगलस्य कनकमयस्यायस्य स्वतंत्रीकरणं फलं तुल्यमित्यविशेषः । तथा पुण्यं पापं चात्मनः

पारतंत्र्यनिमित्तमविशिष्टमिति नात्र संकल्पभेदो युक्त इति तन्न, किं कारणं ? इष्टानिष्टनिमित्तभेदात्तत्सिद्धेः। यदिष्टगतिजातिशरीरेंद्रियविषयादिनिर्वर्तकं तत्पुण्यं। अनिष्टगतिजातिशरीरेंद्रियविषयादिनिर्वर्तकं यत्तत्पापमित्यनयोरयं भेदः। तत्र शुभो योगः पुण्यस्यास्रवः। अशुभः पापस्य।

शुभपरिणामस्य घातिकर्मानिमित्तत्वात्तदनिर्देश इति चेन्नेतरपुण्यपापापेक्षत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतच्छुभः पुण्यस्येत्यनिर्देशः अगमको निर्देशः अनिर्देशः कुतः ? घातिकर्मबंधस्य शुभपरिणामहेतुत्वादिति तन्न किं कारणं ? इतरपुण्यपापापेक्षत्वात्। अघातिकर्मसु पुण्यं पापं चापेक्ष्येदमुच्यते कुतः ? घातिकर्मबंधस्य स्वविषये निमित्तत्वात्। अथवा नैवमवधारणं क्रियते शुभः पुण्यस्यैवेति कथं तर्हि ? शुभ एव पुण्यस्येति तेनाशुभः पापस्यापि हेतुरित्यविरोधः। यद्येवं शुभः पापस्यापि भवति अशुभः पुण्यस्यापि भवतीत्यभ्युपगमः कर्तव्यः, सर्वोत्कृष्टस्थितानां उत्कृष्टक्लेशहेतुकत्वात्। उक्तं च-

सव्वट्ठिदीण मुक्कस्सं गोदुउक्कस्स संकिलेसेण।
विपरीदे दु जघण्णो आयुगतिगवज्जसेसाणं ॥ इति

ततः सूत्रद्वयमनर्थकमिति। नानर्थकं अनुभागबधं प्रत्येतदुक्तं। अनुभागबंधो हि प्रधानभूतः तन्निमित्तत्वात्सुखदुःखविपाकस्य। तत्रोत्कृष्टविशुद्धपरिणामनिमित्तः सर्वशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागबंधः। उत्कृष्टसंक्लेशपरिणामनिमित्तः सर्वाशुभप्रकृतीनामुत्कृष्टानुभागबंधः। उत्कृष्टः शुभपरिणामः। अशुभजघन्यानुभागबंधहेतुत्वेऽपि भूयसः शुभस्य हेतुरिति शुभः पुण्यस्येत्युच्यते। यथाल्पापकारहेतुरपि बहूपकारसद्भावादुपकार इत्युच्यते। एवमशुभः पापस्येत्यपि। उक्तंच-

शुभपगदीण विसोधिए तिव्वमसुहाणसंकिलेसेण।
विपरीदे दु जघण्णो अणुभागो सव्वपगदीणं ॥ इति

आह किमयमास्रवः सर्वसंसारिसमानफलारम्भहेतुराहोस्वित्कश्चिदस्ति विशेष इत्यत्रोच्यते-

सकषायाकषाययोः सांपरायिकेर्यापथयोः ॥ ४ ॥

आस्रवस्योभयस्वामिकत्वाद्द्वयीप्रसिद्धिः ॥ १ ॥ उभौ-आस्रवस्य स्वामिनौ सकषायोऽकषायश्चेति। तस्यास्रवस्यानंत्येऽपि स्वामिनोर्द्वैविध्यकल्पनया द्वयीप्रसिद्धिरवसेया। कोऽत्र कषायः ?

कषत्यात्मानमिति कषायः ॥ २ ॥ क्रोधादिपरिणामः कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः।

कषायवद्वाश्लेषहेतुत्वात् ॥ ३ ॥ अथ वा यथा कषायो नैयग्रोधादिः श्लेषहेतुस्तथा क्रोधादिरप्यात्मनः कर्मश्लेषहेतुत्वात्कषाय इत्युच्यते। सह कषायेण वर्तते इति सकषायः। न विद्यते कषायोऽस्येत्यकषायः। सकषायश्चाकषायश्च सकषायाकषायौ तयोः सकषायाकषाययोः।

समन्तात्पराभव आत्मनः संपरायः ॥ ४ ॥ कर्मभिः समन्तादात्मनः पराभवोऽभिभवः संपराय इत्युच्यते ॥

तत्प्रयोजनं सांपरायिकं ॥५॥ तत्प्रयोजनं कर्म सांपरायिकमित्युच्यते यथा ऐंद्रमहिकमिति।

ईरणमीर्या योगगतिः ॥ ६ ॥ ईरेर्गत्यर्थाद्भावे ण्यः। ईरणमीर्या योगगतिरिति यावत्। तद्द्वारकमीर्यापथं। सा ईर्याद्वारं पन्था यस्य तदीर्यापथं कर्म। सांपरायिकं च इर्यापथं च सांपरायिकेर्यापथे तयोः सांपरायिकेर्यापथयोः यथा संख्यमभिसंबंधो भवति। सकषायस्यात्मनः सांपरायिकस्य कर्मण आस्रवो भवति। अकषायस्य ईर्यापथस्येति। तद्यथा-सांपरायः कषाय इत्यर्थः। मिथ्यादृष्ट्यादीनां सूक्ष्मसांपरायांतानां कषायोदयेऽपि तच्छीलपरिणामानां योगवशादानीतं कर्म भावेनोपश्लिष्यमाणं आर्द्रचर्माश्रितरेणुवत् स्थितिमापद्यमानं संपरायिकमित्युच्यते। उपशांतक्षीणकषाययोः योगिनश्च योगवशादुपात्तकर्मकषायाभावाद्बंधाभावे शुष्ककुड्यपतितलोष्ठवत् अनन्तरसमयवर्तमानमीर्यापथमित्युच्यते।

अजाद्यदित्युभयत्र पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्नातिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हितत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदकषायशब्दस्येर्यापथशब्दस्य चाजाद्यदिति पूर्वनिपातः प्राप्नोति ? तन्न किं कारणं ? अतिबहुवक्तव्यतया तयोरभ्यर्हितत्वात् सकषायशब्दस्य सांपरायिकशब्दस्य चाभ्यर्हितत्वमिति पूर्वनिपातो भवति । यदि सांपरायिकास्रवो बहुवक्तव्यः तस्य के भेदाः ? इत्यत्रोच्यते

॥ इंद्रियकषायाव्रतक्रियाः पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः पूर्वस्य भेदाः ॥५॥

इंद्रियादय उक्तलक्षणा द्वंद्वविषयाः ॥ १ ॥ इंद्रियादीनामुक्तलक्षणानां द्वंद्वो वेदितव्यः । इंद्रियाणि च कषायाश्च अव्रतानि च क्रियाश्च इंद्रियकषायाव्रतक्रिया इति स चायं द्वंद्व इतरेतरयोगलक्षण इति बहुवचनं भवति ।

पंचादीनां संख्याशब्दानां संख्यया वृत्तिः ॥२॥ पंचादीनां संख्याशब्दानां संख्याशब्देन सह वृत्तिर्द्रष्टव्या पंचाधिका विंशतिः पंचविंशतिः । पंच च चत्वारश्च पंच च पंचविंशतिश्च पंचचतुःपंचपंचविंशतिः सा संख्या येषां ते पंचचतुःपंचपंचविंशतिसंख्याः ।

पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः ॥३॥ अयं पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः अतीतसूत्रे यः प्राङ् निर्दिष्टस्तस्येति ।

भिद्यंते इति भेदाः ॥ ४ ॥ परस्परतो भिद्यंते विशिष्यंते इति भेदाः प्रकारा इत्यर्थः ।

यथासंख्यमभिसंबंधो व्याख्यानतः ॥ ५ ॥ यथासंख्यमभिसंबंधोऽत्र द्रष्टव्यः । कुतः ? व्याख्यानतः । पंचेंद्रियाणि चत्वारः कषायाः, पंचाव्रतानि पंचविंशतिः क्रिया इति ।

इंद्रियादीनामात्मनोऽनन्यत्वान्यत्वं प्रत्यनेकांतः ॥ ६ ॥ इंद्रियादीनामात्मनः अनन्यत्वान्यत्वं प्रत्यनेकांतो वेदितव्यः । तद्यथा—अनादिपारिणामिकचैतन्यद्रव्यार्थादेशादिंद्रियादीनां भेदाभादनन्यत्वं । कर्मोदयक्षयोपशमनिमित्तपर्यायार्थादेशाद्भेदोपपत्तेः स्यादन्यत्वम् । इंद्रियादिनिवृत्तौ द्रव्यावस्थानाच्च स्यादन्यत्वं तत एव पर्यायभेदात्पंचादिसंख्यानिर्देश उपपन्नो भवति । तत्र पंचेंद्रियाणि स्पर्शादीन्युक्तानि । क्रोधादयः कषायाः अनंतानुबंध्यादिविकल्पाः वक्ष्यंते । हिंसादीन्यव्रतानि प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिलक्षणानि वक्ष्यंते । पंचविंशतिः क्रिया उच्यंते—

सम्यक्त्वमिथ्यात्वप्रयोगसमादानेर्यापथक्रियाः पंच ॥ ७ ॥ तत्र चैत्यगुरुप्रवचनपूजादिलक्षणा सम्यक्त्ववर्धिनी क्रिया सम्यक्त्वक्रिया । अन्यदेवतास्तवनादिरूपा मिथ्यात्वहेतुका प्रवृत्तिर्मिथ्यात्वक्रियाः । गमनागमनप्रवर्तनं कायादिभि- प्रयोगक्रिया । वीर्यांतरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति अंगोपांगोपष्टंभादात्मनः कायवाङ्मनोयोगनिर्वृत्तिसमर्थपुद्गलग्रहणं वा संयतस्य सतः अविरतिं प्रत्यभिमुखं समादानक्रिया । ईर्यापथकर्मनिमित्ता ईर्यापथक्रिया । एताः पंचक्रियाः ॥

प्रदोषकायाधिकरणपरितापप्राणातिपातक्रियाः पंच ॥ ८ ॥ क्रोधावेशात्प्रादोषिकी क्रिया सा क्रोधस्वभाविकेति क्रोधग्रहणेनैव गृहीते पौनरुक्त्यमिति चेन्न । क्रोधनिमित्तत्वात् । क्रोधो हि प्रदोषहेतुः, अतः कार्यकारणभेदादपौनरुक्त्यं । निमित्तनैमित्तिकभेदाच्च । इष्टदारवित्तहरणादेर्निमित्ताद्विनापि पिशुनस्वभावत एव क्रुध्यति । तथा दृष्टिविषादयश्च । उक्तंच—

अणिमित्तमेव कोई कम्मस्सव संगदो कसायाणं ॥
उदयं उवेदि जीवो चंदइव महग्गहं पव्वे ॥

तथा मृगलोहिततीव्रलोलजिह्वैर्हरिशार्दूलवृकैर्निसर्गहिंसैः भुजगैश्च सर्वैरजातरोषैः समरूपाण्यसतां विचेष्टितानि इत्यनिमित्तः क्रोधः निमित्तवान्प्रदोषः । प्रदुष्टस्य सतोऽभ्युद्यमः कायिकी क्रिया । हिंसोपकरणदानादाधिकरणकी क्रिया । दुःखोत्पत्तितंत्रत्वात्पारितापिकी क्रिया । आयुरिंद्रियबलप्राणानां वियोगकरणात्प्राणातिपातिकी क्रिया एताः पंचक्रियाः ।

दर्शनस्पर्शनप्रत्ययसमंतानुपातनाभोगक्रियाःपंच॥९॥ रागार्द्रीकृतत्वात्प्रमादिनः रमणीयरूपावलोकनाभिप्रायो दर्शनक्रिया। प्रमादवशात्स्पृष्टव्यसचेतनानुबंधः स्पर्शनक्रिया। ननु इंद्रियग्रहणादेव सिद्धिर्दर्शनग्रहणमनर्थकमिति नैष दोषः। पूर्वत्रेंद्रियविज्ञानग्रहणं। इह तत्पूर्वपरिस्पंदग्रहणं। अपूर्वाधिकरणोत्पादानात्प्रात्ययिकी क्रिया। स्त्रीपुरुषपशुसंपातिदेशेंऽतर्मलोत्सर्गकरणं समान्तानुपातक्रिया। अप्रमृष्टादृष्टभूमौ कायादिनिक्षेपोऽनाभोगक्रिया। एताः पंचक्रियाः।

स्वहस्तनिसर्गविदारणाज्ञाव्यापादनानाकांक्षाक्रियाः पंच ॥ १० ॥ या परेण निर्वर्त्यां क्रियां स्वयं करोति सा स्वहस्तक्रिया। पापादानादिप्रवृत्तिविशेषाभ्यनुज्ञानं निसर्गक्रिया। आलस्याद्वा प्रशस्तक्रियाणामकरणं पराचरितसावद्यादिप्रकाशनं विदारणक्रिया। यथोक्तामाज्ञामावश्यकादिषु चारित्रमोहोदयात्कर्तुमशक्नुवतोऽन्यथाप्ररूपणादाज्ञाव्यापादिका क्रिया। शाठ्यालस्याभ्यां प्रवचनोपदिष्टविधिकर्तव्यतानादरोऽनाकांक्षा क्रिया। ता एताः पंचक्रियाः।

आरंभपरिग्रहमायामिथ्यादर्शनाप्रत्याख्यानाक्रियाः पंच ॥ ११ ॥ छेदनभेदनविस्रंसनादिक्रियापरत्वं, अन्येन वारंभे क्रियमाणे प्रहर्ष आरंभक्रिया। परिग्रहाविनाशार्था पारिग्राहिकी क्रिया। ज्ञानदर्शनादिषु निकृतिर्वंचनं मायाक्रिया। अन्यं मिथ्यादर्शनक्रियाकरणकारणाविष्टं प्रशंसादिभिर्दृढयति यथा साधु करोषीति सा मिथ्यादर्शनक्रिया। संयमघातिकर्मोदयवशादनिवृत्तिरप्रत्याख्यानक्रिया।

इंद्रियकषायाव्रतानां क्रियास्वभावानतिवृत्तेः क्रियावचनेनैव गतत्वात्प्रपंचमात्रप्रसंग इति चेन्नानेकांतात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं इंद्रियकषायाव्रतान्यपि क्रियास्वभावानि ततस्तेषां क्रियाग्रहणेन ग्रहणादनर्थकमुपादानं, सति चोपादाने प्रपंचमात्रत्वं प्राप्नोतीति तन्न किं कारणं ?—अनेकांतात्। नायमेकांतः इंद्रियकषायाव्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति, कुतः ? नामस्थापनाद्रव्येंद्रियकषायाव्रतेषु परिस्पंदाभावात्। यतो नामेंद्रियादौ न क्रियास्ति नाममात्रत्वात्। स्थापनायां च न मुख्यक्रियास्ति तदेवेदमिति वाग्बुद्धिप्रवृत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। द्रव्ये च प्रच्युतेंद्रियकषायाव्रतक्रियापरिणामे अनागतेंद्रियकषायाव्रतक्रियापरिणामाभिमुखे वा सांप्रतिकेंद्रियकषायाव्रतानामभावान्न परिस्पंदात्मिका क्रियास्ति। अथवा नायमेकांतः, इंद्रियकषायाव्रतानि क्रियास्वभावान्येवेति कुतः ? आदेशवचनात्। द्रव्यार्थिकगुणभावे पर्यायार्थिकप्राधान्यतः इंद्रियकषायाव्रतानां स्यात् क्रियास्वभावाऽनतिवृत्तिः। पर्यायार्थिकगुणभावे द्रव्यार्थिकप्राधान्यात्स्यात्क्रियास्वभावातिवृत्तिरिति। किं च—

शुभेतरास्रवपरिणामाभिमुखत्वात् इंद्रियकषायाव्रतानां द्रव्यास्रवत्वात् ॥१३॥ शुभेतरास्रवपरिणामाभिमुखत्वादिंद्रियकषायाव्रतानां द्रव्यास्रवत्वं, भावास्रवः कर्मादानं तच्च पंचविंशतिक्रियाभिरास्रवति कर्मेत्येतदर्थमिंद्रियकषायाव्रतवचनम्।

नवा प्रतिज्ञातविरोधात् ॥१४॥ नवा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणं ? प्रतिज्ञातविरोधात्। यत्प्रतिज्ञातं कायवाङ्मनस्कर्मयोग आस्रव इति तद्विरुध्यते। द्रव्यास्रव इत्यभ्युपगमात्। कार्यकारणक्रियाकलापविषये ज्ञापनार्थं वा। निमित्तनैमित्तकविशेषज्ञापनार्थं (तर्हि) पृथगिंद्रियादिग्रहणं क्रियते तत्स्पृशत्यादयः क्रुध्यत्यादयः हिनस्त्यादयश्च क्रिया आस्रव इमाः पुनस्तत्प्रभावाः पंचविंशतिक्रिया सत्स्वेतेषु त्रिषु प्राच्येषु परिणामेषु भवंति—यथा मूर्छा कारणं परिग्रहः कार्यं तस्मिन्सति पारिग्राहिकी क्रिया। न्यासरक्षणविनाशसंस्करादिलक्षणा। तथा क्रोधः कारणं प्रदोषश्च कार्यं तस्मिन् सति प्रादोषिकी क्रिया। मानः कारणं कार्यमप्रणतिः तस्यां सत्यामपूर्वाधिकरणोत्पादनत्वात्प्रायिकी क्रिया। माया कारणं कार्यं कुटिलक्रिया तस्यां सत्यां ज्ञानदर्शनचरित्रेषु मायाप्रवृत्तिक्रिया। प्राणातिपातः कारणं कार्यं प्राणातिपातिकी क्रिया। मृषावादादत्तादानाब्रह्मचर्याणि कारणं कार्यमसंयमोदयादाज्ञाव्यापादिकी क्रिया एवमितरत्रापि योज्यं।

इंद्रियग्रहणमेवास्त्विति चेन्न तदभावेप्यास्रवसद्भावात् ॥ १५ ॥ स्यादेतदिंद्रियग्रहणमेवास्तु कुतः लघुत्वात् इंद्रियैर्हि उपलभ्य विचार्य च कषायाव्रतक्रियासु प्रवर्तते प्रजाः। अतः इंद्रियवचनेनैव गतत्वात् कषायाव्रतक्रियासु कषायाव्रतक्रियाणामग्रहणमस्त्विति ? तन्न किं कारणं तदभावेप्यास्रवसद्भावात् यदि हींद्रियग्रहणमेव स्यात् प्रमत्तस्यैव उक्तःस्यात नाप्रमत्तस्य । प्रमत्तो हि चक्षुरादिभिः, रूपादिविषया सेवनं प्रत्यादत्तः रूपादीन् सेवमानो वा अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभहिंसादिकरणकषायाष्टकपरिणतः हिंसादीन् कुर्वन्नकुर्वन्न वा सातत्येनाविरतः प्रमत्तः कर्मादत्ते। अप्रमत्तस्तु पंचदशप्रमादातीतोपि योगकषायनिमित्तमास्रवमश्नुते । एकद्वित्रिचतुरिंद्रियसंज्ञिपंचेंद्रियेषु च यथासंभवं चक्षुरादींद्रियमनोविचाराभावेपि क्रोधादिहिंसापूर्वककर्मादानं दृश्यते तस्मात् सर्वग्रहणं क्रियेत ।

कषायाणां सांपरायिकभावेपि पर्याप्तत्वात् अग्रहणमिति चेन्न सन्मात्रेपि तत्प्रसंगात्॥१६॥ स्यान्मतं नारक्तद्विष्टो रूपाधीनत्वात् चक्षुरादिभिरुपलभते वाऽरक्तद्विष्टो जीवान् हिनस्ति मृषावादादिषु वा वर्तते अतः कषायग्रहणेनैव सांपरायिकास्रवस्य पर्याप्तत्वात् इंद्रियाव्रतक्रियाणां अग्रहणमस्तु इति ? तन्न किं कारणं ? सन्मात्रेपि तत्प्रसंगात् । उपशांतकषायस्य कषायसन्मात्रावस्थानचक्षुरादिभीरूपादिग्रहणात् रागद्वेषहिंसाद्यात्मलाभप्रसंगः। किं च चक्षुरादिभिः रूपादिग्रहणं वीतरागत्वात् अन्यथा यस्य चक्षुरादिभी रूपादिग्रहणमात्रत्वात् रक्तद्विष्टत्वं तस्य वीतरागत्वाभावः। तस्मात् कषायग्रहणमात्रमयुक्तं ।

अव्रतवचनमेवेति चेन्न तत्प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशार्थत्वात् ॥१७॥ स्यादेतत् अव्रतवचनमेव युक्तं तत्रैवेंद्रियकषायक्रियापरिणामांतर्भावादिति ? तन्न किं कारणं ? तत्प्रवृत्तिनिमित्तनिर्देशार्थत्वात्। तस्य हि अव्रतस्येंद्रियपरिणामाः प्रवृत्तिनिमित्तानि भवंति ततस्तद्ग्रहणं न्याय्यं । आह योगत्रयस्य एकान्नचत्वारिंशत्प्रभेदाः सर्वात्मकार्यत्वात् संसारिणां सर्वेषां साधारणाः ततः फलानुभवं प्रत्यविशेष इति? अत्रोच्यते नैतदेवं यस्मात् सत्यपि प्रत्यात्मसंभवे तेषां परिणामेभ्यः, अनंतविकल्पेभ्यः, विशेषोभ्यनुज्ञायते। कथमिति चेदुच्यते—

तीव्रमंदज्ञाताज्ञातभावाधिकरणवीर्यविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ६ ॥

अतिप्रवृद्धक्रोधादिवशात् तीवनात्तीव्रः ॥ १ ॥ बाह्याभ्यंतरहेतूदीरणवशादुद्रिक्तः परिणामः तीवनात् स्थूलभावात् तीव्र इत्युच्यते ।

तद्विपरीतो मंदः ॥ २ ॥ अनुदीरणप्रत्ययसान्निधानात् उत्पद्यमानोनुद्रिक्तः परिणामो मंदनान्मद इत्युच्यते ।

ज्ञातमात्रं ज्ञात्वा वा प्रवृत्तेर्ज्ञातं ॥ ३ ॥ हिनस्मि इत्यसति परिणामे प्राणव्यपरोपणे ज्ञानमात्रं मया व्यापादित इति ज्ञातं । वा अयं प्राणी हंतव्यः इति ज्ञात्वा प्रवृत्तेः ज्ञातमित्युच्यते ।

मदात्प्रमादाद्वाऽनवबुध्यप्रवृत्तिरज्ञातं ॥ ४ ॥ सुरादिपरिणामकृतात् करणव्यामोहकरात् मदाद्वा प्रणिधानविरहलक्षणात् प्रमादाद्वा व्रज्यादिष्वनवबुध्य प्रवृत्तिरज्ञातमिति व्यवसीयते ।

अधिक्रियतेस्मिन्नर्था इत्यधिकरणं ॥ ५ ॥ अर्थाः प्रयोजनानि पुरुषाणां यत्राधिक्रियंते प्रस्तूयंते तदधिकरणं द्रव्यमित्यर्थः ।

द्रव्यस्यात्मसामर्थ्यं वीर्यं ॥ ६ ॥ द्रव्यस्य शक्तिविशेषः सामर्थ्यं वीर्यमिति निश्चीयते ।

भावशब्दस्य प्रत्येकं परिसमाप्तिर्भुजिवत् ॥ ७ ॥ यथा देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्ता भोज्यंतामिति भुजिः प्रत्येकं परिसमाप्यते तथायं भावशब्दः प्रत्येकं तीव्रादिभिरभिसंबध्यते । तीव्रभावः मंदभावः ज्ञातभावः अज्ञातभाव इति ।

युगपदसंभवात् भावशब्दस्यायुक्तं विशेषणमिति चेन्न बुद्धिविशेषव्यापारात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं भावो नाम द्रव्यस्य अहेयः परिणामः तस्यैकत्वात् सदात्मख्यापनं युगपत्तीव्रादिविशेषणं चानुपपन्नं

यथा गोत्वमेकं न खंडमुंडादीनां गोद्रव्याणां विशेषकं गोप्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् तथा भावः सत्प्रत्ययाभिधानहेतुत्वात् न तीव्रादीनां विशेषक इति ? तन्न किं कारणं ? बुद्धिविशेषव्यापारात्, बौद्धोयं व्यापारः तीव्रादिपरिणामानां विशेषकः । कथं ?—

भावद्वैविध्यात् ॥ ९ ॥ द्विविधो हि नोद्रव्याणां भावः परिस्पंदरूपः इतरश्च । तत्रापरिस्पंदो द्रव्याणां अस्तित्वभावोनादिः । परिस्पंदरूपस्तु व्ययोत्पादात्मकः आदिमान् । तत्र योऽपरिस्पंदः स सामान्यमात्रगतोभावः नासौ तीव्रादीनां विशेषकः । यस्तु कायादिक्रियालक्षणो भावः स कायादिमत्त्वस्य युगपत्तीव्रादीनां च विशेषकः कायवाङ्मनस्कर्मयोगाधिकारात् सोऽयं विशेषः बौद्धाव्द्यापारात् विभाव्यते । अथवा भाववचनात् आत्मनोऽव्यतिरेकात् तीव्रादीनामपि भावसिद्धिः । किं च—

भावभूयस्त्वात् ॥१०॥ असंख्येयलोकपरिणामा हि भावाः एकैकस्मिन्नपि कषायादिपरिणामे ततो भावबहुत्वोपपत्तेः युगपदसंभवात् एकस्य भावस्य, अयुक्तः संबंधः इत्यवबोध्यते, योपि त्वन्मत्याऽयं भावः एकः तथापि बौद्धाद् व्यापारात्संबंधः ।

वीर्यस्यात्मपरिणामत्वात् पृथग्ग्रहणमिति चेन्न तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिष्वास्रवफलभेदज्ञापनार्थत्वात् ॥११॥ स्यान्मतं पृथग् वीर्यग्रहणमनर्थकं । कुतः ? आत्मपरिणामत्वात्, जीवाधिकरणस्य हि परिणामो वीर्यमधिकरणग्रहणेनैव गृह्यत इति ? तन्न किं कारणं ? तद्विशेषवतो व्यपरोपणादिष्वास्रवादिज्ञापनार्थत्वात् । वीर्यवतो हि आत्मनः तीव्रतीव्रतरादिपरिणामविशेषो ज्ञायते ।

तथा च तीव्रादिग्रहणसिद्धिः ॥१२॥ तेन प्रकारेण तथा आस्रवफलभेदज्ञापनेनेत्यर्थः । तीव्रादीनां पृथग्ग्रहणं सिद्धं भवति । इतरथा हि जीवाधिकरणस्वरूपत्वात् तीव्रादीनां पृथग्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

तन्निमित्तत्वाच्छरीराद्यानंत्यसिद्धिः ॥१३॥ कार्यभेदेनावश्यं कारणभेदपूर्वेण भवितव्यं । उक्ताश्चानंता आस्रवभेदा अनुभागविकल्पात् ततः सत्कार्यमात्मनः शरीराद्यानंत्यं सिध्यति । कार्यानंत्यं च कारणानंत्यस्यानुमानं । अत्राह अधिकरणमुक्तं तत्स्वरूपमनिर्ज्ञातमतस्तदुच्यतामिति तत्र भेदप्रतिपादनद्वारेण अधिकरणस्वरूपनिर्ज्ञानार्थमिदमुच्यते—

अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ७ ॥

उक्तलक्षणा जीवाजीवाः ॥१॥ जीवानामजीवानां च लक्षणं व्याख्यातं पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं ?

पुनर्वचनमधिकरणविशेषज्ञापनार्थं ॥ २ ॥ पुनर्वचनं क्रियते अधिकरणविशेषज्ञापनार्थं । जीवानामधिकरणं इत्यर्थविशेषो ज्ञापयितव्य इति । कः पुनरसौ हिंसाद्युपकरणभावः ।

द्विवचनप्रसंग इति चेन्न पर्यायाणामधिकरणत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत्तन्मूलपदार्थयोर्द्वित्वात् जीवश्चाजीवश्च जीवाजीवाविति द्विवचनं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? पर्यायाणामधिकारत्वात् । न जीवाजीवसामान्यमधिकरणत्वं बिभर्ति किं तर्हि पर्यायाः येन केनचित् पर्यायेण विशिष्टं द्रव्यं अधिकरणमित्याख्यायते ततो बहुवचनं न्यायप्राप्तं ।

जीवाजीवाधिकरणमित्यस्तु लघुत्वादिति चेन्न वृत्तिद्वयेप्यभिप्रेतार्थगत्यभवात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् जीवाजीवाधिकरणमित्येतत्सूत्रमस्तु कुतः ? लघुत्वादिति तन्न किं कारणं ? वृत्तिद्वयेप्यभिप्रेतार्थगत्यभावात् । अत्र द्वितयी वृत्तिः स्यात् जीवाजीवावेवाधिकरणं जीवाजीवयोर्वाधिकरणं जीवाजीवाधिकरणमिति न तावत्सामानाधिकरण्यलक्षणा वृत्तिरुपपद्यते जीवाजीवत्वविशेषणविशिष्टाधिकरणमात्रप्रतिपत्तेः आस्रवविशेषज्ञापनाभावात् अभिप्रेतार्थगत्यभावः । नापि भिन्नाधिकरणा वृत्तिः युज्यते तयोराधारमात्रप्रतिपत्तेः अभिप्रेतास्रवविशेषार्थगत्यभाव इति । न च तयोरधिकरणं व्यतिरिक्तमुपलभ्यते तस्मादस्तु तयोराद्य एव पाठः । अथ जीवाजीवाधिकरणं कस्य ? आस्रवः प्रकृतः तस्येत्यभिसंबध्यते । स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? न कर्तव्यः अर्थ-

बशाद्विभक्तिपरिणामोपपत्तेरास्रवस्येत्यभिसंबंधः । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमंत्रयस्वैनं देवदत्तमिति अर्थवशाद्विभक्तिपरिणामो भवति । एवमिहाप्यधिकरणं जीवाजीवौ कस्य ? आस्रवस्येत्यभिसंबंधोऽर्थवशाद्वेदितव्यः । तदुभयमधिकरणं दशप्रकारं विषलवणक्षारमधुकाम्लस्नेहाग्निदुःप्रयुक्तकायवाङ्मनोयोगभेदात् । किमेतावानेव भेदः आहोस्वित् कश्चिदन्योऽप्यस्ति । अस्तीत्याह–यद्येवं आद्यस्यैव तावद्भेदः कथ्यतामित्यत्रोच्यते–

आद्यं संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैस्त्रिस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ८ ॥

आद्यग्रहणं सामर्थ्यात् सिद्धेरिति चेन्न विस्पष्टार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं आद्यग्रहणमनर्थकं कुतः सामर्थ्यात् सिद्धेः । किं पुनः सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणानंतरसूत्रे परवचनं तेनाद्यमिदं विज्ञायत इति तन्न किं कारणं ? विस्पष्टार्थत्वात् । आनुमानिके हि सति संप्रत्यये प्रतिपत्तेर्गौरवं स्यात् ।

प्रयत्नावेशः संरंभः ॥ २ ॥ प्राणव्यपरोपणादिषु प्रमादवतः प्रयत्नावेशः संरंभ इत्युच्यते ।

साधनसमभ्यासीकरणं समारंभः ॥ ३ ॥ साध्यायाः क्रियायाः साधनानां समभ्यासीकरणं समाहारः समारंभ इत्याख्यायते ।

प्रक्रमः आरंभः ॥ ४ ॥ प्रशब्दस्यादिकर्मणि प्रवृत्तेः आदौ क्रमः प्रक्रमः आरंभ इति विज्ञायते । आङ आदिकर्मणो द्योतनत्वात्[1] ।

तत्त्वकथनात् सर्वे भावसाधनाः ॥ ५ ॥ संरंभणं संरंभः, समारंभणं समारंभः, आरंभणमारंभः, इति ।

व्याख्यातार्थो योगशब्दः ॥ ६ ॥ योगशब्दस्यार्थो व्याख्यातः कायवाङ्मनस्कर्मयोग इति ।

कृतवचनं स्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ७ ॥ स्वातंत्र्यविशिष्टेनात्मना यत्प्रादुर्भावितं तत्कृतमित्युच्यते ।

कारिताभिधानं परप्रयोगापेक्षं ॥ ८ ॥ परस्य प्रयोगमपेक्ष्य सिद्धिमापद्यमानं कारितमिति कथ्यते ।

अनुमतशब्दः प्रयोजकस्य मानसपरिणामप्रदर्शनार्थः ॥ ९ ॥ यथा मौनव्रतिकश्चक्षुष्मान् पश्यन् क्रियमाणस्य कार्यस्याप्रतिषेधात् अभ्युपगमात् अनुमंता । तथा कारयिता प्रयोक्तृत्वात् तत्समर्थाचरणावहितमनःपरिणामः अनुमंतेत्यवगम्यते ।

अभिहितलक्षणाः कषायाः ॥१०॥ कषायाणां लक्षणमभिहितं कषत्यात्मानं, अतः कषाया इति ।

विशिष्यते विशिष्टिर्वा विशेषः ॥ ११ ॥ विशिष्यतेऽर्थोऽर्थांतरादिति विशेषः । अथवा विशिष्टिर्वा विशेषः ।

तस्य प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १२ ॥ स विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते—संरंभविशेषः समारंभविशेष इत्यादि ।

विशेषैरिति निर्देशानुपपत्तिः क्रियापदाभावात् ॥ १३ ॥ यथा देवदत्तेन भुक्तं पाणिना कृतमिति क्रियाप्रयोगे सति कर्तृकरणनिर्देश उपपद्यते न तथेह क्रियापदमस्तीति विशेषैरिति निर्देशो नोपपद्यते ?

न वा वाक्यशेषापेक्ष्यत्वात् ॥१४॥ नैष दोषः । किं कारणं ? वाक्यशेषापेक्ष्यत्वात्, क्रियापदमत्रोपस्क्रियते । संरंभसमारंभारंभयोगकृतकारितानुमतकषायविशेषैर्भिद्यते इति । अप्रयुक्तक्रियापेक्षा हि कारकविवक्षा दृश्यते शंकुलया खंडः प्रविशपिंडीमिति यथा ।

---

१ आरंभ इत्यत्राङ्शब्द आदिकर्मार्थद्योतकः ।

अधिकृताभिसंबंधाद्वा ॥ १५ ॥ अथवाधिकृतो भेदशब्दः पूर्वस्य भेदा इत्यतः स इहाभिसंबध्यत इति तदपेक्षः कारकनिर्देशो वेदितव्यः ।

त्रिस्त्रिस्त्रिचतुरिति सुजंतानां यथाक्रममभिसंबंधः ॥ १६ ॥ एते त्रयस्त्रिशब्दाश्चतुशब्दश्च संरंभादिभिः यथाक्रममभिसंबध्यते सुजंताः संरंभसमारंभारंभास्त्रयः योगास्त्रयः कृतकारितानुमतास्त्रयः कषायाश्चत्वार इत्येतेषां गणनाभ्यावृत्तिः सुचा द्योत्यते ।

एकश इति वीप्सार्थनिर्देशः ॥ १७ ॥ एकशब्दः वीप्सार्थद्योतनः 'संख्यैकाद्वीप्सायां' इति शस् एकमेकं त्र्यादीन् भेदान्नयेदित्यर्थः ।

संरंभादित्रयस्यादौ वचनं बस्तुत्वात् ॥ १८ ॥ संरंभादित्रयमिदं वस्तु वस्तुतद्भेदहेतुत्वात् इतरेषां, अतोस्यादौ वचनं क्रियते ।

योगादीनामानुपूर्व्यवचनं पूर्वापरविशेषणत्वात् ॥ १९ ॥ योगादीनामानुपूर्व्यवचनं क्रियते कुतः? पूर्वापरविशेषणत्वात्। तस्मात् क्रोधादिचतुष्टयकृतकारितानुमतभेदात् कायादियोगानां संरंभसमारंभारंभाः विशेष्याः प्रत्येकं षट्त्रिंशद्विकल्पाः। तत्र संरंभस्तावत् क्रोधकृतकायसंरंभः मानकृतकायसंरंभः मायाकृतकायसंरंभः लोभकृतकायसंरंभः। क्रोधकारितकायसंरंभः मानकारितकायसंरंभः मायाकारितकायसंरंभः लोभकारितकायसंरंभः। क्रोधानुमतकायसंरंभः मानानुमतकायसंरंभः मायानुमतकायसंरंभः लोभानुमतकायसंभरश्चेति द्वादशधा संरंभः। क्रोधकृतकायसमारंभः मानकृतकायसमारंभः मायाकृतकायसमारंभः लोभकृतकायसमारंभः । क्रोधकारितकायसमारंभः मानकारितकायसमारंभः मायाकारितकायसमारंभः लोभकारितकायसमारंभः। क्रोधानुमतकायसमारंभः मानानुमतकायसमारंभः मायानुमतकायसमारंभः लोभानुमतकायसमारंभश्चेत्येवं समारंभोपि द्वादशधा । क्रोधकृतकायारंभः मानकृतकायारंभः मायाकृतकायारंभः लोभकृतकायारंभः। क्रोधकारितकायारंभः मानकारितकायारंभः मायाकारितकायारंभः लोभकारितकायारंभः। क्रोधानुमतकायारंभः मानानुमतकायारंभः मायानुमतकायारंभः लोभानुमतकायारंभश्चेत्येवमारंभोपि द्वादशधा एते सपिंडिताः कायविकल्पाः षट्त्रिंशत् । उक्तं च—

संरंभो द्वादशधा क्रोधादिकृतादिकायसंयोगात् ।
आरंभसमारंभो तथैव भेदास्तु षट्त्रिंशत् ॥ १ ॥ इति ।

तथा वाङ्मानसयोरपि प्रत्येकं षट्त्रिंशत् । त एते सपिंडिताः जीवाधिकरणास्रवभेदाः अष्टोत्तरशतसंख्या भवंति ।

चशब्दः क्रोधादिविशेषोपसंग्रहार्थः ॥ २० ॥ चशब्दः क्रियते क्रोधादीनां विशेषाणां उपसंग्रहार्थं। तेनानंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनषोडशकषायभेदात् द्वात्रिंशदुत्तरचतुःशतगणाना विकल्पाः वेदितव्याः। कथमेषां, आस्रवत्वमिति चेदुच्यते—

संरंभादीनां क्रोधाद्याविष्टपुरुषकर्तृकाणां तदनुरंजनाधिकरणभावो नीलीपटवत् ॥२१॥ यथा नील्यां प्रक्षिप्तः पटः नील्यनुरंजनान्नीली भवति तथा संरंभादिक्रियाणामनंतानुबंध्यादिकषायाविष्टानामनुरंजनाज्जीवाधिकरणत्वं सिद्धं। निरूपितविकल्पादाद्यादधिकरणाद्विलक्षणस्य सांपरायिकनिमित्तविरुद्धदोषस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते—

निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः परं ॥ ९ ॥

निर्वर्त्तनादीनां कर्मसाधनं भावो वा ॥ १ ॥ एते निर्वर्तनादयः शब्दाः कर्मसाधना वेदितव्याः निर्वर्त्यते इति निर्वर्तना। निक्षिप्यत इति निक्षेपः। संयुज्यतेऽसौ संयोगः । निसृज्यतेसौ निसर्ग इति। अथवा भावसाधनाः निर्वर्तनं निर्वर्तना, निक्षिप्तिर्निक्षेपः, संयुक्तिःसंयोगः, निसृष्टिर्निसर्ग इति ।

*सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाधिकरणसंबंधः ॥ २ ॥ अधिकरणशब्दोऽनुवर्तते तस्येह सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाभिसंबंधो द्रष्टव्यः । यदा कर्मसाधना एते शब्दास्तदा सामानाधिकरण्येन संबंधः । निर्वर्तनैव अधिकरणमित्यादि । यदा तु भावसाधनास्तदा वैयधिकरण्येन निर्वतनानिक्षेपसंयोगनिसर्गलक्षणा भावाः परमधिकरणं विशिष्यंतीति अध्याह्रियमाणक्रियापदापेक्षया कर्मनिर्देशः । निर्वर्तना निष्पादना, निक्षेपः स्थापना, संयोगो मिश्रभावः, निसर्गः प्रवर्तनं ।

द्विचतुर्द्वित्रिभेदा इति द्वंद्वपूर्वोऽन्यपदार्थनिर्देशः ॥ ३ ॥ द्वौ च चत्वारश्च द्वौ च त्रयश्च द्विचतुर्द्वित्रयः ते भेदाः एषां ते द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः इति द्वंद्वगर्भोन्यपदार्थः प्रत्येतव्यः ।

परवचनमनर्थकं पूर्वत्राद्यवचनात् ॥ ४ ॥ परवचनमनर्थकं कुतः ? पूर्वत्राद्यवचनात् ।

अस्मिन् सति पूर्वत्राद्यवचनं अनर्थकं अर्थापत्तिसिद्धेः ॥ ५ ॥ अस्मिन् परवचने सति पूर्वसूत्रं आद्यवचनमनर्थकं । कुतः ? अर्थापत्तिसिद्धेः ।

अर्थापत्तिरनैकांतिकीति चेन्न प्रयासमात्रत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् अर्थापत्तिरनैकांतिकी दृष्टा यथा हि असति मेघे वृष्टिर्नास्तीत्युक्ते अर्थादापन्नं सति मेघे वृष्टिरस्तीति । सत्यपि मेघे कदाचिद्वृष्टिर्नास्तीत्यर्थापत्तिरनैकांतिकीति ? तन्न किं कारणं ? प्रयासमात्रत्वात् । प्रयासमात्रमेतत् अर्थापत्तिरनैकांतिकीति । अहिंसाधर्म इत्युक्ते अर्थापत्त्या हिंसाधर्म इति न सिध्यंति ? सिध्यत्येव । असति मेघे च वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे च वृष्टिरित्युक्ते सति मेघे वृष्टिरित्यत्रापि सत्येव मेघे इति नास्ति दोषः ।

असंबंधार्थत्वादिति चेन्न निवर्त्याभावात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् असति परशब्दे असंबंधार्थमिदं स्यात् ततः संबंधार्थं परशब्दोपादानमिति ? तन्न किं कारणं ? निवर्त्याभावात् । किमन्यन्निवर्त्यमस्ति येनेदमसंबंधः स्यात् ? ननु संरंभादिकं जीवाधिकरणं निवर्त्यमस्ति न तस्य संबंधत्वादाद्यजीवाधिकरणं संरंभादिविशिष्टमिति । ततः परिशेषात् अजीवाधिकरणमेवेदमिति व्यर्थं परवचनं एतेन प्रकृष्टवाचित्वं प्रत्युक्तं । केन ? निवर्त्याभावात् इत्यनेन न हि निकृष्टं जीवाधिकरणं यत्प्रकृष्टेन जीवाधिकरणेन निवर्त्येत ।

इष्टवाचित्वमिति चेन्नात एव ॥८॥ स्यादेतत् इष्टवाचिपरशब्द इति यथा परं धाम गत इति इष्टं धाम गत इति ? तन्न किं कारणं ? अत एव । कुत एव निवर्त्याभावात् इत्येव किमनिष्टं । यस्मिन् सति निवर्त्ये इष्टवाचिपरशब्दोऽर्थवान् स्यात् ।

नचाऽन्यार्थत्वात् ॥ ९ ॥ नचानर्थकः कुतः अन्यार्थत्वात् परशब्दोयमन्यार्थः संरंभादिभ्योऽन्यत् निर्वर्तनादीत्यर्थं निर्वर्तनादीनामप्यात्मपरिणामसद्भावाज्जीवाधिकरणविकल्पाविति विज्ञायेत । अथवा उक्तमेतत् विस्पष्टार्थत्वादिति ॥

इष्टार्थसंप्रत्यायाद्वा ॥ १० ॥ अथवा इष्टार्थः, तेन परशब्देन संप्रत्याय्यते । कः पुनरिष्टार्थ इति चेदुच्यते—

निर्वर्तनाधिकरणं द्विविधं मूलोत्तरभेदात् ॥ ११ ॥ अजीवाधिकरणं निर्वर्तनालक्षणं द्वेधा व्यवतिष्ठते । कुतः ? मूलोत्तरभेदात् । मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरणं उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरणं चेति । तत्र मूलं पंचविधानि शरीराणि वाङ्मनःप्राणापानाश्च । उत्तरं काष्ठपुस्तचित्रकर्मादि ।

निक्षेपश्चतुर्धाऽप्रत्यवेक्षादुःप्रमार्जनसहसानाभोगभेदात् ॥ १२ ॥ निक्षेपश्चतुर्धा भिद्यते कुतः । अप्रत्यवेक्षितदुःप्रमार्जनसहसानाभोगभेदात् अप्रत्यवेक्षितनिक्षेपाधिकरणं दुःप्रमृष्टनिक्षेपाधिकरणं सहसा निक्षेपाधिकरणं अनाभोगनिक्षेपाधिकरणं चेति ।

संयोगो द्विधा भक्तपानोपकरणभेदात् ॥ १३ ॥ संयोगो द्विधा विभज्यते । कुतः ? भक्तपानोपकरणभेदात् । भक्तपानसंयोगाधिकरणमुपकरणसंयोगाधिकरणं चेति ॥

निसर्गस्त्रिधा कायादिभेदात् ॥ १४ ॥ निसर्गस्त्रिधा कल्प्यते कुतः ? कायादिभेदात् । कायनिसर्गाधिकरणं वाङ्निसर्गाधिकरणं मनोनिसर्गाधिकरणं चेति । आह—आहितत्रैविध्यानंतपर्यायः काय वाङ्मनसां परिणामः आस्रवशब्दाभिलाप्यः किमसौ सकलसांपरायिकार्जनहेतुरैकध्येन प्रणिधीयमानः ? नेत्युच्यते कश्चित् कस्याचित् कुतश्चित् कायिकादिव्यापाराविशेषे सति यस्मान्नियमेनैव—

तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यांतरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः ॥ १० ॥

ज्ञानकीर्तनानंतरमनभिव्याहरतोंतः पैशून्यं प्रदोषः ॥ १ ॥ मत्यादिज्ञानपंचकस्य मोक्षप्रापणं प्रति मूलसाधनस्य कीर्तने कृते कस्य चित् अनभिव्याहारः अंतःपैशून्यपरिणामो यो भवति स प्रदोष इति कथ्यते ।

पराभिसंधानतो ज्ञानव्यपलापो निह्नवः ॥ २ ॥ यत्किंचित् परनिमित्तमभिसंधाय नास्ति न वेद्मीत्यादिज्ञानस्य व्यपलपनं वचनं निन्हव इत्युच्यते ॥

यावद्यथावद्देयज्ञानाप्रदानं मात्सर्यं ॥ ३ ॥ कुतश्चित् कारणात् आत्मना भावितज्ञानं दानार्हमपि योग्याय यतो न दीयते तन्मात्सर्यं ॥

ज्ञानव्यवच्छेदकरणं अंतरायः ॥ ४ ॥ कलुषेणात्मना ज्ञानस्य व्यवच्छेदकरणमंतराय इति भण्यते ।

वाक्कायाभ्यां ज्ञानवर्जनमासादनं ॥ ५ ॥ कायेन वाचा च परप्रकाशज्ञानस्य वर्जनमासादनं वेदितव्यं ।

प्रशस्तज्ञानदूषणमुपघातः ॥ ६ ॥ स्वमतेः कलुषभावाद्युक्तस्याप्ययुक्तमप्रतीतेः दोषोद्भावनं दूषणमुपघात इति विज्ञायते ॥

आसादनमेवेति चेन्न सतोविनयाद्यनुष्ठानात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् एवं सति उपघात आसादन मेव प्राप्नोति ? तन्न किं कारणं ? सतो विनयाद्यनुष्ठानात् । सतो हि ज्ञानस्य विनयप्रकाशनादिगुणकीर्तनानुष्ठानमासादनं । उपघातस्तु ज्ञानमज्ञानमेवेति ज्ञाननाशाभिप्राय इत्ययमनयोर्भेदः । तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?

तदिति ज्ञानदर्शनप्रतिनिर्देशः ॥ ८ ॥ तदित्यनेन ज्ञानदर्शने प्रतिनिर्दिश्येते तयोः प्रदोषनिह्नव मात्सर्यांतरायासादनोपघाताः तत्प्रदोषनिह्नवमात्सर्यांतरायासादनोपघाता इति । कथं पुनरप्रकृतयोरसंशब्दितयोस्तदित्यनेन परामर्शः स्यात् ?—

सामर्थ्यात्तदभिसंबंधः ॥ ९ ॥ सामर्थ्यात्तयोर्ज्ञानदर्शनयोः अभिसंबंधो भवति । किंसामर्थ्यात् ज्ञानदर्शनवरणयोरास्रव इति वचनसामर्थ्यात्तत्प्रदोषादय इति संबंधः क्रियते । अथ ज्ञानदर्शनवस्तु तत्साधनेषु च का प्रतिपत्तिस्तदासादनप्रदोषादयश्च तत्प्रदोषादिग्रहणेनैव गृह्यंते तन्निमित्तत्वात् ।

तुल्यास्रवत्वादेकत्वमिति चेन्न वचनविरोधात् ॥ १० ॥ स्यान्मतं तुल्यास्रवत्वादनयोरेकत्वं प्राप्नोति । तुल्यकारणानां हि लोके एकत्वं दृष्टमिति ? तन्न किं कारणं ? वचनविरोधात् । यदि तुल्यास्रवत्वात् ज्ञानदर्शनावरणयोरेकत्वं ननु कंठादिसंयोगविभागतुल्यहेतुत्वात् वचनसाधकदूषकत्वाविशेषे यत्रोपदिष्टस्तत्रासाधकत्वाद्वचनविरोधः । अथ तुल्यत्वेपि वचनं स्वपक्षस्य साधकं, परपक्षस्य दूषकमेवेति न साधकदूषकधर्मयोरेकत्वमिति मतं ननु युक्तं तुल्यहेतुत्वादेकत्वमिति । तद्धि न

दृष्टागमव्याघातात् ॥ ११ ॥ दृष्टागमव्याघाताच्च नैतदुक्तं यस्य तुल्यहेतुकानां एकत्वं तस्य मृत्पिंडादितुल्यहेतुकानां घटशरावादीनां नानात्वं व्याहन्यत इति दृष्टव्याघातः । प्रधानतुल्यनिमित्तानां महदहंकारादीनामविद्यातुल्यप्रत्ययानां पुण्यापुण्यानेज्यसंस्कारादीनां चतुष्टयसन्निकर्षविशिष्टकारणरूपादिज्ञानसुखदुःखादीनां चैकत्वमित्यागमव्याघातः ।

आवरणाभावे साहचर्यात् ॥ १२ ॥ आवरणात्यंतसंक्षये केवलिनि युगपत् केवलज्ञानदर्शनयोः साहचर्यं, भास्करे प्रतापप्रकाशसाहचर्यवत् । ततश्चानयोस्तुल्यास्रवत्वं युक्तं ।

इतरत्र क्रमवृत्तिर्जलसमवेताग्निप्रतापप्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ इतरस्मिन् सावरणे ज्ञानदर्शनयोः क्रमेण वृत्तिः, यथा जलसमवायिनोऽग्नेः प्रताप एव न प्रकाशः । प्रदीपस्य च प्रकाश एव न प्रतापः । तथा छद्मस्थस्य च यदा ज्ञानोपयोगः न तदा दर्शनोपयोगः ।

अतीतानागतयोर्दर्शनाभावस्तल्लक्षणाभावादिति चेन्न निरावरणत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं नास्त्यतीतेऽनागतं च दर्शनं, कुतः ? तल्लक्षणाभावात् । अस्पृष्टे विषये च ज्ञानमुत्पद्यते स्पृष्टे विषये च दर्शनं न ह्यतीतानागतयोः विनष्टानुपन्नत्वे सत्यसत्त्वात् स्पृष्टत्वविषयत्वे स्त इति । तत्र ज्ञानमेव दर्शनमिति केवलिनोतीतानागतदर्शित्वमयुक्तं ? तन्न किं कारणं ? निरावरणत्वात् । यथा भास्करस्य निरस्तघनपटलावरणस्य यत्र प्रकाशस्तत्र प्रतापः यत्र च प्रतापस्तत्र प्रकाशः । तथा निरावरणस्य केवलिभास्करस्याऽचिंत्यमाहात्म्य विभूतिविशेषस्य यत्र ज्ञानं तत्रावश्यं दर्शनं यत्र च दर्शनं तत्र च ज्ञानं । किं च—

तद्वद्वृत्तेः ॥ १५ ॥ यथा हि असद्भूतमनुपदिष्टं च जानाति तथा पश्यति किमत्र भवतो हीयते । किं च—

विकल्पात् ॥ १६ ॥ यथा ह्यस्पृष्टे विषये च सावरणस्योपदेशाभावे न ज्ञानमस्ति केवलिनोपि किं तद्भवति । तथा सावरणस्य विषये स्पृष्टे च दर्शनप्रवृत्तेः न केवलिनस्तद्भविष्यति इति सिद्धं केवलिनस्त्रिकालगोचरं दर्शनं । भवतु तावन्निरावरणत्वात् केवलिनोऽतीतानागतयोर्दर्शनप्रवृत्तिरवधिज्ञानिनः सावरणस्य कथं दर्शनमित्यत्रोच्यते—

करणनिरपेक्षक्षयोपशमशक्तिविशेषयोगादवधिज्ञानिनः ॥ १७ ॥ यद्यप्यवधिज्ञानिन आवरणमस्ति तथाप्यवधिदर्शनावरणक्षयोपशमविशेषस्य करणनिरपेक्षत्वात् केवलदर्शनवत् अनुपदेशपूर्वक प्रवृत्तेः अतीतानागतयोरस्पृष्टाविषयत्वेपि अवधिदर्शनं प्रवर्तते ।

मनःपर्ययदर्शनमप्यस्त्विति चेन्न कारणाभावात् ॥ १८ ॥ यथावधिज्ञानं दर्शनपूर्वकं तथा मनःपर्ययज्ञानेनापि दर्शनपुरस्सरेण भवितव्यमिति चेन्न किंकारणं ? कारणाभावात् । न मनःपर्ययदर्शनावरणमस्ति दर्शनावरणचतुष्टयोपदेशात् । तदभावात् तत्क्षयोपशमाभावे तन्निमित्तमनःपर्ययदर्शनोपयोगाभावः । किं च—

परकीयमनःप्रणालिकया तदधिगमात् ॥ १९ ॥ मनःपर्ययज्ञानं स्वविषयेऽवधिज्ञानवत् न स्वमुखेन वर्तते । कथं तर्हि ? परकीयमनःप्रणालिकया । ततो यथा मनोतीतानागतानर्थांश्चिंतयति न तु पश्यति तथा मनःपर्ययज्ञान्यपि भूतभविष्यंतौ वेत्ति न पश्यति । वर्तमानमपि मनोविषये विशेषाकारेणैव प्रतिपद्यते ततः सामान्यपूर्वकवृत्त्यभावान्मनःपर्ययदर्शनाभावः । अलमतिप्रसंगिन्या कथया प्रकृतं प्रस्तूयते ।

भिन्नास्रवत्वं वा प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धेः ॥ २० ॥ अथवा भिन्नास्रवत्वं ज्ञानत्वं ज्ञानदर्शनावरणयोर्वेदितव्यं । कुतः प्रदोषादीनां विषयभेदाद्भेदसिद्धेः । ज्ञानविषया हि प्रदोषादयो ज्ञानावरणस्यास्रवाः । दर्शनविषयाश्च दर्शनावरणस्येति । अपि चाचार्योपाध्यायप्रत्यनीकत्वाकालाध्ययनश्रद्धाभावाभ्यासालस्यानादरार्थश्रवणतीर्थोपरोधबहुश्रुतगर्वमिथ्योपदेशबहुश्रुतावमानस्वपक्षपरिग्रहपंडितत्वस्वपक्षपरित्यागाबद्ध प्रलापोत्सूत्रवादसाध्यपूर्वकज्ञानाधिगमशास्त्रविक्रियप्राणातिपातादयः ज्ञानावरणस्यास्रवाः । दर्शनमात्सर्यांतरायनेत्रोत्पाटनेंद्रियप्रत्यनीकत्वदृष्टिगौरवायतस्वापितादिवाशयनालस्यनास्तिक्यपरिग्रहसम्यग्दृष्टिसंदूषणकुतीर्थप्रशंसाप्राणव्यपरोपणयतिजनजुगुप्सादयो दर्शनावरणस्यास्रवाः इत्यस्ति आस्रवभेदः । यथा अनयोः कर्मप्रकृत्योरास्रवभेदस्तथा—

दुःखशोकतापाक्रंदनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थानान्यसद्वेद्यस्य ११

पीडालक्षणः परिणामो दुःखं ॥ १ ॥ विरोधिद्रव्योपनिपाताभिलषितवियोगानिष्टनिष्ठुरश्रवणादिबाह्यसाधनापेक्षादसद्वेद्योदयादुत्पद्यमानः पीडालक्षणः परिणामो दुःखमित्याख्यायते ।

अनुग्राहकसंबंधविच्छेदे वैक्लव्यविशेषः शोकः ॥ २ ॥ अनुग्राहकस्य बांधवादेः संबंधविच्छेदे तद्गताशयस्य चिंताखेदलक्षणः परिणामो वैक्लव्यविशेषो मोहकर्मविशेष शोकोदयापेक्षः शोक इत्युच्यते ।

परिवादादिनिमित्तादाविलांतःकरणस्य तीव्रानुशयस्तापः ॥ ३ ॥ परिवादः परिभवः परुषवचनश्रवणादिनिमित्तापेक्षया कलुषांतःकरणस्य तीव्रानुशयः परिणामः ताप इत्यभिधीयते ।

परितापजाश्रुपातप्रचुरविलापाद्यभिव्यक्तं क्रंदनमाक्रदनं ॥ ४ ॥ परितापनिमित्तेनाश्रुपातप्रचुरविलापेनांगविकारादिना चाभिव्यक्तं क्रंदनमाक्रंदनं प्रत्येतव्यं ।

आयुरिंद्रियबलप्राणवियोगकरणं बधः ॥५॥ भवधारणकारणस्यायुषः रूपादिग्रहणनिमित्तानां इंद्रियाणां कायादिवर्गणालंबनवलस्योच्छ्वासलक्षणस्य च प्राणस्य परस्परवियोगकरणं बध इत्यवधार्यते ।

संक्लेशप्रवणं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयमनुकंपाप्रायं परिदेवनं ॥ ६ ॥ संक्लेशपरिणामालंबनं स्वपरानुग्रहाभिलाषविषयं अनुकंपाप्रचुरं परिदेवनमिति परिभाष्यते ।

दुःखजातीयत्वात् सर्वेषां पृथगवचनमिति चेन्न कतिपयविशेषसंबंधेन तज्जात्याख्यानात् ॥ ७ ॥ स्यान्मतं शोकादयो हि सर्वे दुःखजातीयाः, ततो दुःखग्रहणादेव सिद्धः पृथगेषां वचनमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? कतिपयविशेषसंबंधेन तज्जात्याख्यानात् यथा गौरित्युक्ते अनिर्ज्ञातविशेषे तत्प्रतिपादननार्थं खंडमुंडशुक्लकृष्णाद्युपादानं क्रियते । तथा दुःखविषयास्रवासंख्येयलोकभेदसंभवात् दुःखमित्युक्ते विशेषानिर्ज्ञानात् कतिपयविशेषानिदर्शनेन, तद्विवेकप्रतिपत्तिः कथं स्यादिति शोकाद्युपादानं क्रियते । एते खल्वपि विधयः सुपरिग्रहीता भवंति । येषु लक्षणं प्रपंचश्चेति ।

कथंचिदन्यत्वोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥ यथा मृत्पिंडघटकपालादीनां मूर्तिमद्रूपद्रव्यार्थादेशात् स्यादनन्यत्वं । प्रतिनियतसंस्थानादिपर्यायादेशात् स्यादन्यत्वं । तथा दुःखशोकतापाक्रंदनबधपरिदेवनानामपीति सामान्यादेशात् स्याद्दुःखपरिणामादनन्यत्वं, प्रत्यर्थनियतहेतुभेदाहिताविशेषदुःखशोकतापाक्रंदनबधपरिदेवनपर्यायादेशात् स्यादन्यत्वं ।

दुःखादीनां कर्त्रादिसाधनभावः पर्यायिपर्याययोर्भेदा भेदविवक्षोपपत्तेः ॥ ९ ॥ दुःखादीनां शब्दानां कर्त्रादिसाधनत्वमवसेयं । कुतः ? पर्यायिपर्याययोर्भेदाभेदाविवक्षोपपत्तेः । यदा पर्यायियर्याययोरभेदविवक्षा तदा तत्त्वायःपिंडवत्तत्परिणामादात्मैव दुःखयतीति दुःखमिति कर्तृसाधनत्वं । यदा पर्यायिपर्याययो र्भेदविवक्षा तदा दुःखयत्यनेनास्मिन्निति वा दुःखमिति कारणादिसाधनत्वं वस्तुस्वरूपमात्रकथनात् । दुःखनं दुःखमिति भावसाधनत्वं वा । एवं शोकादिष्वपि योज्यं ।

तदेकांतावधारणेऽनुपपन्नं अन्यतरैकांतसंग्रहात् ॥ १० ॥ कर्त्रादिसाधनत्वं दुःखादीनामेकांतावधारणेनुपपन्नं । कुतः ? अन्यतरैकांतसंग्रहात् । पर्यायमात्रत्वे तावदसत्यात्मनि विज्ञानादीनां करणादिसाधनत्वमयुक्तं कर्तुरभावात् । स्वातंत्र्यशक्तिविशिष्टार्थापेक्षाणि हि शेषकारकाणि तदभावादभावमास्कंदेयुः । कर्तृसाधनत्वमपि वा युक्तं करणादिसाध्यव्यपेक्षाभावात् । न च तेषां विज्ञानादीनां परस्परं प्रति साचिव्यमस्ति युगपदुपजायमानत्वात् सव्येतरगोविषाणवत् । नाप्यतीतानागतानां वर्तमानं प्रति सहायभावोस्ति असत्वाद्वंध्यापुत्रवत् ।

क्षणिकत्वाच्च पूर्वानुभूतस्मरणाभावात् शोकादिपरिणामाभावः ॥ ११ ॥ पूर्वानुभूतं हि अर्थं विनष्टं चिंतयतः शोकादयो भवंति । नच क्षणिकवादे स्मरणमस्ति तदभावाच्छोकाद्य-

भावः । संतानादिति चेन्न तदभावादित्युक्तत्वात् । भावसाधनत्वमपि नोपपत्तिक्षमं भाववंतमंतरेण भावस्य वृत्त्यभावात् । द्रव्यमात्रत्वे च क्रियागुणविरहात् पुरुषस्य निर्गुणत्वं निःक्रियत्वं वा दधानस्य सुखदुःखादिपरिणामप्राप्तिं प्रति कर्तृत्वाभावः । तदभावात् करणादीनामप्यभावः । अथ कर्त्रादिसाधनभावः कल्प्यते न तर्हि निर्गुणत्वं निष्क्रियत्वं चात्मनोऽवतिष्ठते । तथाऽचेतनस्यापि दुःखादिपरिणामं प्रति कर्तृत्वाभावोऽनुपपन्नः । दुःखादीनां घटादिष्वचेतनेष्वदर्शनात् । यद्यचेतनस्यापि दुःखादयोऽभ्युपगम्येरन् चेतनाचेतनयोरविशेषः स्यात् । निःक्रियत्वेऽप्यधर्मनिमित्ताः पुरुषस्य दुःखादय इति चेन्न निःक्रियस्य धर्माधर्मोपार्जनविध्यभावात् तत्फलानुभवनाभावाच्च ।

तान्यात्मपरोभयस्थानि क्रोधाद्यावेशात् ॥ ११ ॥ तानि दुःखादीनि क्रोधाद्यावेशात् आत्मपरोभयस्थानि भवंति । तद्यथा—यदा क्रोधाद्याविष्ट आत्मा स्वस्मिन् दुःखादीन्युत्पादयति तदात्मस्थानि भवंति । यदा पुनरीश्वरः कषायवशात् परस्य दुःखादीनि जनयति तदा परस्थानि भवंति । यदा तूत्तमर्णादयः अधमर्णादिनिरोधे वर्तमानाः तज्जनितानि क्षुत्पिपासादीनि वाप्नुवंति तदोभयस्थानि ।

विद्यादीनामवगमनाद्यर्थत्वादनिर्देश इति चेन्न विदेश्चेतनार्थस्य ग्रहणात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं इमे चत्वारो विदयः विदंतिविंदंतिविद्यतयः अवगमनलाभविचारसद्भावार्था एतेषां कस्यचिदपि संग्रहेऽभिप्रेतस्यार्थस्यागतेरनिर्देश इति तन्न किं कारणं ? विदेश्चेतनार्थस्य ग्रहणात् । विदेः चुरादिण्यंतस्य चेतनार्थस्येदं वेद्यमिति ।

तदसद्वेद्यमप्रशस्तत्वात् ॥ १३ ॥ तद्वेद्यमसदिति विशेष्यते । कुतः ? अप्रशस्तत्वात् । अनिष्टफलप्रादुर्भावकरणत्वादप्रशस्तमित्याख्यायते ।

दुःखाभिधानमादौ प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥ दुःखग्रहणमादौ क्रियते । कुतः ? प्रधानत्वात् । कुतः पुनरस्य प्राधान्यं ? तद्विकल्पत्वात् । इतरेषां किमेतावंत एव विकल्पा ? नेत्याह—

शोकादिग्रहणस्य विकल्पोपलक्षणत्वादन्यसंग्रहः॥१५॥ इमे शोकादयः दुःखविकल्पा दुःखविकल्पानामुपलक्षणार्थमुपादीयंते ततोऽन्येषामपि संग्रहो भवति । के पुनस्ते ? अशुभप्रयोगपरपरिवादपैशुन्यानुकंपाभावपरपरितापनांगोपांगच्छेदनभेदनताडनत्रासनतर्जनभर्त्सनतक्षणविशंसनबंधनरोधनमर्दनदमनवाहनविहेडनह्रेपणकायरौक्ष्यपरनिंदात्मप्रशंसासंक्लेशप्रादुर्भावनायुर्वहमानतानिर्दयत्वसत्त्वव्यपरोपणमहारंभपरिग्रहविश्रंभोपघातवक्रशीलतापापकर्मजीवित्वानर्थदंडविषमिश्रणशतजालपाशवागुरापंजरयंत्रोपायसर्जनबलाभियोगशस्त्रप्रदानपापमिश्रभावाः । ते दुःखादयः आत्मपरोभयस्था असद्वेद्यस्यास्रवा वेदितव्याः ।

स्वतीर्थकरोपदेशविरोधादयुक्तिरिति चेन्न सर्वथा प्रश्नविनिवृत्तेः ॥१६॥ स्यादेतत् यदि दुःखाधिकरणमसद्वेद्यहेतुः । ननु नाग्न्यानशनादितपःकरणं दुःखहेतुरिति तदनुष्ठानोपदेशनं स्वतीर्थकरस्य विरुद्धं तदविरोधे च दुःखादीनामसद्वेद्यास्रवस्यायुक्तिरिति ? तन्न किं कारणं ? सर्वथा प्रश्नविनिवृत्तेः न तावदार्हतस्य प्रश्न उपपद्यते स्वतीर्थकरोपदेशव्याघातप्रसंगात् । यस्य क्षणिकवादः तस्यापि न युज्यते । सर्वदुःखशून्यानात्मकत्वाभ्युपगमे हिंसादिवत् दानादेरप्यकुशलत्वं दुःखहेतुतुल्यत्वादिति । तथेतरेषामपि हिंसादीनां दुःखहेतुत्वेन पापास्रवहेतुनाभ्युपगच्छता यमनियमपरिपालनविविधवेषानुष्ठानदुश्चरोपवासब्रह्मचर्यादीनां दुःखहेतुत्वात् तदनुष्ठानाविरोधप्रसंगान्नोपपद्यते प्रश्नः । किं च—

द्वेषासंभवात् ॥ १७ ॥ यथानिष्टद्रव्यसंपर्काद्द्वेषोत्पत्तौ दुःखोत्पत्तिः न तथा बाह्याभ्यंतरतपःप्रवृत्तौ धर्मध्यानपरिणतस्य यतेरनशनकेशलुंचनादिकरणकारणापादितकायक्लेशेऽस्ति द्वेषसंभवः । तस्मान्नासद्वेद्यबंधोऽस्ति । क्रोधाद्यावेशे हि सति स्वपरोभयदुःखादीनां पापास्रवहेतुत्वमिष्टं न केवलानां । किं च—

आहितप्रसादत्वात् ॥ १८ ॥ यथा यतिरहिंसादिकरणकारणोद्यतत्वादाहितप्रसादः तथायमुपवासादिकरणकारणेऽप्याहितप्रसादः अनशनादितपः करोतीति दुःखाद्यभावः । किं च—

प्रायश्चित्तोपदेशात् ॥ १९ ॥ कादाचित्कान्यकारणाविर्भूतक्रोधादिपरिणामे च सति तद्गुप्तिसंरक्षार्थं प्रायश्चित्तविधानं क्रियते ततः कथमिव यतेः-अनशनादितपश्चरणे क्रोधादिपरिणामो भवेत् ?। किं च-

अनुग्रहबुद्ध्या तद्व्यापाराद्गंडपाटनवत् ॥ २० ॥ यथा भिषक् करुणार्द्रीकृतचेताः संयतस्योपरि अनुग्रहबुद्ध्या गंडं पाटयंस्तत्र क्रोधाद्यभावात् नापुण्यं बध्नाति। तथा अनादिसांसारिकजातिजरामरणवेदनाजिघांसं प्रत्यागूर्णो यतिः तदुपाये प्रवर्तमानः स्वपरस्थदुःखहेतुत्वे सत्यपि क्रोधाद्यभावात् पापस्याबंधकः। किं च—

मनोरत्या सौख्याभिधानात् ॥ २१ ॥ यथा दुखाभिभूतानामपि संसारिणां यत्र मनोरतिस्तत्र सौख्यं तथानशनादिकरणस्य यतेर्मनोरतिसौख्यसान्निध्यात् अदोषः। उक्तं च—

पुरे वने वा स्वजने जने वा प्रसादशृंगे द्रुमकोटरे वा।
प्रियांगनांऽकेऽथ शिलातले वा मनोरतिं सौख्यमुदाहरंति ॥ १ ॥

इति। यद्यसद्वेद्यस्यामी प्रयोगाः यथा द्वितीयस्य क आस्रव इत्युच्यंते-

भूतवृत्त्यनुकंपादानसरागसंयमादियोगः क्षांतिःशौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥

आयुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि ॥ १ ॥ तासु तासु योनिष्वायुर्नामकर्मोदयवशाद्भवनाद्भूतानि सर्वे प्राणिन इत्यर्थः।

व्रताभिसंबंधिनो व्रतिनः ॥ २ ॥ व्रतानि वक्ष्यंते अहिंसादीनि तदभिसंबंधिनो ये ते व्रतिनः। ते द्वेधा आरंभं प्रति निवृत्तौत्सुक्याः संयताः गृहिणश्च संयतासंयताः।

अनुकंपनमनुकंपा ॥ ३ ॥ अनुग्रहार्द्रीकृतचेतसः परपीडामात्मस्थामिव कुर्वतोऽनुकंपनमनुकंपा। भूतानि च व्रतिनश्च भूतव्रतिनः भूतव्रतिष्वनुकंपा भूतव्रत्यनुकंपा। 'साधनं कृता बहुलमिति' वृत्तिः[1]। यथा गलचोपक इति। मयूरव्यंसकादित्वाच्च।

स्वस्य परानुग्रहबुद्ध्याऽतिसर्जनं दानं ॥ ४ ॥ आत्मीयस्य वस्तुनः परानुग्रहबुद्ध्या अतिसर्जनं दानमिति कथ्यते।

संपरायनिवारणप्रवणोऽक्षीणाशयः सरागः ॥ ५ ॥ पूर्वोपात्तकर्मोदयवशादक्षीणाशयः सन् संपरायनिवारणं प्रत्यागूर्णमनाः सराग इत्युच्यते।

प्राणींद्रियेष्वशुभप्रवृत्तेर्विरतिः संयमः ॥ ६ ॥ प्राणेश्वेकेंद्रियादिषु चक्षुरादिष्विंद्रियेषु चाऽशुभप्रवृत्तेर्विरतिः संयम इति निश्चीयते। सरागस्य संयमः सरागसंयमः। सरागो वा संयमः सरागसंयमः।

आदिशब्देन संयमासंयमाऽकामनिर्जराबालतपोनुरोधः ॥ ७ ॥ संयमासंयमः अकामनिर्जरा बालतप इत्यतेषामादिशब्देनानुरोधः क्रियते। तत्र संयमासंयम अनात्यंतिकी विरतिः। विषयानर्थनिवृत्तिं चात्माभिप्रायेणाकुर्वतः पारतन्त्र्याद्भोगनिरोधोऽकामानिर्जरा यथार्थप्रतिपत्त्यभावादज्ञानिनो बाला मिथ्यादृष्ट्यादयस्तेषां तपः बालतपः अग्निप्रवेशकारीषसादनादिप्रतीतं।

निरवद्यक्रियाविशेषानुष्ठानं योगः ॥ ८ ॥ निरवद्यस्य क्रियाविशेषस्यानुष्ठानं स योगः समाधिः। सम्यक् प्रणिधानमित्यर्थः। दंडभावनिवृत्त्यर्थं च तस्य ग्रहणं क्रियते। भूतव्रत्यनुकंपादानं च सरागसंयमादयश्च भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसंयमादयस्तेषां योगः भूतव्रत्यनुकंपादानसरागसंयमादियोगः।

---

१ जैनेंद्रमहावृत्तिरित्यर्थः।

धर्मप्रणिधानात्क्रोधादिनिवृत्तिः क्षांतिः ॥ ९ ॥ क्रोधादेः कषायस्य शुभपरिणामभावनापूर्विका निवृत्तिः क्षांतिरित्युच्यते । ननु क्षमूषिति षित्वात् अङि क्षमेति भवितव्यं सत्यमेवमेतत् यदि भूवादिषु पठितस्य ग्रहणं स्यात् । इदं दिवादिपठितस्य क्षमूष् सहने इत्यस्य रूपं ।

लोभप्रकाराणामुपरमः शौचं ॥ १० ॥ लोभप्रकारेभ्यः उपरतः शुचिरित्युच्यते तस्य भावः कर्म वा शौचं । के पुनर्लोभप्रकाराः ? स्वद्रव्यात्यागपरद्रव्यापहरणसान्यासिकानिन्हवादयः । इति करणं प्रकारार्थेहेत्वेवं प्रकारादिव्यवच्छेदादिषु दृष्टप्रयोग इति शब्दः । तत्रेह प्रकारार्थो गृह्यते एवंप्रकाराः सद्वेद्यस्यास्रवा इति ।

वृत्तिप्रसंगो लघुत्वादिति चेन्नान्योपसंग्रहार्थत्वात् ॥ ११ ॥ स्यान्मतं वृत्तिरत्र न्याय्या संयमादियोगक्षांतिशौचानीति । कुतः ? लघुत्वादिति ? तन्न किं कारणं ? अन्योपसंग्रहार्थत्वात् ।

इति करणानर्थक्यमिति चेन्नोभयग्रहणस्य व्यक्तयर्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् यद्यवृत्तिकरणमन्योपसंग्रहार्थमिति शब्दोपादानस्यापि तदेव प्रयोजनमिति तस्यानर्थक्यमिति तन्न किं कारणं ? उभयग्रहणस्य व्यक्तयर्थत्वात् । व्यक्तयर्थमुभयं गृह्यते । के पुनस्ते गृह्यमाणाः अर्हत्पुजाकरणपरतापताबालवृद्धतपस्विवैयावृत्योयोगार्जवविनयप्रधानतादयः ।

व्रतिग्रहणमनर्थकमिति चेन्न प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ स्यान्मतं भूतग्रहणादेव सिद्धं व्रतिग्रहणमनर्थकं सामान्यनिर्देशस्य सर्वविशेषव्यापित्वाविरोधादिति ? तन्न किं कारणं ? प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् । भूतेषु यानुकंपा तस्या व्रतिष्वनुकंपा प्रधानभूतेत्ययमर्थः ख्याप्यते ।

नित्यानित्यात्मकत्वेऽनुकंपादिसिद्धिर्नान्यथा ॥ १४ ॥ द्रव्यत्वाद्यन्वयादेशान्नित्यतामजहतः नैमित्तिकपरिणाममुखेनानित्यतामस्कंदतः जीवस्यानुकंपादयः परिणामविशेषा युज्यंते नान्यथा । यदि नित्यत्वमेव स्यात् विक्रियाभावात् अनुकंपादिपरिणत्यभावः तदभ्युपगमे च नित्यताव्याघातः । क्षणिकैकांतेपि पूर्वोत्तरावग्राहकैकविज्ञानाभावात् अनुकंपादिप्रच्यवः । संस्करादिति चेन्न तस्याप्यनित्यत्वात् । ज्ञानाज्ञानभावेवानुपपत्तेः । आह उक्ताः सदसत्प्रकारस्य वेदनीयस्योपादानहेतवः । अथ अनंतरस्यानंतप्रवाहसंसारास्पदकारणस्य मोहस्यास्रवलाभे को हेतुरित्यत्रोच्यते—

केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १३ ॥

करणक्रमव्यवधानातिवर्तिज्ञानोपेताः केवलिनः ॥ १ ॥ करणं चक्षुरादि, कालभेदेन वृत्तिः क्रमः, कुड्यादिनांऽतर्धानं व्यवधानं एतान्यतीत्य वर्तते । ज्ञानावरणस्यात्यंतसंक्षये आविर्भूतमात्मनः स्वाभाविकं ज्ञानं तद्वंतः अर्हंतो भगवंतः केवलिन इति व्यपदिश्यंते ।

तदुपदिष्टं बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तगणधराधारितं श्रुतं ॥ २ ॥ तैर्व्यपगतरागद्वेषमोहैरुपदिष्टं बुद्ध्यतिशयर्द्धियुक्तैः गणधरैरवधारितं श्रुतमित्युच्यते तद्विस्तरतो व्याख्यातं ।

रत्नत्रयोपेतः श्रवणगणः संघः ॥ ३ ॥ सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयभावनापराणां चतुर्विधानां श्रवणानां गणः संघ इति कथ्यते ।

एकस्यासंघत्वमिति चेन्नानेकव्रतगुणसंहननादेकस्यापि संघत्वसिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यादेतत् संघो गणो बृंदमित्यनर्थांतरं तस्य कथमेकस्मिन् वृत्तिरिति ? तन्न किं कारणं अनेकव्रतगुणसंहननादेकस्यापि संघत्वसिद्धेः उक्तं च—

> संघो गुणसंघादो कम्माणविमोखदो हवदि संघो ।
> दंसणणाणचरित्ते संघादिंतो हवदि संघो ॥ १ ॥

अहिंसादिलक्षणो धर्मः ॥ ५ ॥ तस्मिन् जिनप्रवचने निर्दिष्टोऽहिंसादिलक्षणो धर्मं इत्युच्यते ।

देवशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ ६ ॥ देवाश्चतुर्णिकाया इत्यत्र देवशब्दो व्याख्यातार्थः ।

अंतःकलुषदोषादसद्भूतमलोद्भावनमवर्णवादः ॥ ७ ॥ गुणवत्सु महत्सु स्वमतिकलुषदोषात् असद्भूतमलोद्भावनमवर्णवाद इति वर्ण्यते । केवलिश्रुतसंघधर्मदेवानामवर्णवादः केवलिश्रुतसंघधर्मदेवावर्णवादः ।

पिंडाभ्यवहारजीवनादिवचनं केवलिषु ॥ ८ ॥ पिंडाभ्यवहारजीविनः केवलदशानिर्हरणाः अलांबूपात्तपरिग्रहाः कालभेदवृत्तज्ञानदर्शनाः केवलिन इत्यादिवचनं केवलिष्ववर्णवादः ।

मांसभक्षणानवद्याभिधानं श्रुते ॥ ९ ॥ मांसमत्स्यभक्षणं मधुसुरापानं वेदनार्दितमैथुनोपसेवारात्रिभोजनमित्येवमाद्यनवद्यमित्यनुज्ञानं श्रुतेऽवर्णवादः ।

शूद्रत्वाशुचित्वाद्याविर्भावनं संघे ॥ १० ॥ एते श्रवणाः शूद्राः अस्नानमलदिग्धांगाः अशुचयो दिगम्बराः निरपत्रपा इहैवेति दुःखमनुभवंति परलोके कुतश्च सुखिन इत्यादिवचनं संघेऽवर्णवादः ।

निर्गुणत्वाद्यभिधानं धर्मे ॥ ११ ॥ जिनोपदिष्टो दशविकल्पो धर्मः निर्गुणः तदुपसेविनो ये ते चासुरा भवंति । इत्येवमाद्यभिधानं धर्मावर्णवादः ।

सुरामांसोपसेवाद्याघोषणं देवावर्णवादः ॥ १२ ॥ सुरा मांसं चोपसेवंते देवाः अहल्यादिष्वासक्तचेतसः इत्याद्याघोषणं देवावर्णवादः ॥

दर्शनं मोहयति मोहनं वा दर्शनमोहः ॥ १३ ॥ दर्शनमुक्तलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानमित्यत्र, दर्शनं मोहयतीति दर्शनमोहः दर्शनस्य मोहनं वा दर्शनमोहः तस्य दर्शनमोहस्यैते आस्रवा वेदितव्याः । आह यदेते दर्शनमोहस्यापादकाः परिणामा निश्चीयंते । क इदानीमनंतरोद्दिष्टस्य चारित्रमोहस्यास्रव इत्यत्रोच्यते-

कषायोदयात्तीव्रपरिणामश्चारित्रमोहस्य ॥ १४ ॥

द्रव्यादिनिमित्तवशात् कर्मपरिपाक उदयः ॥ १ ॥ प्रागुपात्तस्य कर्मणः द्रव्यादिनिमित्तवशात् फलप्राप्तिः परिपाक उदय इति निश्चीयते । कषायो निरुक्तः । कषायस्य उदयः कषायोदयः तस्मात् कषायोदयात् ।

तीव्रपरिणामशब्दावुक्तार्थौ ॥ २ ॥ तीव्रमंद इत्यत्र तीव्रशब्दो व्याख्यातार्थः तद्भावः परिणामः इत्यत्र परिणामशब्दो वर्णितार्थः ।

चारित्रं मोहयति मोहनं वा चारित्रमोहः ॥ ३ ॥ चारित्रमुक्तलक्षणं तन्मोहयति मोहनं वा तस्य चारित्रमोह इति निर्दिश्यते तस्य चारित्रमोहस्य कषायोदयानिमित्तः तीव्रपरिणामो यः स आस्रव इति वेदितव्यः । स किंस्वरूपः ? इति चेदुच्यते–जगदनुग्रहतंत्रशीलव्रतभावितात्मतपस्विजनगर्हणधर्माविध्वंसनतदंतरायकरणशीलगुणदेशसंयतविरतिप्रच्यावनमधुमद्यमांसविरतचित्तभ्रमापादानवृत्तसंदूषणसाक्लिष्टलिंगव्रतधारणस्वपरकषायोत्पादनादिलक्षणः कषायवेदनीयस्यास्रवः । उत्प्रहासदीनाभिहासित्वकंदर्पोपहसनबहुप्रलापापहासशीलता हास्यवेदनीयस्य । विचित्रपरक्रीडनपरतौचित्यावर्जनबहुविधपीडाभावदेशाद्यनौत्सुक्यप्रीतिसंजननादिः रतिवेदनीयस्य । परारतिप्रादुर्भावनरतिविनाशनपापशीलसंसर्गताकुशलक्रियाप्रोत्साहनादिः, अरतिवेदनीयस्य । स्वशोकामोदशोचनपरदुःखाविष्करणशोकप्लुताभिनंदनादिः शोकवेदनीयस्य । स्वयं भयपरिणामपरभयोत्पादननिर्दयत्वत्रासनादिर्भयवेदनीयस्य । सद्धर्मापन्नचतुर्वर्णविशिष्टवर्गकुलक्रियाचारप्रवणजुगुप्सापरिवादशीलत्वादिर्जुगुप्सावेदनीयस्य । प्रकृष्टक्रोधपरिणामातिमानितेर्ष्याव्यापारालीकाभिधायितातिसंधानपरत्वप्रवृद्धरागपरांगनागमनादरवामलोचनाभावाभिष्वंगतादिः स्त्रीवेदस्य । स्तोकक्रोधजैह्मनिर्वृत्यानुत्सिक्तत्वालोभत्वांगनासमवायाल्परागत्वस्वदारसंतोषेर्ष्याविशेषोपरमस्नानगंधमाल्याभरणानादरादिः पुंवेदनीय-

स्य । प्रचुरक्रोधमानमायालोभपरिणामगुह्येंद्रियव्यपरोपणस्त्रीपुंसानंगव्यसनित्वशीलव्रतगुणधारिप्रव्रज्याश्रित-प्रथमपरांगनावस्कंदनरागतीव्रानाचारादिर्नपुंसकवेदनीयस्य । आह—मोहनीयस्यानेकविकल्पस्यास्त्रवभेदो निर्दिष्टः । इदानीं आयुश्चतुष्टयस्यास्त्रवभेदो वक्तव्य इति । तत्राद्यस्य नियतकालपरिपाकस्यायुषः कारण-प्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—

बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः ॥ १५ ॥

संख्यावैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणमविशेषात्॥१॥अथ बहुशब्दः अस्त्येव संख्यापदं एकः, द्वौ बहव इति । अस्ति वैपुल्यवाची बहुरोदनो बहुसूप इति । तस्य द्विप्रकारस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यते । कुतः विशेषात् ।

आरंभो हैंस्रं कर्म ॥ २ ॥ हिंसनशीलाः हिंस्राः तेषां कर्म हैंस्रं आरंभ इत्युच्यते । बहव आरंभाः बह्वारंभाः बहुर्वा आरंभो बह्वारंभः ।

ममेदमिति संकल्पः परिग्रहः ॥ ३ ॥ ममेदं वस्तु अहमस्य स्वामीत्यात्मात्मीयाभिमानः संकल्पः परिग्रह इत्युच्यते । बह्वारंभाः परिग्रहा यस्य स बह्वारंभपरिग्रहः तस्य भावः बह्वारंभपरिग्रहत्वं नारकस्यायुषः आस्रवो भवति । एतदुक्तं भवति—परिग्रहप्रणिधानप्रयुक्ताः तीव्रतरपरिणामा हिंसापरा बहुशो विज्ञप्ताश्चानु-मताः भाविताश्च तत्कृतकर्मात्मसात् करणात् तप्तायःपिंडवत् अहितक्रोधाद्यर्था नारकस्यायुषः आस्रव इति संक्षेपः । तद्विस्तरस्तु मिथ्यादर्शनश्लिष्टाचारतोत्कृष्टमानताशैलभेदसदृशरोषतीव्रलोभानुरागानुकंपाहीनभाव-परपरितापांतःप्रणिधानबधबंधनाभिनिवेशप्राणभूतजीवसत्त्वाजस्त्रोपघातपरिणामप्राणवधात्मकानृतवचनशील-त्वपरस्वहरणानिभृताभिष्वंगपरिणाममैथुनोपसेवनाविरतिमहारंभवशीकृतेंद्रियताकामभोगाभिलाषप्रवृद्धता नैः-शील्यपापनिमित्ताहाराभिप्रायस्थिरवैरनृशंसासमीक्षितक्रंदनकारितानिरनुग्रहस्वाभाव्ययातिसमयभेदतीर्थकरासा-दनकृष्णलेश्याभिजातरौद्रध्यानमरणकालत्वादिलक्षणो विज्ञेयः । आह उक्तो नारकस्यायुष आस्रवः तैर्य-ग्योनस्यदानीं वक्तव्य इत्यत्रोच्यते—

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १६ ॥

चारित्रमोहोदयात् कुटिलभावो माया ॥ १ ॥ चारित्रमोहकर्मोदयाविर्भूत आत्मनः कुटिल स्वभावः मायेति व्यपदिश्यते । सा माया निकृतिस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रव इति संक्षेपः । प्रपंचस्तु--मि-थ्यात्वोपष्टंभाधर्मदेशनानल्पारंभपरिग्रहनिकृतिकूटकर्मावनिभेदसदृशरोषानिःशीलताशब्दलिंगवंचनातिसंधानप्रि-यताभेदकरणानर्थोद्भावनवर्णगंधरसस्पर्शान्यत्वापादनजातिकुलशीलसंदूषणाविसंवादनाभिसंधिमिथ्याजीवित्व--सद्गुणव्यपलापासद्गुणख्यापननीलकपोतलेश्यापारिणामार्तध्यानमरणकालतादिलक्षणः प्रत्येतव्यः । आह—व्याख्यातस्तैर्यग्योनस्यायुष आस्रवः । इदानीं मानुषस्यायुषः को हेतुरित्यत्रोच्यते—

अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्य ॥ १७ ॥

नारकायुरास्रवविपरीतो मानुषस्य ॥ १ ॥ नारकायुरास्रवो व्याख्यातः तद्विपरीतो मानुष-स्यास्रव इति संक्षेपः व्यासस्तु—मिथ्यादर्शनालिंगितमतिविनीतस्वभावताप्रकृतिभद्रतामार्दवार्जवसमाचार-सुखप्रज्ञापनीयतावालुकाराजिसदृशरोषप्रगुणव्यवहारप्रायताऽल्पारंभपरिग्रहसंतोषाभिरतिप्राण्युपघातविरमणप्र-दोषकर्मनिवृत्तिस्वागताभिभाषणामौखर्यप्रकृतिमधुरतालोकयात्रानुग्रहौदासीन्यानुसूयाल्पसंक्लेशतागुरुदेवता--तिथिपूजासंविभागशीलताकपोतपीतलेश्योपश्लेषधर्मध्यानमरणकालतादिलक्षणः । किमेतावानेवायुषो मानुष-स्यास्रव ? इत्युच्यते—

स्वभावमार्दवं च ॥ १८ ॥

उपदेशानपेक्षं स्वभावमार्दवं ॥२॥ मृदोर्भावः कर्म वा मार्दवं । स्वभावेन मार्दवं स्वभावमार्दवं च ।

उपदेशानपेक्षमित्यर्थः। ननु पूर्वत्र व्याख्यातमिदं पुनर्ग्रहणमनर्थकं सूत्रेनुपात्तमिति कृत्वा पुनरिदमुच्यते—

एकयोगीकरणमिति चेन्नोत्तरापेक्षत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं एको योगः कर्तव्यः-अल्पारंभपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवं मानुषस्येति ? तन्न किं कारणं ? उत्तरापेक्षत्वात्। दैवस्यायुषः कथमयमास्रवः स्यादिति पृथक्करणं। किमेतदेव द्वितीयं मानुषस्यास्रवः ? नेत्युच्यते----

निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषां ॥ १९ ॥

च शब्दोधिकृतसमुच्चयार्थः ॥ १ ॥ अल्पारंभपरिग्रहत्वं मानुषस्यायुः निःशीलव्रतत्वं वेत्यधिकृतसमुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते। शीलानि च व्रतानि च शीलव्रतानि निःक्रांतः शीलव्रतेभ्यः निःशीलव्रतः तस्य भावः निःशीलव्रतत्वं।

सर्वेषां ग्रहणं सकलास्रवप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ सकलस्यायुषः आस्रवप्रतिपत्तिः कथं स्यादिति सर्वेषामित्युच्यते।

देवायुषोपि प्रसंग इति चेन्नातिक्रांतापेक्षत्वात् ॥ ३ ॥ यदि सर्वेषां ग्रहणं सकलसंग्रहार्थं क्रियते देवायुषोप्ययमास्रवः प्रसक्तः ? नैष दोषः अतिक्रांतापेक्षत्वात् अतिक्रांतानामायुषां सर्वेषामास्रव इत्यपेक्ष्यते।

पृथक्करणात् सिद्धेरानर्थक्यमिति चेन्न भोगभूमिजार्थत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पृथक्करणादेवातिक्रांतायुस्त्रयापेक्षा सिध्यति यदि मानुषायुरास्रव एवेष्टः स्यात् तत्रैव क्रियते ततः सर्वेषां ग्रहणमनर्थकमिति तन्न किं कारणं ? भोगभूमिजार्थत्वात्। भोगभूमिजापेक्षया निःशीलव्रतत्वं दैवस्यायुष आस्रव इत्येतस्य प्रदर्शनार्थं सर्वेषामित्युच्यते। आह--त्रयाणामास्रवविधिरुक्तः। इदानीं दैवस्यायुषो विक्रियतामित्यत्रोच्यते—

सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जरावालतपांसि दैवस्य ॥२०॥

व्याख्याताः सरागसंयमादयः ॥ १ ॥ शुभपरिणामाः सरागसंयमादयः व्याख्याताः ते दैवस्यायुष आस्रव हेतवो भवंतीति संक्षेपः। विस्तरस्तु कल्याणमित्रसंबंधायतनोपसेवासद्धर्मश्रवणागौरवदर्शनानवद्यप्रोषधोपवासास्तपोभावनादिषु अनधिगतजीवाजीवा वालतपसः अनुपलब्धतत्त्वस्वभावाज्ञानकृतसंयमासंक्लेशभावविशेषात् केचिद्भवनव्यंतरादिषु सहस्रारपर्यंतेषु मनुष्यतिर्यक्ष्वपि च। आकामानिर्जराक्षुत्तृष्णानिरोधब्रह्मचर्यभूशय्यामलधारणपरितापादिभिः परिखेदितमूर्तयः नारकाः निरोधकबंधनबद्धाः दीर्घकालरोगिणः असंक्लिष्टाः तरुगिरिशिखरपातिनः अनशनज्वलनजलप्रवेशनविषभक्षणधर्मबुद्धयः व्यंतरमानुषतिर्यक्षु। निःशीलव्रताः सानुकंपहृदयाः जलराजितुल्यरोषाः भोगभूमिसमुत्पन्नाश्च व्यंतरादिषु जन्म प्रतिपद्यंते। इत्युक्तो दैवस्यायुष आक्रांतभेद आस्रवः। किमेतावानेव देवायुरास्रवविधिराहोस्विदन्योप्यस्तीत्यत्रोच्यते—

सम्यक्त्वं च ॥ २१ ॥

किं ? दैवस्यायुष आस्रव इत्यनुवर्तते।

उक्तं सम्यक्त्वलक्षणं ॥ १ ॥

अविशेषाभिधानेपि सौधर्मादिविशेषगतिः पृथक्करणात् ॥ २ ॥ सम्यक्त्वं दैवस्यायुष आस्रव इत्यविशेषाभिधानेपि सौधर्मादिविशेषगतिर्भवति। कुतः ? पृथक्करणात् यद्यविशेषगतिरेवेष्टा स्यात् पृथक्करणमनर्थकं स्यात् पूर्वसूत्रे एवोच्यते। यद्येवं पूर्वसूत्रे उक्त आस्रवविधिः अविशेषेण प्रसक्तः तेन सरागसंयमसंयमासंयमावपि भवनावास्याद्यायुष आस्रवौ प्रसक्तौ ?

नातस्तत्सिद्धेः ॥ ३ ॥ नैष दोषः । कुतः ? अतस्तत्सिद्धेः । यत एव सम्यक्त्वं सौधर्मादिष्विति नियम्यते तत एव तयोरपि नियमसिद्धिः । नासति सम्यक्त्वे सरागसंयमसंयमासंयमव्यपदेश इति । आह— आयुषोनंतरं यन्निर्दिष्टं नाम तस्य क आस्रव इत्यत्रोच्यते—तत्र तद्द्विविधमशुभं शुभं चेति । तत्राशुभनामा-स्रवप्रतिपत्त्यर्थमारभ्यते—

योगवक्रता विसंवादनं चाऽशुभस्य नाम्नः ॥ २२ ॥

कायवाङ्मनसां कौटिल्येन वृत्तिर्योगवक्रता ॥ १ ॥ कायवाङ्मनांसि व्याख्यातानि तेषां कुटिलता योगवक्रता इत्युच्यते । अनार्जवं प्रणिधानमिति यावत् ।

विसंवादनमन्यथाप्रवर्तनं ॥ २ ॥ अन्येन प्रकारेण प्रवर्तनं प्रतिपादनं विसंवादनमिति विज्ञायते ।

योगवक्रतैवेति चेत्सत्यमात्मांतरेपि तद्भावप्रयोजकत्वात् पृथग्वचनं ॥३॥ स्यादेतत् अन्यथा-प्रवर्तनं विसंवादनं तदेव योगवक्रतापीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? सत्यमेवमेतत् किंतु आत्मांतरेपि तद्भाव प्रयोजकत्वात् पृथग्वचनं । सम्यगभ्युदयनिःश्रेयसार्थासु क्रियासु प्रवर्तमानमन्यं कायवाङ्मनोभिर्विसंवाद-यति-मैवं कार्षीरेवं कुर्विति कुटिलतया प्रवर्तनं विसंवादनं । आत्मगता योगवक्रता, इत्ययमनयोर्भेदः ।

चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः ॥ ४ ॥ चशब्दः क्रियते अनुक्तस्यास्रवस्य समुच्चयार्थः । कः पुनरसौ ? मिथ्यादर्शनपिशुनतास्थिरचित्तस्वभावताकूटमानतुलाकरणसुवर्णमणिरत्नाद्यनुकृतिकुटिलसाक्षित्वांगोपांगच्या-वनवर्णगंधरसस्पर्शान्यथाभावनयंत्रपंजरक्रियाद्रव्यांतरविषयसंबंधनिकृतिभूयिष्ठतापरनिंदात्मप्रशंसानृतवचन-परद्रव्यादानमहारंभपरिग्रहोज्वलवेषरूपमदपरुषासत्यप्रलापाक्रोशमौखर्यसौभाग्योपयोगवशीकरणप्रयोगपरकुतू-हलोत्पादनालंकारादरचैत्यप्रदेशगंधमाल्यधूपादिमोषणविलंबनोपहासेष्टकापाकदवाग्निप्रयोगप्रतिमायतनप्रतिश्र-यारामोद्यानविनाशतीव्रक्रोधमानमायालोभपापकर्मोपजीवनादिलक्षणः । स एष सर्वोऽशुभस्य नाम्नः ।

आह—अथ शुभनामकर्मणः क आस्रव इत्युच्यते—

तद्विपरीतं शुभस्य ॥ २३ ॥

ऋजुयोगोऽविसंवादनं च ॥ १ ॥ तद्विपरीतं कायवाङ्मनसां ऋजुत्वमविसंवादनं च तद्विपरीत-मित्युच्यते । चशब्देन धार्मिकदर्शनसंभ्रमसद्भावानयनसंसरणभीरुताप्रमादवर्जनासंभेदचारिततादयो यथो-क्ताऽशुभाविपरीताः परिणामाः शुभनाम्न आस्रवाः प्रत्येतव्याः । आह-किमेतावानेव शुभनामास्रवविधिः । उत काश्चिदस्ति प्रतिविशेषः ? इत्युच्यते—यदिदं तीर्थकरनामकर्म अनंतानुपमप्रभावमचिंत्यविभूतिवि-शेषकारणं त्रैलोक्यविजयकरं तस्यास्रवविधिविशेषोस्तीति । यद्येवमुच्यतां तस्यास्रव इत्यत इदमारभ्यते—

दर्शनविशुद्धिर्विनयसंपन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्ष्णज्ञानोपयोग-संवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी साधुसमाधिर्वैयावृत्त्यकरणमर्हदा-चार्यबहुश्रुतप्रवचनभक्तिरावश्यकापरिहाणिर्मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकरत्वस्य ॥ २४ ॥

जिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थे मोक्षवर्त्मनि रुचिः निःशंकितत्वाद्यष्टांगा दर्शनविशुद्धिः ॥ १ ॥ जिनेन भगवताऽर्हता परमेष्ठिनोपदिष्टे निर्ग्रन्थलक्षणे मोक्षवर्त्मनि रुचिर्दर्शनविशुद्धिः । तस्या अष्टावंगानि-निःशंकितत्वं, निःकांक्षता, विचिकित्साविरहः, अमूढदृष्टिता, उपबृंहणं, स्थितिकरणं, वात्सल्यं, प्रभावनं-चेति । तत्रेहलोकपरलोकव्याधिमरणासंयमारक्षणाकास्मिकसप्तविधभयाविनिर्मुक्तता—अर्हदुपदिष्टे वा प्रवचने किमिदं स्याद्वा नवेति शंकानिरासो निःशंकितत्वं । उभयलोकविषयोपभोगाकांक्षानिवृत्तिः कुदृष्ट्यंतराकांक्षा-

निरासो वा निःकांक्षता । शरीराद्यशुचिस्वभावमवगम्य शुचीति मिथ्यासंकल्पापनयः, अर्हत्प्रवचने वा इदमयुक्तं घोरं कष्टं न चेदिदं सर्वमुपपन्नमित्यशुभभावनाविरहः निर्विचिकित्सता । बहुविधेषु दुर्नयदर्शनवर्त्मसु तत्त्ववदाभासमानेषु युक्त्यभावं परीक्षाचक्षुषा व्यवसाय्य विरहितमोहता अमूढदृष्टिता । उत्तमक्षमादिभावनयात्मनो धर्मपरिवृद्धिकरणमुपबृंहणं । कषायोदयादिषु धर्मपरिभ्रंशकारणेषु उपस्थितेष्वात्मनो धर्मप्रच्यवनं परिपालनं स्थितीकरणं । जिनप्रणीतधर्मामृते नित्यानुरागता वात्सल्यं । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्ररत्नत्रयप्रभावेनात्मनः प्रकाशनं प्रभावनं ।

ज्ञानादिषु तद्वत्सु चादरः कषायनिवृत्तिर्वा विनयसंपन्नता ॥ २ ॥ सम्यग्ज्ञानादिषु मोक्षसाधनेषु तत्साधनेषु गुर्वादिषु च स्वयोग्यवृत्त्या सत्कार आदरः कषायनिवृत्तिर्वा विनयसंपन्नता ।

चारित्रविकल्पेषु शीलव्रतेषु निरवद्या वृत्तिः शीलव्रतेष्वनतिचारः ॥ ३ ॥ अहिंसादिषु व्रतेषु तत्परिपालनार्थेषु च क्रोधवर्जनादिषु शीलेषु निरवद्या वृत्तिः कायवाङ्मनसां शीलव्रतेष्वनतिचार इति कथ्यते ।

ज्ञानभावनायां नित्ययुक्तता ज्ञानोपयोगः ॥ ४ ॥ मत्यादिविकल्पं ज्ञानं जीवादिपदार्थस्वतत्त्वविषयं प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणं अज्ञाननिवृत्त्यव्यवहितफलं हिताहितानुभयप्राप्तिपरिहारोपेक्षाव्यवहितफलं यत्तस्य भावनायां नित्ययुक्तता ज्ञानोपयोगः ।

संसारदुःखान्नित्यभीरुता संवेगः ॥ ५ ॥ शारीरं मानसं च बहुविकल्पं प्रियविप्रयोगाप्रियसंयोगेप्सितालाभादिजनितं संसारदुःखं यदतिकष्टं ततो नित्यभीरुता संवेगः ।

परप्रीतिकरणातिसर्जनं त्यागः ॥ ६ ॥ आहारो दत्तः पात्राय तस्मिन्नहनि तत्प्रीतिहेतुर्भवति, अभयदानमुपपादितमेकभवव्यसननोदनकरं । सम्यग्ज्ञानदानं पुनः अनेकभवशतसहस्रदुःखोत्तरणकारणमत एतत्त्रिविधं यथाविधिप्रतिपद्यमानं त्यागव्यपदेशभाग्भवति ।

अनिगूहितवीर्यस्य मार्गाविरोधिकायक्लेशस्तपः ॥ ७ ॥ शरीरमिदं दुःखकारणमनित्यमशुचि, नास्य यथेष्टभोगविधिना परिपोषो युक्तः, अशुच्यपीदं गुणरत्नसंचयोपकारीति विचिन्त्य विनिवृत्तविषयसुखाभिष्वंगस्य स्वकार्यं प्रत्येतद्दद्भृतकमिव नियुंजानस्य यथाशक्तिमार्गाविरोधि कायक्लेशानुष्ठानं तप इति निश्चीयते

मुनिगणतपःसंधारणं समाधिः भांडागाराग्निप्रशमनवत् ॥ ८ ॥ यथा भांडागारे दहने समुत्थिते तत्प्रशमनमनुष्ठीयते बहूपकारत्वात् तथानेकव्रतशीलसमृद्धस्य मुनिगणस्य तपसः कुतश्चित् प्रत्यूहे समुत्थिते तत्संधारणं समाधिरिति समाख्यायते ।

गुणवद्दुःखोपनिपाते निरवद्येन विधिना तदपहरणं वैयावृत्त्यं ॥ ९ ॥ गुणवतः साधुजनस्य दुःखे सन्निहिते निरवद्येन विधिना तदपहरणं बहूपकारं वैयावृत्यमिति व्याख्यायते ।

अर्हदाचार्येषु बहुश्रुतेषु प्रवचने च भावविशुद्धियुक्तोनुरागो भक्तिः ॥ १० ॥ अर्हदाचार्येषु केवलश्रुतज्ञानादिदिव्यनयनेषु परहितकरप्रवृत्तेषु स्वपरसमयविस्तरनिश्चयज्ञेषु च बहुश्रुतेषु प्रवचने च श्रुतदेवतासन्निधिगुणायोगदुरासदे मोक्षपदभवनारोहणसुरचितसोपानभूते भावविशुद्धियुक्तोनुरागः, भक्तिः, त्रिविधा कल्प्यते ।

षण्णामावश्यकक्रियाणां यथाकालं प्रवर्तनमावश्यकापरिहाणिः ॥ ११ ॥ षडावश्यकक्रियाः-सामायिकं चतुर्विंशतिस्तवः वंदना प्रतिक्रमणं प्रत्याख्यानं कायोत्सर्गश्चेति । तत्र सामायिकं सर्वसावद्ययोगनिवृत्तिलक्षणं चित्तस्यैकत्वेन ज्ञाने प्रणिधानं । चतुर्विंशतिस्तवः तीर्थकरगुणानुकीर्तनं, वंदना त्रिशुद्धिः द्व्यासना चतुःशिरोवनतिः, द्वादशावर्तना । अतीतदोषनिवर्तनं प्रतिक्रमणं, अनागतदोषापोहनं प्रत्याख्यानं, परिमितकालविषया शरीरे ममत्वनिवृत्तिः कायोत्सर्गः । इत्येतासां षण्णामावश्यकक्रियाणां यथा कालप्रवर्तनं अनौत्सुक्यं आवश्यकापरिहाणिरिति परिभाष्यते ।

ज्ञानतपोजिनपूजाविधिना धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावनं ॥ १२ ॥ ज्ञानरविप्रभया परसमयखद्योततिरस्कारिण्या, सत्तपसा महोपवासादिलक्षणेन सुरपतिविष्टरप्रकंपनाहेतुना, जिनपूजया वा भव्यजनकमलखंडप्रबोधनप्रभाकरप्रभया, सद्धर्मप्रकाशनं मार्गप्रभावनमिति संभाव्यते ।

वत्से धेनुवत्सधर्मणि स्नेहः प्रवचनवत्सलत्वं ॥ १३ ॥ यथा धेनुर्वत्सेऽकृत्रिमस्नेहमुत्पादयति तथा सधर्माणमवलोक्य तद्गतस्नेहार्द्रीकृतचित्तता प्रवचनवत्सलत्वमित्युच्यते । यः सधर्मणि स्नेहः स एव प्रवचनस्नेह इति । तान्येतानि षोडशकारणानि सम्यग्भाव्यमानानि व्यस्तानि समस्तानि च तीर्थकरनामकर्मास्रवकारणानि प्रत्येतव्यानि । आह —नामानंतरनिर्देशभाजो गोत्रस्योपादाने किं निबंधनमिति प्रतिविधीयते—तद्द्वैविध्ये सति आद्यस्य तावत्—

परात्मनिंदाप्रशंसे सदसद्गुणच्छादनोद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥२५॥

दोषोद्भावनेच्छा निंदा ॥ १ ॥ तथ्यस्य वाऽतथ्यस्य वा दोषस्योद्भावनं प्रतीच्छा मनःपरिणामावक्षेपो निंदेत्युच्यते ॥

गुणोद्भावनाभिप्रायः प्रशंसा ॥ २ ॥ सद्भूतस्यासद्भूतस्य वा गुणस्योद्भावनं प्रत्यभिप्रायः प्रशंसेत्युपदिश्यते । परश्च आत्मा च परात्मानौ निंदा च प्रशंसा च निंदाप्रशंसे परात्मनोर्निंदाप्रशंसे परात्मनिंदाप्रशंसे यथासंख्यमभिसंबंधः । परनिंदा आत्मप्रशंसेति यावत् ।

अनुद्भूतवृत्तिताच्छादनं ॥ ३ ॥ प्रतिबंधकहेतुसंनिधाने सति अनुद्भूतवृत्तिताविर्भावः, छादनमित्यवसीयते ॥

प्रतिबंधकाभावे प्रकाशितवृत्तितोद्भावनं ॥४॥ प्रतिबंधकस्य हेतोरभावे प्रकाशितवृत्तिता उद्भावनमिति व्यपदेशमर्हति सश्चासंश्च सदसंतौ तौ च तौ गुणौ च सदसद्गुणौ, छादनं चोद्भावनं च छादनोद्भावने सदसद्गुणयोः छादनोद्भावने सदसद्गुणच्छादनोद्भावने, अत्रापि यथासंख्यमभिसंबंधः । सद्गुणच्छादनमदसद्गुणोद्भावनमिति ।

गूयते तदिति गोत्रं ॥ ५ ॥ गूयते शब्द्यते तदिति गोत्रं उणादिकेन त्रदा निष्पत्तिः ।

नीचैरित्यधिकरणप्रधानः शब्दः ॥ ६ ॥ नीचैरित्ययं शब्दः अधिकरणप्रधानो द्रष्टव्यः नीचैः स्थाने येनात्मा क्रियते तन्नीचैर्गोत्रं तस्यास्रवकारणान्येतानि परनिंदादीनि । तत्प्रपंच उच्यते—जातिकुलबलरूपश्रुताज्ञैश्वर्यतपोमदपरावज्ञानोत्प्रहसनपरपरिवादशीलताधार्मिकजननिंदात्मोत्कर्षाऽन्ययशोविलोपासत्कीर्त्युत्पादनगुरुपरिभवतदुद्घनदोषख्यापनविहेडनस्थानावमानभर्त्सनगुणावसादनांजलिस्तुत्यनभिवादनाभ्युत्थानाकरणतीर्थकराधिक्षेपादिः । आहोपपादितः नीचैर्गोत्रस्यास्रवः, इदानीमुच्चैर्गोत्रस्यास्रवविधिः क इति ? अत्रोच्यते—

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २६ ॥

नीचैर्गोत्रास्रवप्रतिनिर्देशनार्थस्तच्छब्दः ॥ १ ॥ प्रत्यासत्तेस्तदित्यनेन नीचैर्गोत्रास्रवः प्रतिनिर्दिश्यते ।

विपर्ययोऽन्यथावृत्तिः ॥ २ ॥ अन्येन प्रकारेण वृत्तिर्विपर्यय इति व्यपदिश्यते तस्य विपर्ययः तद्विपर्ययः । कः पुनरसौ—आत्मनिंदा परप्रशंसे सद्गुणोद्भावनमसद्गुणच्छादनं च ।

गुरुष्ववनतिर्नीचैर्वृत्तिः ॥ ३ ॥ गुणोत्कृष्टेषु विनयेन अवनतिर्नीचैर्वृत्तिरित्याख्यायते ।

अनहंकारतानुत्सेकः ॥ ४ ॥ विज्ञानादिभिरुत्कृष्टस्यापि सतः तत्कृतमदविरहोऽनहंकारतानुत्सेक इत्युच्यते । तान्येतानि उत्तरस्योच्चैर्गोत्रस्यास्रवकारणानि भवंति । प्रपंचस्तु विव्रियते--जातिकुलरूपबलवीर्य

परिज्ञानैश्वर्यतपोविशेषवतः आत्मोत्कर्षाप्रणिधानं परावज्ञानौद्धत्यनिंदास्तवोपहासपरपरिवादनिवृत्तिः विनिहतमानता धर्म्यजनपूजाऽभ्युत्थानांजलिप्रणतिवंदना--ऐदंयुगीनान्यपुरुषदुर्लभगुणस्याप्यनुत्सिक्तता। अहंकारात्यये नीचैर्वृत्तिता भस्मावृतस्यैव हुतभुजः स्वमाहात्म्याप्रकाशनं धर्मसाधनेषु परमसंभ्रम इत्यादि। आहोक्तः सप्तविधकर्म प्रत्यास्रवविकल्पः। इदानीमष्टमस्य कर्मणोंतरायस्यास्रवविधिः कः? इत्यत्रोच्यते-

विघ्नकरणमंतरायस्य ॥ २७ ॥

दानादिविहननं विघ्नः ॥ १ ॥ दानादीन्युक्तानि दानलाभभोगोपभोगवीर्याणि चेत्यत्र तेषां विहननं विघ्न इत्युच्यते।

घञर्थे कविधानं ॥ २ ॥ "स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थमिति" कविधिः। विघ्नस्य करणं विघ्नकरणमंतरायस्यास्रव इति संक्षेपः। तद्विस्तारस्तु विव्रियते—ज्ञानप्रतिषेधसत्कारोपघातदानलाभभोगोपभोगवीर्यस्नानानुलेपनगंधमाल्याच्छादनविभूषणशयनासनभक्ष्यभोज्यपेयलेह्यपरिभोगविघ्नकरणविभवसमृद्धिविस्मयद्रव्यापरित्यागद्रव्यासंप्रयोगसमर्थनाप्रमादावर्णवाददेवतानिवेद्यानिवेद्यग्रहणनिरवद्योपकरणपरित्यागपरवीर्यापहरणधर्मव्यवच्छेदनकुशलाचरणतपस्विगुरुचैत्यपूजाव्याघातप्रव्रजितकृपणदीनानाथवस्तुपात्रप्रतिश्रयप्रतिषेधक्रियापरनिरोधबंधनगुह्यांगछेदनकर्णनासिकौष्ठकर्तनप्राणिवधादिः। अत्र चोद्यते सूत्रेनुपात्तः सर्वास्रवप्रपंचः कथमेवं गंतुं शक्यते? इत्यत्रोच्यते--

इतिकरणानुवृत्तेः सर्वत्रानुक्तसंग्रहः ॥ ३ ॥ इति करणोनुवर्तते। क प्रकृतः? क्षांतिशौचमिति सद्वेद्यस्येत्यतः तेनानुक्तार्थसंग्रहः सर्वत्र वेदितव्यः। प्रकारार्थो हि इतिकरण इति।

स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो विकारः शौंडातुरवत् ॥ ४ ॥ एवमुक्तेनास्रवविधिनोपात्तं कर्माष्टविधं ज्ञानावरणादिसंज्ञकं वक्ष्यमाणं मूलोत्तरप्रकृतिभेदं यत्तन्निमित्त आत्मा संसारविकारमनुपरतमनुभवति। यथा शौंडः स्वरुचिविशेषान्मदमोहविभ्रमकरीं मादिरां पीत्वा तत्परिपाकवशात् अनेकविकारमास्कंदति। यथा वा आतुर अपथ्यभोजनकृतं वातादिविकारमवाप्नोति।

अनपदिष्टहेतुकत्वादास्रवानियम इतिचेन्न स्वभावाभिव्यंजकत्वाच्छास्त्रस्य ॥ ५ ॥ स्यान्मतं य उक्त आस्रवनियमो ज्ञानावरणादीनां तत्प्रदोषनिह्नवादिः स नोपपद्यते कुतः अनपदिष्टहेतुत्वात्। नात्र हेतुरपदिष्टः येनास्रवनियमं प्रतिपद्येमहि। यच्च नाम सहेतुकं तद्विदुषां ग्राह्यमिति? तन्न किं कारणं? स्वभावाभिव्यंजकत्वात् शास्त्रस्य। यथा प्रदीपो घटादीनां स्वभावमभिव्यनक्ति तथा शास्त्रमपि सतामेवार्थानां प्रकाशकं, तत्रायं परिणाम इदं वीर्यं द्रव्यावर्जनसमर्थ इति स्वभावव्याख्यानादुपालंभाभावः।

तत्सिद्धिरतिशयज्ञानदृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ तस्य शास्त्रस्य सतामर्थानामाभिव्यंजकत्वं दृष्टं कुतः अतिशयज्ञानदृष्टत्वात्। भगवतामर्हतामतिशयवज्ज्ञानं युगपत्सर्वार्थावभासनसमर्थं प्रत्यक्षं तेन दृष्टं यच्छास्त्रं तदर्थोपदेशकं, अतस्तत्प्रामाण्यात् ज्ञानावरणाद्यास्रवनियमप्रसिद्धिः।

सर्वाविसंवादाच्चोपालंभनिवृत्तिः ॥ ७ ॥ तत्र प्रवादिनो न विसंवदंते-पृथिव्यादीनां द्रव्याणां कठिनद्रवोष्णचलनादिस्वभावानां रूपादीनां च गुणानां चाक्षुषत्वादिप्रतिनियतस्वभावादीनां चोत्क्षेपणादीनां च संयोगविभागनिरपेक्षकारणत्वादिस्वभावानामभ्युपगमात। तथा सत्त्वरजस्तमसां गुणानां प्रकाशप्रवृत्तिनियमस्वभावानामभ्युपेतत्वात्। तथा अविद्यानां संस्कारादिप्रतिनियतकारणस्वभावानामिष्टत्वात् ततो नायमुपालंभः आस्रवनियमाभाव इति।

तत्प्रदोषादीनां सर्वास्रवत्वान्नियमाभाव इतिचेन्न अनुभागविशेषनियमोपपत्तेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत् यत्प्रदोषनिह्नवादयः ज्ञानावरणादीनामास्रवाः प्रतिनियता उक्ताः, ते सर्वेषां कर्मणां आस्रवा भवंति। ज्ञानावरणे बध्यमाने युगपदितरेषामपि बंध इष्यते आगमे, तस्मादास्रवनियमाभाव इति? तन्न

किं कारणं ? अनुभागविशेषनियमोपपत्तेः । यद्यपि तत्प्रदोषादिभिः ज्ञानावरणादीनां सर्वासां प्रकृतीनां प्रदेशादिबंधनियमो नास्ति तथापि अनुभागविशेषनियमहेतुत्वेन तत्प्रदोषनिह्नवादयः प्रविभज्यंते ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे षष्ठोध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोध्यायः ।

आस्रवपदार्थो व्याख्याप्रतिज्ञयोक्तोऽष्टोत्तरशतभेदसंख्यो बहुविचारः स द्वेधा पुण्यपापलक्षणसांपरायिकनिमित्तत्वात् । तत्र पुण्यास्रवो व्याख्येयः प्रधानत्वात् तत्पूर्वकत्वात् मोक्षस्य । यद्येवमुच्यतां कैस्ते क्रियाविशेषाः प्रारभ्यमाणास्तस्यास्रवा भवंतीत्यत्रेतुच्यते व्रतिभिः तत्रानिर्धारिते यत्राविशेषलक्षणत्वात् (?) व्रतस्य तत्प्रसिद्ध्यर्थमिदमुच्यते । अथवा 'कायवाङ्मनस्कर्म योगः स आस्रव शुभः पुण्यस्येति' सामान्येनोक्तः तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते । अथवा उक्तमेतत् सद्वेद्यास्रवविधाने भूतव्रत्यनुकंपेति तत्र न ज्ञायते किं व्रतं ? कोव्रतीति तन्निर्धारणार्थमिदमुच्यते—

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतं ॥ १ ॥

हिंसादयो निर्देक्ष्यमाणलक्षणाः ॥ १ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्येवमादिभिः सूत्रैः हिंसादीनां लक्षणं निर्देक्ष्यते ।

विरमणं विरतिः ॥ २ ॥ चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमनिमित्तौपशमिकादिचारित्राविर्भावात् विरमणं विरतिः ।

व्रतमभिसंधिकृतो नियमः ॥ ३ ॥ बुद्धिपूर्वकपरिणामोभिसंधिः इदमेवेत्थमेव वा कर्तव्यमित्यन्यनिवृत्तिः नियमः । अभिसंधिना कृतः अभिसंधिकृतः सर्वत्र व्रतव्यपदेशभाग्भवति ।

हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देशः ॥ ४ ॥ हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्य इत्यपादाननिर्देशो द्रष्टव्यः ।

ध्रुवत्वाभावात्तदनुपपत्तिरिति चेन्न बुद्ध्यपाये ध्रुवत्वविपक्षोपपत्तेः ॥ ५ ॥ स्यान्मतं नात्रापादानत्वमुपपद्यते कुतः ध्रुवत्वाभावात् ध्रुवत्वेन हि प्रसिद्धोर्थः अपादानसंज्ञो भवति यथा ग्रामादागच्छति इति, न तथा हिंसादयः परिणामा ध्रुवाः कारणत्वात्, तदपायेऽपादानाप्रतीतेः । अथ हिंसादिपरिणत आत्मैव हिंसादिव्यपदेशभागिति द्रव्यार्थादेशात् ध्रुवत्वं कल्प्यते । एवमपि ततो विरतिर्नोपपद्यते नित्यत्वात्तस्मादपादानत्वमयुक्तमिति ? तन्न, किं कारणं ? बुद्ध्यपाये ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेः । यथा धर्माद्विरमतीत्यत्र य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिः स पश्यति दुष्करो धर्मः फलं चास्य श्रद्धामात्रगम्यमिति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते । एवमिहापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी स पश्यति य एते हिंसादयः परिणामाः पापहेतवः पापकर्मणि च प्रवर्तमानमिहैव राजानो दंडयंति परत्र च बहुविधं दुःखमवाप्नोतीति स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्तते ततो बुद्ध्या ध्रुवत्वविवक्षोपपत्तेः अपादानत्वं युक्तं ।

अहिंसायाः प्रधानत्वादादौ तद्वचनमितरेषां तत्परिपालनार्थत्वात् ॥ ६ ॥ अहिंसा सर्वेषु व्रतेषु प्रधानमतस्तद्वचनमादौ क्रियते । कुतः पुनः प्राधान्यं ? इतरेषां तत्परिपालनार्थत्वात् । इतराणि हि सस्याबीनि व्रतानि सस्यवृत्तिपरिक्षेपवत् अहिंसापरिपालनार्थानि ।

विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ७ ॥ हिंसाया विरतिः, अनृताद्विरतिः, स्तेयाद्विरतिः, अब्रह्मणो विरतिः, परिग्रहाद्विरतिः । यद्येवं—

विषयभेदाद्विरतिभेदे बहुत्वप्रसंगः ॥ ८ ॥ यथा गुडतिलौदनादीनां पक्तव्यानां भेदात् पाको

भिद्यते । द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति । एवं वक्तव्यहिंसादिभेदात्त्यागस्यापि भेदोपपत्तेः विरतेर्बहुत्वं प्राप्नोति इति ?

न वा तद्विषयविरमणसामान्योपादनात् ॥ ९ ॥ नवा एष दोषः किं कारणं। तद्विषयविरमणसामान्योपादानात्। नात्र विषयभेदाद्भेदो विवक्षितः। यथा गुडतिलौदनादीनां पाक इति सामान्ये विवक्षिते एकवचनं तथा विरमणसामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचनं न्याय्यं तत एव सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणसामायिकापेक्षया एकं व्रतं, भेदपरतंत्रच्छेदोपस्थापनापेक्षया पंचविधं व्रतं, अत्र कश्चिदाह—

हिंसादिभ्यो निवृत्तिवचनमनर्थकं संवरेंतर्भावात् ॥ १० ॥ हिंसादिभ्यो निवृत्तिर्व्रतमिति आस्रवप्रकरणे विधानमिदमनर्थकं कुतः संवरेंतर्भावात्।

प्रतिज्ञामात्रमिति चेन्न धर्माभ्यंतरत्वात् ॥११॥ स्यान्मतं प्रतिज्ञामात्रमेतत् संवरेंतर्भाव इति ? तन्न किं कारणं? धर्माभ्यंतरत्वात्। दशविधो हि धर्मो वक्ष्यते तत्र संयमे भावकायविनयेर्यापथभैक्ष्यशयनासनप्रतिष्ठापनवाक्याष्टविधविशुद्धिलक्षणे अहिंसादीनामंतर्भावः।

सत्यादिषु च तत्प्रपंचार्थ उपन्यास इति चेन्न तत्रैवाकरणात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् तस्य संयमस्यायं प्रपंचो यथा स्यादित्यहिंसादीनां उपन्यास इति ? तन्न किं कारणं ? तत्रैवाकरणात्। यदि तस्यैवायं प्रपंचः तत्रैव क्रियेत प्रकरणोत्कर्षकरणे प्रयोजनाभावात्।

न संवरो व्रतानि परिस्पंददर्शनात् ॥ १३ ॥ व्रतानि संवरव्यपदेशं नार्हंति कुतः परिस्पंददर्शनात्। परिस्पंदो हि दृश्यते अनृतादत्तादानपरित्यागे सत्यवचनदत्तादानक्रियाप्रतीतेः।

गुप्त्यादिसंवरपरिकर्मत्वाच्च ॥ १४ ॥ गुप्त्यादिलक्षणः संवरो वक्ष्यते तस्येदं परिकर्म व्रतानि, कृतव्रतपरिकर्मा हि साधुः सुखेन संवरं करोतीति ततश्च पृथक्त्वमवसेयं ॥

रात्रिभोजनविरत्युपसख्यानमितिचेन्न भावनांतर्भावात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमिह रात्रिभोजनविरत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यं तदपि षष्ठमणुव्रतमिति ? तन्न किंकारणं ? भावनांतर्भावात्। भावनासु हि अंतर्भवति रात्रिभोजनविरमणं ॥

अनिर्देशादितिचेन्न आलोकितपानभोजनवचनात् ॥ १६ ॥ अथ मतमेतत् भावनासु निर्देशाभावादयुक्तमिति ? तन्न किं कारणं ? आलोकितपानभोजनवचनात्। वक्ष्यते ह्यहिंसाव्रतपरिपालनायालोकितपानभोजनभावना कार्या इति।

प्रदीपादिसंभवे सति रात्रावपि तत्प्रसंग इतिचेन्नानेकारंभदोषात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतं यद्यालोकनार्थं दिवाभोजनं, प्रदीपचंद्रादिप्रकाशाभिव्यक्तं रात्रौ भोजनं कार्यमिति? तन्न किं कारणं अनेकारंभदोषात्। अग्न्यादिसमारंभकरणलक्षणो हि दोषः स्यात्।

परकृतप्रदीपादिसंभवे तदभाव इतिचेन्न चंक्रमणाद्यसंभवात् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् परकृतप्रदीपादिसंभवे नारंभदोषः इति तन्न किं कारणं चंक्रमणाद्यसंभवात्। ज्ञानादित्यस्वेंद्रियप्रकाशपरीक्षितमार्गेण युगमात्रपूर्वापेक्षी देशकाले पर्यट्य यतिः भिक्षां शुद्धामुपादीयतेत्याचारोपदेशः, नचायं विधिः रात्रौ भवतीति चंक्रमणाद्यसंभवः।

दिवानीतस्य रात्रौ भोजनप्रसंग इतिचेन्नोक्तोत्तरत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं दिवा ग्रामं पर्यट्य केनचिद्भाजनेन भोजनाद्यानीय रात्रावुपयोगः प्रसक्त इति ? तन्न किं कारणं उक्तोत्तरत्वात्। उक्तोत्तरमेतत् प्रदीपादिसमारंभ इति, नेदं संयमसाधनमानीय भोक्तव्यमिति। नापि निस्संगस्य पाणिपात्रपुटाहारिणः आनयनं संभवति। भाजनांतरसंग्रहे अनेकावद्यदर्शनादतिदीनचरितप्रसंगादचिरादेव निवृत्तिपरिणामासंभवाच्च। भाजनेनानीतस्य परीक्ष्य भोजनं संभवतीतिचेन्न योनिप्राभृतज्ञस्य संयोगविभागगुणदोषविचारस्य तदानीमेवोपपत्तेरानीतस्य पुनर्दोषदर्शनात् विसर्जनेऽनेकदोषोपपत्तेश्च।

स्फुटाभिव्यक्तेश्च दिवाभोजनं युक्तं ॥ २० ॥ यथा रविप्रकाशस्य स्फुटार्थाभिव्यंजकत्वा-द्भूमिदेशदातृजनचंक्रमणाद्यन्नपानादिपतितमितरच्च स्पष्टमुपलभ्यते । न तथा चंद्रादिप्रकाशानामस्फुटार्थाभिव्यंजकत्वात् । स्फुटा भूम्यांद्युपलब्धिरस्तीति दिवाभोजनमेव युक्तं तदेतदविशेषचोदितं । पंचतयविषयव्रताभिधानं विरत्याश्रयविवक्षाद्वयसंभवादभिधेयात्मभूतधर्मोपादानादभिधानानां व्यक्तिव्यपदेशवद्वैविध्यमनुभवतीत्याह—

देशसर्वतोणुमहती ॥ २ ॥

कुतश्चिद्दिश्यते इति देशः ॥ १ ॥ कुतश्चिदवयवान् दिश्यत इति देशः प्रदेशः । एकदेश इत्यर्थः ।

सरत्यशेषानवयवानिति सर्वः ॥ २ ॥ सरति गच्छति अशेषानवयवानिति सर्व इत्युच्यते । देशश्च सर्वश्च देशसर्वौ देशसर्वाभ्यां देशसर्वतः । विरतिरित्यनुवर्तते । हिंसादेर्देशतो विरतिरणुव्रतं । सर्वतो विरतिर्महाव्रतं । अणु च महच्च अणुमहती इति व्रतापेक्षया नपुंसकलिंगनिर्देशः ।

आह न हिनस्मि नानृतं वदामि नादत्तमाददे नांगनां स्पृशामि न परिग्रहमुपाददे इति एषोऽभिसंधिः । योऽत्राऽसमर्थभावनापरः कथं यथाप्रतिज्ञाताभिघातभाक् स्यात् इत्यत्रोच्यते—यस्मादविहितेनेमाः भावयितव्याः परमार्थादित्सया ।

तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पंच पंच ॥ ३ ॥

भावनाशब्दः कर्मसाधनः ॥ १ ॥ अयं भावनाशब्दः कर्मसाधनो द्रष्टव्यः । वीर्यांतरायक्षयोपशमचारित्रमोहोपशमक्षयोपशमांगोपांगनामलाभापेक्षेणाऽऽत्मना भाव्यंते ता इति भावनाः ।

पंच पंचेत्यत्र वीप्सायां शस्प्रसंग इतिचेन्न कारकाधिकारात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् पंचपंचेत्यस्मिन् निर्देशे वीप्साविवक्षिते वीप्सायां शसा भवितव्यं पंचश इति तथा सति लघुश्च निर्देशो भवतीति ? तन्न किं कारणं ? कारकाधिकारात् । कारकादिति तत्र वर्तते नचाऽत्र कारकत्वमस्ति इति शसा न भवितव्यं ॥

क्रियाध्याहारात् कारकत्वमितिचेन्न विकल्पाधिकारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पंच पंच भावयेत् इत्येवमादि क्रियापदाध्याहारे कारकत्वोपपत्तौ शसा भवितव्यमिति तन्न किं कारणं विकल्पाधिकारात् । वेत्यनुवर्तते तेनात्र शसा (?) [शस्] न भवति । ननु लघुत्वात् शसा निर्देशः कर्तव्यः ? प्रतिपत्तेः गौरवं माभूत् इति द्वित्वमेव कृतं, वाक्येध्याहारे हि क्रियमाणे प्रतिपत्तेर्गौरवं स्यात् इति । तस्य पंचविधस्य व्रतस्य स्थैर्यार्थं एकैकस्य पंच पंच भावना वेदितव्याः ।

यद्येवमाद्यस्य अहिंसाव्रतस्य का इत्युच्यते—

वाङ्मनोगुप्तीर्यादाननिक्षेपणसमित्यालोकितपानभोजनानि पंच ॥ ४ ॥

वाग्गुप्तिर्मनोगुप्तिरीर्यासमितिरादाननिक्षेपणसमितिरालोकितपानभोजनमित्येताः पंच अहिंसाव्रतस्य भावनाः ॥

अथ द्वितीयस्य व्रतस्य काः ?

क्रोधलोभभीरुत्वहास्यप्रत्याख्यानान्यनुवीचिभाषणं च पंच ॥ ५ ॥

क्रोधप्रत्याख्यानं लोभप्रत्याख्यानं भीरुत्वप्रत्याख्यानं हास्यप्रत्याख्यानं अनुवीचिभाषणं चेत्येताः पंच भावनाः सत्यव्रतस्य ज्ञेयाः । अनुवीचिभाषणं अनुलोमभाषणमित्यर्थः । ननु अप्रशस्यक्रियस्यापि वचसोऽनुवीचिभाषणमापन्नं ? नैष दोषः पुण्याश्रवस्य प्रकृतत्वात् अप्रशस्ताक्रियानुवीचिभाषणस्यानधिकारः । विचार्य भाषणमनुवीचिभाषणमिति वा । इदानीं तृतीयस्य व्रतस्य भावना वक्तव्याः—

शून्यागारविमोचितावासपरोपरोधाकरणभैक्ष्यशुद्धिसद्धर्माविसंवादाः पंच ॥ ६ ॥

शून्यागारेषु गिरिगुहातरुकोटरादिष्वावासः । परकीयेषु च मोचितेष्वावासः । परेषां उपरोधाकरणं । आचारशास्त्रमार्गेण भैक्ष्यशुद्धिर्वा । ममेदं तवेदमितिसद्धर्माभिः—आविसंवाद इत्येताः पंच अदत्तादानविरमणव्रतस्य भावनाः प्रत्येतव्याः । अथेदानीं ब्रह्मचर्यस्य भावनाः कथ्यंते—

स्त्रीरागकथाश्रवणतन्मनोहरांगनिरीक्षणपूर्वरतानुस्मरणवृष्येष्टरसस्वशरीरसंस्कारत्यागाः पंचः ॥ ७ ॥

स्त्रीरागकथाश्रवणवर्जनं तन्मनोहरांगनिरीक्षणाविरहः पूर्वरतानुस्मरणपरित्यागः वृष्येष्टरसानुभवननिरासः स्वशरीरसंस्कारत्यागश्चेति चतुर्थव्रतस्य भावनाः पंच विज्ञेयाः । अतः परं पंचमव्रतस्य भावनाः निर्देष्टव्याः—

मनोज्ञामनोज्ञेंद्रियविषयरागद्वेषवर्जनानि पंच ॥ ८ ॥

पंचानामिंद्रियाणां स्पर्शादीनामिष्टानिष्टेषु विषयेषु उपनिपतितेषु रागद्वेषवर्जनानि पंचाऽस्य आकिंचन्यस्य व्रतस्य भावनाः प्रत्येतव्याः । किंचान्यद्यथामीषां व्रतानां दृढिमार्थं भावनाः प्रतीयंते तद्विपक्षिद्धिरिति भावनोपदेशः तथा तदर्थं तद्विरोधिष्वपीत्याह—

हिंसादिष्विहामुत्रापायावद्यदर्शनं ॥ ९ ॥

अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां नाशकोपायो भयं वा ॥ १ ॥ अभ्युदयनिःश्रेयसार्थानां क्रियासाधनानां नाशकोऽनर्थ अपाय इत्युच्यते । अथवा ऐहलौकिकादिसप्तविधं भयमपाय इति कथ्यते ।

अवद्यं गर्ह्यं ॥ २ ॥ गर्ह्यमवद्यमिति यावत् । अपायश्च अवद्यं च अपायावद्ये । अपायावद्ययोर्दर्शनं अपायावद्यदर्शनं भावयितव्यं । क्व ? इहामुत्र च । केषु ? हिंसादिषु । कथमितिचेदुच्यते–हिंसायां तावत् हिंस्रो हि नित्योद्वेजनीयः सततानुबद्धवैरश्च । इहैव च वधबंधपरिक्लेशादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवति इति हिंसायां व्युपरमः श्रेयान् । तथा अनृतवादी श्रद्धेयो न भवति इहैव च जिह्वाछेदादीन् प्रतिलभते । मिथ्याभ्याख्यानदुःखितेभ्यश्च बद्धवैरेभ्यो बहूनि व्यसनानि अवाप्नोति । प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवति इति अनृतवचनात् व्युपरमः श्रेयान् । तथा स्तेनः परद्रव्याहरणासक्तमतिः सर्वस्योद्वेजनीयो भवति । इहैवाभिघातबधबंधहस्तपादकर्णनासोत्तरोष्ठछेदनसर्वस्वहरणादीन् प्रतिलभते । प्रेत्य चाशुभां गतिं गर्हितश्च भवतीति स्तेयात् व्युपरमः श्रेयान् । तथा अब्रह्मचारी मदविभ्रमोद्भ्रांतिताचित्तः वनगज इव वनितावंचितो विवशो वधबंधपरिक्लेशादीन् अनुभवति । मोहाभिभूतत्वाच्च कार्यानभिज्ञो न किंचिदपि कुशलमाचरति । परांगनालिंगनासंगकृतरतिश्च इहैव वैरानुबंधिनः लिंगछेदनवधबंधसर्वस्वहरणादीन् अपायान् प्राप्नोति । प्रेत्य चाऽशुभां गतिमश्नुते गर्हितश्च भवतीति । अतो विरतिरात्महिता । तथा परिग्रहवान् शकुनिरिव गृहीतमांसखंडः अन्येषां तदर्थिनां पतत्रिणां, इहैव तस्करादीनामभिभवनीयो भवति । तदर्जनरक्षणप्रक्षयकृतांश्च दोषान् बहूनवाप्नोति । नचास्य तृप्तिर्भवतींधनैरिवाग्नेः । लोभाभिभूतत्वाच्च कार्याकार्यानपेक्षो भवति प्रेत्य चाऽशुभां गतिमास्कंदति । लुब्धोयमिति गर्हितश्च भवति इति तद्विरमणं श्रेयः । एवं हिंसादिष्वपायावद्यदर्शनं भावनीयं । हिंसादिषु भावनांतरप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते—

दुःखमेव वा ॥ १० ॥

अत्र चोद्यते दुःखमसद्वेद्योदयकृतः परितापः हिंसादयः क्रियाविशेषाः । कथं दुःखमेव हिंसादयः ? इत्यत्रोच्यते—

दुःखमेवेति कारणे कार्योपचारोऽन्नप्राणवत् ॥ १ ॥ यथान्नं वै प्राणाः इति प्राणकारणे अन्ने प्राणोपचारः तथा दुःखकारणेषु हिंसादिषु दुःखमेव इत्युपचारो वेदितव्यः ।

कार्यकारणे वा धनप्राणवत् ॥ २ ॥ अथवा यथा द्रविणकारणमन्नपानं, अन्नपानकारणाः प्राणाः इति प्राणकारणे द्रविणे प्राणोपचारः । उक्तंच—

यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चराः
स तस्य हरते प्राणान् यो यस्य हरते धनं ॥ १ ॥ इति

तथा हिंसादयोऽसद्वेद्यकारणं, असद्वेद्यकर्म दुःखकारणमिति दुःखकारणकारणेषु हिंसादिषु दुःखमेवेत्युपचारः ।

तत्परत्र भावनमात्मसाक्षिकं ॥ ३ ॥ तदेतद्दुःखमेवेति भावनं परत्रात्मसाक्षिकं अवगतव्यं । तद्यथा—ममाऽप्रियं यथा वधपरिपीडनं तथा सर्वसत्वानां । यथा मम मिथ्याख्यापनकटुकपरुषादीनि वचांसि श्रृण्वतः अतितीव्रदुःखमनुभूतपूर्वमुत्पद्यते एवं सर्वजीवानां । यथा च ममेष्टद्रव्यवियोगे व्यसनमपूर्वमुपजायते एवं सर्वभूतानां । यथा च मम कांताजनपरिभवे परकृते सति मानसपीडातितीव्रा जायते तथेतरेषां । यथा च मम परिग्रहेषु अप्राप्तेषु प्राप्तविनष्टेषु कांक्षारक्षाशोकोद्भवं दुःखं तथा सर्वप्राणिनामिति हिंसादिभ्यो व्युपरमः परमः, हितः ।

स्पर्शकृतं सुखमिति चेन्न वेदनाप्रतीकारत्वात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् न सर्वं दुःखमेव किं तर्हि स्पर्शकृतं सुखमप्यस्ति वरांगनामृदुसुभगगात्रसंश्लेषणात् रतिसुखमुपजायत इति ? तन्न । किं कारणं ? वेदनाप्रतीकारत्वात् । यथा त्वङ्मांसरुधिरकलुषभावोदीर्णया कंड्वा बाध्यमानः नखमुखसकलशर्करादिभिः छिन्नगात्रो रुधिरार्द्रोनुपरतकंडूयो दुःखमपि तत्सुखमिति मन्यते । तथा मैथुनोपसेवी मोहादसुखमपि सुखमिति मन्यते । दुःखयोनित्वाच्च दुःखमेवेति भावनीयं । यथैते क्रियाविशेषाः तात्पर्येण भाव्यमानाः व्रतपूर्णतां जनयंति तथामूनि तादर्थ्यात् ऐहिकप्रयोजनविनिवृत्तौत्सुक्येन अवहितचेतसाऽजस्रं भाव्यमानानि व्रतसंपदमापादयंतीत्याह—

मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थानि च सत्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनयेषु॥११॥

परेषां दुःखानुत्पत्त्यभिलाषो मैत्री ॥ १ ॥ स्वकायवाङ्मनोभिः कृतकारितानुमतविशेषणैः परेषां दुःखानुत्पत्तौ, अभिलाषः मित्रस्य भावः कर्म वा मैत्री ।

वदनप्रसादादिभिरभिव्यज्यमानांतर्भक्तिरागः प्रमोदः ॥ २ ॥ वदनप्रसादेन नयनप्रह्लादेन रोमांचोद्भवेन स्तुत्यभीक्ष्णसंज्ञाकीर्तनादिभिश्च अभिव्यज्यमानांतर्भक्तिरागः प्रकर्षेण मोदः प्रमोद इत्युच्यते ।

दीनानुग्रहभावः कारुण्यं ॥ ३ ॥ शरीरमानसदुःखाभ्यार्दितानां दीनानां प्राणिनां अनुग्रहात्मकः परिणामः करुणस्य भावः कर्म वा कारुण्यमिति कथ्यते ।

रागद्वेषपूर्वकपक्षपाताभावो माध्यस्थं ॥ ४ ॥ रागद्वेषाच्च कस्य चित् पक्षे पतनं पक्षपातः तदभावात् मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थस्य भावः कर्म वा माध्यस्थं ।

अनादिकर्मबंधवशात् सीदंतीति सत्वाः ॥ ५ ॥ अनादिनाष्टविधकर्मसंतानेन तीव्रदुःखयोनिषु चतसृषु गतिषु सीदंतीति सत्वाः ।

सम्यग्ज्ञानादिभिः प्रकृष्टा गुणाधिकाः ॥६॥ सम्यग्ज्ञानदर्शनादयो गुणास्तैः प्रकृष्टा गुणाधिका इति विज्ञायंते ।

असद्वेद्योदयापादितक्लेशाः क्लिश्यमानाः ॥ ७ ॥ असद्वेद्योदयापादितशरीरमानसदुःखसंतापात् क्लिश्यंत इति क्लिश्यमानाः ।

तत्त्वार्थश्रवणग्रहणाभ्याससंपादितगुणा अविनेयाः ॥ ८ ॥ तत्त्वार्थोपदेशश्रवणग्रहणाभ्यां विनीयंते पात्रीक्रियंत इति विनेयाः । न विनेया अविनेयाः । एतेषु सत्वादिषु मैत्र्यादीनि यथाक्रमं भावयितव्यानि । तद्यथा क्षमयामि सर्वजीवान्, क्षाम्यामि सर्वजीवेभ्यः, प्रीतिर्मे सर्वसत्वैः, वैरं मे न केनचित् इति मैत्री सत्वेषु भावयितव्या । सम्यग्ज्ञानचारित्राधिकेषु वंदनास्तुतिवैयावृत्त्यकरणादिभिः प्रमोदो भावनीयः । मोहाभिभूतेषु मतिश्रुताज्ञानाविभंगपरिगतेषु विषयतयाग्निना दह्यमानमानसेषु हिताहितविपरीतप्रवृत्तिषु विविधदुःखाभिभूतेषु दीनकृपणानाथबालवृद्धेषु क्लिश्यमानेषु कारुण्यं भाव्यं । अविनेयेषु ग्रहणधारणविज्ञानोहापोहवियुक्तेषु महामोहाभिभूतेषु दुष्टव्युद्ग्राहितेषु च माध्यस्थं भावनीयं । न हि तत्र वक्तुर्हितोपदेशस्य फलवत्त्वं भवतीत्येवं भावयतः परिपूर्णानि अहिंसादीनि व्रतानि भवंति । किमेतावानेव अभिनवाकुशलकर्मादान निवृत्तिपरेण महाव्रतधारिणा क्रियाकलापः प्रणिधातव्यो नेत्याह—

जगत्कायस्वभावौ वा संवेगवैराग्यार्थं ॥ १२ ॥

जगत्कायशब्दावुक्तार्थौ ॥ १ ॥ जगच्छब्दः कायशब्दश्च उक्तार्थौ दृष्टव्यौ ।

स्वेनात्मना भवनं स्वभावः ॥ २ ॥ स्वेनात्मना असाधारणेन धर्मेण भवनं स्वभाव इत्युच्यते जगच्च कायश्च जगत्कायौ, जगत्काययोः स्वभावौ जगत्कायस्वभावौ

संसाराद् भीरुता संवेगः ॥ ३ ॥ संसाराद् विविधवेदनाकराद् भीरुता संवेजनं संवेग इत्युच्यते ।

रागकारणभावात् विषयेभ्यो विरंजनं विरागः ॥ ४ ॥ चारित्रमोहोदयाभावे तस्योपशमात् क्षयात् क्षयोपशमाद्वा शब्दादिभ्यो विरंजनं विराग इति व्यवसीयते । विरागस्य भावः कर्म वा वैराग्यं । संवेगश्च वैराग्यं च संवेगवैराग्ये संवेगवैराग्याभ्यां संवेगवैराग्यार्थं जगत्कायस्वभावौ भावयितव्यौ । तद्यथा—जगस्वभावस्तावत् आदिमदनादिमत्परिणामद्रव्यसमुदायरूपः तालवृक्षसंस्थानः अनादिनिधनः । अत्र जीवाः चतसृषु गतिषु नानाविधदुःखं भोजं भोजं परिभ्रमंति नचात्र किंचिन्नियतमस्ति । जलबुद्बुदोपमं जीवितं विद्युन्मेघादिविकारवत् अफला भोगसंपदः इत्येवमादिः । कायस्वभावश्च अनित्यता दुःखहेतुत्वं निःसारता अशुचित्वमित्येवमादिः । एवं भावयतः संवेगः संजायते । तत आरंभपरिग्रहदोषदर्शनाद्विरतिः धर्मे बहुमानो धार्मिकेषु च धर्मश्रवणे धार्मिकदर्शने च मनःप्रसादः । उत्तरोत्तरगुणप्रतिपत्तौ च श्रद्धेति वैराग्यं च भवति शरीरभोगोपभोगसंसारनिर्वेदलक्षणं । एवं भावनोपेतः सम्यग्व्रतानि परिपालयति । ता एताः सर्वाः व्रतभावनाः सर्वेषु पदार्थेषु सर्वथा नित्येषु सत्सु विक्रियाभावात् नोपपद्यंते, विक्रियाभ्युपगमे च नित्यताप्रतिज्ञाहनिः । सर्वथैवानित्येषु चाऽनेकक्षणवृत्त्येकवस्त्वभावात् अनेकार्थविषयैकविज्ञानाभावाच्च स्मरणानुपपत्तेर्भावनाभावः, अनेकांतवादिनः पुनः द्रव्यार्थिकनयादेशात् नित्यतामवलंबमानस्य उभयनिमित्तवशात् उत्पत्तिनिरोधौ प्रत्यभिमुख्यमादधानस्य स्मरणोपपत्तेः विक्रियोपपत्तेश्च भावनासिद्धिः । अत्राह उक्तं भवता हिंसादिनिवृत्तिर्व्रतमिति तत्र न जानीमः के हिंसादयः क्रियाविशेषा इति ?

अत्रोच्यते युगपदशक्यत्वात् तल्लक्षणानिर्देशस्य क्रमप्रसंगे यासावादौ चोदिता सैव तावत्—

प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ॥ १३ ॥

अनवगृहीतप्रचारविशेषः प्रमत्तः ॥ १ ॥ इंद्रियाणां प्रचारविशेषं अनवधार्य प्रवर्तते यः स प्रमत्तः ।

अभ्यंतरीकृतेवार्थो वा ॥ २ ॥ अथवा अभ्यंतरीकृतेवार्थः प्रमत्त इत्युच्यते । कः पुनरिवार्थः ? यथा सुरापः प्रवृद्धमदत्वात् कार्याकार्यवाच्यावाच्यानभिज्ञस्तथा जीवस्थानयोन्याश्रयविशेषानविद्वान् कषायोदयाविष्टः हिंसाकारणेषु स्थितः अहिंसायां सामान्येन यतत इति प्रमत्तः ।

पंचदशप्रमादपरिणतो वा ॥ ३ ॥ अथवा चतसृभिः विकथाभिः कषायचतुष्टयेन पंचभिरिंद्रियैः निद्राप्रणयाभ्यां च परिणतो यः स प्रमत्त इति कथ्यते ।

योगशब्दः संबंधपर्यायवचनः ॥ ४ ॥ अयं योगशब्दः संबंधपर्यायवचनो द्रष्टव्यः । योजनं योगः संबंध इति यावत् । यद्येवं भावप्रधानो निर्देशः कर्तव्यः प्रमत्तत्वयोगाद् इति, द्रव्यप्रधाने हि सति संबंधाप्रतीतेः ? नैष दोषः आत्मपरिणाम एव कर्तृत्वेन निर्दिश्यते प्रमाद्यतिस्म इति प्रमत्तः परिणामः । तेन योगात् प्रमत्तयोगादिति ।

कायवाङ्मनस्कर्म वा ॥ ५ ॥ अथवा कायवाङ्मनस्कर्मयोग इत्युच्यते । प्रमत्तस्य योग प्रमत्तयोगः तस्मात्प्रमत्तयोगात् इति हेतुनिर्देशः । प्रमत्तयोगाद्धेतोः प्राणव्यपरोपणं हिंसेति ।

व्यपरोपणं वियोगकरणं ॥६॥ वियोगकरणं व्यपरोपणमित्युच्यते । प्राणा उक्ताःतेषां व्यपरोपणं । प्राणव्यपरोपणं

प्राणग्रहणं तत्पूर्वकत्वात् प्राणिव्यपरोपणस्य ॥ ७ ॥ प्राणग्रहणं क्रियते तत्पूर्वकत्वात् प्राणिव्यपरोपणस्य । प्राणवियोगपूर्वको हि प्राणिवियोगः, स्वतः प्राणिनो निरवयवत्वाद्वियोगाभावात् ।

अन्यत्वादधर्माभावः इति चेन्न दुःखोत्पादकत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं प्राणेभ्योऽन्य आत्मा अतः प्राणवियोगेन आत्मनः किंचिद्भवतीत्यधर्माभावः स्यात् इति ? तन्न किं कारणं । तद्दुःखोत्पादकत्वात् । प्राणव्यपरोपणे हि सति तत्संबंधिनो जीवस्य दुःखमुत्पद्यत इत्यधर्मसिद्धिः

शरीरिणोऽन्यत्वात् दुःखाभाव इति चेन्न पुत्रकलत्रादिवियोगे तापदर्शनात् ॥ ९ ॥ स्यादेतदन्यः शरीरी प्राणेभ्यः अतस्तत्पूर्वकदुःखमस्य न युज्यते इति ? तन्न किं कारणं ? पुत्रकलत्रादिवियोगे तापदर्शनात् अन्यत्वेऽपि सति पुत्रकलत्रादिवियोगे तापो दृश्यते ।

वंधं प्रत्येकत्वाच्च ॥ १० ॥ यद्यपि शरीरिशरीरयोः लक्षणभेदान्नानात्वं तथापि वंधं प्रत्येकत्वात् तद्वियोगपूर्वकदुःखोपपत्तेरधर्माभाव इत्यनुपालंभः ।

एकांतवादिनां तदनुपपत्तिर्बंधाभावात् ॥ ११ ॥ ये निःक्रियत्वनित्यत्वशुद्धत्वसर्वगतत्वादिभिः एकांतेन आत्मानं कल्पयंति तेषां शरीरेण सह बंधाभावात् दुःखादीनामनुपपत्तिर्भवति ।

उभयविशेषणोपादानमन्यतराभावे हिंसाभावज्ञापनार्थं ॥ १२ ॥ प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणमित्येतदुभयं विशेषणमुपादीयते । किमर्थं ? अन्यतराभावे हिंसाभावज्ञापनार्थं यदा प्रमत्तयोगो नास्ति केवलं प्राणव्यपरोपणमेव न तदा हिंसा । उक्तंच—"वियोजयति चासुभिर्नच वधेन संयुज्यते"

उच्चालदम्मि पादे इरियासमिदस्स णिग्गमट्ठाणे
आवादेज्ज कुलिंगो मरेज्ज तज्जोगमासेज्ज ॥ १ ॥
णहि तस्स तण्णिमित्तो वंधो सुहमोवि देसिदो समये ।
मुच्छा परिग्गहोत्तिय अज्झप्प पमाणदो भणिदो ॥ २ ॥ इति ।

ननु च प्राणव्यपरोपणाभावेपि प्रमत्तयोगमात्रादेव हिंसेष्यते । उक्तं च—

मरदुव जियदुव जीवो अयदाचारस्स णिच्छिदा हिंसा ।
पयदस्स णत्थि वंधो हिंसामेत्तेण समिदस्स ॥ १ ॥ इति ।

नैष दोषः तत्रापि प्राणव्यपरोपणमस्ति भावलक्षणं । तथा चोक्तं—

स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ।
पूर्वं प्राण्यंतराणां तु पश्चात्स्याद्वा न वा वधः ॥ १ ॥

इत्येवं कृत्वा यैरुपालंभः क्रियते—

" जले जंतुः स्थले जंतुराकाशे जंतुरेव च ।
जंतुमालाकुले लोके कथं भिक्षुरहिंसकः ॥ इति ।"

सोत्रावकाशं न लभते । भिक्षोर्ज्ञानध्यानपरायणस्य प्रमत्तयोगाभावात् । किंच स्थूलसूक्ष्मजीवाभ्युपगमात् ।

सूक्ष्मा न प्रतिपीड्यंते प्राणिनः स्थूलमूर्तयः ।
ये शक्यास्ते विवर्ज्यंते का हिंसा संयतात्मनः ॥ १ ॥

अत्र कश्चिदाह—साधूक्तं भवता प्राणव्यपरोपणं हिंसेति । प्राणानां परस्परतो वियोगो हिंसा न कश्चित् प्राणी विद्यते इति । अत उत्तरं पठति ।

प्राण्यभावे प्राणाभावः कर्तुरभावात् ॥ १३ ॥ यदि प्राणी न स्यात् प्राणानामभावः । कुतः ? कर्तुरभावात् । इह कुशलाकुशलात्मककर्मपूर्वकाः प्राणाः तच्च कर्मासति कर्तरि न भवतीति प्राणाभावः स्यात् अतः प्राणसद्भाव एव प्राणिनोस्तित्वं गमयति । संदशादिकरणसद्भावेऽयस्कारसंसिद्धिवत् । किंचासति प्राणिनि रूपणानुभवनोपलंभननिमित्तग्रहणसंस्करणभिन्नलक्षणाः रूपवेदनासंज्ञाविज्ञानसंस्काराः विविक्तशक्तित्वात् परस्परोपकारप्रतिनिवृत्तौत्सुक्याः क्षणिकत्वात स्वप्रयोजनं प्रत्यप्यसमर्थाः हिंसानिवृत्तिहेतवो न भवंति । स्मृत्यभिसंधिक्रियाचिंतानां व्यधिकरणवदेकाधिकरणेप्यनुपपत्तेः । एकेनापि विकले प्राणातिपातानभ्युपगमात् । अपि च उत्पत्त्यनंतरं विनाशाभ्युपगमे विरोधस्याहेतुकत्वात् प्राणातिपातलक्षणस्य विनाशस्य हिंसको हेतुर्न भवति इति तत्फलानभिसंबंधः । अथाहेतोरपि तत्फलमिष्यते । अहिंसको नाम न कश्चिदस्ति भिन्नसंतानोत्पत्तिहेतुर्हिंसक इति चेन्नाऽसत उत्पत्तेर्हेत्वभावात् । अथासत उत्पत्तेर्हेतुरिष्यते सतो विनाशे हेतुः स्यादिति को विरोधः । आह—अभिहितलक्षणापहिंसानंतरोद्दिष्टं अनृतं किं-लक्षण मित्यत्रोच्यते—

असदविधानमनृतं ॥ १४ ॥

असदिति नञासत्प्रतिषेधाच्छून्यार्थसंप्रत्ययप्रसंगः ॥ १ ॥ न सदसदिति नञासत्प्रतिषेधः क्रियते तेन शून्यार्थसंप्रत्ययः प्रसज्यते तेन नास्ति न किंचिदित्येवमाद्येवानृतं स्यात् यदसत सदिति ब्रूयात् न तदनृतं स्यात् ।

न वा सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवाचित्वात् ॥ २ ॥ न वैष दोषः किं कारणं सच्छब्दस्य प्रशंसार्थवाचित्वात् । न सदसत् अप्रशस्तमिति यावत् ।

अभिधानशब्दः करणादिसाधनः ॥ ३ ॥ अयमभिधानशब्दः करणादिषु साधनेषु दृष्टव्यः । अभिधीयते अनेन अभिधा वा अभिधानमिति । असतोर्थस्याभिधानं असदभिधानं ।

ऋतं सत्यार्थे ॥ ४ ॥ ऋतमित्येतत् पदं सत्यार्थे दृष्टव्यं सत्सु साधु सत्यं प्रत्यवायकारणानिष्पादकत्वात् । न ऋतमनृतं ।

मिथ्यानृतमित्यस्तु लघुत्वात् इति चेन्न विपरीतार्थमात्रसंप्रत्ययप्रसंगात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं मिथ्यानृतमित्येतत् सूत्रमस्तु । कुतः ? लघुत्वात् । सूत्रं हि नाम यल्लघु गमकं च तत् कर्तव्य मिति ? तन्न । किं कारणं ? विपरीतार्थमात्रसंप्रत्ययप्रसंगात् । अयं हि मिथ्याशब्दः विपरीतार्थे वर्तते । तेन भूतनिह्नवे अभूतोद्भावने च यदभिधानं तदेवानृतं स्यात् नास्ति आत्मा नास्ति परलोक इति श्यामाकतंडुलमात्र आत्मा अंगुष्ठपर्वमात्रः सर्वगतो निःष्क्रियः इति च ।

यत्तु विद्यमानार्थविषयं परप्राणिपीडाकरणं तन्न स्यात् । असदिति पुनरुच्यमाने अप्रशस्तार्थं यत् तत्सर्वमनृतमुक्तं भवति । तेन विपरीतार्थस्य प्राणिपीडाकरस्य चानृतत्वमुपपन्नं भवति । अथाऽनृतानंतरं उद्दिष्टं यत्स्तेयं तस्य किं लक्षणं ? इत्यत आह—

अदत्तादानं स्तेयं ॥ १५ ॥

आदानं ग्रहणं अदत्तस्याऽऽदानं अदत्तादानं स्तेयमित्युच्यते ॥

सर्वमदत्तमाददानस्याऽकुशलकल्पनायां कर्मादेयमात्मसात्कुर्वतः स्तेयप्रसंगः ॥ १ ॥ यद्यविशेषण अदत्तस्य आदानं स्तेयमित्युच्यते कर्माष्टविधं अन्येनाऽदत्तमाददानस्य स्तेयं प्राप्नोतीति । एतेन नोकर्मापि चोदितं भवति ।

न दानादानयोर्यत्रैव प्रवृत्तिनिवृत्ती तत्रैवोपपत्तेः ॥ २ ॥ नैष दोषः येषु मणिमुक्ताहिरण्यादिषु दानादानयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसंभवः तेष्वेव स्तेयस्योपपत्तेः, तेन कर्मणि नास्ति प्रसंगः ।

इच्छामात्रमिति चेन्न अदत्तादानग्रहणात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् इच्छामात्रमिदं यस्य दानादानसंभवस्तस्य ग्रहणमिति ? तन्न किं कारणं ? अदत्तादानग्रहणात् । यस्य हि दानादाने संभवतः तस्य ग्रहणमकुशलं यदि हि कर्मादानमपि स्तेयं स्यात् अदत्तादानामित्येतत् विशेषणमयुक्तं स्यात् , प्रसक्तस्यादत्तमिति प्रतिषेधोपपत्तेः ।

कर्मापि हि किमर्थं कस्मैचिन्न दीयत इति चेन्न हस्तादिकरणग्रहणविसर्गासंभवात् सूक्ष्मत्वात् ॥४॥ अथ मतमेतत् किमर्थं कर्म न कस्मै चिद्दीयत इति गृह्यते ननु लोकवादः प्रसिद्धः -आरामविहारादिपादपानां फलं अन्यस्मै जलसेकेन दीयते इति ? तन्न। किं कारणं ? हस्तादिकरणविसर्गासंभवात् । यथा वस्त्रपात्रादि हस्तादिकरणैरादीयते अन्यस्मै च दीयते न तथा कर्म हस्तादिभिरादीयते अन्यस्मै च दीयते । कुतः ? सूक्ष्मत्वात् । सूक्ष्मं हि कर्म हस्तादिग्रहणविसर्गयोग्यं न भवति । कथं तर्हि तदादीयते ?

शरीराहारविषयपरिणामतस्तद्बंधः ॥ ५ ॥ स्वपरकीयेषु शरीरेषु आहारेषु शब्दादिविषयेषु च रागद्वेषरूपात्तीव्रादिविकल्पात् परिणामात् तस्य कर्मबंधो भवति ततः स्वपरिणामवशीकृतत्वाच्च नान्यस्मै दीयते । यद्येवं नित्यकर्मबंधः प्राप्नोति ? नैषदोषः ।

आस्रवनिरोधे सति संवृतत्वाद्बंधाभावः ॥ ६ ॥ आस्रवनिरोधो वक्ष्यते गुप्त्यादिलक्षणः तस्मिन् सति संवृतत्वात् नास्ति बंधः इति नित्यबंधाभावः । अतो यत्रैवैहलौकिकोपकारविशेषादानाभिप्रायस्तत्रैव अदत्तादानप्रक्लृप्तिः ।

शब्दादिविषयरथ्याद्वाराद्यदत्तादानात्स्तेयप्रसंग इतिचेन्न अप्रमत्तत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् शब्दादिविषयरथ्याद्वारादीन्यदत्तानि आददानस्य भिक्षोः स्तेयं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? अप्रमत्तत्वात् । यत्नवतो ह्यप्रमत्तस्य ज्ञानिनः शास्त्रदृष्ट्या शब्दादिविषयरथ्याद्वाराद्यादानेपि विरतस्यास्तेयप्रसिद्धेः, सामान्यतो मुक्तत्वात् दत्तमेव वा तत्सर्वं । तथा हि अयं पिहितद्वारादीन् न प्रविशति।

वंदनादिनिमित्तधर्मादानात् स्तेयप्रसंग इतिचेन्न उक्तत्वात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं वंदनाक्रिया संबंधेन धर्मोपचये सति प्रशस्तं स्तेयं प्राप्नोति ? तन्न किं कारणं । उक्तत्वात् । उक्तमेतत् दानादानसंभवो यत्र तत्र स्तेयप्रसंग इति ।

प्रमत्ताधिकाराच्चान्यत्राऽप्रसंगः ॥ ९ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्यतः प्रमत्तयोगग्रहणं अनुवर्तते । तेन प्रमत्तस्य स्तेयं वंदनादिषु योगत्रयेणाऽऽभिमुख्यादात्मनः प्रमत्तत्वं नास्ति । अतः सत्यपि धर्मादानेऽस्य न स्तेयं परिशेषात् प्रमत्तस्य सत्यसति च परकीयद्रव्यादाने त्रिधापि तदादानाद्यर्थोद्यतत्वात् स्तेयं तदपि प्राणिपीडाकारणत्वात् पापास्रव इत्युच्यते । अत्राह व्याख्यातं हिंसादित्रयलक्षणं । अथाऽब्रह्म किंलक्षणमित्यत्रोच्यते—

मैथुनमब्रह्म ॥ १६ ॥

मैथुनमिति । किमिदं ? मिथुनस्य भावो मैथुनं ।

मिथुनस्य भाव इति चेन्न द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसंगात् ॥ १ ॥ यदि मिथुनस्य भावो मैथुनमित्युच्यते नैतद्युक्तं । कुतः ? द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसंगात् । एवं सति औदासीन्यावस्थितनिवृत्तरागस्त्रीपुंसभवनेपि मैथुनप्रसंगः ।

मिथुनस्य कर्मेति चेन्न पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसंगात् ॥ २ ॥ यदि मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युच्यते नैतदुपपन्नं कुतः ? पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसंगात् द्वयोः पुरुषयोः निर्वर्त्यं यद्भारोद्वहनादि कर्म तत्रापि प्रसंगः स्यात् ।

स्त्रीपुंसयोः कर्म इति चेन्न पच्यादिक्रियाप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं न सर्वमिथुनमिह परिगृह्यते अनिष्टप्रसंगात् ततः स्त्रीपुंसमिथुनविषयकर्मसंग्रह इति ? तन्न किं कारणं ? पच्यादिक्रियाप्रसंगात् । ततश्च स्त्रीप्रव्रजितयोर्नमस्काराद्यासेवने मैथुनप्रसंगदोषः । अत उत्तरं पठति—

स्त्रीपुंसयोः परस्परगात्रोपश्लेषे रागपरिणामो मैथुनं ॥ ४ ॥ चारित्रमोहोदये सति स्त्रीपुंसयोः परस्परगात्रोपश्लेषे सति सुखमुपलिप्समानयोः रागपरिणामो यः स मैथुनव्यपदेशभाक् । ननु नायं शब्दार्थः सत्यमेवमेतत् तथापि प्रसिद्धिवशात् अर्थाध्यवसाय इतीष्टार्थो गृह्यते ।

नवैकस्मिन्नप्रसंगात् ॥ ५ ॥ नवैतद्युक्तं कुतः ? एकस्मिन्नप्रसंगात् । हस्तपादपुद्गलसंघट्टनादिभिरब्रह्म सेवमाने एकस्मिन्नपि मैथुनमिष्यते, तन्न सिध्यति ।

उपचारादिति चेन्न मुख्यफलाभावप्रसंगात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् यथा स्त्रीपुंसयोः चारित्रमोहोदये वेदनापीडितयोः कर्म मैथुनं तथैकस्यापि चारित्रमोहोदयोद्रिक्तरागस्य हस्तादिसंघट्टनेऽस्ति मैथुनमिति ? तन्न मुख्यफलाभावप्रसंगात् । यन्मुख्यं मैथुने कर्मास्रवफलं तदत्र न प्रसज्येत । मुख्यसिंहगतक्रौर्यशौर्यादेर्माणवकेऽप्रवृत्तिवत् । दृश्यते च मुख्यमतो नोपचारः ।

नवास्य स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगस्याविशेषाभिधानात् ॥ ७ ॥ यथा स्त्रीपुंसयोरत्यर्थे संयोगे परस्परकृतस्पर्शाभिमानात् सुखं । तथैकस्यापि हस्तादिसंघट्टनात् स्पर्शाभिमानस्तुल्यस्तस्मान्मुख्य एव तत्रापि मैथुनशब्दलाभः रागद्वेषमोहाविष्टत्वात् । किंच—

एकस्य द्वितीयोपपत्तौ मैथुनत्वसिद्धेः ॥ ८ ॥ यथैकस्यापि पिशाचवशीकृतत्वात् सद्वितीयत्वं तथैकस्य चारित्रमोहोदयाविष्कृतकामपिशाचवशीकृतत्वात् सद्वितीयत्वसिद्धेः मैथुनव्यवहारसिद्धिः ।

प्रसिद्धवशाच्चार्थविशेषप्रतीतेः पूर्वोक्तानां चाऽनवद्यत्वं ॥ ९ ॥ अयं मैथुनशब्दः लोके शास्त्रे च स्त्रीपुरुषसंयोगजरतिविशेषे प्रसिद्धः। लोके तावद्गोपालादयोपि स्त्रीपुंसरतिकर्म मैथुनमित्याचक्षते। शास्त्रेपि अश्ववृषभयोर्मैथुनेच्छायां इत्येवमादौ तदेव कर्माख्यायते ततः प्रसिद्धिवशात् अर्थविशेषप्रतीतेः पूर्वोक्तानां च पक्षाणां अनवद्यत्वमवसेयं । तद्यथा—यत्तावदुक्तं मिथुनस्य भाव इति चेन्न द्रव्यद्वयभवनमात्रप्रसंगादिति तदसत् अभ्यंतरपरिणामाभावे बाह्यहेतोरफलत्वात् यथा कंकडुकचणकादीनां अभ्यंतरपाककारणविक्लवाभावात् बाह्योदकाग्निसंबंधस्याफलत्वं तथाभ्यंतरचारित्रमोहोदयापादितस्त्रैणपौंस्नात्मकरतिपरिणामाभावात् बाह्यद्रव्यद्वयभवनेपि न मैथुनं । यच्चोक्तं—मिथुनस्य कर्मेति चेन्न पुरुषद्वयनिर्वर्त्यक्रियाविशेषप्रसंगात् इति तच्च वार्तं, कुतः कदाचित् पुरुषद्वयेपि दर्शनात् । चारित्रमोहोदयाविष्टानां हि पुरुषाणां तादृशेषु पुरुषेषु मैथुनं दृश्यते । उक्तंच—

पुरुषाः पुरुषेष्वेव यदानिष्टप्रयोजनाः ।
अत्यारूढस्य तत्सर्वं रागस्यैव विचेष्टितं ॥ १ ॥

इति । यदप्युक्तं स्त्रीपुंसयोः कर्मेति चेन्न पच्यादिक्रियाप्रसंगात् इति तदसांप्रतं-कुतः तद्विषयस्यैव ग्रहणात् तयोरेव यत्कर्म तदिह गृह्यते पच्यादिकर्म पुनः अन्येनापि क्रियते । अपि च प्रमत्तयोगादित्यनुवर्तते

ततः चारित्रमोहोदयात् प्रमत्तस्य मिथुनस्य कर्म मैथुनमित्युक्तं नमस्काराद्युपयुक्तस्य चाऽप्रमत्तत्वात् चारित्र मोहोदयाभावात् सत्यपि वंदनादिमिथुनकर्मणि न मैथुनं ।

अहिंसादिगुणबृंहणाद्ब्रह्म ॥ १० ॥ अहिंसादयो गुणाः यस्मिन् परिपाल्यमाने बृंहंति वृद्धिमुपयंति तद्ब्रह्मेत्युच्यते । न ब्रह्म अब्रह्म किं तन्मैथुनं । तत्र हिंसादयो दोषाः पुष्यंति । यः स्यान्मैथुनसेवन प्रवणः स्थाष्णूंश्चरिष्णून् प्राणिनो हिनस्ति मृषावादमाचष्टे अदत्तमादत्ते सचेतनमितरं च परिग्रहं गृह्णाति । अत्राह उक्तं भवता हिंसादिचतुष्टयस्य विशेषलक्षणमिदानीमिदमुच्यतां परिग्रहस्य किं लक्षणमित्यत्रोच्यते ।

मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १७ ॥

मूर्च्छेत्युच्यते । केयं मूर्छा ?

बाह्याभ्यंतरोपधिसंरक्षणादिव्यापृतिर्मूर्छा ॥ १ ॥ बाह्यानां गोमहिषमणिमुक्तादीनां चेतनाचेतनानां अभ्यंतराणां च रागादीनामुपधीनां संरक्षणार्जनसंस्कारादिलक्षणव्यापृतिः मूर्छेति कथ्यते ।

वातपित्तश्लेष्मविकारप्रसंग इतिचेन्न विशेषितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं वातपित्तश्लेष्मणामन्यतमस्य दोषस्य प्रकोपात् उपजायमानो विकारो मूर्छेति ? तन्न किं कारणं विशेषितत्वात् । मूर्छेरियं मोहसामान्ये वर्तमानः बाह्याभ्यंतरोपधिसंरक्षणादिविषयः परिगृहीत इति विशेषितत्वात् इष्टार्थसंप्रत्ययो भवति । सामान्यचोदनाश्च विशेषेष्ववतिष्ठंत इति ।

बाह्यस्याप्रसंग इति चेन्नाध्यात्मिकप्रधानत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् मूर्छेत्यनेन आध्यात्मिकः परिग्रहः परिगृह्यते । तेन बाह्यस्य परिग्रहत्वं न प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? आध्यात्मिकप्रधानत्वात् ममेति संकल्पः आध्यात्मिकः परिग्रहः स प्रधानभूत इति तस्योपादानं क्रियते तस्मिन् संगृहीते तत्कारणस्याप्यनुषंगेण प्रतीतेः । अथ यदा बाह्यः प्राधान्येन इष्यते कथं तस्य संग्रहः मूर्छाकारणत्वात् बाह्यस्य मूर्छाव्यपदेशः । यथान्नं वै प्राणा इति प्राणकारणे अन्ने प्राणोपचारः । तथा मूर्छाकारणत्वात् बाह्यपरिग्रहो मूर्छेति व्यवह्रियते ।

ज्ञानदर्शनचारित्रेषु संगः परिग्रहः इति चेन्न प्रमत्तयोगाधिकारात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं यथाध्यात्मिकेपि रागादावात्मपरिणामे संगः परिग्रह इत्युच्यते । ज्ञानदर्शनचारित्रेष्वपि संगः परिग्रहः प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? प्रमत्तयोगाधिकारात् । ततः ज्ञानदर्शनचारित्रवतो प्रमत्तस्य मोहाभावात् न मूर्छास्ति इति निःपरिग्रहत्वं सिद्धं । किंच तेषां ज्ञानादीनां अहेयत्वात् आत्मस्वभावानतिवृत्तेरपरिग्रहत्वं । रागादयः पुनः कर्मोदयतन्त्रा इत्यनात्मस्वभावत्वाद्धेयाः ततस्तेषु संकल्पः परिग्रह इति युज्यते ।

तन्मूलाः सर्वदोषानुषंगाः ॥ ५ ॥ स परिग्रहो मूलमेषां ते तन्मूलाः । के पुनस्ते सर्वदोषानुषंगाः ममेदमिति हि सति संकल्पे रक्षणादयः संजायंते । तत्र च हिंसावश्यं भाविनी तदर्थमनृतं जल्पति चौर्यं चाचरति मैथुने च कर्मणि प्रतियतते तत्प्रभवाः नरकादिषु दुःखप्रकाराः । इहापि अनुपरतव्यसनमहार्णवावगाहनं । एवममूभिर्भावनाभिः स्थिरीकृतचेतसोपायावद्यदर्शिनो विरक्तस्य सर्वसंसारिक्रियाकलापा दुःखबुद्ध्या निरुत्सुकीकृतविषयकुतूहलस्य मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्यप्रणिधानापादितसौहार्दस्य जन्ममरणपरिखेदितमतेरवलोकितशरीरस्वभावस्य मोक्षं प्रत्यवहितस्य यस्य संति व्रतानि स भवति—

निःशल्यो व्रती ॥ १८ ॥

अनेकधा प्राणिगणशरणाच्छल्यं ॥ १ ॥ विविधवेदनाशलाकाभिः प्राणिगणं शृणाति हिनस्ति इति शल्यं ।

आबाधकत्वादुपचारासिद्धिः ॥ २ ॥ यथा शरीरानुप्रवेशादिप्रहरणं शरीरिणो बाधाकरं शल्यं तथा कर्मोदयविकारोपि शारीरमानसबाधाहेतुत्वात् शल्यमिव शल्यमित्युपचर्यते ।

तत्त्रिविधं मायानिदानमिथ्यादर्शनभेदात् ॥ ३ ॥ तदेतच्छल्यं त्रिविधं वेदितव्यं कुतः मायानिदानमिथ्यादर्शनभेदात्, माया निकृतिर्वंचनेत्यनर्थांतरं । विषयभोगाकांक्षा निदानं, मिथ्यादर्शनमतत्त्वश्रद्धानं । एतस्मात्त्रिविधाच्छल्यान्निःक्रांतो निःशल्यो व्रतीत्युच्यते । अत्र कश्चिदाह—

विरोधाद्विशेषणानुपपत्तिः ॥ ४ ॥ निःशल्यत्वं व्रतित्वमित्येतदुभयं विरुद्धं ततो न निःशल्यत्वाद्व्रती भवितुमर्हति न हि दंडसंबंधाच्छत्री स्यात्, तस्मात् व्रताभिसंबंधादेव व्रतीति वक्तव्यं । शल्याभावाच्च निःशल्य इति ।

आनर्थक्यं वाऽन्यतरेण गतार्थत्वात् ॥ ५ ॥ यदि व्रतित्वान्निःशल्यस्तस्मात् व्रतीत्येतावद्वाच्यं, न निःशल्य इति । यदि च निःशल्यत्वात् व्रती तस्मान्निःशल्य इत्येतावद्वाच्यं ?

न व्रतीति विकल्पः इति चेन्न फलविशेषाभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् विकल्पोत्र गृह्यते निःशल्यो वा व्रती वा इति ततो न विशेषणविशेष्यसंबंधाभावो दोष इति ? तन्न किं कारणं ? फलविशेषाभावात् फलविशेषवतां हि लोके विकल्पो दृष्टः । यथा देवदत्तं घृतेन वा सूपेन वा दध्ना वा भोजयेत् इति । न तथेह फलविशेषोस्ति निःशल्यो वा व्रती वेति उभयविशेषणविशिष्टस्यैकस्येष्टत्वात् ।

नवांगांगिभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥ न वा एषः दोषः किं कारणं ? अंगांगिभावस्य विवक्षितत्वात् न हिंसाद्युपरतिमात्रव्रतसंबंधात् व्रती भवति अंतरेण शल्याभावं, सति शल्यापगमे व्रतसंबंधात् व्रतीति विवक्षितो यथा वहुक्षीरघृतो गोमानिति व्यपदिश्यते, वहुक्षीरघृताभावात् सतीष्वपि गोषु न गोमान् तथा सशल्यत्वात् सत्स्वपि व्रतेषु न व्रती यस्तु निःशल्यः स व्रती । तत्रैतत् स्यात् कथमेतदेवं भविष्यतीच्युच्यते—

प्रधानानुविधानात् अप्रधानस्य ॥ ८ ॥ यथा तीक्ष्णेन परशुना छिनत्तीति तीक्ष्णगुणविशिष्टपरशुरप्रधानभूतः छेत्तुः प्रधानस्योपकारे प्रवर्तते तथा निःशल्यत्वगुणविशिष्टानि व्रतानि गुणभूतानि तद्वतः प्रधानस्य विशेषकाणि । आह—किमेष व्रती व्यपगतशल्यत्रयो हिंसाद्यभावात् यथोक्तक्रियासमूहविजृंभितपरिणामः परिग्रहे निरपेक्षः । सर्व एव अगारसंबंधं प्रति निवृत्तौत्सुक्यः प्रतिज्ञायते उत विरतोपि कश्चित् गृहीति निश्चीयत इति । अत्रोच्यते—अमीषामेव हिंसादीनां विरतिविशेषस्य भेदात् अधिकृतो व्रती द्वेधा—

अगार्यनगारश्च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रयार्थिभिरंगनादगारं ॥ १ ॥ प्रतिश्रयार्थिभिः जनैरंग्यते गम्यते तदित्यगारं वेश्म इत्यर्थः । अगारमस्यास्तीत्यगारी न विद्यते अगारमस्येत्यनगारः ।

अनियमप्रसंग इति चेन्न भावागारस्य विवक्षितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं शून्यागारदेवकुलावासस्य मुनेरगारित्वं प्राप्तं अनिवृत्तविषयतृष्णस्य कुतश्चित्कारणात् विमुच्यागारं वने वसतः अनगारत्वं चेत्यनियमप्रसंग इति ? तन्न किं कारणं ? भावागारस्य विवक्षितत्वात् । चारित्रमोहोदये सति अगारसंबंधं प्रत्यनिवृत्तपरिणामः अगारमित्युच्यते स यस्यास्त्यसौ वने वसन्नपि अगारीति व्यपदेशं अर्हति । तदभावादनगार इति च भवति ।

व्रतिकारणसाकल्यात् गृहस्थस्याव्रतित्वमिति चेन्न नैगमसंग्रहव्यवहारव्यापारात् नगरावासवत् ॥ ३ ॥ यथा गृहापवरकादिनगरैकदेशे निवास्यपि नगरावास इति शब्द्यते । तथा असकलव्रतोपि नैगमसंग्रहव्यवहारनयविवक्षापेक्षया व्रतीति व्यपदिश्यते ।

राजवद्वा ॥ ४ ॥ यथा द्वात्रिंशज्जनपदसहस्राधिपतिः सार्वभौमो राजेति । एकजनपदपतिः तदर्धेश्वरो वा न राजा न भवति भवत्येव । तथाष्टादशशीलसहस्रचतुरशीतिगुणशतसहस्रधरत्वादनगारः संपूर्णव्रत इति संयतासंयतोणुव्रतधरत्वात् न व्रतीति न भवति भवत्येव । अत्राह हिंसादीनामन्यतमस्मात् यः प्रतिनिवृत्तः स खल्वगारी व्रती नैवं, किं तर्हि पंचतय्या अपि विरतेर्वैकल्येन विवक्षित इत्युच्यते—

अणुव्रतोगारी ॥ २० ॥

अणुशब्दः सूक्ष्मवचनो द्रष्टव्यः । अणूनि व्रतानि, अस्य सोऽणुव्रतः । कथमणुत्वमिति चेत् उच्यते— सर्वसावद्यनिवृत्त्यसंभवात् । कुतस्तर्हि असौ निवृत्तः ?

द्वींद्रियादिव्यपरोपणान्निवृत्तः ॥ १ ॥ द्वींद्रियादीनां जंगमानां प्राणिनां व्यपरोपणात् त्रिधा निवृत्तः अगारीत्याद्यमणुव्रतं ।

स्नेहद्वेषमोहावेशात् असत्याभिधानवर्जनप्रवणः ॥ २ ॥ स्नेहस्य द्वेषस्य मोहस्य चोद्रेकात् यदसत्याभिधानं ततो निवृत्तादरो गृहीति द्वितीयमणुव्रतं ।

अन्यपीडाकराद् पार्थिवभयाद्युत्पादितनिमित्तादप्यदत्तात् पूतिनिवृत्तः ॥ ३ ॥ अन्यपीडाकरं पार्थिवभयादिवशादवश्यं परित्यक्तमपि यददत्तं ततः प्रतिनिवृत्तादरः श्रावक इति तृतीयमणुव्रतं ।

उपात्तानुपात्तान्यांगनासंगाद्विरतरतिः ॥ ४ ॥ उपात्ताया अनुपात्तायाश्च अन्यांगनायाः संगाद्विरतरतिः, विरताविरत इति चतुर्थमणुव्रतं ।

परिच्छिन्नधनधान्यक्षेत्राद्यवधिर्गृही ॥ ५ ॥ धनधान्यक्षेत्रादीनां इच्छावशात् कृतपरिच्छेदः गृहीति पंचममणुव्रतं । आह स्थवीयसि विरतिमभ्युपगतस्य श्रावकस्य किमेतावानेव विशेषः आहोस्विदास्ति कश्चिदन्योपीत्यत्रोच्यते—

दिग्देशानार्थदंडविरतिसामायिकप्रोषधोपवासोपभोगपरिभोगपरिमाणातिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्च ॥ २१ ॥

आकाशप्रदेशश्रेणी दिक् ॥ १ ॥ आकाशस्य प्रदेशाः परमाणुपरिच्छेदात्प्रविभक्ताः श्रेणीकृता दिग्व्यपदेशमर्हंति ।

आदित्यादिगतिविभेदस्तद्भेदः ॥ २ ॥ आदित्यादिगत्योदयास्तमयपरिच्छिन्नया विभक्तस्तद्भेदः । प्राची दिक् दक्षिणा प्रतीची उत्तरा, ऊर्ध्वमधो [1]विदिक्चेति ।

ज्ञानादीनां अवधृतपरिमाणः प्रदेशो देशः ॥ ३ ॥ ग्रामनगरगृहापवरकादीनामवधृतपरिमाणानां प्रदेशो देश इत्युच्यते ।

उपकारात्यये पापादाननिमित्तमनर्थदंडः ॥ ४ ॥ असत्युपकारे पापादानहेतुः अनर्थदंड इति व्यवह्रियते । विरमणं विरतिः निवृत्तिरिति यावत् । दिग्देशानर्थदंडेभ्योविरतिः दिग्देशानर्थदंडविरतिः । साधनं कृतेति बृत्तिः । विरतिशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते—दिग्विरतिः देशविरतिरनर्थदंडविरतिरिति ।

विरत्यग्रहणमधिकारादिति चेन्नोपसर्जनानाभिसंबंधात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतं, इत्यतः विरतिग्रहणमनुवर्तते, ततः पुनरिह विरतिग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? उपसर्जनानभिसंबंधात् । तदनुवर्तमानं विरतिग्रहणं दिग्देशानर्थदंडग्रहणेन उपसर्जनेन नाभिसंबध्यते ततः पुनर्विरतिग्रहणं क्रियते ।

एकत्वेन गमनं समयः ॥ ६ ॥ समेकीभावे वर्तते तद्यथा संगतं घृतं संगतं तैलं इत्युक्ते एकीभूतमिति गम्यते एकत्वेन गमनं समयः । प्रतिनियतकायवाङ्मनस्कर्मपर्यायार्थे प्रतिनिवृत्तत्वादात्मनो द्रव्यार्थेनैकत्वगमनमित्यर्थः । समय एव सामायिकं, समयः प्रयोजनं अस्येति वा सामायिकं ।

उपेत्य तस्मिन् वसंतींद्रियाणि इत्युपवासः ॥ ७ ॥ शब्दादिग्रहणं प्रति निवृत्तौत्सुक्यानि पंचा-

---

1 विदिक्चेति म. पुस्तके पाठः ।

पींद्रियाणि उपेत्य तस्मिन् वसंतीत्युपवासः । अशनपानभक्ष्यलेह्यलक्षणचतुर्विधाहारपरित्याग इत्यर्थः । प्रोषधशब्दः पर्वपर्यायवाची । प्रोषधे उपवासः प्रोषधोपवासः । साधनं कृतेतिवृत्तिः, संज्ञायामिति वा ।

उपेत्य भुज्यते इत्युपभोगः ॥ ८ ॥ उपेत्यात्मसात् कृत्य भुज्यते अनुभूयत इत्युपभोगः । अशनपानगंधमाल्यादिः ।

परित्यज्य भुज्यत इति परिभोगः ॥ ९ ॥ सकृद्भुक्त्वा परित्यज्य पुनरपि भुज्यते इति परिभोग इत्युच्यते । आच्छादनप्रावरणालंकारशयनाशनगृहयानवाहनादिः । उपभोगश्च परिभोगश्च उपभोगपरिभोगौ उपभोगपरिभोगयोः परिमाणं, उपभोगपरिभोगपरिमाणं ।

संयममविनाशयन्नततीत्यतिथिः ॥ १० ॥ चारित्रलाभवलेपेतत्वात् संयममविनाशयन् अततीत्यतिथिः । अथवा नास्य तिथिरस्ति इत्यतिथिः । अनियतकालागमनं, इत्यर्थः । संविभजनं संविभागः, अतिथये संविभागः अतिथिसंविभागः । अश्वघासादिवद्वृत्तिः ।

व्रतगृहणमनर्थकमिति चेदुक्तं ॥ ११ ॥ व्रतमित्यनुवर्तते पुनर्व्रतग्रहणमनर्थकमितिचेदुक्तं किमुक्तं ? उपसर्जनानभिसंबंधादिति ।

व्रतसंपन्नशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥१२॥ दिग्विरातिव्रतसंपन्नः देशविरातिवृतसंपन्न इत्यादि । अथ किमर्था दिङ्निवृत्तिः ?

दुष्परिहारक्षुद्रजंतुप्रायत्वाद्दिग्निवृत्तिः ॥ १३ ॥ दुष्परिहारैः क्षुद्रजंतुभिराकुला दिश अतस्तन्निवृत्तिः कर्तव्या ।

तत्परिमाणं च योजनादिभिरभिज्ञानवद्भिः ॥ १४ ॥ तासां परिमाणं योजनादिभिः पर्वतादिप्रसिद्धाभिज्ञानैः कर्तव्यं ।

अगमनेपि प्राणिवधाभ्यनुज्ञानमिति चेन्न निवृत्त्यर्थत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतं दिक्परिमाणकरणात् अगमनेपि तदंतरावस्थितप्राणिगणवधाभ्यनुज्ञानं प्रसक्तं अन्यथा वा दिक्परिमाणमनर्थकं इति तन्न। किं कारणं ? निवृत्त्यर्थत्वात् । कार्त्स्न्येन निवृत्तिं कर्तुं अशक्नुवतः शक्त्या प्राणिवधविरतिं प्रत्यागूर्णस्यात्र प्राणयात्रा भवतु वा मा वा भूत् । सत्यपि प्रयोजनभूयस्त्वे परिमितात् दिगवधेर्वहिर्नास्कंत्स्यामिति प्रणिधानान्न दोषः ।

तृष्णाप्राकाम्यनिरोधतंत्रत्वाच्च ॥ १६ ॥ प्रवृद्धेच्छस्य आत्मनस्तस्यां दिशि विना यत्नात् मणिरत्नादिलाभोस्तीत्येवं अन्येन प्रोत्साहितस्यापि मणिरत्नादिसंप्राप्तितृष्णाप्राकाम्यानिरोधः कथं तंत्रितो भवेदिति दिग्विरतिः श्रेयसी ।

ततो वहिर्महाव्रतप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ अहिंसाद्यणुव्रतधारिणोप्यस्य परिमिताद्दिगवधेर्वहिर्मनोवाक्काययोगैः कृतकारितानुमतविकल्पैः हिंसादिसर्वसावद्यनिवृत्तिरिति महाव्रतत्वमवसेयं ।

तथैव देशनिवृत्तिः ॥ १८ ॥ यथा दिङ्निवृत्तिः कृता तथैव देशनिवृत्तिः कार्या । मदीयस्य गृहांतरस्य तटाकस्य वा मध्यं मुक्त्वा देशांतरं नास्कंत्स्यां इति तन्निवृत्तौ पूर्ववत् प्रयोजनं वेदितव्यं । महाव्रतत्वं च वर्हिर्व्यवस्थाप्यं । अयमनयोर्विशेषः–दिग्विरतिः सार्वकालिकी देशविरातिर्यथाशक्तिकालनियमेनेति ।

अनर्थदंडः पंचधा अपध्यानपापोपदेशप्रमादाचरितहिंसाप्रदानाशुभश्रुतिभेदात् ॥१९॥ अनर्थदंडः पंचधा भिद्यते कुतः ? अपध्यानपापोपदेशप्रमादाचरितहिंसाप्रदानाशुभश्रुतिभेदात् ।

तत्र परेषां जयपराजयवधांगछेदस्वहरणादि कथं स्यादिति मनसा चिंतनमपध्यानं॥२०॥

क्लेशतिर्यग्वणिज्यावधकारंभकादिषु पापसंयुतं वचनं पापोपदेशः ॥ २१ ॥ तद्यथा अस्मिन् देशे दासा दास्यः सुलभास्तानमुं देशं नीत्वा विक्रयंकृते महानर्थलाभो भवतीति क्लेशवणिज्या । गोमहिष्यादीन् अमुत्र गृहीत्वा अन्यत्र देशे व्यवहारे कृते भूरिवित्तलाभ इति तिर्यग्वाणिज्या । वागुरिकसौकारिकशाकुनिकादिभ्यो मृगवराहशकुंतप्रभृतयोऽमुस्मिन् देशे संतीति वचनं वधकोपदेशः । आरंभकेभ्यः कृषीवलादिभ्यः क्षित्युदकज्वलनपवनवनस्पत्यारंभोऽनेनोपायेन कर्तव्यः इत्याख्यानमारंभकोपदेशः । इत्येवं प्रकारं पापसंयुक्तं वचनं पापोपदेशः ।

प्रयोजनमंतरेणापि वृक्षादिछेदनभूमिकुट्टनसलिलसेचनाद्यवद्यकर्म प्रमादाचरितमिति कथ्यते ॥ २२ ॥

विषशस्त्राग्निरज्जुकशादंडादिहिंसोपकरणप्रदानं हिंसाप्रदानमित्युच्यते ॥ २३ ॥

हिंसारागादिप्रवर्धितदुष्टकथाश्रवणशिक्षणव्यापृतिरशुभश्रुतिरित्याख्यायते ॥ २४ ॥ एतस्मादनर्थदंडाद्विरतिः कार्या ।

मध्येऽनर्थदंडग्रहणं पूर्वोत्तरातिरेकानर्थक्यज्ञापनार्थं ॥ २५ ॥ पूर्वयोः दिग्देशयोरुत्तरयोश्चोपभोगपरिभोगयोरवधृतपरिमाणयोरनर्थकं चंक्रमणादिविषयोपसेवनं च निष्प्रयोजनं न कर्म कर्तव्यमित्यतिरेकनिवृत्तिज्ञापनार्थं मध्येऽनर्थदंडवचनं क्रियते ।

सामायिके नियतदेशकाले महाव्रतत्वं पूर्ववत् ॥ २६ ॥ इयति देशे, एतावति काल इत्यवधारिते सामायिके स्थितस्य महाव्रतत्वं पूर्ववद्वेदितव्यं, अणुस्थूलकृतहिंसादिनिवृत्तेः ।

संयमप्रसंग इति चेन्न तद्घातिकर्मोदयात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं सामायिके सर्वसावद्यनिवृत्तिलक्षणे स्थितस्य तस्य संयमः प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? तद्घातिकर्मोदयात् । तस्य हि संयमघातिकर्मोदयोऽस्तीति न संयतत्वं ।

महाव्रतत्वाभाव इतिचेन्नोपचारात् राजकुले सर्वगतचैत्रवत् ॥ २८ ॥ यद्यभ्यंतरसंयमघातिकर्मोदयोस्ति तदुदयेनावश्यं अनिवृत्तपरिणामेन भवितव्यं ततश्च महाव्रतत्वमस्य नोपपद्यत इति मतं ? तन्न । किं कारणं ? उपचारात् । राजकुले सर्वगतचैत्रवत् । यथा पौरजनपदकोष्ठागारादिषु बाह्येषु व्यापारेषु सर्वेषु व्यापृतः स्नानानुलेपनशयनांतःपुरादिव्यापारेषु अभ्यंतरेषु केषुचित् व्यापृतिमननुगच्छन्नपि राजकुले सर्वगतश्चैत्र इत्युपचर्यते । तथा हिंसादिषु बाह्येषु सर्वेषु अनाशक्तधिषणः अभ्यंतरसंयमघातिकर्मोदयापादितमंदाविरतिपरिणामे सत्यपि महाव्रत इत्युपचर्यते । एवं च कृत्वा अभव्यस्यापि निर्ग्रंथलिंगधारिणः एकादशांगव्यापिनः महाव्रतपरिपालनादसंयतभावनस्यापि उपरिग्रैवेयकविमानवासितोपपन्ना भवति ।

स्नानगंधमाल्यादिविरहितोऽवकाशे शुचावुपवसेत् ॥ २९ ॥ स्वशरीरसंस्कारसंस्करणस्नानगंधमाल्याभरणादिभिर्विरहितः शुचौ अवकाशे साधुनिवासे चैत्यालये स्वप्रोषधोपवासगृहे वा धर्मकथाश्रवणश्रावणचिंतनावहितांतःकरणः सन्नुपवसेत् निरारंभः श्रावकः ।

भोगसंख्यानं पंचविधं त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् ॥ ३० ॥ भोगपरिसंख्यानं पंचविधं प्रत्येतव्यं । कुतः ? त्रसघातप्रमादबहुवधानिष्टानुपसेव्यविषयभेदात् । तत्र मधुमांसं सदा परिहर्तव्यं त्रसघातं प्रति निवृत्तचेतसा । मद्यमुपसेव्यमानं कार्याकार्यविवेकसंमोहकरमिति तद्वर्जनं प्रमादविरहायानुष्ठेयं । केतक्यर्जुनपुष्पादीनि बहुजंतुयोनिस्थानानि शृंगवेरमूलकार्द्रहरिद्रानिंबकुसुमादीन्यनंतकायव्यपदेशार्हाणि, एतेषामुपसेवने बहुघातोल्पफलमिति तत्परिहारः श्रेयान् । यानवाहनाभरणादिषु एतावदेवेष्टमतोन्यदनिष्टमित्यनिष्टान्निवर्तनं कर्तव्यं । न हि असत्यभिसंधिनियमे व्रत-

मिति इष्टानामपि चित्रवस्त्रविकृतवेषाभरणादीनामनुपसेव्यानां परित्यागः कार्यः, यावज्जीवं । अथ न शक्तिरस्ति कालपरिच्छेदेन वस्तुपरिमाणेन च शक्त्यनुरूपं निवर्तनं कार्यं ।

अतिथिसंविभागश्चतुर्विधोभिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् ॥ २१ ॥ अतिथिसंविभागश्चतुर्धा भिद्यते कुतः भिक्षोपकरणौषधप्रतिश्रयभेदात् । मोक्षार्थमभ्युद्यतायातिथये संयमपरायणाय शुद्धाय शुद्धचेतसा निरवद्या भिक्षा देया । धर्मोपकरणानि च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रोपवृंहणानि दातव्यानि । औषधं प्रायोग्यमुपयोजनीयं । प्रतिश्रयश्च परमधर्मश्रद्धया प्रतिपादयितव्य इति । चशब्दो वक्ष्यमाणगृहस्थधर्मसमुच्चयार्थः । कः पुनरसौ ?

मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता ॥ २२ ॥

स्वायुरिंद्रियवलसंक्षयो मरणं ॥ १ ॥ स्वपरिणामोपात्तस्यायुषः इंद्रियाणां वलानां च कारणवशात् संक्षयो मरणमिति मन्यंते मनीषिणः ।

अंतग्रहणं तद्भवमरणप्रतिपत्त्यर्थं ॥ २ ॥ मरणं द्विविधं नित्यमरणं तद्भवमरणं चेति । तत्र नित्यमरणं समये समये स्वायुरादीनां निवृत्तिः । तद्भवमरणं भवांतरप्राप्त्यनंतरोपश्लिष्टं पूर्वभवविगमनं । तत्रांतग्रहणं क्रियते तद्भवमरणपरिग्रहार्थं । मरणमंतो मरणांतः मरणांतः प्रयोजनमस्या इति मारणांतिकी ।

सम्यक्कायकषायलेखना सल्लेखना ॥ ३ ॥ लिखेर्ण्यंतस्य लेखना तनूकरणमिति यावत् । कायस्य बाह्यस्य अभ्यंतराणां च कषायाणां तत्कारणहापनया क्रमेण सम्यक् लेखना । तां मारणांतिकीं सल्लेखनां जोषिता । सेविता गृहीत्यभिसंबंधः ।

सेविताग्रहणं विस्पष्टार्थमिति चेन्नार्थविशेषोपपत्तेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं इह सेवितेत्येव विस्पष्टार्थं वक्तव्यमिति तन्न । किं कारणं ? अर्थविशेषोपपत्तेः । न केवलमिह सेवनं गृह्यते किं तर्हि ? प्रीत्यर्थोपि । जुषि प्रीतिसेवनयोरिति यस्मात् । असत्यां प्रीतौ वलान्न सल्लेखना कार्यते सत्यां हि प्रीतौ स्वयमेव करोति ।

सल्लेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति चेन्न तृनः प्रयोगात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं यथा कटस्य कर्तेति विभक्तिनिर्देशः तथा सल्लेखनाया जोषितेति प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? तृनः प्रयोगात् ।

आत्मवधकत्वप्रसंग इतिचेन्नाऽप्रमत्तत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं सल्लेखनामास्थितस्य स्वाभिसंधिपूर्वकायुर्विनिवृत्तिरात्मवधः प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं ? अप्रमत्तत्वात् । प्रमत्तयोगाद्धि प्राणव्यपरोपणं हिंसेत्युक्तं नचास्य प्रमादयोगोस्ति कुतः ।

रागाद्यभावात् ॥ ७ ॥ रागद्वेषमोहाविष्टस्य हि विषशस्त्राद्युत्तरकारणप्रयोगवशात् आत्मानं घ्नतः स्वघातो भवति । न तथा सल्लेखनां प्रतिपन्नस्य रागादयः संति ततो नात्मवधदोषसंस्पर्शः । उक्तंच—

रागादीणमणुप्पा अहिंसकत्तेति देसिदं समये ।
तेसिं चेदुप्पत्ती हिंसेति जिणेहिं णिद्दिट्ठा ॥ १ ॥

किंच—

मरणस्यानिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ यथा वणिजः विविधपण्यदानादानसंचयपरस्य गृहविनाशोऽनिष्टः तद्विनाशकारणे चोपस्थिते यथाशक्ति परिहरति दुष्परिहरे च पण्याविनाशो यथा भवति तथा यतते । एवं गृहस्थोपि व्रतशीलपुण्यसंचयप्रवर्तमानस्तदाश्रयस्य शरीरस्य न पातमभिवांछति तदुपप्लवकारणे चोपस्थिते स्वगुणाविरोधेन परिहरति, दुष्परिहरे च यथा स्वगुणविनाशो न भवति तथा प्रयतति कथमात्मवधो भवेत् । किंच—

उभयानभिसंधानात् ॥ ९ ॥ यथा तपस्थः शीतोष्णजसुखदुःखानभिसंधानात् नाभिसंहितसुखदुःखसंबंधेपि सुखदुःखकृतरागद्वेषाभावात् न सुखदुःखकृतकर्मबंधभाक् । तथार्हत्प्रणीतां सल्लेखनां कुर्वन् जीवितमरणानभिसंधानात् अनभिसंहितात्मीयमरणसंबंधे रागद्वेषाभावात् नात्मवधकः । किंच—

स्वसमयविरोधात् ॥ १० ॥ यथा क्षणिकवादिनः, अक्षणिकाः सर्वे भावाः इति ब्रुवतः स्वसमयविरोधस्तथा यदा सत्वश्च भवति सत्वसंज्ञा च भवति वधकश्च भवति वधचित्तं चास्योत्पन्नं भवति इत्येतां चतुर्विधां चेतनां प्राप्य हिंसा जायत इति ब्रुवतोऽसत्यात्मवधकत्वाचित्ते सल्लेखनां कुर्वतः आत्मवधकत्वं जायत इत्याचक्षाणस्यासंचेतितकर्मबंधाभावात् समयविरोधः । अथ स्वसमयविरोधो माभूदिति चतुर्विधयैव चेतनया कर्म भिद्यते इतीष्टं । ननु सल्लेखनायां आत्मवधकचित्ताभावात् आत्माहिंसकत्वं सिद्धं । अथवा यथा सदा मौनव्रतिकस्य मौनव्रतिकोस्मीति वचनं स्ववचसा विरुध्यते । तथा सर्वानात्मकवादिनः आत्माभावादात्मनो वधकत्वमाचक्षाणस्य सर्वात्मकार्यसत्ववचनविरोधः । अथ स्वसमयविरोधो माक्लृपदिति सर्वात्मकमिष्टं । नन्वात्माभावात् आत्मवधाभावः । योपि ब्रूयात् निःक्रिय आत्मेति तस्य पुनः साधनतः सेवितां सल्लेखनामातिष्ठमानस्यात्मवधकत्वं भवतीत्यभिलषतः आत्मनोनिःक्रियत्वे प्रतिज्ञाहानिः । निःक्रियत्वाभ्युपगमे चात्मवधप्राप्त्युपालंभनाभावः । आह—

कदा अनेन सल्लेखनायां प्रयतितव्यमित्यत्रोच्यते—

जरारोगेंद्रियहानिभिरावश्यकपरिक्षये ॥ ११ ॥ जरसा शरीरदूषिण्या यदा प्रहतजंघावलवीर्यो भवति रोगैश्च वातादिविकारजनितैरभिद्रुतः प्रक्षीणेंद्रियबलश्च भवति तदा आवश्यकपरिक्षयमपेक्षमाणं स्मृतिमान् प्रासुकाशनपानकोपवाससेवनादिना क्रमेण प्रक्षीयमाणशरीरवलः आमरणाद्भावनानुप्रेक्षासमाधिबहुलः शास्त्रोक्तेन विधिना सल्लेखनां जोषिता उत्तमार्थस्याराधको भवति ।

एकयोगकरणं न्याय्यमिति चेन्न कदाचित्कस्यचित्तां प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् ॥ १२ ॥ स्यादेतत् पूर्वसूत्रेण इह एक एव योगः कर्तव्यः, लघ्वर्थ इति ? तन्न किं कारणं ? कदाचित् कस्यचित् तां प्रत्याभिमुख्यज्ञापनार्थत्वात् । सप्ततयशीलवतः कदाचित् कस्यचिदेव गृहिणः सल्लेखनाभिमुख्यं न सर्वस्येति । किंच—

वेश्मापरित्यागिनस्तदुपदेशात् ॥ १३ ॥ वेश्मापरित्यागिनः दिग्विरत्यादिसप्ततयशीलोपदेशः । वेश्मपरित्यागेन तु श्रावकत्वेनैव गृहिणः सल्लेखनेत्येवमर्थो भेदेनोपदेशः ।

अविशेषविधिप्रतिपादनार्थत्वाद्वा ॥ १४ ॥ अयं सल्लेखनाविधिः, न श्रावकस्यैव दिग्विरत्यादिशीलवतः ? किं तर्हि संयतस्यापीति अविशेषज्ञापनार्थत्वाद्वा पृथगुपदेशः कृतः । अत्राह उक्तं भवता निःशल्यो व्रतीति तत्र चोक्तानि शल्यानि मायानिदानमिथ्यादर्शनसंज्ञकानि ततः सम्यग्दृष्टिना व्रतिना भवितव्यं । तत्सम्यग्दर्शनं किं निरपवादमुत सापवादमित्युच्यते । कस्यचिन्मोहनीयावस्थाविशेषात् कदाचिदिमे भवंत्यपवादाः—

शंकाकांक्षाविचिकित्सान्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतीचाराः ॥ २३ ॥

निःशंकितत्वादयो व्याख्याताः दर्शनविशुद्धिरित्यत्र । तत्प्रतिपक्षभूताः शंकादयो वेदितव्याः । अथ प्रशंसासंस्तवयोः को विशेषः ?

वाङ्मानसविषयभेदात् प्रशंसासंस्तवभेदः ॥ १ ॥ मनसा मिथ्यादृष्टिज्ञानचारित्रगुणोद्भावनं प्रशंसा । भूताभूतगुणोद्भावनवचनं संस्तव इत्ययमनयोर्भेदः ।

प्रकरणादगार्यवधारणमिति चेन्न सम्यग्दृष्टिग्रहणस्य उभयार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं अगारिव्रतशीलप्रकरणमिदमतः तस्यैव सम्यग्दृष्टेः शंकादयोतिचाराः प्रसक्ता नानगारस्येति ? तन्न । किं कारणं ? सम्यग्दृष्टिग्रहणस्योभयार्थत्वात् । पुनः सम्यग्दृष्टिग्रहणमेवमर्थं सम्यग्दर्शनसामान्यस्येमेतिचारा इति । यद्येवमर्थं सम्यग्दृष्टिग्रहणं नार्थोनेन, अगारिग्रहणं निवृत्तमित्याख्येयं ? नैवं शंक्यं उत्तरत्राऽगारिग्रहणानुवर्तनस्येष्टत्वात् ।

दर्शनमोहोदयादतिचरणमतीचारः ॥ ३ ॥ दर्शनमोहोदयात्तत्त्वार्थश्रद्धानादतिचरणमतीचारः अतिक्रम इत्यनर्थांतरं । एते शंकादयः पंच सम्यग्दर्शनस्यातिचाराः ।

अष्टांगत्वात् सम्यग्दर्शस्यातिक्रमणात्तावत्तमेवेति चेन्नात्रैवांतर्भावात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् सम्यग्दर्शनमष्टागं निःशंकितत्वादिलक्षणं उक्तं तस्यातिचारैरपि तावद्भिरेव भवितव्यमित्यवष्टावतिचारा उपदेष्टव्याः ? इति तन्न किं कारणं ? अत्रैवांतर्भावात् । व्रतशीलानां पंच पंचातिचारान् विवक्षुणा आचार्येण प्रशंसासंस्तवयोरितरेतरानंतर्भाव्यसम्यग्दृष्टेरपि पंच वातिचारा उक्ता इति न दोषः ।

आह—सम्यग्दर्शनस्याद्यस्य व्रतशीलपत्रांचितजिनधर्मकमलकर्णिकाकारस्यागार्यनगारयोः साधारणाः शंकादयोतिचारा व्याख्याताः । इदानीं व्रतशीलानां अतिचारगणना कर्त्तव्येति । तत्र व्रतशीलातिक्रमेयत्ताख्यापनार्थमिदमुच्यते—

व्रतशीलेषु पंच पंच यथाक्रमं ॥ २४ ॥

व्रतानि अहिंसादीनि । शीलानि दिग्विरत्यादीनि । व्रतानि च शीलानि च व्रतशीलानि । तेषु व्रतशीलेषु ।

व्रतग्रहणमेवास्त्विति चेन्न शीलविशेषद्योतनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं व्रतग्रहणमेवास्तु दिग्विरत्यादीनि अपि व्रतान्येव अतश्चैतदेवं यदाह 'अतिथिसंविभागव्रतसंपन्नश्चेति' ? तन्न किं कारणं ? शीलविशेषद्योतनार्थत्वात् । अभिसंधिपूर्वको नियमो व्रतमिति कृत्वा दिग्विरत्यादीन्यपि व्रतानि भवंति । किंतु व्रतपरिरक्षणं शीलमित्यस्य विशेषस्य द्योतनार्थं शीलग्रहणं तेन दिग्विरत्यादीनि शीलग्रहणेन गृह्यंते ।

सामर्थ्याद्गृहिव्रतसंप्रत्ययः ॥ २ ॥ यद्यपि इदं सूत्रमविशेषेणोक्तं तथापि सामर्थ्याद्गृहिव्रतग्रहणमवसेयं। किं सामर्थ्यं ? वक्ष्यमाणबंधवधच्छेदादिवचनं। ते हि बंधवधच्छेदादयो गृहस्थस्यैव नानगारस्येति ।

पंच पंचेति वीप्सायां द्वित्वं ॥ ३ ॥ पंच पंचेत्येतत् वीप्सायां द्वित्वमवसेयं ततोनवयवाभिधानं वीप्सार्थमिति अनवयवेन व्रतशीलानि पंचसंख्यया व्याप्यंते । ननु च लध्वर्थं पंचश इति शसा निर्देशः कर्तव्यः ? सत्यमेवमेतत् व्यक्तयर्थं वाक्येन निर्देशः क्रियते ।

यथाक्रमवचनं वक्ष्यमाणातिचारक्रमसंबंधनार्थं ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणा अतिचारा अहिंसादिभिः क्रमेणाभिसंबध्यंतामित्येवमर्थं यथाक्रमवचनं क्रियते । यो यः क्रमो यथाक्रमं क्रमानतिवृत्त्येत्यर्थः ।

आह यद्येवं तस्मादुच्यतां तावदाद्यस्य प्राणव्यपरोपणनिवृत्तलक्षणस्याणुव्रतस्य केतिचाराः ? येभ्यो निवृत्तौ निरपवादो भवतीत्यत्रोच्यते—

बंधवधच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २५ ॥

अभिमतदेशगतिनिरोधहेतुर्बंधः ॥ १ ॥ अभिमतदेशगमनं प्रत्युत्सुकस्य तत्प्रतिबंधहेतुः कालादिषु रज्वादिभिः, व्यतिषंगो बंध इत्युच्यते ॥

प्राणिपीडाहेतुर्वधः ॥ २ ॥ दंडकशावेत्रादिभिरभिघातः प्राणिनां वध इति गृह्यते तेन प्राणिव्यपरोपणं, ततः प्रागेवास्य विनिवृत्तत्वात् ।

छेदोंगापनयनं ॥ ३ ॥ कर्णनासिकादीनां अवयवानां अपनयनं छेद इति कथ्यते ।

न्याय्यभारादतिरिक्तभारवाहनमतिभारारोपणं ॥ ४ ॥ न्याय्यादनपेताद्भारादतिरिक्तस्य भारस्य वाहनमतिलोभाद्गवादीनामतिभारारोपणमिति गण्यते ।

क्षुत्पिपासाबाधनमन्नपाननिरोधः ॥ ५ ॥ तेषामेव गवादीनां कुतश्चित् कारणात् क्षुत्पिपासाबाधोत्पादनमन्नपाननिरोध इत्याख्यायते । एते पंच अहिंसाणुव्रतस्यातिचाराः ।

मिथ्योपदेशरहोभ्याख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहार-साकारमंत्रभेदाः ॥ २६ ॥

मिथ्यान्यप्रवर्तनमतिसंधापनं वा मिथ्योपदेशः ॥ १ ॥ अभ्युदयनिःश्रेयसार्थेषु क्रियाविशेषेषु अन्यस्यान्यथा प्रवर्तनमतिसंधापनं वा मिथ्योपदेश इत्युच्यते ।

संवृतस्य प्रकाशनं रहोभ्याख्यानं ॥ २ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां एकांतेनुष्ठितस्य क्रियाविशेषस्य प्रकाशनं यत् रहोभ्याख्यानं तद्वेदितव्यं ।

परप्रयोगादन्यानुक्तपद्धतिकर्म कूटलेखक्रिया ॥ ३ ॥ अन्येनानुक्तं किंचित् परप्रयोगवशात् एवं तेनोक्तं अनुष्ठितमिति वंचनानिमित्तं लेखनं कूटलेखक्रिया ।

हिरण्यादिनिक्षेपेऽल्पसंख्यानुज्ञावचनं न्यासापहारः ॥ ४ ॥ हिरण्यादेर्द्रव्यस्य निक्षेप्तुर्विस्मृतसंख्यस्याल्पशः संख्यानमाददानस्यैवमित्यनुज्ञावचनं न्यासापहार इत्याख्यायते ।

अर्थादिभिः परगुह्यप्रकाशनं साकारमंत्रभेदः ॥ ५ ॥ अर्थप्रकरणांगविकारभ्रूक्षेपादिभिः पराकूतमुपलभ्य तदाविष्करणमसूयादिनिमित्तं यत्तत्साकारमंत्रभेद इति कथ्यते । त एते सत्यव्रतस्य पंचातिक्रमाः ।

स्तेनप्रयोगतदाहृतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानोन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥२७॥

मोषकस्य त्रिधा प्रयोजनं स्तेनप्रयोगः ॥ १ ॥ मुष्णंतं स्वयमेव वा प्रयुंक्त अन्येन वा प्रयोजयति प्रयुक्तमनुमन्यते वा यतः स स्तेनप्रयोगो वेदितव्यः ।

चोरानीतग्रहणं तदाहृतादानं ॥ २ ॥ अप्रयुक्तेनाननुमतेन चोरेणानीतस्य ग्रहणं तदाहृतादानं प्रत्येतव्यं । तत्र को दोषः ? परपीडाराजभयादयः प्रतीताः । एतेन विरुद्धराज्यातिक्रमादयो व्याख्याताः ।

उचितादन्यथादानगृहणमतिक्रमः ॥ ३ ॥ उचितान्न्यायात् अन्येन प्रकारेण दानग्रहणमतिक्रम इत्युच्यते । विरुद्धं राज्यं विरुद्धराज्यं विरुद्धराज्येऽतिक्रमः विरुद्धराज्यातिक्रमः । तत्राल्पमूल्यलभ्यानि महार्घाणि द्रव्याणीति प्रयत्नः ।

कूटप्रस्थतुलादिभिःक्रयविक्रयप्रयोगो हीनाधिकमानोन्मानः ॥ ४ ॥ प्रस्थादि मानं तुलाद्युन्मानं । एतेन न्यूनेनान्यस्मै देयं अधिकेनात्मनो ग्राह्यमित्येवमादिकूटप्रयोगः हीनाधिकमानोन्मानमित्याख्यायते ।

कृत्रिमहिरण्यादिकरणं प्रतिरूपकव्यवहारः ॥ ५ ॥ कृत्रिमः हिरण्यादिभिः वंचनापूर्वको व्यवहारः प्रतिरूपकव्यवहार इति व्यपदिश्यते । त एते पंच अदत्तादानविरतेरतीचाराः ।

परविवाहकरणेत्वरिकापरिगृहीतापरिगृहीतागमनानंगक्रीडाकामतीव्राभिनिवेशाः ॥ २८ ॥

सद्वेद्यचारित्रमोहोदयाद्विवहनं विवाहः ॥ १ ॥ सद्वेद्यस्य चारित्रमोहस्य चोदयात् विवहनं कन्यावरणं विवाह इत्याख्यायते । परस्य विवाहः परविवाहः परविवाहस्य करणं परविवाहकरणं ।

अयनशीलेत्वरी ॥ २ ॥ ज्ञानावरणक्षयोपशमापादितकलागुणज्ञतया चारित्रमोहस्त्रीवेदोदयप्रकर्षादंगोपांगनामोदयावष्टंभाच्च परपुरुषानेति गच्छतीत्येवंशीला इत्वरी । ततः कुत्सायां कः । इत्वरिका । अपरिगृहीता च परिगृहीता च अपरिगृहीतापरिगृहीते । या गणिकात्वेन पुंश्चलित्वेन वा परपुरुषमगमनशीला अस्वामिका अपरिगृहीता । या पुनः एकपुरुषभर्तृका सा परिगृहीता । इत्वरिके च ते अपरिगृहीतापरिगृहीते च इत्वारिकापरिगृहीतापरिगृहीते तयोर्गमनं इत्वरिकापारिगृहीतापरिगृहीतागमनं ।

अनंगेषु क्रीडा अनंगक्रीडा ॥ ३ ॥ अंगं प्रजननं योनिश्च ततोन्यत्र क्रीडा अनंगक्रीडा । अनेकविधप्रजननविकारेण जघनादन्यत्र चांगे रतिरित्यर्थः ।

कामस्य प्रवृद्धः परिणामः कामतीव्राभिनिवेशः ॥ ४ ॥ कामस्य प्रवृद्धः परिणामः अनुपरतवृत्त्यादिः कामतीव्राभिनिवेश इत्युच्यते । एते पंच स्वदारसंतोषव्रतस्यातिचाराः ।

दीक्षितातिबालातैर्यग्योन्यादीनामनुपसंग्रह इति चेन्न कामतीव्राभिनिवेशग्रहणात् सिद्धेः ॥ ५ ॥ स्यान्मतं दीक्षिता अतिबाला तैर्यग्योनीत्येवमादीनां अनुपसंग्रह इति ? तन्न किं कारणं ? कामतीव्राभिनिवेशग्रहणात् सिद्धेः । दीक्षितादिषु हि परिहर्तव्यासु वृत्तिःकामतीव्राभिनिवेशाद्भवति । उक्तोत्र दोषः राजभयलोकापवादादिः ।

क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥२९॥

क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वः प्राक् कुप्यात् ॥ १ ॥ क्षेत्रवास्त्वादीनां द्वयोर्द्वयोः द्वंद्वो भवति । किं–अविशेषेणेत्याह–प्राक्कुप्यात् । क्षेत्रं च वास्तु च क्षेत्रवास्तु, हिरण्यं च सुवर्णं च हिरण्यसुवर्णं, धनं च धान्यं च धनधान्यं, दासी च दासश्च दासीदासं । क्षेत्रवास्तु च हिरण्यसुवर्णं च धनधान्यं च दासीदासं च कुप्यं च क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यानि । दासीदासमिति गवाश्वादिषु निपातनात् एकशेषभावः । क्षेत्रं सस्याधिकरणं, वास्तु आगारं, हिरण्यं रूपादिव्यवहारतंत्रं, सुवर्णं प्रतीतं, धनं गवादि, धान्यं व्रीह्यादि दासीदासं भृत्यस्त्रीपुंसवर्गः कुप्यं क्षौमकार्पासकौशेयचंदनादि ।

तीव्रलोभाभिनिवेशादतिरेकाः प्रमाणातिक्रमाः ॥ २ ॥ एतावानेव परिग्रहो मम नातोन्य इति परिच्छिन्नात् क्षेत्रवास्त्वादिविषयादतिरेकाः, अतिलोभवशात् प्रमाणातिक्रमा इति प्रत्याख्यायते । त एते पंच परिग्रहविरमणस्यातिक्रमा उक्ता व्रतानामतिचाराः । शीलानामतिचारा वक्ष्यंते । तद्यथा—

ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यंतराधानानि ॥ ३० ॥

परिमितादिग्वधिव्यतिलंघनमतिक्रमः ॥ १ ॥ परिमितस्य दिगवधेरतिलंघनमतिक्रम इत्युच्यते

स समासतस्त्रिविधः—ऊर्ध्वातिक्रमः अधोतिक्रमः तिर्यगतिक्रमश्चेति ॥ २ ॥

तत्र पर्वताद्यारोहणादूर्ध्वातिक्रमः ॥ ३ ॥ पर्वततरुभूम्यादीनामारोहणादूर्ध्वातिक्रमो भवति ।

कूपावतरणादेरधोतिवृत्तिः ॥ ४ ॥ कूपावतरणादेः, अधो दिगवधेरतिवृत्तिर्वेदितव्या ।

बिलप्रवेशादिस्तिर्यगतीचारः ॥ ५ ॥ भूमिबिलगिरिदरीप्रवेशादिस्तिर्यगतीचारो द्रष्टव्यः ।

अभिगृहीताया दिशो लोभावेशादाधिक्याभिसंधिः क्षेत्रवृद्धिः ॥६॥ प्राग् दिशं योजनादिभिः परिच्छिद्य पुनर्लोभवशात्ततोऽधिकाकांक्षणं क्षेत्रवृद्धिरित्यध्यवसीयते ।

इच्छापरिमाणेऽन्तर्भावात् पौनरुक्त्यमिति चेन्न तस्यान्याधिकरणत्वत् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् इच्छापरिमाणे पंचमेऽणुव्रते अस्यांतर्भावात् पुनर्ग्रहणं पुनरुक्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? तस्यान्याधिकरणत्वात्, इच्छापरिमाणं क्षेत्रवास्त्वादिविषयं इदं पुनः दिग्विरमणमन्यार्थं अस्यां दिशि लाभे जीवितमलाभे च मरणमतोऽन्यत्र लाभेपि न गमनामिति, न तु दिशि क्षेत्रादिष्विव परिग्रहबुद्ध्यात्मसात्करणा(परिमाणकरणमस्ति, ततोऽर्थविशेषोऽस्यावसेयः ।

तदतिक्रमः प्रमादमोहव्यासंगादिभिः ॥ ८ ॥ तस्यैतस्य दिक्परिमाणस्यातिक्रमः प्रमादात्, मोहाद् व्यासंगाद्वा भवतीत्यवसेयः ।

अननुस्मरणं स्मृत्यंतराधानं ॥ ९ ॥ अनुस्मरणं परामर्शनं प्रत्यवेक्षणमित्यनर्थांतरं । इदमिदं मया योजनादिभिराभिज्ञानं कृतमिति तदभावः स्मृत्यंतराधानं । त एते पंच दिग्विरमणस्यातिक्रमाः ।

आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गलक्षेपाः ॥ ३१ ॥

अन्यमानयेत्याज्ञापनमानयनं ॥ १ ॥ आत्मना संकल्पिते देशे स्थितस्य प्रयोजनवशात् यत्किंचिदानयेत्याज्ञापनं आनयनमित्याख्यायते ।

एवं कुर्विति विनियोगः प्रेष्यप्रयोगः ॥ २ ॥ परिच्छिन्नदेशाद्बहिः स्वयमगत्वा अन्यमप्यनानीय प्रेष्यप्रयोगेणैवाभिप्रेतव्यापारसाधनं प्रेष्यप्रयोगः ।

अभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपातः ॥ ३ ॥ व्यापारकरान् पुरुषान् उद्दिश्याभ्युत्कासिकादिकरणं शब्दानुपात इति शब्द्यते ।

स्वविग्रहप्ररूपणं रूपानुपातः ॥ ४ ॥ मम रूपं निरीक्ष्य व्यापारमचिरान्निष्पादयति इति स्वविग्रहप्ररूपणं रूपानुपात इति निर्णीयते ।

लोष्टादिनिपातः पुद्गलक्षेपः ॥ ५ ॥ कर्मकरान् पुरुषानुद्दिश्य लोष्टपाषाणनिपातः पुद्गलक्षेप इति कथ्यते । त एते देशविरमणस्य पंचातिक्रमाः ।

कथं पुनरतिक्रम इत्युच्यते—

स्वयमनाक्रामन्नन्येनाक्रामयतीत्यतिक्रमः ॥ ६ ॥ यस्मात् स्वयमनतिक्रमन् अन्येनातिक्रमयति ततोतिक्रम इति व्यपदिश्यते । यदि हि स्वयमतिक्रमेत, व्रतलोप एवास्य स्यात् ।

कंदर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगपरिभोगानर्थक्यानि ॥ ३२ ॥

रागोद्रेकात् प्रहासमिश्रोऽशिष्टवाक्प्रयोगः कंदर्पः ॥ १ ॥ चारित्रमोहोदयापादितात् रागोद्रेकात् प्रहाससंयुक्तो योऽशिष्टवाक्प्रयोगः स कंदर्प इति निर्णीयते ।

तदेवोभयं परत्र दुष्टकायकर्मयुक्तं कौत्कुच्यं ॥ २ ॥ रागस्य समावेशाद्धास्यवचनं अशिष्टवचनं इत्येतदुभयं परत्र दुष्टेन कायकर्मणा युक्तं कौत्कुच्यमित्युच्यते ।

धार्ष्ट्यप्रायमबद्धबहुप्रलापित्वं मौखर्यं ॥ ३ ॥ अशालीनतया यत्किंचनानर्थकं बहुप्रलपनं मौखर्यमिति प्रत्येतव्यं ।

असमीक्ष्य प्रयोजनमाधिक्येन करणमधिकरणं ॥ ४ ॥ अधिरुपभावे वर्तते, करोतिश्चापूर्वप्रादुर्भावे, प्रयोजनमसमीक्ष्य आधिक्येन प्रवर्तनमधिकरणं ।

तत्त्रेधा कायवाङ्मनोविषयभेदात् ॥ ५ ॥ तदधिकरणं त्रेधा व्यवतिष्ठते। कुतः? कायवाङ्मनोविषयभेदात्। तत्र मानसं परानर्थककाव्यादिचिंतनं, वाग्गतं निष्प्रयोजनकथाख्यानं परपीडाप्रधानं यत्किंचनवक्तृत्वं, कायिकं च प्रयोजनमंतरेण गच्छंस्तिष्ठन्नासीनो वा सचित्तेतरपत्रपुष्पफलच्छेदनभेदनकुट्टनक्षपणादीनि कुर्यात्। अग्निविषक्षारादिप्रदानं चारभत्येवमादि तत्सर्वमसमीक्ष्याधिकरणं ।

यावतार्थेनोपभोगपरिभोगौ सोऽर्थस्ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यं ॥ ६ ॥ यस्य यावतार्थेन उपभोगपरिभोगौ प्रकल्प्येते तस्य तावानर्थ इत्युच्यते ततोऽन्यस्याधिक्यमानर्थक्यं भवति ।

उपभोगपरिभोगव्रतेऽतर्भावात् पौनरुक्त्यप्रसंग इति चेन्न तदर्थानवधारणात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् उपभोगपरिभोगव्रतेऽतर्भवतीति पौनरुक्त्यमासज्यत इति? तन्न, किं कारणं? तदर्थानवधारणात्। इच्छावशात् उपभोगपरिभोगपरिमाणावग्रहः सावद्यप्रत्याख्यानं चेति तदुक्तं। इह पुनः कल्प्यस्यैव आधिक्यमित्यतिक्रम इत्युच्यते। नन्वेवमपि तद्व्रतातिचारांतर्भावात् इदं वचनमनर्थकं? नानर्थकं सचित्ताद्यतिक्रमवचनात्। असमीक्ष्याधिकरणमित्यत्र 'सुप्सुपेति वृत्तिः। मयूरव्यंसकादित्वाद्वा। त एते पंचानर्थदंडविरतेरतीचाराः।

योगदुःप्रणिधानानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३३ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो द्रष्टव्यः। क? कायवाङ्मनष्कर्मयोग इत्यत्र ।

दुष्ठु प्रणिधानमन्यथा वा दुःप्रणिधानं ॥ २ ॥ प्रणिधानं प्रयोगः परिणाम इत्यनर्थांतरं। दुष्ठु पापं प्रणिधानं दुःप्रणिधानं अन्यथा वा प्रणिधानं दुःप्रणिधानं। तत्र क्रोधादिपरिणामवशात् दुष्ठु प्रणिधानं शरीरावयवानां अनिभृतमवस्थानं, वर्णसंस्काराभावार्थागमकत्वचापलादि वाग्गतं, मनसोऽनर्पितत्वं च, इत्यन्यथा प्रणिधानं ।

अनादरोनुत्साहः ॥ ३ ॥ इतिकर्तव्यं प्रत्यसाकल्यात् यथाकथंचित् प्रवृत्तिरनुत्साहः अनादर इत्युच्यते ।

अनैकाग्र्यं स्मृत्यनुपस्थानं ॥ ४ ॥ अनैकाग्र्यमसमाहितमनस्कता स्मृत्यनुपस्थानमित्याख्यायते ।

मनो दुःप्रणिधानं तदिति चेन्न तत्रान्याचिंतनात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् स्मृत्यनुपस्थानं तन्मनोदुःप्रणिधानमेवेति तस्य ग्रहणमनर्थकमिति? तन्न किं कारणं? तत्रान्याचिंतनात् तत्र हि अन्यत् किंचित् अचिंतयंश्चितयत एव वा विषये क्रोधाद्यावेशः औदासीन्येन वाऽवस्थानं मनसः। इह पुनः परिस्पंदनात् चिंताया एकाग्र्येणानवस्थानमिति विस्पष्टमन्यत्वं। रात्रिंदिवि यस्य वा प्रमादाधिकस्य सांचस्यानुपस्थानं। त एते पंच सामायिकस्यातिक्रमाः।

अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्गादानसंस्तरोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थानानि ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्यापारः ॥ १ ॥ जंतवः संति न संति चेति प्रत्यवेक्षणं चाक्षुषो व्यापारः प्रतीयते ।

प्रमार्जनमुपकरणोपकारः ॥ २ ॥ मृदुनोपकरणेन यत् क्रियते प्रयोजनं तत् प्रमार्जनं प्रत्येतव्यं।

तस्य प्रतिषेधविशिष्टस्योत्सर्गादिभिः संबंधः ॥ ३ ॥ तस्योभयस्य प्रतिषेधविशिष्टस्य उत्स-

र्गादिभिस्त्रिभिः प्रत्येकमभिसंबंधो भवति अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्सर्ग इत्यादि । तत्राऽप्रत्यवेक्षितायां भुवि मूत्रपुरीषोत्सर्गः अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य अर्हदाचार्यपूजोपकरणस्य, गंधमाल्यधूपादरात्मपरिधानाद्यर्थस्य वस्त्रपात्रादेश्चाऽऽदानमप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितस्य प्रावरणादेः संस्तरस्योपक्रमणं ।

आवश्यकेष्वनादरः ॥ ४ ॥ अनुत्साहो भवति । कुतः ? क्षुदभ्यर्दितत्वात् । स्मृत्यनुपस्थानं व्याख्यातं । त एते पंच प्रोषधोपवासस्यातिचाराः ।

सचित्तसंबंधसंमिश्राभिषवदुःपक्वाहाराः ॥ ३५ ॥

सह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः ॥ १ ॥ चित्त विज्ञानं तेन सह वर्तत इति सचित्तः, चेतनावद्द्रव्यमित्यर्थः ।

तदुपश्लिष्टः संबंधः ॥ २ ॥ तेन चित्तवता द्रव्येणोपश्लिष्टः संबंध इत्याख्यायते । संबध्यत इति संबंधः ।

तद्व्यतिकीर्णः संमिश्रः ॥ ३ ॥ तेन सचित्तेन द्रव्येण व्यतिकीर्णः संमिश्र इति कथ्यते । संमिश्रयत इति संमिश्रः ।

पूर्वेणाविशिष्ट इति चेन्न तत्र संसर्गमात्रत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं संबंधेनाविशिष्टः संमिश्र इति ? तन्न । किं कारणं ? तत्र संसर्गमात्रत्वात् । सचित्तसंबंधे हि संसर्गमात्रं विवक्षितं इह तु सूक्ष्मजंतुव्याकुलत्वे विभागीकरणस्याशक्यत्वात् नानाजातीयद्रव्यसमाहारः सूक्ष्मजंतुप्राय आहारः संमिश्र इष्टः । कथं पुनरस्य सचित्तादिषु वृत्तिः ? प्रमादसंमोहाभ्यां सचित्तादिषु वृत्तिः । क्षुत्पिपासातुरत्वात् त्वरमाणस्य सचित्तादिषु अशनाय पानायानुलेपनाय परिधानाय वा वृत्तिर्भवति ।

द्रवो वृष्यं वाऽभिषवः ॥ ५ ॥ द्रवः सौवीरादिकः वृष्यं वा द्रव्यमभिषवः इत्यभिधीयते ।

असम्यक् पक्वो दुष्पक्वः ॥ ६ ॥ अंतस्तंडुलभावेनातिविक्लेदनेन वा दुष्ठु पक्व आहारः दुष्पक्व इत्युच्यते । ननु दुष्पच इति प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? कृच्छार्थविवक्षाभावात् न भवति । तस्याभ्यवहारे को दोषः ? इंद्रियमदवृद्धिः स्यात् । सचित्तप्रयोगो वा वातादिप्रकोपो वा । तत्प्रतीकारविधाने स्यात् पापलेपः । अतिथयश्चैनं परिहरेयुरिति । त एते पंच उपभोगपरिभोगसंख्यानमर्यादाश्रेषाः ।

सचित्तनिक्षेपापिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः ॥ ३६ ॥

सचित्ते निक्षेपः सचित्तनिक्षेपः ॥ १ ॥ सचित्तो व्याख्यातः । सचित्ते पद्मपत्रादौ निधानं निक्षेप इत्युच्यते । साधनं कृतेति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा वृत्तिः ।

प्रकरणात् सचित्तेनाऽपिधानं ॥ २ ॥ अपिधानमावरणमित्यर्थः । प्रकरणवशात् सचित्तेनापिधानमिति विशेष्यते, इतरथा हि प्रागधिकरणत्वेन निर्दिष्टं सचित्तग्रहणं नाभिसंबध्येत ।

अन्यदातृदेयार्पणं परव्यपदेशः ॥ ३ ॥ अन्यत्र दातारः संति दीयमानोऽप्ययमन्यस्येति वा अर्पणं परव्यपदेश इति प्रतिपद्यते ।

प्रयच्छतोऽप्यादराभावो मात्सर्यं ॥ ४ ॥ प्रयच्छतोपि सतः आदरमंतरेण दानं मात्सर्यमिति प्रतीयते ।

अकाले भोजनं कालातिक्रमः ॥ ५ ॥ अनगाराणां अयोग्यकाले भोजनं कालातिक्रम इति कथ्यते । पंचातिथिसंविभागशीलश्रेषाः प्रणीताः—सप्तानामपि शीलानामतीचारा उक्ताः, उच्चावचाः । अथ सल्लेखनाया मरणविशेषापादानसमर्थाया अनुपदिष्टचित्तेनारभ्यायाः कतीचाराः भवंतीत्यत आह—

१ ख. पुस्तके पाठोऽयमधिकः । २ अतीचारा इत्यर्थः ।

जीवितमरणाशंसामित्रानुरागसुखानुबंधनिदानानि ॥ ३७ ॥

आकाक्षणमाशंसा ॥ १ ॥ आकांक्षणमभिलाषः आशंसेत्युच्यते। जीवितं च मरणं च जीवितमरणे तयोराशंसा जीवितमरणाशंसा।

अवश्यहेयत्वशरीरस्यावस्थानादरो जीविताशंसा ॥ २ ॥ शरीरमिदमवश्यं हेयं जलबुद्बुदनित्यं अस्यावस्थानं कथं स्यादित्यादरो जीविताशंसा प्रत्येतव्या।

जीवितसंक्लेशान्मरणं प्रति चित्तानुरोधो मरणाशंसा ॥३॥ रोगोपद्रवाकुलतया प्राप्तजीवितसंक्लेशस्य मरणं प्रति चित्तस्य प्रणिधानं मरणाशंसा इति व्यपदेशमर्हति।

पूर्वकृतसहपांशुक्रीडनाद्यनुस्मरणान्मित्रानुरागः ॥ ४ ॥ व्यसने सहायत्वमुत्सवे संभ्रम इत्येवमादिषु कृतं बाल्ये युगपत् क्रीडनमित्येवमादीनामनुस्मरणात् मित्रेनुरागो भवति।

अनुभूतप्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबंधः ॥ ५ ॥ एवं मया भुक्तं शयितं क्रीडितमित्येवमादि प्रीतिविशेषं प्रति प्रीतिविशेषस्मृतिसमन्वाहारः सुखानुबंध इत्यभिधीयते।

भोगाकांक्षया नियतं दीयते चित्तं तस्मिंस्तेनेति वा निदानं ॥ ६ ॥ विषयसुखोत्कर्षाभिलाषो भोगाकांक्षा तया नियतं चित्तं दीयते तस्मिंस्तेनेति वा निदानमिति व्यपदिश्यते। त एते पंच सल्लेखनायाः क्रमव्यतिक्रमाः।

अत्राह उक्तं भवता तीर्थकरत्वकारणकर्मास्रवनिर्देशे शक्तितस्त्यागतपसी इति, पुनश्चोक्तं शीलव्रतविधानेऽतिथिसंविभाग इति तस्य दानस्य लक्षणमनिर्ज्ञातं तदुच्यतामित्यत आह—

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानं ॥ ३८ ॥

स्वपरोपकारोऽनुग्रहः ॥ १ ॥ स्वस्य परस्य चोपकार अनुग्रह इत्याख्यायते। स्वोपकारः पुण्यसंचयः परोपकारः सम्यग्ज्ञानादिवृद्धिः॥

स्वशब्दो धनपर्यायवचनः ॥ २ ॥ आत्मात्मीयज्ञातिधनपर्यायवाचित्वे स्वशब्दस्य धनपर्यायवाचिनो ग्रहणमिह द्रष्टव्यं। अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गस्त्यागो दानं वेदितव्यं।

अत्राहोक्तं दानं तत्किमविशिष्टफलमाहोस्वित् अस्ति कश्चित् प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते—

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः ॥ ३९ ॥

प्रतिग्रहादिक्रमो विधिः ॥ १ ॥ प्रतिग्रह उच्चदेशस्थापनं पादप्रक्षालनं अर्चनं प्रणमनमित्येवमादिक्रियाविशेषाणां क्रमो विधिरित्याख्यायते।

विशेषो गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ २ ॥ परस्परतो विशिष्यते विशिष्टिर्वा विशेषः स गुणकृतस्तस्य प्रत्येकमभिसंबंधो भवति विधिविशेषः, द्रव्यविशेषः दातृविशेषः, पात्रविशेष इति। तत्र विधिविशेषः प्रतिग्रहादिषु आदरानादरकृतो भेदः।

तपःस्वाध्यायपरिवृद्धिहेतुत्वादिर्द्रव्यविशेषः ॥ ३ ॥ दीयमानेऽन्नादौ प्रतिगृहीतुस्तपःस्वाध्यायपरिणामविवृद्धिकारणत्वादिर्द्रव्यविशेष इति भाष्यते।

अनुसूयाविषादादिर्दातृविशेषः ॥ ४ ॥ प्रतिग्रहीतरि अनुसूया त्यागेऽविषादः दित्सतो ददतो दत्तवतश्च प्रीतियोगः कुशलाभिसंधिता दृष्टफलानपेक्षिता निरुपरोधत्वमनिदानत्वमित्येवमादिः दातृविशेषोवसेयः

मोक्षकारणगुणसंयोगः पात्रविशेषः ॥ ५ ॥ मोक्षकारणैः सम्यग्दर्शनादिभिः गुणैः योगः पात्रविशेष इति प्रतीयते ।

ततश्च फलविशेषः क्षित्यादिविशेषाद्बीजफलविशेषवत् ॥ ६ ॥ ततश्च विद्यादिविशेषाद्दान-फलविशेषा भवंति यथा क्षित्यादिकारणविशेषसंनिपाते सति नानाविधबीजफलविशेष इति ।

निरात्मकत्वे सर्वभावानां विद्यादिस्वरूपाभावः ॥७॥ निरात्मकाः सर्वे भावा इत्यस्मिन् दर्शने विद्यादिस्वरूपाभावः स्यात्। अस्ति चेद्विद्यादिस्वरूपं ? निरात्मकाः सर्वे भावा इत्यमुष्य संगरस्य व्याघातः।

क्षणिकत्वाच्च विज्ञानस्य तदभिसंधानाभावः ॥ ८ ॥ क्षणमात्रावलंबिनि विज्ञाने पात्रभूतो यमृषिस्तपःस्वाध्यायपरायणो मामनुगृहीष्यति । अस्मै च देयमिदं व्रतशीलभावनापरिवृंहणकरं। अयं चात्र विधिरित्यभिसंधिर्न स्यात् ।

पूर्वोत्तरक्षणविषयसंस्कारावग्रहसमर्थैकज्ञानाभावात् नित्यत्वाज्ञत्वनिष्क्रियत्वाच्च ॥ ९ ॥ यस्यापि दर्शनं सत आत्मनोऽकारणत्वान्नित्यत्वं ज्ञानगुणादर्थांतरभूतत्वादज्ञत्वं सर्वगतत्वान्निष्क्रियत्वं तस्य तत एव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

क्रियागुणसमवायादुपपत्तिरिति चेन्न तत्परिणामाभावात् ॥१० ॥ स्यादेतत् अर्थांतरत्वेपि इहेदं बुद्धिलक्षणात समवायादेकत्वापत्ताविव तद्व्यपदेशोपपत्तेः विद्याद्युपपत्तिरिति ? तन्न। किं कारणं ? तत्प-रिणामाभावात् । यथा देवदत्तस्य दंडयोगाद्दंडिव्यपदेशेऽपि न दंडस्वभावापत्तिः तथात्मनोपि क्रियागुणवद्व्यप-देशापि तत्स्वभावसंक्रमाभावः ततश्चाविकृतविद्याद्यभाव एव ।

क्षेत्रस्य वाचेतनत्वात् ॥ ११ ॥ यस्यापि दर्शनं चतुर्विंशतिविधं क्षेत्रं अचेतनं, क्षेत्रज्ञश्चेतनः पुरुष इति तस्यापि क्षेत्रस्याचेतनत्वाद्विद्याद्यभिसंधानाभावो घटादिवत् । अथास्ति विद्याद्यभिसंधिर्न तर्हि अचेतनं क्षेत्रं, क्षेत्रज्ञस्य च नित्यत्वात् शुद्धत्वात् निःक्रियत्वादेव विद्याद्यनुपपत्तिः ।

स्याद्वादिनस्तदुपपत्तिरनेकांताश्रयणात् ॥ १२ ॥ स्याद्वादिनस्तु तेषां विद्यादीनां उपपत्तिः कुतः ? अनेकांताश्रयणात् । स्यान्नित्य आत्मा स्यादनित्य इत्येवमाद्यनेकांताश्रयणादेकांतदृष्टिदोषाभावः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकारे सप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथाष्टमोध्यायः ।

आश्रवपदार्थ उक्तः । अवसरप्राप्तं बंधं व्याचक्ष्महे । स पुनश्चेतनेतरद्रव्यपरिणामः नामादिचतुष्टय-धर्मभागपि द्रव्यभावसंबंधविशेषाद्द्वयीमवस्थां बिभर्ति । तत्र जतुकाष्ठरज्जुनिगलादिलक्षणं द्रव्यबंधं बहु-प्रकारं हित्वा प्रकरणसामर्थ्याद्भावबंधं ब्रूमः । स द्वेधा कर्मनोकर्मबंधभेदात् । मातापितृपुत्रस्नेहसंबंधः नोकर्मबंधः । यः पुनः अयमितरः कर्मबंधः । तं पौनर्भविककर्मबंधसंततिसद्भावादादिमंतमनादिमंतं च प्रतिजानीमहे बीजांकुरप्रादुर्भावसंतानवत् । आस्तामेतावद्व्याख्यानं इदमेव तावदग्रे वक्तव्यं-इमे बंधहेतवो धैरयं बंधः प्रवर्तत इति । इतरथा हि बंधपदार्थप्रक्लृप्तये पुनस्तद्धेतवः प्रणेतव्याः स्युः । स्यादेतत् कार-णाभावाद् बंधप्रसिद्धिसामर्थ्यमित्येतच्च वार्तमनिर्मोक्षप्रसंगात् ।

अकस्माच्च तदभावात् ॥ १ ॥ यद्यकस्माद्बंधः मोक्षः कस्मान्नाकस्मात्, न चाकस्माद्बंधमोक्षौ तदर्थप्रक्रियाया विरोधप्रसंगात्। अतो बंधमुक्त्वा मापुनर्वोच्चं इति आदौ एव बंधकारणनिर्देशोऽनुष्ठेयः। कार्यकारणयोश्च पूर्वापरभावात् पूर्वं कारणं वाच्यं पश्चात् कार्यमुच्यते। न वक्तव्याः पुनरिह यस्मात् षष्ठसप्तमयोः विविधफलानुग्रहतंत्रास्रवप्रकरणवशात् सप्रपंचाः, आत्मनः कर्मबंधहेतवो व्याख्याताः। के पुनस्ते ?

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बंधहेतवः ॥१॥

क्व पुनरेते ? उक्ताः

मिथ्यादर्शनं क्रियास्वंतर्भूतं ॥ १ ॥ पंचविंशतिः क्रिया उक्ताः तास्वंतर्भूतं मिथ्यादर्शनं द्रष्टव्यं।

विरतिप्रतिपक्षभूताप्यविरतिः ॥ २ ॥ विरतिर्व्याख्याता तत्प्रतिपक्षभूता अविरतिरपि तत्रैव वर्णिता—इंद्रियकषायाव्रतक्रिया इत्यत्र।

आज्ञाव्यापादनानाकांक्षक्रिययोरंतर्भावः प्रमादस्य ॥ ३ ॥ आज्ञाव्यापादनक्रियानाकांक्षक्रियेत्यनयोः प्रमादस्यांतर्भावो वेदितव्यः। सच प्रमादः कुशलेष्वनादरः मनसोऽप्रणिधानं।

कषायाः क्रोधादयः प्रोक्ताः ॥ ४ ॥ क्रोधादयोऽनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानसंज्वलनाविकल्पाः कषायाः प्रोक्ताः। क्व ? इंद्रियकषायाव्रतक्रिया इत्यत्रैव।

योगः कायादिविकल्पः प्रक्लृप्तः ॥ ५ ॥ योगश्च कायादिविकल्पः प्रक्लृप्तः। क्व ? कायवाङ्मनस्कर्मयोग इत्यत्र।

मिथ्यादर्शनं द्वेधा नैसर्गिकपरोपदेशनिमित्तभेदात् ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनं द्वेधा व्यवतिष्ठते कुतः ? नैसर्गिकपरोपदेशानिमित्तभेदात्।

तत्रोपदेशनिरपेक्षं नैसर्गिकं ॥ ७ ॥ तत्र परोपदेशमंतरेण मिथ्याकर्मोदयवशात् यदाविर्भवति तत्त्वार्थाश्रद्धानलक्षणं तन्नैसर्गिकमिति व्यवसीयते।

परोपदेशनिमित्तं चतुर्विधं क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिकवैनेयिकमतविकल्पात् ॥ ८ ॥ परोपदेशनिमित्तं मिथ्यादर्शनं चतुर्विधं अवगंतव्यं। कुतः ? क्रियाक्रियावाद्याज्ञानिकवैनेयिकमतविकल्पात्।

चतुरशीतिक्रियावादाः इति कौक्कलकांड विद्धिप्रभृतिमतविकल्पात् ॥ ९ ॥ कौक्कलकांडे विद्धिकौशिकहरिश्मश्रुमान्कापिकरोमशहारिताश्वमुंडाशालयनादिमतविकल्पात् क्रियावादाश्चतुरशीतिविधा द्रष्टव्याः।

अशीतिशतमक्रियावादानां ॥ १० ॥ मरीचिकुमारोद्धककपिलगार्ग्यव्याघ्रभूतिवाद्वलिकमाठरमौद्गलायनप्रभृतिदर्शनभेदात् अक्रियावादा अशीतिशतसंख्याः प्रत्येतव्याः।

आज्ञानिकवादाः सप्तषष्टिसंख्याः साकल्यवाष्कलप्रभृतिदृष्टिभेदात् ॥ ११ ॥ साकल्यवाष्कलकुंथुविसात्यमुग्रिचारायणकुटमाध्यंदिनीमौदपैप्पल्यादवादरायणस्विष्टिकृदैतिकायनवसुजैमिनिप्रभृतिदृष्टिभेदात् सप्तषष्टिसंख्या आज्ञानिकवादा ज्ञेयाः।

वैनयिकानां द्वात्रिंशद्वशिष्टपाराशरादिमार्गभेदात् ॥ १२ ॥ वशिष्टपाराशरजतुकर्णवाल्मीकिरोमहर्षिणसत्यदत्तव्यासैलापुत्रौपमन्यवेंद्रदत्तायस्थूलादिमार्गभेदात् वैनयिकाः द्वात्रिंशद्गणना भवंति। त एते मिथ्योपदेशभेदाः त्रीणि शतानि त्रिषष्ठ्युत्तराणि। अत्र चोद्यते—वादरायणवसुजैमिनिप्रभृतीनां श्रुतिविहितक्रियानुष्ठायिनां कथमाज्ञानिकत्वमित्युच्यते प्राणिवधधर्मसाधनाभिप्रायात्। न हि प्राणिवधः पापहेतुर्धर्मसाधनत्वमापत्तुमर्हति।

आगमप्रामण्यात् प्राणिवधो धर्महेतुरितिचेन्न तस्यागमत्वासिद्धेः ॥ १३ ॥ स्यादेतत्

अपौरुषयो वेदागमोऽस्ति तस्य कर्तृदोषानुषंगाशंकाभावात् प्रामाण्यमतस्तत्र प्रणीतः प्राणिवधो धर्महेतुरिति ? तन्न । किं कारणं ? तस्यागमकत्वासिद्धेः । सर्वप्राणिहितानुशासने हि प्रवृत्त आगमः, न हिंसाविधायि वचः आगमो भवितुमर्हति दस्युजनवचनवत् । किंच—

अनवस्थानात् ॥ १४ ॥ यथाद्य पुष्य अद्य पुनर्वसू इति विसंवादिवचोनवस्थानात् अप्रमाणं तथा वेद एव क्वचित् प्रदेशे धर्महेतुः पशुवध उक्तः । पशुवधेन सर्वान् कामान् न वाप्नोति "यज्ञो हि भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधो वधः" इति च । क्वचित् पुनरजैः त्रिवर्षपरमोषितैर्वीजैरजं पिष्टमयं कृत्वा यष्टव्यमिति, हिंसा परिहृता । अतोनवस्थानाच्च वेदागमस्याप्रामाण्यं । किंच—

परमागमे प्रतिषिद्धत्वात् ॥ १५ ॥ अर्हता भगवता प्रोक्ते परमागमे प्रतिषिद्धः प्राणिवधः सर्वत्र हिंसाविरतिः श्रेयसीति । अतः परमागमे प्रतिषिद्धत्वात् न धर्महेतुः प्राणिवधः ।

तदसिद्धिरिति चेन्नातिशयज्ञानाकरत्वात् ॥ १६ ॥ स्यान्मतं आर्हतस्य प्रवचनस्य परमागमत्वमसिद्धं तस्य पुरुषकृतित्वे सति अयुक्तेरिति तन्न । किं कारणं ? अतिशयज्ञानाकरत्वात् । यदिदं जीवादिपदार्थस्वरूपनिरूपणं नयप्रमाणाद्यधिगमोपायप्रापितयुक्तिबन्धमोक्षादिप्रतिपादनसमर्थमित्येवमादीनामातिशयज्ञानानामाकर आर्हत आगमः, रत्नानामिवोदधिः, अतोस्य परमागमत्वं ।

अन्यत्राप्यतिशयज्ञानदर्शनादिति चेन्नात एव तेषां संभावात् ॥ १७ ॥ स्यान्मतमन्यत्रापि अतिशयज्ञानानि दृश्यंते । कल्पव्याकरणछंदोज्योतिषादीनि ततोनैकांतिकत्वात् नायं हेतुरिति ? तन्न । किं कारणं ? अत एव तेषां संभवात् । आर्हतमेव प्रवचनं तेषां प्रभवः । उक्तंच—

सुनिश्चितं नः परतन्त्रयुक्तिषु स्फुरंति याः काश्चनसूक्तसंपदः ।
तवैव ताः पूर्व महार्णवोत्थिता जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥ इति ।

श्रद्धामात्रमिति चेन्न भूयसामुपलब्धेरत्नाकरवत् ॥ १८ ॥ स्यादेतत् आर्हतमेव प्रवचनं सर्वेषां अतिशयज्ञानानां प्रभव इति श्रद्धामात्रमेतत् न युक्तिक्षममिति ? तन्न । किं कारणं ? भूयसामुपलब्धेरत्नाकरवत् । यथा ग्रामनगरपत्तनादिषु दृश्यमानानामपि रत्नानां तत्प्रभवत्वमध्यवस्यति लोकः, भूयसामुपलब्धेरत्नाकरवत्तेषां प्रभव इति अध्यवसीयते । तथा सर्वातिशयज्ञानविधानत्वात् जैनमेव प्रवचनं आकर इत्यवगम्यते ।

तदुद्भवत्वात्तेषामपि प्रामाण्यमिति चेन्न निःसारत्वात् काचादिवत् ॥ १९ ॥ अथ मतमेतत् यदि वेदव्याकरणादीनां अर्हत्प्रवचनोद्भवत्वमभ्युपगम्यते तेषां प्रामाण्यात् तद्विहितहिंसाद्यनुष्ठानं दानादिवन्न दोषकारणं ? इति तन्न । किं कारणं ? निःसारत्वात् यथा काचमणिक्षारसंबूकादीनां रत्नाकरसमुद्भवत्वेपि निःसारत्वं । तथा वेदादीनां जिनशासनसमुद्रसमुद्भवत्वेपि न प्रमाण्यमित्यवसेयं । किंच—

सर्वेषामविशेषप्रसंगात् ॥ २० ॥ यदि हिंसा धर्मसाधनं मत्स्यबंधशाकुनिकसौकरिकादीनां सर्वेषामविशिष्टा धर्मावाप्तिः स्यात् । ततश्चाऽहिंसालक्षणोधर्म इत्येवमादिवचनमयुक्तं स्यात् ।

यज्ञात्कर्मणोन्यत्र वधः पापायेति चेन्नोभयत्र तुल्यत्वात् ॥ २१ ॥ स्यादेतत् यज्ञे पशुवधः प्रत्यवायहेतुर्न भवति अन्यत्र पापहेतुरिति न अहिंसालक्षणधर्मविरोध इति ? तन्न किं कारणं ? उभयत्र तुल्यत्वात् । उभयत्र हि असौ दुःखहेतुत्वेन तुल्यः, अतः फलेनापि समेन भवितव्यं । अंतर्वेदिगतः पशुवधः प्रत्यवायहेतुः प्राणवियोगहेतुत्वात् । बाहिर्वेदिपशुवधवत् ।

विपर्ययो वा तादर्थ्यात् सर्गस्येति चेन्न साध्यत्वात् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् "यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा । इत्यंगिसर्गस्य यज्ञार्थत्वात् न तस्य विनियोक्तुः पापमिति ? तन्न किं कारणं ? साध्यत्वात् । साध्यमेतत् स्वयंभुवा यज्ञार्थं पशवः सृष्टा इति" किंच —

अन्यथोपयोगे दोषप्रसंगात् ॥ २३ ॥ यद्धि यदर्थं तस्यान्यथोपयोगे दोषो दृष्टः यथा श्लेष्मप्रशमनार्थं औषधं, अन्यथा प्रयुज्यमानं दोषकरं तथा यज्ञार्थः पशुसर्ग इति कृत्वा क्रयविक्रयादिषु क्रियमाणेषु कर्तुरनिष्टफलावाप्तिः प्रसज्येत ।

मंत्रप्राधान्याददोष इति चेन्न प्रत्यक्षविरोधात् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं यथा विषं मंत्रप्राधान्यादुपयुज्यमानं न मरणकारणं । तथा पशुवधोपि मंत्रसंस्कारपूर्वकः क्रियमाणो न पापहेतुरिति ? तन्न किं कारणं प्रत्यक्षविरोधात् । यथा मंत्रेणाऽसंस्क्रियमाणं गौरवहीनं प्रत्यक्षत उपलभ्यत । यथा वा विना रज्जुनिगलादिबंधेभ्यो जलमनुष्यादिस्तंभयंतः प्रत्यक्षतः प्रतीताः मंत्रबलादेव केवलात् । तथा यदि मंत्रेभ्यः एव केवलेभ्यो याज्ञे कर्मणि पशून्निपातयतः दृश्येरन् मंत्रबलं श्रद्धीयेत । दृश्यते तु रज्वादिभिर्मारणं तस्मात् प्रत्यक्षविरोधात् मन्यामहे न मंत्रसामर्थ्यमिति ।

हिंसादोषाविनिवृत्तेः ॥ २५ ॥ अभ्युपगम्योच्यते—यथा शस्त्रादिभिः प्राणिनो व्यापादयन्नशुभाभिसंधिः पापेन बध्यते तथा मंत्रैरपि पशून् मारयन् दुष्कर्मबंधो भवेदेवेति हिंसादोषो न निवर्तते ।

नियतपरिणामनिमित्तस्यान्यथाविधिनिषेधासंभवात् ॥ २६ ॥ नियतं शुभाशुभलक्षणं परिणामं प्रतीत्य पुण्यपापकर्मबंधो भवति । नासावन्यथा विधातुं निषेद्धुं वा शक्यते । यदि स्यादसंचेतितकर्मबंधाभ्युपगमे बंधमोक्षप्रक्रियाविरोधः स्यात् ।

कर्तुरसंभवाच्च ॥ २७ ॥ 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति' अग्निहवनादिक्रियायाः कर्ता पिंडो वा स्यात् भौतिकः पुरुषो वा ? । यदि भौतिकः पिंडः तस्याचेतनत्वात् घटादिवत् पुण्यापुण्यलक्षणक्रियासंचतनाभावात् कर्तृत्वाभावः । अथः पुरुषः स नित्यो वा स्यात् क्षणिको वा ? यदि क्षणिकः मंत्रार्थानुस्मरणतत्प्रयोगानुविधानचिंतनाद्यभावात् न कर्तृत्वमुपपन्नं । अथ हि नित्यः स्यात् पूर्वापरकालतुल्यत्वात विक्रियाविरहे दूरादेव कर्तृत्वं व्यावृत्तं ततः कर्तुरभावात् क्रियाफलानभिसंबंधः, पुरुष एवेदं सर्वं यच्च भूतं यच्च भाव्यमित्येवमाद्युपनिषद्वाक्यप्रामाण्याच्च, एकपुरुषैकांतकल्पनायां वध्यघातकादिविवेकाभावः । चेतनाशक्तिपरिणाममात्राभ्युपगमे च दृश्यस्य विरूपस्याभावात् प्रत्यक्षविरोधः । प्रमाणतदाभासाविशेषप्रसंगस्तु, निर्विकल्पपुरुषतत्त्वकल्पनायां च निर्विकल्पकत्वादिविकल्पभावाभावयोः संगरवचनविरोधप्रसंगश्चेति विषय तृष्णातुरविकल्पितं वैदिकवचनं न प्रामाणिकं कर्तव्यं । एवं परोपदेशनिमित्तमिथ्यादर्शनविकल्पा अन्ये च संख्येया योज्याः, ऊह्याः । परिणामविकल्पात् असंख्येयाश्च भवंति । अनंताः, अनुभागभेदाद्यनैसर्गिकं मिथ्यादर्शनं तदप्येकद्वित्रिचतुरिंद्रियासंज्ञिपंचेंद्रियसंज्ञितिर्यङ्म्लेच्छशवरपुलिंदादिपरिग्रहादनेकविधं ।

पंचविधं वा ॥ २८ ॥ अथवा पंचविधं मिथ्यादर्शनमत्रगंतव्यं—एकांतमिथ्यादर्शनं विपरीतमिथ्यादर्शनं संशयमिथ्यादर्शनं वैनयिकमिथ्यादर्शनं आज्ञानिकमिथ्यादर्शनं चेति । तत्रेदमेवेत्थमेवेति धर्मिधर्मयोरभिनिवेश एकांतः, पुरुष एवेदं सर्वं इति वा । नित्य एव वा अनित्य एवेति सग्रन्थो निर्ग्रंथः, केवली कवलाहारी स्त्री सिद्ध्यतीत्येवमादिर्विपर्ययः । सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः किं स्याद्वा नवेति मतिद्वैतं संशयः । सर्वदेवतानां सर्वसमयानां च समदर्शनं वैनयिकत्वं । हिताहितपरीक्षाविरह आज्ञानिकत्वं ।

अविरतिकषाययोगा द्वादशपंचविंशतित्रयोदशभेदाः ॥ २९ ॥ अविरतिः कषायः योगः इत्येते द्वादश-पंचविंशति-त्रयोदश-भेदाः द्रष्टव्याः । तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसकायचक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनस्पर्शननोइंद्रियेषु हननासंयमनाविरतिभेदात् द्वादशविधा अविरतिः । षोडश कषायाः नव नोकषायाः ईषद्भेदो नोभेद इति पंचविंशतिः कषायाः । चत्वारो मनोयोगाः चत्वारो वाग्योगाः, पंच काययोगाः इति त्रयोदशविकल्पो योगः । आहारककाययोगाऽऽहारकमिश्रयोगयोः प्रमत्तसंयते संभवात् पंचदशापि भवंति ।

प्रमादोनेकविधः ॥ ३० ॥ भावकायविनयेर्यापथभैक्ष्यशयनासनप्रतिष्ठापनवाक्यशुद्धिलक्षणाष्टविधसंयमोत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यतपस्त्यागाऽऽकिंचन्यब्रह्मचर्यादिविषयानुत्साहभेदादनेकविधः प्रमादोवसेयः।

समुदायावयवयोर्बंधहेतुत्वं वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् ॥ ३१ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां बंधहेतुत्वं समुदायेऽवयवे च वेदितव्यं । कुतः ? वाक्यपरिसमाप्तेर्वैचित्र्यात् । तत्र मिथ्यादृष्टेः पंचापि समुदिताः बंधहेतवः । सासादनसम्यग्दृष्टि–सम्यङ्मिथ्यादृष्टि–असंयतसम्यग्दृष्टीनामविरत्यादयश्चत्वारः । संयतासंयतस्याविरतिमिश्राः प्रमादकषाययोगाश्च । प्रमत्तसंयतस्य प्रमादकषाययोगाः । अप्रमत्तादीनां चतुर्णां कषाययोगौ । शांतक्षीणकषायसयोगकेवलिनां एक एव योगः । अयोगकेवली, अबंधहेतुः । तत्र च मिथ्यादर्शनादिविकल्पानां प्रत्येकं बंधहेतुत्वमवगंतव्यं । न हि सर्वाणि मिथ्यादर्शनानि एकस्मिन्नात्मनि युगपत् संभवंति । नापि हिंसादयः सर्वे परिणामाः ।

अविरतेः प्रमादस्य चाविशेष इति चेन्न विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतत् प्रमादोपि, अविरतिरेवेति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं ? विरतस्यापि प्रमाददर्शनात् विरतस्यापि पंचदशप्रमादाः संभवंति–विकथाकषायेंद्रियनिद्राप्रणयलक्षणाः ।

कषायाविरत्योरभेद इति चेन्न कार्यकारणभेदोपपत्तेः ॥ ३३ ॥ स्यादेतत् कषायाविरत्योर्नास्ति भेदः उभयोरपि हिंसादिपरिणामरूपत्वादिति ? तन्न । किं कारणं ? कार्यकारणभेदोपपत्तेः । कारणभूता हि कषायाः कार्यात्मिकाया हिंसाद्यविरतेरर्थांतरभूता इति ।

आह–प्रपंचेनोपपादितान् बंधहेतून्निरजेष्म इदं तु संदिह्यः, अमूर्तेरात्मनो हस्ताद्यसंभवे सत्यादानशक्तिविरहात् कथं संबंधो भवतीति ? इमे ब्रूमहे

आत्मकर्मसंबंधसंततेः पूर्वापरीभावानवधारणात् ॥ ३४ ॥ नैवमवधार्यते–पूर्वमात्मा पश्चात् कर्माणि प्राक् वा कर्माण्यवर आत्मेति ऐकांतिकाऽमूर्तत्वनिवृत्तिः ततः कार्माणशरीरसंबंधात्तप्तायःपिंडाभ इव–

सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते स बंधः ॥ २ ॥

पुनः कषायग्रहणमनुवाद इति चेन्न कर्मविशेषाशयवाचित्वात् जठराग्निवत् ॥ १ ॥ यथा जठराग्न्याशयानुरूपमभ्यवहरणं तथा कषायेषु सत्सु तीव्रमंदमध्यमकषायाशयानुरूपे स्थित्यनुभवने भवत इति एतस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं बंधहेतुविधाने कषायग्रहणं निर्दिष्टं पुनरनूद्यते ।

जीवाभिधानं प्रचोदितत्वात् ॥ २ ॥ यच्चोदितममूर्तिरहस्तो जीवः कथं कर्मादत्त इति तस्य प्रतिवचनार्थं जीव इत्यभिधीयते ।

जीवनाविनिर्मुक्तत्वाद्वा ॥ ३ ॥ जीवनमायुस्तदविनिर्मुक्तोयं कर्मादत्ते न विनिर्मुक्त इति, अतश्च जीववचनं ।

कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यांतरज्ञापनार्थं ॥ ४ ॥ कर्मयोग्यानिति लघुनिर्देशात् सिद्धे कर्मणो योग्यानिति पृथग्विभक्त्युच्चारणं वाक्यांतरज्ञापनार्थं क्रियते किं पुनस्तद्वाक्यांतरं ? कर्मणो जीवः सकषायो भवतीत्येकं वाक्यं । एतदुक्तं भवति कर्मण इति हेतुनिर्देशः, कर्मणो हेतोर्जीवः सकषायो भवति, नाकर्मकस्य कषायलेशोस्ति ततः जीवकर्मणोरनादिसंबंध इति । द्वितीयं वाक्यं–योग्यान् पुद्गलानादत्त इति एतदुक्तं भवति अर्थवशाद्विभक्तिपरिणाम इति प्राक्कर्मण इति हेतुनिर्देश इह संबंधनिर्देशः संपद्यते, सकषायत्वाज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्त इति ।

पुद्गलवचनं कर्मणस्तादात्म्यख्यापनार्थं ॥ ५ ॥ पुद्गलात्मकं कर्मेत्येतस्य विशेषस्य ख्यापनार्थं पुद्गलग्रहणं क्रियते ।

तदसिद्धमिति चेन्नामूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् पौद्गलिकं कर्मेत्येतदसिद्धं आत्मगुणत्वात् तस्येति ? तन्न । किं कारणं ? अमूर्तेरनुग्रहोपघाताभावात् । यथाऽऽकाशममूर्तिं दिगादीनाममूर्तानां नानुग्राहकं उपघातकं च तथैवामूर्तिं कर्मामूर्तेरात्मनोनुग्राहकोपघातयोर्हेतुर्न स्यात् ।

आदत्त इति प्रतिज्ञातोपसंहारार्थं ॥ ७ ॥ यत्प्रतिज्ञातं सकषायत्वाज् जीवो बंधमनुभवति इति तस्योपसंहारार्थं इदमुच्यते आदत्त इति ।

अतस्तदुपश्लेषो बंधः ॥ ८ ॥ अतो मिथ्यादर्शनाद्यावेशादार्द्रीकृतस्यात्मनः सर्वतो योगविशेषात् तेषां सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनां अनंतप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मभावयोग्यानामविभागोपश्लेषो बंध इत्याख्यायते ।

तद्भावो मदिरापरिणामवत् ॥ ९ ॥ यथा भाजनविशेषे प्रक्षिप्तानां विविधरसवीजपुष्पफलानां मदिराभावेन परिणामः तथा पुद्गलानामपि आत्मनि स्थितानां योगकषायवशात् कर्मभावेन परिणामो वेदितव्यः ।

सवचनमन्यनिवृत्त्यर्थं ॥ १० ॥ स एष बंधो नान्योस्तीत्यन्यनिवृत्त्यर्थं सवचनं क्रियते तेन गुणिगुणबंधो निवर्त्तितो भवति । यदि हि गुणिगुणबंधः स्यात् मुक्त्यभावः प्रसज्येत, गुणस्वभावापरित्यागाद् गुणिनः, स्वभावपरित्यागे च गुणिनोप्यभाव इति मुक्त्यभावः ।

करणादिसाधनेष्वयं बंधशब्दो द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥ तत्र करणसाधनस्तावत् बध्यतेऽनेनात्मेति बंधः । " हल " इति करणे घञ् । कः पुनसौ मिथ्यादर्शनादिः । ननु स बंधहेतुरुक्तः कथं बंधो भवितुमर्हति सत्यमेवमेतत् अभिनवद्रव्यकर्मादाननिमित्तत्वाद् बंधहेतुरपि सन् पूर्वोपात्तकर्महेतुकत्वात् कार्यतामास्कंदन् तदनुविधानात् आत्मनोऽस्वतंत्रीकरणत्वात् करणव्यपदेशमर्हतीति तदनेनात्मनात्मसात्क्रियते इति कर्मसाधनत्वमपि च युक्तिमत् ज्ञानदर्शनाव्यावाधानामगोत्रानंतरायस्वलक्षणं पुरुषसामर्थ्यं प्रतिबध्नाति बंधः इति कर्तृसाधनत्वमपि चोपपत्तिमत् एवं बंध इति भावसाधनो वास्वतंत्रीक्रियामात्रविवक्षायां । ननु भावसाधने सामानाधिकरणं नोपपद्यते ज्ञानावरणं बंध इति नैष दोषः तदव्यतिरेकात् भावस्य तद्वता सामानाधिकरण्यं भवति । यथा ज्ञानमेवात्मेति । एवमितरसाधनयोजना च कर्तव्या ।

तस्योपचयापचयसद्भावः कर्माऽऽपव्ययदर्शनाद्व्रीहिकोष्ठागारवत् ॥ १२ ॥ यथा कोष्ठागारे व्रीहिणामन्येषां निर्गमादपरेषां च प्रवेशनात् उपचयापचयौ दृष्टौ तथानादिकार्मणकोष्ठागारस्यान्येषां कर्मणां भोगादानदानाच्चेतरेषामुपचयापचयौ स्तः ।

आह किमयं बंध एकरूप एव आहोस्वित् प्रकारा अपि अस्य संतीत्यत इदमाह—

प्रकृतिस्थित्यनुभव (भाग) प्रदेशास्तद्विधयः ॥ ३ ॥

अकर्तरीत्यनुवृत्तेरपादानसाधना प्रकृतिः ॥ १ ॥ स्त्रियां क्तिरित्यत्र अकर्तरीत्यनुवर्तते तस्मादपादाने प्रकृतिशब्दो व्युत्पाद्यते प्राक्रियते अस्या ज्ञानावरणादेरर्थानवगमादिति प्रकृतिः ।

भावसाधनौ स्थित्यनुभवौ ॥ २ ॥ स्थानं स्थितिः अनुभवनमनुभव इति भावसाधनत्वमनयोरवगंतव्यं ।

कर्मसाधनः प्रदेशशब्दः ॥ ३ ॥ प्रदिश्यतेऽसाविति प्रदेशः कर्मणि घञ् ।

प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थांतरं ॥ ४ ॥ यथा निंबस्य का प्रकृतिः तिक्ततास्वभावः । गुडस्य का प्रकृतिः मधुरतास्वभावः । तथा ज्ञानावरणीयस्य का प्रकृतिः अर्थानवगमः । प्रकृतिः स्वभाव इत्यनर्थांतरं । एवं दर्शनावरणस्य अर्थानालोचनं, वेद्यस्य सदसल्लक्षणस्य सुखदुःखसंवेदनं, दर्शनमोहस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानं, चारित्रमोहस्याऽसंयमः परिणामः, आयुषो भवधारणं, नाम्नो नारकादिनामकरणं, गोत्रस्य उच्चैर्नीचैः स्थानसंशब्दनं, अंतरायस्य दानादिविघ्नकरणं तदेवं लक्षणं कार्यं प्राक्रियते प्रभवत्यस्या इति प्रकृतिः ।

तत्स्वभावाप्रच्युतिः स्थितिः ॥ ५ ॥ तस्य स्वभावस्य अप्रच्युतिः स्थितिरित्युच्यते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां माधुर्यस्वभावादच्युतिः स्थितिः । तथा ज्ञानावरणादीनामर्थानवगमादिस्वभावादच्युतिः स्थितिः ।

तद्रसविशेषोनुभवः ॥ ६ ॥ यथा—अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमंदादिभावेन रसविशेषः तथा कर्मपुद्गलानां स्वगतसामर्थ्यविशेषोनुभव इति कथ्यते ।

इयत्तावधारणं प्रदेशः ॥ ७ ॥ कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कंधानां परमाणुपरिच्छेदेनावधारणं प्रदेश इति व्यपदिश्यते ।

विधिशब्दः प्रकारवचनः ॥ ८ ॥ अयं विधिशब्दः प्रकारवचनो द्रष्टव्यः विधयः प्रकारा इति । यावत् तस्य विधयस्तद्विधय बंधप्रकारा इत्यर्थः । त एते प्रकृत्यादयश्चत्वारो बंधप्रकाराः ।

तत्र योगनिमित्तौ प्रकृतिप्रदेशौ ॥ ९ ॥ तेषु बंधविकल्पेषु प्रकृतिबंधः प्रदेशबंध इत्येतौ द्वौ योगनिमित्तौ वेदितव्यौ ।

स्थित्यनुभवौ कषायहेतुकौ ॥ १० ॥ स्थितिबंधोनुभवबंध इत्येतौ द्वावपि कषायहेतुकौ प्रत्येतव्यौ तत्प्रकर्षाप्रकर्षभेदात् तद्बंधविचित्रभावः । कारणानुरूपं हि कार्यमिति ।

आद्यो द्वेधा मूलोत्तरप्रकृतिभेदात् ॥ ११ ॥ आद्यः प्रकृतिबंधः द्वेधा विभज्यते । कुतः ? मूलोत्तरप्रकृतिभेदात् । यद्येवं कास्ता मूलप्रकृतय इत्यत्रोच्यते—

आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रांतरायाः ॥४॥

सामानाधिकरण्ये सति पूर्वोत्तरवचनविरोध इति चेन्नोभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् ॥१॥ स्यादेतत् ज्ञानावरणादयोंतरायांता प्रकृतिबंधो नान्य इति ज्ञानावरणादिभिः सामानाधिकरण्यात् आद्यशब्दस्य बहुवचनप्रसंग इति ? तन्न किं कारणं ? उभयनयधर्मविवक्षासद्भावात् । द्रव्यार्थिकनयविषयस्य सामान्यस्य विवक्षातः प्रकृतिबंध एक इत्याद्यशब्दादेकवचनप्रयोगः कृतः, तस्य विशेषा ज्ञानावरणादयः पर्यायार्थिकनयविषयभूताः प्राधान्येन विवक्षिताः इति तेभ्यः बहुवचनप्रयोगः कृतः । दृश्यते हि लोके सत्यपि सामानाधिकरण्ये वचनभेदाः । यथा प्रमाणं श्रोतारः, गावो धनमिति ।

यथासंभवं कर्त्रादिसाधनत्वं ज्ञानावरणादिशब्दानां ॥ २ ॥ ज्ञानावरणादयः शब्दाः कर्त्रादिषु यथासंभवं साधयितव्याः । तद्यथा—आवृणोति आव्रियतेऽनेन वा इत्यावरणं, आवरणशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ज्ञानावरणं दर्शनावरणमिति । ननु करणाधिकरणयोरनट्, कथं कर्तरि? बहुलापेक्षया । वेद्यत इति वेदनीयं "कर्मण्यनीयः" मोहयति मुह्यतेऽनेनेति वा मोहः, कथं ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमिति ? बहुलापेक्षया कर्त्तर्यनीयः । एत्यनेन गच्छति नारकादिभवमित्यायुः । जनेरुसिति प्रकृते, एतेर्णिच्चेत्युसिः । नमयत्यात्मानं नारकादिभावेन नम्यतेनेनेति नाम, उणादिषु निपातितः शब्दः । उच्चैर्नीचैश्च गूयते शब्द्यतेनेनेति गोत्रं । अंतरं मध्यं दातृदेयादीनामंतरं मध्यमेति ईयते वानेनेत्यंतरायः ।

बहिर्योगे वा ॥ ३ ॥ यस्मिन् मध्येऽवस्थिते दात्रादीनां दानादिक्रियाभावः, दानादीच्छाया बहिर्भावो वा सोंतरायः ।

प्रयोगपरिणामादागच्छदेवाऽविशिष्टं कर्माऽऽवरणादिविशेषैर्विभज्यते अन्नादेर्वातादिविकारवत् ॥ ४ ॥ यथाऽन्नादेरभ्यवह्रियमाणस्यानेकविकारसमर्थवातपित्तश्लेष्मखलरसभावेन परिणामविभागः तथा प्रयोगापेक्षानंतरमेव कर्माण्यावरणानुभवनमोहापादानभवधारणनानाजातिनामगोत्रव्यवच्छेदकरणसामर्थ्यवैश्वरूप्येणाऽऽत्मनि सन्निदानं प्रतिपद्यंते ।

ज्ञानावरणमेव मोह इति चेन्नार्थांतरभावात् ॥ ५ ॥ स्यादेतत् सति मोहे हिताहितपरीक्षणाभावात् ज्ञानावरणादविशेषो मोहस्येति तन्न । किं कारणं ? अर्थांतरभावात् । याथात्म्यमर्थस्यावगम्यापि इदमेवेति सद्भूतार्थाश्रद्धानं, यतः स मोहः । ज्ञानावरणेन ज्ञानं तथान्यथा वा न गृह्णाति ।

कार्यभेदे च कारणान्यत्वात् ॥ ६ ॥ यथा भिन्नलक्षणांकुरदर्शनात् बीजकारणान्यत्वं तथैवा-ज्ञानचारित्रमोहकार्यांतरदर्शनात् ज्ञानावरणमोहनीयकारणभेदोऽध्यवसीयते ।

ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं प्रयुक्तं ॥ ७ ॥ ज्ञानदर्शनयोरन्यत्वं पुरस्ताद्विहितं अतः किं ? ज्ञानदर्शन कार्यान्यत्वात् यत् क्षयक्षयोपशमकरणे ज्ञानदर्शने तयोरपि ज्ञानदर्शनावरणयोरन्यत्वं सिद्धं ।

ज्ञानावरणस्याविशेषेपि प्रत्यास्रवं मत्यादीनामविशेषो जलवत् ॥ ८ ॥ यथांभो नभसः पत-देकरसं भाजनविशेषात् विष्वग् रसत्वेन विपरिणमते । तथा ज्ञानशक्त्युपरोधस्वभावविशेषात् उपनिपतत् कर्म प्रत्यास्रवं सामर्थ्यभेदात् मत्याद्यावरणभेदेन व्यवतिष्ठते ।

एतेनेतराणि व्याख्यातानि ॥ ९ ॥ इतराणि दर्शनावरणादीनि मूलोत्तरप्रकृतिविकल्पवंति उक्ते-नैव क्रमेण व्याख्यातानि भवंति । अत्र चोद्यते—

पुद्गलद्रव्यस्यैकस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वानुपपत्तिर्विरोधात् ॥ १० ॥ एकस्य पुद्गल द्रव्यस्यावरणसुखदुःखादिनिमित्तत्वं नोपपद्यते कुतः ? विरोधात् ।

न वा तत्स्वाभाव्यादग्नेर्दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यवत् ॥ ११ ॥ न वैष दोषः । किं कारणं ? तत्स्वाभाव्यात् । यथाग्नेरेकस्यापि दाहपाकप्रतापप्रकाशसामर्थ्यं न विरुध्यते, तथैकस्यापि पुद्गलद्रव्यस्यावर-णसुखदुःखादिनिमित्तत्वं न विरुध्यते । किंच—

अनैकांतिकत्वात् ॥ १२ ॥ एकानेकलक्षणत्वात् द्रव्यस्य स्यादेकत्वं स्यादनेकत्वं । द्रव्यार्थादेशात् स्यादेकं पुद्गलद्रव्यं । अनेकपरमाणुस्निग्धरूक्षबंधापादितानेकात्मकस्कंधपर्यायार्थादेशात् स्यादनेकं ततश्च नास्ति विरोधः ।

पराभिप्रायेणेंद्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीराद्युपभोगे वृद्धिवत् ॥ १३ ॥ पराभिप्रायेणे दमुच्यते यथा पृथिव्यप्तेजोवायुभिरारब्धानामिंद्रियाणां भिन्नजातीयानां क्षीरघृतादिष्वेकमप्युपयुज्यमानं अनुग्राहकं दृष्टं तथेदमपि इति ।

वृद्धिरेकैवेति चेन्न प्रतींद्रियवृद्धिभेदात् ॥ १४ ॥ स्यादेतत् वृद्धिरेकैव, तस्या घृतादिनुग्राहकमिति न विरोध इति ? तन्न किं कारणं ? प्रतींद्रियवृद्धिभेदात् । यथैवेंद्रियाणि भिन्नानि तथैवेंद्रियवृद्धयोपि भिन्नाः ।

तथैवातुल्यजातीये नानुग्रहसिद्धिः ॥ १५ ॥ तथा भिन्नजातीयेन क्षीरेण तेजोजातीयस्य चक्षुषोनुग्राहः । तथैवात्मकर्मणोश्चेतनाचेतनत्वात् अतुल्यजातीयं कर्मात्मनोनुग्राहकमिति सिद्धं । किमेता वानेव संख्याविकल्पः ? नेत्युच्यते—

एकादिसंख्येयविकल्पश्च शब्दतः ॥ १६ ॥ एकादयः संख्येयविकल्पा भवंति शब्दतः तत्रैक स्तावत् समादानकर्मबंधः विशेषाणामविवक्षितत्वात्—

सेनावनवत् ॥ १७ ॥ यथा सैनिकानां तुरगादीनां भेदानां अविवक्षायां समुदायादेशात् एका सेना । यथा वा अशोकतिलकवकुलादीनां भेदेनाविवक्षायां सामान्यादेशात् एकं वनं । स एव पुण्यपापभेदाद्विविधः । यथा स्वामिभृत्यादेशात् द्विविधा सेना । त्रिविधो बंधः अनादिः सांतः । अनादिरनंतः । सादिः सांतश्चेति । भुजाकाराल्पतरावस्थितभेदाद्वा प्रकृतिस्थित्यनुभवप्रदेशाच्चतुर्विधः, द्रव्यक्षेत्रकालभवभावनिमित्तभेदात् पंच-विधः । षड्जीवनिकायविकल्पात् षोढा व्यपदिश्यते । रागद्वेषमोहक्रोधमानमायालोभहेतुभेदात् सप्ततयीं वृत्तिमनुभवति । ज्ञानावरणादिविकल्पादष्टधा, एवं संख्येया विकल्पाः शब्दतो योज्याः । चशब्देनाध्यवसाय स्थानविकल्पात् असंख्येयाः । अनंतानंतप्रदेशस्कंधपरिणामविधिरनंतः । ज्ञानावरणाद्यनुभवविभागपरिच्छे-दापेक्षया वा अनंतः ।

क्रमप्रयोजनं ज्ञानेनात्मनोधिगमात् ॥ १८ ॥ क्रमप्रयोजनमिदानीं वक्तव्यं तदुच्यते ज्ञानावरणं सर्वेषामादावुक्तं कुतः ज्ञानेनात्मनोधिगमात्। ज्ञानं हि स्वाधिगमनिमित्तत्वात् प्रधानं।

ततो दर्शनावरणमनाकारोपलब्धेः ॥१९॥ ततः पश्चात् दर्शनावरणमुच्यते कुतः अनाकारोपलब्धेः साकारोपयोगाद्धि अनाकारोपयोगो निकृष्टोऽनभिव्यक्तग्रहणात्। उत्तरेभ्यस्तु प्रकृष्यते अर्थोपलब्धितंत्रत्वात्।

तदनंतरं वेदनावचनं तदव्यभिचारात् ॥ २० ॥ तदनंतरं वेदना उच्यते कुतस्तदव्यभिचारात् ज्ञानदर्शनाऽव्यभिचारिणी हि वेदना घटादिष्वप्रवृत्तेः।

ततो मोहाभिधानं तद्विरोधात् ॥ २१ ॥ ततः पश्चात् मोहोभिधीयते कुतस्तद्विरोधात्। तेषां ज्ञानदर्शनसुखदुःखानां विरोधात्। मूढो हि न जानाति न पश्यति न च सुखदुःखं वेदयते। ननु च मूढानामपि सुखदुःखज्ञानदर्शनानि उपलभ्यंते। यदि हि विरोधः स्यात् सुखदुःखज्ञानदर्शनानि मिथ्यादृष्टयसंयतानां न स्युः। नैष दोषः क्वचिद्विरोधात् इत्युच्यते—न सर्वत्र मोहाभिभूतस्य हि कस्यचित् हिताहितविवेकादिर्नास्ति।

आयुर्वचनं तत्समीपे तन्निबंधनत्वात् ॥ २२ ॥ तत्समीपे आयुर्वचनं क्रियते कुतस्तन्निबंधनत्वात्। आयुर्निबंधनानि हि प्राणिनां सुखादीनि।

तदनंतरं नामवचनं तदुदयापेक्षत्वात् प्रायोनामोदयस्य ॥ २३ ॥ तदनंतरं नाम वचनं क्रियते कुतः? तदुदयापेक्षत्वात् प्रायो नामोदयस्य। आयुरुदयापेक्षोहि प्रायेण गत्याद्युदयो लक्ष्यते।

ततो गोत्रवचनं प्राप्तशरीरादिलाभस्य संशब्दनाभिव्यक्तेः ॥ २४ ॥ परिप्राप्तशरीरादिलाभस्य हि पुंसः गोत्रोदयनिमित्तं शुभाशुभं संशब्दनं अभिव्यज्यते ततो नाम्नोनंतरं गोत्राभिधानं क्रियते।

परिशेषादंतेंतरायवचनं ॥ २५ ॥ अन्यस्याभावात् परिशेषात् अंत अंतरायवचनं क्रियते। आह उक्तो मूलप्रकृतिबंधोऽष्टविधः। अथ द्वितीयः पुनरुत्तरप्रकृतिबंधः कतिविध इत्यत्रोच्यते—

पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंचभेदोयथाक्रमं ॥ ५ ॥

पंचादीनां पंचांतानां द्वंद्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देशः ॥ १ ॥ पंच नव च द्वौ च अष्टाविंशतिश्च चत्वारश्च द्विचत्वारिंशच्च द्वौ च पंच च पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंच, ते भेदा यस्य स भवति पंचनवद्व्यष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपंचभेदः, इति द्वंद्वगर्भोऽन्यपदार्थनिर्देशो वेदितव्यः।

द्वितीयग्रहणमिति चेन्न परिशेषात्सिद्धेः ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्वितीयग्रहणं कर्तव्यं द्वितीय उत्तर प्रकृतिबंधः एवंभेद इति संप्रत्ययः कथं स्यात् इति? तन्न किं कारणं? परिशेषात् सिद्धेः। आद्यो मूल प्रकृतिबंधो व्याख्यातः, ततः परिशेषात् उत्तरप्रकृतिबंधसंप्रत्ययः सिद्ध्यति।

भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते ॥ ३ ॥ अयं भेदशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते पंचभेदो नवभेदः इत्यादि।

यथाक्रमं यथानुपूर्वं ॥ ४ ॥ योयः क्रमः यथाक्रमं यथानुपूर्वमित्यर्थः पंचविधं ज्ञानावरणं नवविधं दर्शननावरणमित्यादि। यद्येवमाद्यमावरणं केषां पंचानामित्यत्रोच्यते—

मतिश्रुतावधिमनःपर्ययकेवलानां ॥ ६ ॥

मत्यादीन्युक्तलक्षणानि ॥ १ ॥ मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तलक्षणानि वेदितव्यानि। क्व? आद्येऽध्याये।

मत्यादीनामिति पाठो लघुत्वादिति चेन्न प्रत्येकमभिसंबंधार्थत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं मत्यादीनि ज्ञानानि उक्तानि तेषामिहादिशब्दोपलक्षितानां पाठोऽप्युक्तो लघुत्वादिति? तन्न किं कारणं? प्रत्येक-

मभिसंबंधार्थ इह प्रतिपदं पाठः क्रियते । मतेरावरणं श्रुतस्यावरणमित्यादि । इतरथा हि मत्यादीनामित्युच्यमाने तेषामेकमावरणमिति संप्रत्ययः स्यात् ।

वचनात् पंचसंख्याप्रतीतिरिति चेन्न प्रत्येकं पंचत्वप्रसंगात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् पंच ज्ञानावरणस्योत्तरप्रकृतयः इत्युक्तं, मत्यादीनि च ज्ञानानि पंचोक्तानि ततो वचनात् पंचसंख्यासंप्रत्ययः इति ? तन्न किं कारणं ? प्रत्येकं पंचत्वप्रसंगात् । वचनात् मत्यादीनां प्रत्येकं पंचावरणानीत्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रतिपदग्रहणे पुनः सति सामर्थ्यादिष्टार्थसंप्रत्ययः शक्यते कर्तुं । अत्र कश्चिदाह—

मत्यादीनां सत्त्वासत्त्वयोरावृत्त्यभावः ॥ ४ ॥ इदमिह संप्रधार्यं सतां मत्यादीनां कर्मावरणं भवेत् असतां चेति । किंचातः ? यदि सतां प्राप्तात्मलाभत्वात् सत्त्वादेव आवृत्तिर्नोपपद्यते । अथासतां नन्वावरणाभावः । नहि खरविषाणवदसदाव्रियते ।

न वादेशवचनात् ॥ ५ ॥ न वैष दोषः । किं कारणं ? आदेशवचनात् । कथंचित् सतामावरणं कथंचिदसतां । द्रव्यार्थादेशेन सतां मत्यादीनामावरणं । पर्यायार्थादेशेनासतां । यदैकांतेन सतामावरणं क्षायोपशमिकत्वमेषां न स्यात् । अथैकांतेनासतामेवमपि क्षायोपशमिकत्वं नोपपद्यते असत्त्वात् । सतश्चावरणदर्शनात् । सतो हि नभसः मेघपटलादिना आवरणं दृश्यते तथा सतां मत्यादीनां आवरणमिति को विरोधः ।

अर्थांतरभावाच्च प्रत्याख्यानावरणवत् ॥ ६ ॥ यथा न कुटीभूतं प्रत्याख्यानं नाम कश्चित् पर्यायोऽस्ति, यस्यावरणात् प्रत्याख्यानावरणत्वं भवेत् किंतु प्रत्याख्यानावरणसान्निध्यात् आत्माप्रत्याख्यानपर्यायेण नोत्पद्यत इति, अतः प्रत्याख्यानावरणस्य आवरणत्वं । तथा न कुटीभूतानि मत्यादीनि कानिचित् संति येषामावरणात् मत्याद्यावरणानां आवरणत्वं भवेत् किंतु मत्याद्यावरणसन्निधाने आत्मा मत्यादिज्ञानपर्यायैर्नोत्पद्यते इत्यतो मत्याद्यावरणानां आवरणत्वं । अपर आह—

अभव्यस्योत्तरावरणद्वयानुपपत्तिस्तदभावात् ॥ ७ ॥ इदमिह संप्रधार्यं मनःपर्ययज्ञानगमनशक्तिः केवलप्राप्तिसामर्थ्यं चाभव्यस्य स्याद्वा न वेति ? यदि स्यात्तस्याभव्यत्वानुपपत्तिः । अथ नास्ति तदुभयसामर्थ्याभावात् तदावरणकल्पना व्यर्थेति उत्तरस्यावरणद्वयस्य नोपपत्तिः ?

नवोक्तत्वात् ॥ ८ ॥ नैष दोषः किं कारणमुक्तत्वात् । उक्तमेतत् । आदेशवचनादिति । द्रव्यार्थादेशेन सतोर्मनःपर्ययकेवलज्ञानयोरावरणं । पर्यायार्थादेशेनासतोरपि चोक्तं–'अर्थांतराभावाच्च प्रत्याख्यानावरणवदिति' । यदि द्रव्यार्थादेशेन मनःपर्ययज्ञानं केवलज्ञानं चास्त्यभव्यस्य भव्यत्वमस्य, प्राप्नोति । न सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रशक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वं कल्प्यते । कथं तर्हि—

सम्यक्त्वादिव्यक्तिभावाभावाभ्यां भव्याभव्यत्वमिति विकल्पः कनकेतरपाषाणवत् ॥ ९ ॥ यथा कनकभावव्यक्तियोगमवाप्स्यति इति कनकपाषाण इत्युच्यते तदभावादंधपाषाण इति । तथा सम्यक्त्वादिपर्यायव्यक्तियोगार्हो यः स भव्यः तद्विपरीतोऽभव्यः इति चोच्यते—

ज्ञानावरणादज्ञातिदुःखितः ॥ १० ॥ ज्ञानावरणोदयेनोपरतज्ञानसामर्थ्यः लुप्तस्मृतिधर्मश्रवणनिरुत्सुकः ज्ञानावमानकृतं च बहुदुःखमनुभवति । आह उक्तो ज्ञानावरणोत्तरप्रकृतिविकल्पः । इदानीं दर्शनावरणस्य वक्तव्य इत्यत आह—

चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचला-प्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयश्च ॥ ७ ॥

चक्षुरादीनां दर्शनावरणसंबंधात् भेदनिर्देशः ॥ १ ॥ चक्षुश्चाचक्षुश्चावधिश्च केवलं च चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानि तेषां चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां दर्शनावरणानीति भेदनिर्देशः दर्शनावरणसंबंधाद्वेदितव्यः ।

मदखेदक्लमविनोदार्थः स्वापो निद्रा ॥ २ ॥ मदखेदक्लमानां विनोदाय यः स्वापः स निद्रा इत्युच्यते कथं निपूर्वस्य द्राते: कुत्साक्रियस्याङि निद्राशब्दनिष्पत्तिः । यत्सन्निधानादात्मा निद्रायते कुत्स्यते सा निद्रा । यतेर्वा स्वप्नाक्रियस्य निद्रा ।

उपर्युपरि तद्वृत्तिर्निद्रानिद्रा ॥ ३ ॥ तस्या निद्राया उपर्युपरि पुनः पुनः वृत्तिः निद्रानिद्रा इत्युच्यते ।

प्रचलयत्यात्मानमिति प्रचला ॥ ४ ॥ या क्रिया आत्मानं प्रचलयति सा प्रचलेत्युच्यते । पचादिलक्षणे अचि । सा पुनः शोकश्रममदादिप्रभवा । विनिवृत्तेंद्रियव्यापारस्यांतः प्रीतिलवमात्रहेतुः आसीनस्यापि नेत्रगात्रक्रिया सूचिता ।

पौनःपुन्येन सैवाहिता वृत्तिः प्रचलाप्रचला ॥ ५ ॥ सैव प्रचला पुनः पुनरावर्तमाना प्रचलाप्रचलेत्युच्यते ।

स्वप्ने यया वीर्यविशेषाविर्भावः सा स्त्यानगृद्धिः ॥ ६ ॥ यत्सन्निधानाद्रौद्रकर्मकरणं बहुकर्मकरणं च भवति सा स्त्यानगृद्धिः कथं स्त्यायतेरनेकार्थत्वात् स्वप्नार्थ इह गृह्यते । गृद्धेरपि दीप्तिः । स्त्याने स्वप्ने गृध्यति दीप्यते यदुदयादात्मा रौद्रं बहुकर्म करोति सा स्त्यानगृद्धिः ।

नानाधिकरणाभावात् वीप्सानुपपत्तिरिति चेन्न कालादिभेदतस्तद्भेदासिद्धेः ॥ ७ ॥ स्यान्मतं नानाधिकरणविषया वीप्सा न चेह नानाधिकरणत्वमस्ति एकात्मगोचरत्वात् ततो वीप्साभावात् असति द्वित्वे निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलेति निर्देशो नोपपद्यत इति ? तन्न । किं कारणं ? कालादिभेदात् तद्भेदसिद्धेः । इह एकस्यापि वस्तुनः कालकृताद्गुणभेदाद् भेदो दृश्यते पटुर्भवान् पटुरासीत् पटुतर एव स इति । तथा देशकृतादपि—मथुरायां दृष्टः, पुनः पाटलीपुत्रे दृश्यमान उच्यते, अन्योऽत्र त्वमासि संपन्न इति । एवमिहापि कालादिभेदात् भेदोपपत्तेः वीप्सा युज्यते ।

आभीक्ष्ण्ये वा द्वित्वप्रसिद्धिः ॥ ८ ॥ अथवा मुहुर्मुहुर्वृत्तिराभीक्ष्ण्यं तस्य विवक्षायां द्वित्वं भवति यथा गेहमनुप्रवेशमास्त इति ।

निद्रादिकर्मसद्वेद्योदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिः ॥ ९ ॥ निद्रादिकर्मणः सद्वेद्यस्य चोदयात् निद्रादिपरिणामसिद्धिर्भवति तत्र हि शोकक्लमादिविगमदर्शनात् सद्वेद्योदयः स्फुटोऽवगंतव्यः । असद्वेद्यस्य च मंदोदयः ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबंधः ॥ १० ॥ निद्रा च निद्रानिद्रा च प्रचला च प्रचलाप्रचला च स्त्यानगृद्धिश्च निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धयः । अनुवर्तमानेन दर्शनावरणेनाभेदेनाभिसंबंधः क्रियते ।

निद्रादीनामभेदेनाभिसंबंधो विरोध इति चेन्न विवक्षातः संबंधात् ॥ ११ ॥ स्यादेतत् चक्षुरादीनां भेदानिर्देशः निद्रादीनामभेदानिर्देशः एकमेव दर्शनावरणमपेक्ष्य क्रियमाणो विरुद्ध इति ? तन्न । किं कारणं ? विवक्षातः संबंधात् विवक्षावशाद्धि भेदेनाभेदेन च संबंधो न विरुध्यते ।

अथ चक्षुरादिदर्शनावरणोदयात् आत्मा किमवस्थो भवति । अत्रोच्यते—

चक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणोदयात् चक्षुरादींद्रियालोचनविकलः ॥ १२ ॥ चक्षुर्दर्शनावरणस्याचक्षुर्दर्शनावरणस्य चोदयात् आत्मा चक्षुरादींद्रियालोचनविकलो भवति एकेंद्रियभावेन विकलेंद्रियभावेन च पंचेंद्रियत्वेप्युपहतेंद्रियलोचनसामर्थ्यश्च भवति ।

अवधिदर्शनावरणोदयादवधिदर्शनविप्रमुक्तः ॥ १३ ॥ अवधिदर्शनावरणोदयाद्व्यपेतावधिदर्शनः संपद्यते ।

केवलदर्शनावरणोदयादनाविर्भूतकेवलदर्शनः ॥ १४ ॥ केवलदर्शनावरणस्य कर्मण उदयात् अनाविर्भूतकेवलदर्शनः, अप्रत्यवासितसंसारोवतिष्ठते ।

निद्रानिद्रानिद्रोदयात्तमोमहातमोवस्था ॥ १५ ॥ निद्राया उदयात् तमोवस्था निद्रानिद्राया उदयात् महातमोवस्था संजायते ।

प्रचलाप्रचलाप्रचलोदयाच्चलनातिचलनभावः ॥ १६ ॥ प्रचलोदयादासीनो घूर्णमानश्चलनय नगात्रः पश्यन्नपि न पश्यति । प्रचलाप्रचलोदयादासीनोऽतिघूर्णमानः स्वन्यमानमपि शरनाराचादिभिः शिरोंगप्रत्यंगादि यत्किंचिन्न पश्यति । आह यत्तत्कर्म तृतीयगणनामवात्तं तस्योत्तरप्रकृतिविकल्पो न निर्ज्ञात इत्यत्रोच्यते—

सदसद्वेद्ये ॥ ८ ॥

यस्योदयाद्देवादिगतिषु शारीरमानससुखप्राप्तिस्तत्सद्वेद्यं ॥ १ ॥ देवादिषु गतिषु बहुप्रकारजातिविशिष्टासु यस्योदयात् अनुगृहीतद्रव्यसंबंधापेक्षात् प्राणिनां शारीरमानसानेकविधसुखपरिणामस्तत्सद्वेद्यं । प्रशस्तं वेद्यं सद्वेद्यं ।

यत्फलं दुःखमनेकविधं तदसद्वेद्यं ॥ २ ॥ नारकादिषु गतिषु नानाप्रकारजातिविशेषावकीर्णासु कायिकं बहुविधं मानसं वातिदुःसहं जन्मजरामरणप्रियविप्रयोगाप्रियसंयोगव्याधिवधबंधादिजनितं दुःखं यस्य फलं प्राणिनां तदसद्वेद्यं । अप्रशस्तं वेद्यं असद्वेद्यं । आह व्याख्यातो वेदनीयस्य प्रकृतिबंधः । अथ खलु मोहनीयस्याष्टाविंशतिप्रभेदस्य किमाख्याः प्रकारा इत्यत्र ब्रूमः—

दर्शनचारित्रमोहनीयाकषायाकषायवेदनीयाख्यास्त्रिद्विनवषोडशभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयान्यकषायकषायौ हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानसंज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभाः ॥ ९ ॥

दर्शनादिभिस्त्रिद्विनवषोडशभेदानां यथासंख्येन संबंधः ॥ १ ॥ दर्शनादयश्चत्वारः त्र्यादयोपि तेषां यथासंख्येन संबंधो भवति—दर्शनमोहनीयं त्रिविधं चारित्रमोहनीयं द्विभेदं अकषायवेदनीयं नवविधं कषायवेदनीयं षोडशविधमिति ।

तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदं सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानीति ॥ २ ॥ तत्र दर्शनमोहनीयं त्रिभेदमवगंतव्यं । कुतः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि इति । तद्बंधं प्रत्येकं भूत्वा सत्कर्मापेक्षया त्रैविध्यमास्कंदति । तत्र यस्योदयात् सर्वज्ञप्रणीतमार्गपराङ्मुखः तत्त्वार्थश्रद्धाननिरुत्सुको हिताहितविभागासमर्थो मिथ्यादृष्टिर्भवति तन्मिथ्यात्वं । तदेव सम्यक्त्वं शुभपरिणामनिरुद्धस्वरसं यदौदासीन्येनावस्थितमात्मानं श्रद्धानं न निरुणद्धि । तद्वेदयमानः पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्यभिधीयते । तदेव मिथ्यात्वं प्रक्षालनविशेषात् क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रववत् सामिशुद्धस्वरसं तदुभयमित्याख्यायते सम्यङ्मिथ्यात्वमिति यावत्, यस्योदयादात्मनः अर्धशुद्धमदकोद्रवौदनोपयोगापादितमिश्रपरिणामवदुभयात्मको भवति परिणामः ।

चारित्रमोहनीयं द्वेधा कषायाकषायभेदात् ॥ ३ ॥ चारित्रमोहनीयं द्वेधा विभज्यते अकषायकषायभेदात् कषायप्रतिषेधप्रसंग इतिचेन्नेषदर्थत्वात् नञः । यथा अलोमिकांडका इति । नास्याः कच्छपवल्लोमा भावः किंतु छेदयोग्यलोमाभावेपि ईषत्प्रतिषेधादलोमिकेत्युच्यते तथा नोकषाया अकषायाः हास्यादय इति । नैषां सर्वथैवाकषायत्वं किंतु परोपष्टंभात् श्ववत्प्रवृत्तेरीषत्प्रतिषेधः । यथा श्वा स्वाम्युपष्टंभात् प्रवृद्धवलः खलजिघांसां प्रति वर्तते स्वामिनिवर्तनाच्च निवर्तते । तथा क्रोधादिकषायावष्टंभात् ईषत्प्रतिषेधे सति हास्या-

दीनां प्रवृत्तेः । क्रोधाद्यप्रवृत्तौ च निवृत्तेरकषायत्वं । कथमीषत्प्रतिषेधगतिरिति चेद्व्याख्यानतः ।

अकषायवेदनीयं नवविधं हास्यादिभेदात् ॥ ४ ॥ अकषायवेदनीयं नवविधं, कुतः ? हास्यादिभेदात् । तत्र यस्योदयात् हास्याविर्भावस्तद्धास्यं । यदुदयाद्देशादिष्वौत्सुक्यं सा रतिः । अरतिस्तद्विपरीता । यद्विपाकः शोचनं स शोकः । यदुदयादुद्वेगः तद्भयं सप्तविधं । कुत्साप्रकारो जुगुप्सा । यद्येवं कुत्साग्रहणमेवास्तु लघुत्वात् ? न अर्थविशेषोपपत्तेः। आत्मीयदोषसंवरणं जुगुप्सा । परकीयकुलशीलादिदोषाविष्करणावक्षेपभर्त्सनप्रवणा कुत्सा । यस्योदयात् स्त्रैणान् भावान् मार्दवास्फुटत्वक्लैब्यमदनावेशनेत्रविभ्रमास्फालनसुखपुंस्कामादीन् प्रतिपद्यते स स्त्रीवेदः । तस्योद्भूतवृत्तित्वमितरयोः पुंनपुंसकयोः सत्कर्मद्रव्यावस्थानान्यभावः । ननु लोके प्रतीतं योनिमृदुस्तनादि स्त्रीवेदलिंगं ? न तस्य नामकर्मोदयनिमित्तत्वात्, अतः पुंसोपि स्त्रीवेदोदयः । कदाचिद्योषितोपि पुंवेदोदयोऽप्याभ्यंतरविशेषात् । शरीराकारस्तु नामकर्मनिर्वर्तितः । एतेनेतरौ व्याख्यातौ । यस्योदयात् पौंस्नान् भावानास्कंदति स पुंवेदः । यत्कर्मोदयात् नपुंसकान् भावान् प्रव्रजति स नपुंसकवेदः ।

कषायवेदनीयं षोडशविधं अनंतानुबंध्यादिविकल्पात् ॥ ५ ॥ कषायवेदनीयं षोडशविधं द्रष्टव्यं, कुतः ? अनंतानुबंध्यादिविकल्पात् । तद्यथा कषायाः क्रोधमानमायालोभाः । स्वपरोपघातनिरनुग्रहाहितक्रौर्यपरिणामोऽमर्षः क्रोधः, स चतुःप्रकारः पर्वतपृथ्वीवालुकोदकराजितुल्यः । जात्याद्युत्सेकावष्टंभात् पराप्रणतिर्मानः शैलस्तंभास्थिदारुलतासमानश्चतुर्विधः । परातिसंधानतयोपहितकौटिल्यप्रायः प्रणिधिर्माया प्रत्यासन्नवंशपर्वोपचितमूलमेषशृंगगोमूत्रिकावलेखनीसदृशी चतुर्विधा । [1]अनुग्रहप्रवणद्रव्याद्यभिकांक्षावेशो लोभः क्रमिरागकज्जलकर्दमहरिद्रारागसदृशश्चतुर्विधः । तेषां क्रोधमानमायालोभानां चतस्रोवस्थाः— अनंतानुबंधिनः अप्रत्याख्यानावरणाः प्रत्याख्यानावरणाः संज्वलनाश्चेति । अनंतसंसारकारणत्वान्मिथ्यादर्शनमनंतं तदनुबंधिनोऽनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्देशविरतिसंयमासंयमाख्यामल्पामपि कर्तुं न शक्नोति ते देशप्रत्याख्यानमावृण्वंत अप्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । यदुदयाद्विरतिं कृत्स्नां संयमाख्यां न शक्नोति कर्तुं ते कृत्स्नं प्रत्याख्यानमावृण्वंतः प्रत्याख्यानावरणाः क्रोधमानमायालोभाः । समेकीभावे वर्तते संयमेन सहावस्थानादेकीभूताः ज्वलंति संयमो वा ज्वलति एतेषु सत्स्वपीति संज्वलनाः क्रोधमानमायालोभाः । त एते समुदिताः षोडश कषाया भवंति । आह व्याख्यातमष्टाविंशत्युत्तरप्रकृतिभेदं मोहनीयमथायुषश्चतुर्विधस्य को नामनिर्देश इत्यत्रोच्यते —

नारकतैर्यग्योनमानुषदैवानि ॥ १० ॥

नारकादिषु भवसंबंधेनायुर्व्यपदेशः ॥ १ ॥ नारकादिषु भवसंबंधेनायुषो व्यपदेशो भवति । नरकेषु भवं नारकं तिर्यग्योनौ भवं तैर्यग्योनं मनुष्येषु भवं मानुषं देवेषु भवं दैवमिति ।

यद्भावाभावयोर्जीवितमरणं तदायुः ॥ २ ॥ यस्य भावात् आत्मनः जीवितं भवति यस्य चाभावात् मृत इत्युच्यते तद्भवधारणमायुरित्युच्यते ।

अन्नादि तन्निमित्तं इति चेन्न तस्योपग्राहकत्वात् ॥ ३ ॥ स्यादेतदन्नादि तन्निमित्तं तल्लाभालाभयोर्जीवितमरणदर्शनादिति ? तन्न किं कारणं ? तस्यानुग्राहकत्वात् । यथा घटभवने मृत्पिंडोमूलकारणं तस्योपग्राहकं दंडादि तथाभ्यंतरं भवधारणस्य कारणमायुः, अन्नादि तस्योपग्राहकं, अतश्चैतदेवं यत्क्षीणायुषोऽन्नादिसन्निधानेपि मरणं दृश्यते ।

देवनारकेषु चान्नाद्यभावात् ॥ ४ ॥ देवेषु नारकेषु चान्नाद्यभावात् भवधारणमायुरधीनमेवेत्यवसेयं । तेषां हि कादाचित्क आहारोऽनाभोगो व्याख्यातः ।

---

१ अनुग्रहप्रवणद्रवणद्रव्याकांक्षावेशः पाठोयं ख. पुस्तके ।

नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं तन्नारकायुः ॥ ५ ॥ नरकेषु तीव्रशीतोष्णवेदनाकरेषु यन्निमित्तं दीर्घजीवनं भवधारणं भवति तन्नारकायुः ।

क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिकृतोपद्रवप्रचुरेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्वसनं तत्तैर्यग्योनं ॥ ६ ॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकादिविविधव्यसनविधेयीकृतेषु तिर्यक्षु यस्योदयाद्वसनं भवति तत्तैर्यग्योनमायुरवगंतव्यं ।

शारीरमानुषसुखदुःखभूयिष्ठेषु मनुष्येषु जन्मोदयात् मनुष्यायुषः ॥ ७ ॥ शारीरेण मानसेन च सुखदुःखेन समाकुलेषु मनुष्येषु यस्योदयाज्जन्म भवति तन्मानुषमायुरवसेयं ।

शारीरमानससुखप्रायेषु देवेषु जन्मोदयात् देवायुषः ॥ ८ ॥ शारीरेण मानसेन च सुखेन प्रायः समाविष्टेषु देवेषु यस्योदयाज्जन्म भवति तद्दैवमायुरवगंतव्यं । कदाचित् प्रियाविप्रयोगात् महर्द्धिदेवनिरीक्षणात् च्यवनलिंगाज्ञाहानिमालाभूषाम्लानदर्शनाच्च मानसं दुःखमाविर्भवतीति ज्ञापनार्थं प्रायग्रहणं । आह व्याख्यातमायुश्चतुर्विधं तदनंतरमुद्दिष्टं यन्नामकर्म तदुत्तरप्रकृतिसमाख्याः का इत्यत्रोच्यते ।

गतिजातिशरीरांगोपांगनिर्माणबंधनसंघातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगंधवर्णानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतोच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रससुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्याप्तिस्थिरादेययशस्कीर्तिसेतराणि तीर्थकरत्वं च ॥ ११ ॥

यदुदयादात्मा भवांतरं गच्छति सा गतिः ॥ १ ॥ यस्य कर्मण उदयवशात् आत्मा भवांतरं प्रत्यभिमुखो व्रज्यामास्कंदाति सा गतिः, गम्यत इति गतिरित्युच्यमानेपि रूढिवशात् कस्मिंश्चिद्गतिविशेषे वर्तते गोशब्दप्रवृत्तिवत् ? इतरथा हि यदात्मा न गच्छति ब तदा गतिर्भवेत् सत्कर्मावस्थायां च गतिव्यपदेशो न स्यात् । सा चतुर्विधा नरकगतिस्तिर्यग्गतिर्मनुष्यगतिर्देवगतिश्चेति । यन्निमित्त आत्मनो नारकभावः तन्नरकगतिनाम एवं शेषेष्वपि योज्यं ।

तत्राव्यभिचारिसादृश्यैकीकृतोऽर्थात्मा जातिः ॥ २ ॥ तासु नारकादिगतिषु अव्यभिचारिणा सादृश्येन एकीकृतोर्थात्मा जातिरिति व्यपदेशमर्हति । तन्निमित्तं जातिनाम तत्पंचविधं—एकेंद्रियजातिनाम द्वींद्रियजातिनाम त्रींद्रियजातिनाम चतुरिंद्रियजातिनाम पंचेंद्रियजातिनाम चेति । यदुदयादात्मा एकेंद्रिय इति शब्द्यते तदेकेंद्रियजातिनाम एवं शेषेष्वपि योज्यं ।

यदुदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिस्तच्छरीरनाम ॥ ३ ॥ यस्योदयादात्मनः शरीरनिर्वृत्तिर्भवति तच्छरीरनाम । तत्पंचविधं—औदारिकशरीरनाम वैक्रियिकशरीरनाम आहारकशरीरनाम तैजसशरीरनाम कार्मणशरीरनाम चेति । तेषां विशेषो व्याख्यातः ।

यदुदयादंगोपांगविवेकस्तदंगोपांगनाम ॥ ४ ॥ यस्योदयाच्छिरःपृष्ठोरुर्वाहूरदनालकपाणिपादानामष्टानामंगानां तद्भेदानां च ललाटनासिकादीनां उपांगानां विवेको भवति तदंगोपांगनाम । तत्त्रिविधं औदारिकशरीरांगोपांगनाम वैक्रियिकशरीरांगोपांगनाम आहारकशरीरांगोपांगनाम चेति ।

यन्निमित्ता परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणं ॥ ५ ॥ अंगोपांगानां यन्निमित्ता परिनिष्पत्तिस्तन्निर्माणमिति ज्ञायते तद्द्विविधं स्थाननिर्माणं प्रमाणनिर्माणं चेति । तज्जातिनामकर्मोदयापेक्षं चक्षुरादीनां स्थानं प्रमाणं च निर्वर्तयति । निर्मीयतेऽनेन इति हि निर्माणं ।

---

१ बाहूदरनलकेति पाठांतरं ग. पुस्तके ।

शरीरनामकर्मोदयोपात्तानां यतोऽन्योन्यसंश्लेषणं तद्बंधनं ॥ ६ ॥ शरीरनामकर्मोदयवशादुपात्तानां पुद्गलानामन्योन्यप्रदेशसंश्लेषणं यतो भवति तद्बंधनमित्याख्यायते। तस्याभावे शरीरप्रदेशानां दारुनिचयवत् असंपर्कः स्यात्।

अविवरभावेनैकत्वकरणं संघातनामकर्म ॥ ७ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराणां विवरविरहितान्योन्यप्रदेशानुप्रवेशेनैकत्वापादनं भवति तत्संघातनाम।

यद्धेतुका शरीराकृतिनिर्वृत्तिस्तत्संस्थाननाम ॥ ८ ॥ यदुदयादौदारिकादिशरीराकृतिनिर्वृत्तिर्भवति तत्संस्थाननाम प्रत्येतव्यं। तत् षोढा प्रविभज्यते समचतुरस्रसंस्थाननाम, न्यग्रोधपरिमंडलसंस्थाननाम, स्वातिसंस्थाननाम, कुब्जकसंस्थाननाम, वामनसंस्थाननाम, हुंडकसंस्थाननाम चेति तत्रोर्ध्वाधोमध्येषु समप्रविभागेन शरीरावयवसंनिवेशव्यवस्थापनं कुशलशिल्पिनिर्वर्तितसमस्थितिचक्रवत् अवस्थानकरं समचतुरस्रसंस्थाननाम। नाभेरुपरिष्टाद्भूयसो देहसंनिवेशस्याधस्ताच्चाल्पीयसो जनकं न्यग्रोधपरिमंडल संस्थाननाम, न्यग्रोधाकारसमताप्रापित्वादन्वर्थं। तद्विपरीतसंनिवेशकरं स्वातिसंस्थाननाम वल्मीकतुल्याकारं। पृष्ठप्रदेशभाविबहुपुद्गलप्रचयविशेषलक्षणस्य निर्वर्तकं कुब्जकसंस्थाननाम। सर्वांगोपांगह्रस्वव्यवस्थाविशेषकारणं वामनसंस्थाननाम। सर्वांगोपांगानां हुंडसंस्थितत्वात् हुंडसंस्थाननाम।

यदुदयादस्थिबंधनविशेषस्तत्संहननं ॥ ९ ॥ यस्योदयादस्थिबंधनविशेषोभवति तत्संहननं तत्षड्विधं—वज्रर्षभनाराचसंहनननाम, वज्रनाराचसंहनननाम नाराचसंहनननाम, अर्धनाराचसंहनननाम, कीलिकासंहनननाम, असंप्राप्तसृपाटिकासंहनननाम चेति। तत्र वज्राकारोभयास्थिसंधि प्रत्येकं मध्ये वलयबंधनं सनाराचं सुसंहतं वज्रर्षभनाराचसंहननं। तदेव वलयबंधनविरहितं वज्रनाराचसंहननं। तदेवोभयं वज्राकारबंधनव्यपेतमवलयबंधनं सनाराचं नाराचसंहननं। तदेवैकपार्श्वे सनाराचं इतरत्रानाराचं अर्धनाराचसंहननं। तदुभयमंते सकीलकं कीलिकासंहननं। अंतरसंप्राप्तपरस्परास्थिसंधि बहिःसिरास्नायुमांसघटितं असंप्राप्तसृपाटिकासंहननं।

यदुदयात्स्पर्शरसगंधवर्णविकल्पा अष्टपंचद्विपंचसंख्यास्तानि स्पर्शनामादीनि ॥ १० ॥ यस्योदयात्स्पर्शप्रादुर्भावः तत्स्पर्शनाम तदष्टविधं—कर्कशनाम, मृदुनाम, गुरुनाम, लघुनाम, स्निग्धनाम, रूक्षनाम, शीतनाम, उष्णनाम चेति। यन्निमित्तो रसविकल्पः तद्रसनाम तत्पंचविधं—तिक्तनाम, कटुकनाम, कषायनाम, आम्लनाम, मधुरनाम चेति। यदुदयभवो गंधस्तद्गंधनाम तद्द्विविधं सुरभिगंधनाम, असुरभिगंधनाम चेति। यद्धेतुको वर्णविभागस्तद्वर्णनाम तत्पंचविधं—कृष्णवर्णनाम, नीलवर्णनाम, रक्तवर्णनाम, हारिद्रवर्णनाम, शुक्लवर्णनाम चेति। अचेतनेषु स्पर्शादयः कथमितिचेत् न कर्मोदयकृतास्ते पुद्गलस्वभावपरिणामाः।

यदुदयात्पूर्वशरीराकारविनाशस्तदानुपूर्व्यनाम ॥११॥ यत्पूर्वशरीराकाराऽविनाशः यस्योदयाद्भवति तदानुपूर्व्यं नाम। तच्चतुर्विधं नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम तिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम देवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम चेति। यदा छिन्नायुर्मनुष्यस्तिर्यग्वा पूर्वेण शरीरेण वियुज्यते तदेव नरकभवं प्रत्यभिमुखस्य तस्य पूर्वशरीरसंस्थानानिवृत्तिकारणं विग्रहगतावुदेति तन्नरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनाम, एवं शेषेष्वपि योज्यं। ननु च तन्निर्माणनामकर्मसाध्यं फलं नानुपूर्व्यनामोदयकृतं ? नैष दोषः पूर्वायुरुच्छेदसमकाल एव पूर्वशरीरनिवृत्तौ निर्माणनामोदयो निवर्तते तस्मिन्निवृत्तेऽष्टविधकर्म तैजसकार्मणशरीरसंबंधिन आत्मनः पूर्वशरीरसंस्थानाविनाशकारणमानुपूर्व्यनामोदयमुपैति। तस्य कालो विग्रहगतौ जघन्येनैकः समयः, उत्कर्षेण त्रयः समयाः। ऋजुगतौ तु पूर्वशरीराकारविनाशे सति उत्तरशरीरयोग्यपुद्गलग्रहणान्निर्माणनामकर्मोदयव्यापारः।

यन्निमित्तमगुरुलघुत्वं तदगुरुलघुनाम ॥ १२ ॥ यस्योदयादयःपिंडवत् गुरुत्वान्नाधः पतति

न वार्कतूलवल्लघुत्वादूर्ध्वं गच्छति तदगुरुलघुनाम। धर्मादीनामजीवानां कथमगुरुलघुत्वमिति चेत् अनादिपारिणामिकागुरुलघुत्वगुणयोगात्। मुक्तजीवानां कथमिति चेत् अनादिकर्मनोकर्मसंबंधानां कर्मोदयकृतमगुरुलघुत्वं, तदत्यंतविनिवृत्तौ तु स्वाभाविकमाविर्भवति।

यदुदयात्स्वयंकृतोद्बंधनाद्युपघातस्तदुपघातनाम ॥ १३ ॥ यस्योदयात् स्वयंकृतोद्बंधनमरुप्रपतनादिनिमित्त उपघातो भवति तदुपघातनाम।

यन्निमित्तः परशस्त्राद्याघातस्तत्परघातनाम ॥१४॥ परशब्दोन्यपर्यायवाची फलकाद्यावरणसन्निधानेपि यस्योदयात् परप्रयुक्तशस्त्राद्याघातो भवति तत्परघातनाम।

यदुदयान्निर्वृत्तमातपनं तदातपननाम ॥ १५ ॥ आतपति येन आतपनमातपतीति वातपः। तस्य निर्वर्तकं कर्म आतपननाम। तदादित्ये वर्तते।

यन्निमित्तमुद्योतनं तदुद्योतनाम ॥ १६ ॥ उद्योत्यते येन उद्योतनं वोद्योतः तन्निमित्तं कर्म उद्योतनाम। तच्चंद्रखद्योतादिषु वर्तते।

यद्धेतुरुच्छ्वासस्तदुच्छ्वासनाम ॥ १७ ॥ उच्छ्वसनमुच्छ्वासः प्राणापानकर्म तद्यद्धेतुकं तदुच्छ्वासनाम।

विहाय आकाशं तत्र गतिनिर्वर्तकं विहायोगतिनाम ॥ १८ ॥ विहायाकाशं तत्र गतिनिर्वर्तकं विहायोगतिनाम तद्द्विविधं प्रशस्ताप्रशस्तविकल्पात्। वरवृषभद्विरदादिप्रशस्तगतिकारणं प्रशस्तविहायोगतिनाम। उष्ट्रखराद्यप्रशस्तगतिनिमित्तमप्रशस्तविहायोगतिनाम चेति। सिध्यज्जीवपुद्गलानां विहायोगतिः कुत इति चेत् सा स्वाभाविकी। ननु च विहायोगतिनामकर्मोदयः पक्ष्यादिष्वेवं प्राप्नोति न मनुष्यादिषु ? कुतः ? विहायसि गत्यभावात्। नैष दोषः सर्वेषां विहायस्येव गतिरवगाहनशक्तियोगात्।

एकात्मोपभोगशरीरकारणता यतस्तत्प्रत्येकशरीरनाम ॥ १९ ॥ शरीरकर्मोदयात् निर्वर्त्यमानं शरीरमेकात्मोपभोगकारणं यतो भवति तत्प्रत्येकशरीरनामकर्म। एकमेकमात्मानं प्रति प्रत्येकं शरीरं।

यतो बह्वात्मसाधारणोपभोगशरीरं तत्साधारणशरीरनाम ॥ २० ॥ बहूनामात्मनामुपभोगहेतुत्वेन साधरणं शरीरं यतो भवति तत्साधारणशरीरनाम तदुदयवर्तिनो जीवाः कीदृशा इति चेदुच्यते–साधारणाहारादिपर्याप्तिचतुष्टयजन्ममरणप्राणापानानुग्रहोपघाताः साधारणजीवाः। यदैकस्याहारशरीरेंद्रियप्राणापानपर्याप्तिनिर्वृत्तिस्तदैवानंतानामाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिः। यदैको जायते तदैवानंतानां जन्म। यदैवैको म्रियते तदैवानंतानां मरणं। यदैकस्य प्राणापानग्रहणविसर्गौ तदैवानंताः प्राणापानग्रहणविसर्गौ कुर्वंति। यदैक आहारादिनानुगृह्यते तदैवानंताः तेनाहारेणानुगृह्यंते। यदैकोऽग्निविषादिनोपहन्यते तदैवानंतानां उपघातः।

यदुदयाद्द्वींद्रियादिषु जन्म तत्त्रसनाम ॥ २१ ॥ यस्योदयाद् द्वींद्रियादिषु प्राणिषु जंगमेषु जन्म लभते तत्त्रसनाम।

यन्निमित्त एकेंद्रियेषु प्रादुर्भावः तत्स्थावरनाम ॥ २२ ॥ एकेंद्रियेषु पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिकायेषु प्रादुर्भावो यन्निमित्तो भवति तत्स्थावरनाम।

यदुदयादन्यप्रीतिप्रभवस्तत्सुभगनाम ॥ २३ ॥ विरूपाकृतिरपि सन् यदुदयात्परेषां प्रीतिहेतुर्भवति तत्सुभगनाम।

यदुदयात् रूपादिगुणोपेतोपि अप्रीतिकरस्तद्दुर्भगनाम ॥ २४ ॥ रूपादिगुणोपेतोपि सन् यस्योदयात् परेषामप्रीतिहेतुर्भवति तद्दुर्भगनाम।

यन्निमित्तं मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं तत्सुस्वरनाम ॥ २५ ॥ मनोज्ञस्वरनिर्वर्तनं यन्निमित्तमुपजायते प्राणिनस्तत्सुस्वरनाम ।

तद्विपरीतं दुःस्वरनाम ॥ २६ ॥ तद्विपरीतफलत्वात् तद्विपरीतं अमनोज्ञस्वरनिर्वर्तनकरं दुःस्वरनाम।

यदुदयाद्रमणीयत्वं तच्छुभनाम ॥ २७ ॥ यदुदयाद्दृष्टः श्रुतो वा रमणीयो भवत्यात्मा तच्छुभनाम।

तद्विपरीतमशुभनाम ॥ २८ ॥ तद्विपरीतफलं द्रष्टुः श्रोतुश्चारमणीयकरं अशुभनाम ।

सूक्ष्मशरीरनिर्वर्तकं सूक्ष्मनाम ॥ २९ ॥ यदुदयादन्यजीवानुपग्रहोपघातायोग्यसूक्ष्मशरीरनिर्वृत्ति भवति तत्सूक्ष्मनाम ।

अन्यबाधाकरशरीरकारणं बादरनाम ॥ ३० ॥ अन्यबाधानिमित्तं स्थूलं शरीरं यतो भवति तद्बादरनाम ।

यदुदयादाहारादिपर्याप्तिनिर्वृत्तिस्तत्पर्याप्तिनाम ॥ ३१ ॥ यस्योदयात् आहारादिपर्याप्तिभिरात्मांतर्मुहूर्ते पर्याप्तिं प्राप्नोति तत्पर्याप्तिनाम । तत्षड्विधं–आहारपर्याप्तिनाम, शरीरपर्याप्ति नाम, इंद्रियपर्याप्तिनाम, भाषापर्याप्तिनाम, मनःपर्याप्तिनाम चेति । अत्राह प्राणापानकर्मोदये वायोर्निष्क्रमणप्रवेशनात्मकं फलमुच्छ्वासकर्मोदयेपि तदेवेति नास्त्यनयोर्विशेष इत्युच्यते—

ऐंद्रियकानिंद्रियभेदात्तद्विशेषः ॥ ३२ ॥ शीतोष्णसंबंधजनितदुःखस्य पचेंद्रियस्य यावुच्छ्वासनिःश्वासौ दीर्घनादौ श्रोत्रस्पर्शनेंद्रियप्रत्यक्षौ तावुच्छ्वासनामोदयजौ, यौ तु प्राणापानपर्याप्तिनामोदयकृतौ सर्वसंसारिणां श्रोतृस्पर्शानुपलभ्यत्वादतींद्रियौ ।

षड्विधपर्याप्त्यभावहेतुरपर्याप्तिनाम ॥ ३३ ॥ यस्योदयात षडपि पर्याप्तीः पर्यापयितुं आत्मा असमर्थो भवति तदपर्याप्तिनाम ।

स्थिरभावस्य निर्वर्तकं स्थिरनाम ॥ ३४ ॥ यदुदयात् दुष्करोपवासादितपस्करणेपि अंगोपांगानां स्थिरत्वं जायते तत्स्थिरनाम ।

तद्विपरीतमस्थिरनाम ॥ ३५ ॥ यदुदयादीषदुपवासादिकरणात स्वल्पशीतोष्णादिसंबंधाच्च अंगोपांगानि कृशीभवंति तदस्थिरनाम ।

प्रभोपेतशरीरताकरणं, आदेयनाम ॥ ३६ ॥ यस्योदयात् प्रभोपेतशरीरं दृष्टेष्टमुपजायते तदादेयनाम ।

निष्प्रभशरीरकरणमनादेयनाम ॥ ३७ ॥ निष्प्रभं शरीरं यस्योदयादापद्यते तदनादेयनाम । अत्राह तैजसं नाम सूक्ष्मशरीरमस्ति तन्निमित्ता शरीरप्रभा नादेयकर्मनिमित्तेत्युच्यते—सर्वसंसारिजीवशरीर प्रभाविशेषप्रसंगः स्यात् तैजसस्य सर्वेषां साधारणत्वात्, तत आदेयकर्मोदयनिमित्ता प्रभेति युक्तं ।

पुण्यगुणख्यापनकारणं यशस्कीर्त्तिनाम ॥ ३८ ॥ पुण्यगुणानां ख्यापनं यदुदयाद्भवति तद्यशस्कीर्तिनाम प्रत्येतव्यं । ननु यशःकीर्तिरित्यनयोर्नास्त्यर्थविशेष इति पुनरुक्तत्वप्रसंगः ? नैष दोषः यशोनाम गुणः कीर्तनं संशब्दनं कीर्तिः, यशसः कीर्तिः यशः कीर्त्तिरित्यस्त्यर्थभेदः ।

तत्प्रत्यनीकफलमयशस्कीर्तिनाम ॥ ३९ ॥ पापगुणख्यापनकारणं अयशस्कीर्तिनाम वेदितव्यं ।

आर्हंत्यकारणं तीर्थकरत्वं नाम ॥ ४० ॥ यस्योदयादार्हंत्यमचिंत्यविभूतिविशेषयुक्तमुपजायते तत्तीर्थकरत्वनाम कर्म प्रतिपत्तव्यं ।

गणधरत्वादीनामुपसंख्यानमिति चेन्नाऽन्यनिमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥ यथा तीर्थकरत्वनाम

कर्मोच्यते तथा गणधरत्वादीनां उपसंख्यानं कर्तव्यं, गणधरचक्रधरवासुदेवबलदेवा अपि विशिष्टार्द्धियुक्ता इति चेत् तन्न । किं कारणं ? अन्यनिमित्तत्वात् । गणधरत्वं श्रुतज्ञानावरणक्षयोपशमनिमित्तं चक्रधरत्वादीनि उच्चैर्गोत्रविशेषहेतुकानि ।

तदेव तीर्थकरत्वस्यापीति चेन्न तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् ॥ ४२ ॥ स्यान्मतं तदेव उच्चैर्गोत्रं तीर्थकरत्वस्यापीति निमित्तं भवतु किं तीर्थकरत्वनाम्नेति ? तन्न । किं कारणं ? तीर्थप्रवर्तनफलत्वात् तीर्थप्रवर्तनफलं हि तीर्थकरनामेष्यते न चोच्चैर्गोत्रोदयात् तदवाप्यते चक्रधरादीनां तदभावात् । किमर्थं विहायोगत्यंतानां प्रत्येकशरीरादिभिरेकवाक्यत्वं न कृतं ?

पूर्वेषां प्रतिपक्षविरहात् एकवाक्यत्वाभावः ॥ ४३ ॥ पूर्वे गत्यादयो विहायोगत्यंताः प्रतिपक्षविरहिताः प्रत्येकशरीरादयः सेतरग्रहणेन विशेषयितुमिष्टास्ततस्तेषां एकवाक्यभावो न कृतः । अथ किमर्थं तीर्थकरत्वस्य पृथग्ग्रहणं ?

प्रधानत्वात्तीर्थकरत्वस्य ॥ ४४ ॥ तीर्थकरत्वं हि प्रधानभूतं सर्वेषु शुभकर्मसु ततस्तस्य पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

अंत्यत्वाच्च ॥ ४५ ॥ प्रत्यासन्ननिष्ठस्य तस्योदयो जायते ततश्चास्य पृथग्ग्रहणं क्रियते। आह उक्ताः सोत्तरप्रकृतिबंधभेदा विविधभावनामनिर्वर्तनाहितान्वर्थसंज्ञा षष्ठी कर्मप्रकृतिः । अथ सप्तमी कियत्प्रकारेत्यत्रोच्यते—

उच्चैर्नीचैश्च ॥ १२ ॥

गोत्रं द्विविधमुच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् ॥ १ ॥ गोत्रं द्विविधं द्रष्टव्यं उच्चैर्नीचैरिति विशेषणात् उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रमिति । तत्र कीदृशमुच्चैर्गोत्रं कीदृग्वा नीचैर्गोत्रं ?

यस्योदयात् लोकपूजितेषु कुलेषु जन्म तदुच्चैर्गोत्रं ॥ २ ॥ लोकपूजितेषु कुलेषु प्रथितमाहात्म्येषु इक्ष्वाकुयदुकुरुहरिजातिप्रभृतिषु जन्म यस्योदयाद्भवति तदुच्चैर्गोत्रमवसेयं ।

गर्हितेषु यत्कृतं तन्नीचैर्गोत्रं ॥ ३ ॥ गर्हितेषु दरिद्राप्रतिज्ञातदुःखाकुलेषु यत्कृतं प्राणिनां जन्म तन्नीचैर्गोत्रं प्रत्येतव्यं। आह व्याख्यातौ गोत्रभेदौ तदनंतरमुद्दिष्टस्यांतरायस्य किमाख्याः प्रकारा इत्यत्रोच्यते-

दानलाभभोगोपभोगवीर्याणां ॥ १३ ॥

दानादीनामंतरायापेक्षयाऽर्थव्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ अंतराय इति वर्तते तदपेक्षया दानादीनामर्थव्यतिरेकः क्रियते दानस्यांतरायो लाभस्यांतराय इत्यादि ।

दानादिपरिणामव्याघातहेतुत्वात् तद्व्यपदेशः ॥ २ ॥ यदुदयाद्दातुकामो न प्रयच्छति लब्धुकामोपि न लभ्यते भोक्तुमिच्छन्नपि न भुंक्ते उपभोक्तुमिच्छन्नपि नोपभुंक्ते उत्सहितुकामोपि नोत्सहते । त एते पंचांतरायव्यपदेशा वेदितव्याः ।

भोगोपभोगयोरविशेष इति चेन्न गंधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धेः ॥ ३ ॥ स्यान्मतं भोगोपभोगयोरविशेषः कुतः ? सुखानुभवननिमित्तत्वाभेदादिति ? तन्न किं कारणं ? गंधादिशयनादिभेदतस्तद्भेदसिद्धेः गंधमाल्यशिरःस्नानवस्त्रान्नपानादिषु भोगव्यवहारः । शयनासनांगनाहस्त्यश्वरथ्यादिषूपभोगव्यपदेशः । ता एता ज्ञानावरणादीनां उत्तरप्रकृतयः संख्येया उक्ताः । ज्ञानावरणस्य नाम्नश्चाऽसंख्येया अपि भवंतीत्यातोपदेशः । व्याख्यातः प्रकृतिबंधविकल्पः, अतः परं स्थितिबंधविकल्पं व्याख्यास्यामः ।

आह व्याख्यास्यति भवान् स्थितिबंधं इदं तु संशेमहे किमसावभिहितलक्षणात् पूर्वस्मात् प्रकृतिबंधात् विशिष्टात् अर्थांतरभूतकर्मविषय आहोस्वित् तस्यैव प्रथमकाल्पिककर्मणः प्राकृतिबंधव्यपदेशवत् पर्यायांतरनिर्देश इति । अत्र ब्रूमहे—अस्थानेऽयं संशयः कुतः? यस्मादेतासामेव प्रकृतीनां अनेकभेदानां यथास्वमनिर्जीर्णानां यावंतं कालमवस्थानं आश्रयविनाशाभावात् तस्मिन् स्थितिबंधविवक्षा सा पुनः स्थितिरुभयथा—परापरा च । प्रकृष्टात् प्रणिधानात् परा निकृष्टात् प्रणिधानात् अपरा । यद्येवं उच्यतां कियत्कालेयं कर्मप्रकृतिरित्यत्रोच्यते सति वक्तव्ये—

आदितस्तिसृणामंतरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिः ॥ ४ ॥

आदित इति वचनं मध्यांतनिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ मध्ये अंते वा तिसृणां ग्रहणं माभूदित्येवमर्थमादित इत्युच्यते आदौ आदितः तसा प्रकरणे—'आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति' तस् ।

तिसृणामिति वचनं अवधारणार्थं ॥ २ ॥ आदित इत्युच्यमाने इयतीनां प्रकृतीनां ग्रहणमित्यवधारणं न स्यात् अतोवधारणार्थं तिसृणामित्युच्यते ।

अंतरायस्य चेति क्रमभेदवचनं समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ मूलप्रकृतिक्रममुल्लंघ्यांतरायस्य चेत्युच्यते समानस्थितिप्रतिपत्त्यर्थं । का पुनरसौ समानस्थितिः ? त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोट्यः । उक्तपरिमाणं सागरोपमं ।

कोटीकोट्य इति द्वित्वे बहुत्वानुपपत्तिः इति चेन्न राजपुरुषवत्तत्सिद्धेः ॥ ४ ॥ स्यान्मतं यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इति वीप्सायां द्वित्वेनैव गतत्वात् बहुवचनं न प्रयुज्यते तथा कोटीकोट्य इत्यत्रापि वीप्सायां द्वित्वेन गतत्वात् बह्वर्थस्य बहुवचनं न प्राप्नोति ? तन्न । किं कारणं ? राजपुरुषवत्तत्सिद्धेः । यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति । एवं कोटीनां कोट्यः कोटीकोट्यः इति वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

पराभिधानं जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ परेत्युच्यते किमर्थं ? जघन्यस्थितिनिवृत्त्यर्थं परा उत्कृष्टा इत्यर्थः । सा कस्येति चेदुच्यते—

संज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्य परा स्थितिः ॥६॥ संज्ञिनः पंचेंद्रियस्य पर्याप्तकस्य ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयांतरायाणां त्रिंशत् सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिर्भवति ।

अन्येषामागमात् संप्रत्ययः ॥ ७ ॥ अन्येषामेकेंद्रियादीनामागमात् संप्रत्ययो भवति । तद्यथा एकेंद्रियपर्याप्तकस्य एकसागरोपमसप्तभागास्त्रयः । द्वींद्रियपर्याप्तकस्य पंचविंशतिसागरोपमसप्तभागाः त्रयः । त्रींद्रियपर्याप्तकस्य पंचाशत्सागरोपमसप्तभागास्त्रयः । चतुरिंद्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमशतसप्तभागास्त्रयः । असंज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रसप्तभागास्त्रयः । संज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्यांतःसागरोपमकोटीकोट्यः । एकेंद्रियापर्याप्तकस्य त एव भागाः पल्योपमस्यासंख्येयभागोनाः । द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियाऽपर्याप्तसंज्ञिनां त एव भागाः पल्योपमासंख्येयभागोनाः । यस्य कर्मणः स्थितिमतिलंघ्यान्यकर्मस्थितिरभिहिता तस्य खलु वेदनीयानंतरोद्देशभाजः—

सप्ततिर्मोहनीयस्य ॥ १५ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते । इयमपि परा स्थितिः संज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्यावसेया । इतरेषामेकेंद्रियादीनां यथागमं । तद्यथा—पर्याप्तकैकद्वित्रिचतुरिंद्रियाणामेकपंचविंशतिपंचाशच्छतसागरोपमाणि यथासंख्यमपर्याप्तकैकेंद्रियस्य पल्योपमासंख्येयभागोना सैव स्थितिः । द्वींद्रियादीनामपि सैव पल्योपमासंख्येयभागोना पर्याप्तकासंज्ञिपंचेंद्रियस्य सागरोपमसहस्रं तस्यैवापर्याप्तकस्य सागरोपमसहस्रं पल्योपमसंख्येयभागोनं, अपर्याप्तसंज्ञिनः अंतःसागरोपमकोटीकोट्यः ।

आह निर्दिष्टा पंचानां कर्मप्रकृतीनां स्थितिः अथोपरिष्टयोः का परा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

विंशतिर्नामगोत्रयोः ॥ १६ ॥

सागरोपमकोटीकोट्यः परा स्थितिरित्यनुवर्तते इयमप्युत्कृष्टा संज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्य, एकेंद्रियादीनां यथागमं तद्यथा–एकेंद्रियपर्याप्तकस्यैकसागरोपमसप्तभागौ द्वौ। द्वींद्रियपर्याप्तकस्य पंचविंशतिसागरोपमं-सप्तभागौ द्वौ। त्रींद्रियपर्याप्तकस्य पंचाशत्सागरोपमसप्तभागौ द्वौ । चतुरिंद्रियपर्याप्तकस्य सागरोपमश-तसप्तभागौ द्वौ। असंज्ञिपंचेंद्रियापर्याप्तकस्य अंतःसागरोपमकोटीकोट्यः । एकेंद्रियापर्याप्तकस्य तावव भागौ पल्योपमासंख्येयभागोनौ। द्वित्रिचतुःपंचेंद्रियापर्याप्तकासंज्ञिनां सैव स्थितिः पल्योपमासंख्येभागोना।

आह आयुषः कोत्कृष्टा स्थितिरित्यत्रोच्यते—

त्रयस्त्रिंशत् सागोपमाण्यायुषः ॥ १७ ॥

पुनः सागरोपमग्रहणं कोटीकोटीनिवृत्यर्थं, परा स्थितिरित्यनुवर्तते एवं अस्याप्युत्कृष्टा स्थिति : संज्ञि-पर्याप्तकस्यैव। इतरेषां यथागमं तद्यथा-असंज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकस्य पल्योपमस्यासंख्येयभागः, शेषाणां उत्कृष्टा पूर्वकोटी।

आह अष्टानामपि कर्मप्रकृतीनां व्याख्याता परा स्थितिः । अथ तासामेव का जघन्या स्थितिरि-त्युपदिश्यते–अन्यकर्मस्थितिविशेषाधिकत्वात् । आनुपूर्व्योल्लंघनेन अमुष्यैव तावत् स्वसंवेद्यफलस्य वेद्यस्य वेदितव्या स्थितिः—

अपरा द्वादश मुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १८ ॥

सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेषः।

अथानुपूर्व्यविशेषात्यये सति मोहायुर्व्यवहितयोरन्ययोः का जघन्या स्थितिरित्युच्यते—

नामगोत्रयोरष्टौ ॥ १९ ॥

अत्रापि सूक्ष्मसांपराय इति वाक्यशेषः। मुहूर्ता इत्यनुवर्तते। अपरा स्थितिरिति च।

अथान्यासां कर्मप्रकृतीनां का जघन्या स्थितिरित्युच्यते—

शेषाणामंतर्मुहूर्ता ॥ २० ॥

अपरा स्थितिरित्यनुवर्तते। तत्र ज्ञानदर्शनावरणांतरायाणां सूक्ष्मसांपराये मोहनीयस्यानिवृत्तिवादर-सांपराये आयुषः संख्येयवर्षायुस्सु तिर्यक्षु मनुष्येषु च।

आह उभयी ज्ञानावरणादीनामभिहिता स्थितिः, अथानुभवः किंलक्षणः ? इत्यत्रोच्यते—

विपाकोनुभवः ॥ २१ ॥

विशिष्टः पाको नानाविधो वा विपाकः ॥१॥ ज्ञानावरणादीनां कर्मप्रकृतीनां अनुग्रहोपघातात्मि-कानां पूर्वास्रवतीव्रमंदभावनिमित्तो विशिष्टः पाको विपाकः । द्रव्यक्षेत्रकालभवभावलक्षणनिमित्तभेद-जनितवैश्वरूप्यो नानाविधो वा पाको विपाकः असावनुभव इत्याख्यायते। शुभपरिणामानां प्रकर्षभावात् शुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोनुभवः अशुभप्रकृतीनां निकृष्टः। अशुभपरिणामानां प्रकर्षभावात् अशुभप्रकृतीनां प्रकृष्टोनुभवः शुभप्रकृतीनां निकृष्टः। स एवं प्रत्ययवशादुपात्तोनुभवो द्विधा प्रवर्तते स्वमुखेन परमुखेन च। सर्वासां मूलप्रकृतीनां स्वमुखेनैवानुभवः। उत्तरप्रकृतीनां तु तुल्यजातीयानां परमुखेनापि भवति–आयुर्दर्शन चारित्रमोहवर्जानां। न हि नारकायुर्मुखेन तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्वा विपच्यते। नापि दर्शनमोहः चारित्रमोहमु-मुखेन चारित्रमोहो वा दर्शनमोहमुखेन । आह अभ्युपेमः प्रागुपचितनानाप्रकारकर्मविपाकोनुभव इति इदं तु न विजानीमः किमयं संख्यातोऽप्रसंख्यातः ? इत्यत्रोच्यते प्रसंख्यातोऽनुभूयत इति ब्रूमहे कुतः ? यतः–

स यथानाम ॥ २२ ॥

ज्ञानावरणादीनां सविकल्पानां प्रत्येकमन्वर्थसंज्ञानिर्देशादनुभवसंप्रत्ययः ॥ १ ॥ ज्ञानावरणस्य फलं ज्ञानाभावः, दर्शनावरणस्य फलं दर्शनशक्त्युपरोध इत्येवमाद्यन्वर्थसंज्ञानिर्देशात् सर्वासां कर्मप्रकृतीनां सविकल्पानां अनुभवसंप्रत्ययो जायते ।

आह यदि विपाकोऽनुभवः प्रतिज्ञायते तत्कर्मानुभूतं सत् किमावरणवदवतिष्ठते ? आहोस्विन्निष्पीडितसारं प्रच्यवते इत्यत्रोच्यते—

ततश्च निर्जरा ॥ २३ ॥

पूर्वार्जितकर्मपरित्यागो निर्जरा ॥ १ ॥ पीडानुग्रहावात्मानं प्रदायाभ्यवहृतौदनादिविकारवद्व्यावर्तते स्थितिक्षयादवस्थानाभावात् ।

सा द्विप्रकारा विपाकजेतरा च ॥ २ ॥ सा द्विप्रकारा वेदितव्या । कुतः ? विपाकजेतरा चेति । तत्र चतुर्गतावनेकजातिविशेषावघूर्णिते संसारमहार्णवे चिरं परिभ्रमतः शुभाशुभस्य कर्मण औदयिकभावादीरितस्य क्रमेण विपाककालप्राप्तस्य यथासदसद्वेद्यतान्यतरविकल्पबद्धस्य तस्य तेन प्रकारेण वेद्यमानस्य यथानुभवोदयावलीस्रोतोनुप्रविष्टस्यारब्धकर्मस्वस्थितिक्षयादुदयागतपरिभुक्तस्य या निवृत्तिः सा विपाकजा निर्जरा । यत्कर्माप्राप्तविपाककालमौपक्रमिकक्रियाविशेषसामर्थ्यादनुदीर्णं बलादुदीर्य उदयावलिं प्रवेश्य वेद्यते आम्रपनसादिपाकवत् सा अविपाकानिर्जरा ।

निमित्तान्तरसमुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ३ ॥ तपसा निर्जरेति वक्ष्यते तस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते । ततश्च भवति अन्यतश्चेति ।

संवरात्परत्र पाठ इतिचेन्नानुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् ॥ ४ ॥ स्यान्मतं संवरान्निर्जरा परत्र पठितव्या यथोद्देशः तथा निर्देश इति ? तन्न । किं कारणं ? अनुभवानुवादपरिहारार्थत्वात् तत्र हि पाठे क्रियमाणे विपाकोऽनुभव इति पुनरनुवादः कर्तव्यः स्यात् ।

पृथङ् निर्जरावचनमनर्थकं बंधेंतर्भावादिति चेन्नाऽर्थापरिज्ञानात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं यथा पुण्यपापयोः पृथग्ग्रहणं न कृतं बंधेऽन्तर्भावात् तथा निर्जरा अपि उक्तेन क्रमेण अनुभवबंधेंतर्भवति इति पृथगस्या ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? अर्थापरिज्ञानात् । फलदानसमर्थ्यमनुभव इत्युच्यते । ततोऽनुभूतानामात्तवीर्य्याणां पुद्गलानां निवृत्तिर्निर्जरेत्ययमर्थभेदः । एवं च कृत्वा ततश्चेति अपादाननिर्देश-उपपन्नो भवति इतरथा हि भेदाभावान्नोपपद्यते ।

लघ्वर्थमिहैव तपसेति वक्तव्यमितिचेन्न संवरानुग्रहतंत्रत्वत् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् लघ्वर्थमिहैव 'ततो निर्जरा तपसा चेति' वक्तव्यं पुनर्निर्जराग्रहणमाकर्षमिति ? तन्न । किं कारणं ? संवरानुग्रहतंत्रत्वात् । तपसा निर्जरा च भवति संवरश्चेति ।

धर्मेंतर्भावात् संवरहेतुत्वमिति चेन्न पृथग्ग्रहणस्य प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् ॥७॥ स्यान्मतं उत्तमक्षमामार्दवार्जवादियोगे उत्तमं तपः संवरहेतुरिति वक्ष्यते ततस्तत्रांतर्भावात् संवरहेतुत्वसिद्धेः इह वचनाच्च निर्जराहेतुत्वनिर्ज्ञानात् पृथक् तत्र तपोग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? पृथग्ग्रहणस्य प्राधान्यख्यापनार्थत्वात् । सर्वेषु संवरनिर्जराहेतुषु तपः प्रधानभूतमित्येतस्य ज्ञापनार्थं पुनस्तपोग्रहणं क्रियते । उक्तं च—

कायमणोवचिगुत्तो चोंतवसाचेदुदे अणेयविहं ।
सो कम्मणिज्जराए विपुलाए वट्टदि मणसोत्ति ॥

---

१ ख. पुस्तके आरब्धकर्मणःस्थितीत्यादि पाठः । २ निर्जराग्रहणं माकार्षीदिति प्रातभाति ।

तत इह तपोवचनं गौरवं जनयति इति न कृतं। ताः पुनः कर्मप्रकृतयो द्विविधाः-घातिका अघातिकाश्चेति। तत्र ज्ञानदर्शनावरणमोहांतरायाख्या घातिकाः। इतरा अघातिकाः। घातिकाश्चापि द्विविधा सर्वघातिका देशघातिकाश्चेति। तत्र केवलज्ञानावरणनिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिनिद्राप्रचलाकेवलदर्शनावरणद्वादशकषायदर्शनमोहाख्याः विंशतिप्रकृतयः सर्वघातिकाः। ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रयांतरायपंचकसंज्वलननोकषायसंज्ञिकाः देशघातिकाः। अवशिष्टाः प्रकृतयः, अघातिकाः। तथेदमपरमवसेयं—शरीरनामादयः स्पर्शांताः अगुरुलघूपघातपरघातातपोद्योतप्रत्येकशरीरसाधारणशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभनिर्माणनामाख्याश्च पुद्गलविपाकप्रदाः। आनुपूर्व्यनाम क्षेत्रविपाककरं, आयुर्भवधारणफलं। अवशिष्टाः प्रकृतयोजीवविपाकहेतव इत्येवमनुभवबंधो व्याख्यातः। इदानीं प्रदेशबंधो वक्तव्यस्तस्मिंश्च वक्तव्ये सति इमे निर्देष्टव्याः किंहेतवः कदा? कुतः? किंस्वभावाः? कस्मिन्? किंपरिमाणाश्चेति? तदर्थमिदं यथासंख्यपरिगृहीततत्प्रश्नापेक्षा भेदं सूत्रं प्रणीयते।

नामप्रत्ययाः सर्वतोयोगविशेषात् सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनंतानंतप्रदेशाः ॥ २४ ॥

नाम्नः प्रत्यया नामप्रत्ययाः। नामेति सर्वाः कर्मप्रकृतयः, अभिधीयंते स यथानामेति वचनात्।

नामासां प्रत्यय इतिचेन्न समयविरोधात् ॥ १ ॥ अथमतमेतत् नामप्रत्ययो यासां ताः नामप्रत्यया इति? तन्न। किं कारणं? समयविरोधात्। एवं हि विग्रहे क्रियमाणे नामकर्म एव सर्वासां प्रकृतीनां प्रत्यय इति प्राप्तं तच्च समयविरुद्धं। अनेन हेतुभाव उक्तः।

सर्वेषु भवेषु सर्वतः ॥ २ ॥ 'दृश्यतेऽन्यतोपीति' तसि कृते सर्वेषु भवेषु सर्वत इति भवति। अनेन कालोपादानं कृतं। एकैकस्य जीवस्य अतिक्रांता अनंता भवा आगामिनः संख्येया असंख्येयाः अनंता वा भवा भवंति तेषु सर्वेष्वेवेति।

योगविशेषादिति वचनं निमित्तनिर्देशार्थं ॥ ३ ॥ योगो व्याख्यातः कायवाङ्मनस्कर्मलक्षणः। परस्परतो विशिष्यते इति विशेषः। ततो योगविशेषान्निमित्तात्कर्मभावेन पुद्गला आधीयंत इति योगविशेषादित्यनेन निमित्तनिर्देशः कृतो भवति।

सूक्ष्मग्रहणं ग्रहणयोग्यस्वभावप्रतिपादनार्थं ॥ ४ ॥ ग्रहणयोग्याः पुद्गलाः सूक्ष्मा न स्थूला इति प्रतिपादनार्थं सूक्ष्मग्रहणं क्रियते।

एकक्षेत्रावगाहवचनं क्षेत्रांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ५ ॥ आत्मप्रदेशकर्मपुद्गलैकाधिकरणव्यतिरिक्तक्षेत्रांतरनिवृत्त्यर्थमेकक्षेत्रावगाह इति वचनं क्रियते।

स्थिता इति वचनं क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं ॥ ६ ॥ स्थिताः कर्मभावमापद्यंते न गच्छंत इति क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं स्थिता इत्युच्यते। एवं सूक्ष्मादिग्रहणेन कर्मयोग्यस्वभावानुवर्णनं कृतं भवति।

सर्वात्मप्रदेशेष्विति वचनमेकप्रदेशाद्यपोहार्थं ॥ ७ ॥ एकद्वित्रिचतुरादिप्रदेशेष्वात्मनः कर्मप्रदेशाः न प्रवर्तंते, किं तर्हि? ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्षु सर्वेष्वात्मप्रदेशेषु व्याप्य स्थिता इति प्रदर्शनार्थं ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्सर्वात्मप्रदेशेष्वित्युच्यते।

अनंतानंतप्रदेशवचनं प्रमाणांतरव्यपोहार्थं ॥ ८ ॥ न संख्येयाः नचासंख्येयाः नाप्यनंताः इति प्रतिपादनार्थं अनंतानंतप्रदेशा इत्युच्यंते। ते खलु पुद्गलस्कंधा अभव्यानंतगुणाः सिद्धानंतभागप्रमितप्रदेशाः घनांगुलासंख्येयभागक्षेत्रावगाहिनः एकद्वित्रिचतुःसंख्येयानंतसमयस्थितिकाः पंचवर्णरसद्विगंधचतुःस्पर्शभावाः अष्टविधकर्मप्रकृतियोग्याः, योगवशात् आत्मना आत्मसात्क्रियंत इति प्रदेशबंधः समासतो

वेदितव्यः । आह बंधपदार्थानंतरं पुण्यपापोपसंख्यानं चोदितं तद्बंधांतभूर्तमिति प्रत्याख्यातं । तत्रेदं वक्तव्यं कोत्र पुण्यबंधः कः पापबंध इति तत्र पुण्यप्रकृतिपरिगणनार्थमिदमुच्यते—

सद्वेद्यशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यं ॥ २५ ॥

शुभग्रहणमायुरादीनां विशेषणं ॥ १ ॥ शुभं प्रशस्तमित्यर्थः तद्ग्रहणमायुरादीनां विशेषणं द्रष्टव्यं । शुभायुः, शुभनाम शुभगोत्रमिति ।

शुभायुस्त्रिविधं ॥ २ ॥ तिर्यगायुर्मनुष्यायुर्देवायुरिति एतत्त्रितयं शुभायुरित्युच्यते ।

शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं ॥ ३ ॥ शुभनाम सप्तत्रिंशद्विकल्पं, अवगंतव्यं । तद्यथा–मनुष्यगतिः, देवगतिः, पंचेंद्रियजातिः, पंचशरीराणि, त्रीण्यंगोपांगानि, समचतुरस्रसंस्थानं, वज्रर्षभनाराचसंहननं, प्रशस्तवर्ण-गंध—रस स्पर्शाः, मनुष्यगति-देवगत्यानुपूर्व्यद्वयं अगुरुलघुपरघातोच्छ्वासातपोद्योतप्रशस्तविहायोगतयः त्रस—बादर— पर्याप्ति—प्रत्येकशरीर-स्थिर—शुभ—सुभग-सुस्वर- आदेय-यशस्कीर्तयः निर्माणं तीर्थंकरनाम चेति शुभमेकमुच्चैर्गोत्रं सद्वेद्यमित्येता द्वाचत्वारिंशत्प्रकृतयः पुण्यसंज्ञाः ।

अतोन्यत् पापं ॥ २६ ॥

अस्मात् पुण्यसंज्ञककर्मप्रकृतिसमूहादन्यत् कर्म पापमित्युच्यते । तद्द्व्यशीतिविधं । तद्यथा ज्ञानावरणप्रकृतयः पंच, दर्शनावरणस्य नव, मोहनीयस्य षड्विंशतिः, पंचांतरायस्य, नरकगतिः, तिर्यग्गतिः, चतस्रो जातयः, पंच संस्थानानि, पंच संहननानि, अप्रशस्तवर्ण–गंध-रस-स्पर्शाः नरकगतितिर्यग्गत्यानुपूर्व्यद्वयं उपघाताप्रशस्तविहायोगतिस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तिसाधारणशरीराशुभदुर्भगास्थिरदुःस्वरानादेयायशस्कीर्तयश्चेति नामप्रकृतयः चतुस्त्रिंशत् असद्वेद्यं नरकायुः, नीचैर्गोत्रमिति । एवं व्याख्यातः सप्रपंचो बंधपदार्थः अवधिमनःपर्ययकेवलज्ञानप्रत्यक्षप्रमाणगम्यः तदुपदिष्टागमानुमेयः ।

इति तत्त्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारेऽष्टमोध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

ॐनमः सिद्धेभ्यः ।

अथ नवमोध्यायः ।

अत्राह योऽयं अनादिसंततिपौनर्भविकसुखदुःखहेतुः, अष्टविधविशेषोपचितमूर्तिः नानाजातिविग्रहोत्पादनप्रवणः पौरुषेण यः सर्वात्मप्रदेशावेष्टनसमर्थः कर्मबंधः स केनाचिदुपायेनापि नाम कस्यचित् अनात्यंतिकः स्यादिति ? अत्रोच्यते-भवति हि केषांचिदात्यंतिकस्तद्विनाशः यस्मात्तदर्थमेव भगवद्भिरुपदिष्टः ।

आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥

अथवा आह कथं पुनरेतदाहितवैचित्र्यं नानास्रवापादितं ज्ञानावरणादिकर्मसंबंधं नोपयादिति । अत्रोच्यते संवरात् । कोसौ संवर इति ? अत एवाह आस्रवनिरोधः संवर इति । अथवा बंधपदार्थो निर्दिष्टः । इदानीं तदनंतरोद्देशभाजः संवरस्य निर्देशः प्राप्तकाल इत्यत इदमाह । आस्रवनिरोधः संवर इति । कोयमास्रवनिरोधः ?

कर्मागमनिमित्ताऽप्रादुर्भूतिरास्रवनिरोधः ॥ १ ॥ कर्मागमनिमित्तं वहुविकल्पं व्याख्यातं तस्य कायवाङ्मनःप्रयोगस्य स्वात्मलाभहेतुत्वसन्निधानात् अप्रादुर्भूतिरास्रवनिरोध इत्युच्यते। आह यदि अयमास्रवनिरोधः व्याख्यायतामित्यत्र, इदानीं संवर इत्यत्राभिधीयते-स न व्याख्यातव्यः। किं कारणं यस्मात्तन्निरोधे सति-

तत्पूर्वककर्मादानाभावः संवरः कारणाभावात् कार्याभाव इति ॥ २ ॥ तस्मिन्नास्रवे निरुद्धे तत्पूर्वकस्यानेकदुःखवीजजनकस्य कर्मणः उपनिपाताभावो यः स संवरोभिमतः, इति वाक्यशेषः ।

तथानिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न कार्ये कारणोपचारात् ॥ ३ ॥ स्यादेतत् यद्ययमर्थ इष्टस्तथा निर्देशः कर्तव्यः, यथा गमको भवति आस्रवनिरोधे सति संवरः आस्रवनिरोधादिति वा ? तन्न। किं कारणं ? कार्ये कारणोपचारात् । यथान्नं वैप्राणा इति अन्नकार्येषु प्राणेषु अन्नोपचारः । तथाऽऽस्रवनिरोधकार्ये संवरे आस्रवनिरोधोपचारः कृतः ।

निरुध्यतेऽनेन निरोध इति वा ॥ ४ ॥ अथवा नायं भावसाधनः निरुद्धिर्निरोध इति । किं तर्हि ? करणसाधनः निरुध्यते येन स निरोध इति । तथा संवरशब्दोपि करणसाधनः संव्रियतेऽनेनेति । कः पुनरसौ ? गुप्त्यादिः वक्ष्यमाणः तेन ह्युभयं क्रियते इति सामानाधिकरण्यं, उपपद्यते ।

योगविभागो वा ॥ ५ ॥ अथवा योगविभागोऽत्र द्रष्टव्यः, आस्रवनिरोधो हितार्थिना कर्तव्यः इति वाक्यशेषः । तस्य किं प्रयोजनमिति चेत् अत आह संवर इति। संवरः प्रयोजनमस्येत्यर्थः। कःपुनरसौ ?

मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययकर्मसंवरणं संवरः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनादयः प्रत्यया व्याख्याताः तदुपादानस्य कर्मणः संवरणं संवर इति निर्धियते ।

स द्वेधा द्रव्यभावभेदात् ॥ ७ ॥ संवरो द्वेधा व्यवतिष्ठते कुतः ? द्रव्यभावभेदात् ।

संसारनिमित्तक्रियानिवृत्तिर्भावसंवरः इति ॥ ८ ॥ आत्मनो द्रव्यादिहेतुकभवांतरावाप्तिः संसारः तन्निमित्तक्रियापरिणामस्य निवृत्तिर्भावसंवर इति व्यपादिश्यते ।

तन्निरोधे तत्पूर्वककर्मपुद्गलादानविच्छेदो द्रव्यसंवरः ॥ ९ ॥ तस्य संसारकारणस्य भावसंवरस्य निरोधे तत्पूर्वकस्य कर्मपुद्गलस्य निरासो द्रव्यसंवरः इति निश्चीयते ।

तद्विभावनार्थं गुणस्थानविभागवचनं ॥ १० ॥ तस्य संवरस्य विभावनार्थं गुणस्थानविभागवचनं क्रियते तद्यथा—

मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्टिसम्यङ्मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तसंयताऽप्रमत्तसंयतापूर्वकरणानिवृत्तिवादरसांपरायसूक्ष्मसांपरायोपशमकक्षपकोपशांतक्षीणकषायवीतरागछद्मस्थसयोग्ययोगकेवलिभेदात् चतुर्दशगुणस्थानविकल्पः ॥ ११ ॥ मिथ्यादृष्टिः सासादनसम्यग्दृष्टिः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिः असंयतसम्यग्दृष्टिः संयतासंयतः प्रमत्तसंयतः अप्रमत्तसंयतः अपूर्वकरणोपशमकक्षपकौ अनिवृत्तिवादरसांपरायोपशमकक्षपकौ सूक्ष्मसांपरायोपशमकक्षपकौ उपशांतकषायवीतरागछद्मस्थः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थः सयोगकेवल्ययोगकेवली चैवं भेदात् चतुर्दशगुणस्थानविकल्पो वेदितव्यः ।

तत्र मिथ्यादर्शनोदयवशीकृतो मिथ्यादृष्टिः ॥ १२ ॥ तेषु मिथ्यादर्शनकर्मोदयेन वशीकृतो जीवो मिथ्यादृष्टिरभिधीयते । यत्कृतं तत्त्वार्थानामव्यपदेशभांजि भवंति तस्य विकल्पाः, प्राग्व्याख्याताः । ते सर्वे समासेन द्विधा व्यवतिष्ठंते—हिताहितपरीक्षाविरहिताः परीक्षकाश्चेति । तत्रैकेंद्रियादयः सर्वे संज्ञिपर्याप्तकवर्जिताः हिताहितपरीक्षाविरहिताः, पर्याप्तका उभयेपि भवंति ।

तदुदयाभावेऽनंतानुबंधिकषायोदयविधेयीकृतः सासादनसम्यग्दृष्टिः ॥ १३ ॥ तस्य मिथ्यादर्शनस्योदये निवृत्ते अनंतानुबंधिकषायोदयकलुषीकृतांतरात्मा जीवः सासादनसम्यग्दृष्टिरित्याख्यायते।

मिथ्यादर्शनोदयनिवृत्तिः कथमिति चेदुच्यते—अनादिमिथ्यादृष्टिर्भव्यः षड्विंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मकः सादिमिथ्यादृष्टिर्वा षड्विंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मकः सप्तविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा अष्टाविंशतिमोहप्रकृतिसत्कर्मको वा प्रथमसम्यक्त्वं गृहीतुमारभमाणः शुभपरिणामाभिमुखः अंतर्मुहूर्तमनंतगुणवृद्ध्या वर्धमानविशुद्धिः, चतुर्षु मनोयोगेषु अन्यतमेन मनोयोगेन, चतुर्षु वाग्योगेषु अन्यतमेन वाग्योगेन, औदारिकवैक्रियिककाययोगयोरन्यतरेण काययोगेन वा समाविष्टः हीयमाननूतनकषायः साकारोपयोगः त्रिषु वेदेष्वन्यतमेन वेदेन संक्लेशविरहितः वर्धमानशुभपरिणामप्रतापेन सर्वकर्मप्रकृतीनां स्थितिं ह्रासयन्, अशुभप्रकृतीनामनुभागबंधमपसारयन् शुभप्रकृतीनां रसमुद्वर्तयन् त्रीणि करणानि कर्तुं उपक्रमते । अथाप्रवृत्तकरणं अपूर्वकरणं आनिवृत्तिकरणं चेति । तानि त्रीण्यपि करणानि प्रत्येकमंतर्मुहूर्तकालानि । तत्र अंतःकोटीकोटीस्थितिकानि कर्माणि कृत्वा अथाप्रवृत्तकरणस्य आदिसमयं कालादिलब्ध्युपेतः प्रविशति, इदं तु करणं प्राक् न कदाचिदपि प्रवृत्त अत एवास्यान्वर्थसंज्ञा । अथेदं करणं न तथा प्राक् प्रवृत्तमित्यथाप्रवृत्तमिति । तत्राद्ये समये जघन्या विशुद्धिरल्पा, द्वितीये समये जघन्याऽनंतगुणा, तृतीये समये जघन्या अनंतानंतगुणा एवमादि अंतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेः, ततः प्रथमसमये उत्कृष्टा अनंतगुणा द्वितीये उत्कृष्टा अनंतगुणा एवमादि । अथाप्रवृत्तकरणचरमसमयांते भव्या एवमेते नानाजीवानामसंख्येयलोकप्रमाणाः परिणामविकल्पाः समा विषमाश्च भवंति । एषां समुदायरूपमथाप्रवृत्तकरणं । अपूर्वकरणस्य प्रथमसमये जघन्या विशुद्धिरल्पा तस्यैवोत्कृष्टा अनंतगुणा । द्वितीये समये जघन्या अनंतगुणा, एवमादि, अंतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेस्त एते प्रथमसमये उत्कृष्टानंतगुणा द्वितीये उत्कृष्टानंतगुणा[१] एवमांतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेः त एते नानाजीवानामसंख्येयलोकप्रमाणाः परिणामविकल्पा नियमेन विषमा एव परस्परतः तेषां समुदायरूपमपूर्वकरणमत एवास्यात्यंतापूर्वत्वादन्वर्थसंज्ञा । अनिवृत्तिकरणकाले नानाजीवानां प्रथमसमये परिणामा एकरूपा एव द्वितीयसमये ततोनंतगुणा एकरूपा एवमांऽतर्मुहूर्तपरिसमाप्तेः, तेषां समुदायरूपमनिवृत्तिकरणमत एवास्यान्वर्थनाम परस्परतो निवृत्त्यभावादनिवृत्तिकरणमिति । अत्राथाप्रवृत्तकरणेपि स्थितिखंडनमनुभागखंडनं गुणश्रेणी गुणसंक्रमो वा नास्ति केवलमनंतगुणवृद्ध्या विशुद्ध्यत्र प्रशस्तप्रकृतीरनंतगुणानुभागहीना बध्नाति प्रशस्तप्रकृतीश्चानंतगुणरसवृद्ध्या । स्थितिमपि पल्योपमसंख्येयभागहीनां । अपूर्वकरणानिवृत्तिकरणयोः स्थितिखंडादीनि संभवंति स्थितिबंधश्च क्रमेण हीयते । अशुभप्रकृतीनामनुभवबंधोऽनंतगुणहान्या शुभप्रकृतीनां चानंतगुणवृद्ध्या वर्तते । तत्रानिवृत्तिकरणकारणसंख्येयेषु भागेषु गतेष्वंतरकरणमारभते येन मिथ्यादर्शनकर्मणः उदयघातः क्रियते ततश्चरमसमये मिथ्यादर्शनं त्रेधा विभक्तं करोति । सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं सम्यङ्मिथ्यात्वं चेति । एतासां तिसृणां प्रकृतीनां अनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभानां चोदयाभावेऽतर्मुहूर्तकालं प्रथमसम्यक्त्वं भवति । तदंते जघन्येन एकसमये उत्कर्षेणावलिकाषट्केवशिष्टे यदानंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभानामन्यतमस्योदयो भवति तदा सासादनसम्यग्दृष्टिरित्युच्यते अत एवास्यान्वर्थसंज्ञा । आसादनं विराधनं सहासादनेन वर्तत इति सासादना सासादना सम्यग्दृष्टिर्यस्य सोयं सासादनसम्यग्दृष्टिरिति, तस्य मिथ्यादर्शनोदयाभावेपि अनंतानुबंध्युदयात् त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानान्येव भवंति अत एवास्यान्वर्थसंज्ञा । अनंतं मिथ्यादर्शनं तदनुबंधनादनंतानुबंधीति । स हि मिथ्यादर्शनोदयफलमापादयन् मिथ्यादर्शनमेव प्रवेशयति ।

सम्यङ्मिथ्यात्वोदयात् सम्यङ्मिथ्यादृष्टिः ॥ १४ ॥ सम्यङ्मिथ्यात्वसंज्ञिकायाः प्रकृतेरुदयात् आत्मा क्षीणाक्षीणमदशक्तिकोद्रवोपयोगापादितेषत्कलुषपरिणामवत् तत्त्वार्थश्रद्धानाश्रद्धानरूपः सम्यङ्मिथ्यादृष्टिरित्युच्यते । अत एवास्य त्रीणि ज्ञानानि अज्ञानमिश्राणि इत्युच्यंते ।

सम्यक्त्वोपेतश्चारित्रमोहोदयादिपादिताऽविरतिरसंयतसम्यग्दृष्टिः ॥१५॥ औपशमिकेन क्षायोपशमिकेन क्षायिकेण वा सम्यक्त्वेन समन्वितः चारित्रमोहोदयात् अत्यंतमविरतिपरिणामप्रवणोऽसंयत-

१ अथः प्रवृत्तिकरणमित्यर्थः प्रसिद्धः । २ इतः समारभ्य । ३ एतदवसानो द्विरावृत्तः पाठः ग. पुस्तके समुपलब्धः सच न सम्यगितिनिर्धाय न प्राकाशि ।

सम्यग्दृष्टिरिति व्यपदिश्यते। तस्य त्रीण्यपि ज्ञानानि सम्यग्ज्ञानव्यपदेशमर्हंति। तत्त्वार्थश्रद्धानसमावेशात् इत ऊर्ध्वं गुणस्थानेषु नियमेन सम्यक्त्वं।

द्विविषयविरत्यविरतिपरिणतः संयतासंयतः ॥ १६ ॥ एतदादीनि गुणस्थानानि चारित्रमोहस्य क्षयोपशमादुपशमात् क्षयाच्च भवंति। तत्रानंतानुबंधिकषायाः क्षीणाः स्युरक्षीणा वा तथा अप्रत्याख्यानावरणकषाया वा प्रत्याख्यानावरणकषाया सर्वघातिन एव तेषामुदये सति संज्वलनकषायाः नव नोकषायाश्च देशघातिन एव तेषामुदये सति संयमासंयमलब्धिर्भवति। तद्योग्यया प्राणींद्रियविषयया विरताविरतवृत्त्या परिणतः संयतासंयत इत्याख्यायते।

परिप्राप्तसंयमः प्रमादवान् प्रमत्तसंयतः ॥ १७ ॥ अनंतानुबंधिकषायेषु क्षीणेष्वक्षीणेषु वा प्राप्तोदयक्षयेषु अष्टानां कषायाणां उदयक्षयात् तेषामेव सदुपशमात् संज्वलननोकषायाणां उदये संयमलब्धिर्भवति। तन्मूलसाधनोपपादितोपजनं बाह्यसाधनसान्निधानाविर्भावमापद्यमानं प्राणेंद्रियविषयभेदात् द्वितयीं वृत्तिमास्कंदतं संयमोपयोगमात्मसात् कुर्वन् पंचदशविधप्रमादवशात् किंचित्प्रस्खलितचारित्रपरिणामः प्रमत्तसंयत इत्याख्यायते।

प्रमादविरहितोऽप्रमत्तसंयतः ॥ १८ ॥ पूर्ववत्संयममास्कंदन् पूर्वोक्तप्रमादविरहात् अविचलितसंयमवृत्तिः, अप्रमत्तसंयतः समाख्यायते। इत ऊर्ध्वं गुणस्थानानां चतुर्णां द्विश्रेण्यौ भवतः। उपसमश्रेणी क्षपकश्रेणी चेति। यत्र मोहनीयं कर्मोपशमयन्नात्मा आरोहति सोपशमकश्रेणी। यत्र तत्क्षयमुपगमयन्नुद्गच्छति सा क्षपकश्रेणी।

अपूर्वकरणपरिणाम उपशमकः क्षपकश्चोपचारात् ॥ १९ ॥ अपूर्वकरणपरिणामस्तद्विशुद्धिवशेन श्रेणीमारोहयन्नपूर्वकरण इति व्यपदेशमश्नुते तत्र कर्मप्रकृतीनां नोपशमो नापि क्षयः किंतु पूर्वत्रोत्तरत्र च उपशमं क्षयं वाऽपेक्ष्य उपशमकः क्षपक इति च घृतघटवदुपचर्यते।

अनिवृत्तिपरिणामवशात् स्थूलभावेनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवादरसांपरायौ ॥२०॥ पूर्वोक्तानिवृत्तिपरिणामस्तद्वशात् कर्मप्रकृतीनां स्थूलभावेनोपशमकः क्षपकश्चानिवृत्तिवादरसांपरायाविति भाष्यते। तत्र उपशमनीयाः क्षपणीयाश्च प्रकृतय उत्तरत्र वक्ष्यंते।

सूक्ष्मभावेनोपशमात् क्षपणाच्च सूक्ष्मसांपरायौ ॥ २१ ॥ सांपरायः कषायः स यत्र सूक्ष्मभावेनोपशांतिं क्षयं च आपद्यते तौ सूक्ष्मसांपरायौ वेदितव्यौ।

सर्वस्योपशमात् क्षपणाच्च उपशांतकषायः क्षीणककषायश्च ॥ २२ ॥ सर्वस्य मोहस्योपशमात् क्षपणाच्च उपशांतकषायः क्षीणकषाय इति च व्यपदेशमर्हतः।

घातिकर्मक्षयादाविर्भूतज्ञानाद्यतिशयः केवली ॥ २३ ॥ घातिकर्मणां अत्यंतक्षयात् आविर्भूतस्वभावाचिंत्यकेवलज्ञानाद्यतिशयविभूतिर्भगवान् केवलीत्यभिलप्यते।

स द्विविधो योगभावाभावभेदात् ॥ २४ ॥ स केवली द्विधा भिद्यते कुतः योगभावाभावभेदात् योगवान् सयोगीति गीयते तदभावादयोगीति च।

तत्र मिथ्यात्वप्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरः शेषे ॥ २५ ॥ तत्र मिथ्यात्वप्राधान्येन यत्कर्मास्रवति तन्निरोधात् शेषे सासादनसम्यग्दृष्ट्यादौ तत्संवरो भवति। किं पुनस्तन्मिथ्यात्वं—नपुंसकवेदनरकायुर्नरकगत्येकद्वित्रिचतुरिंद्रियजातिहुंडकसंस्थानाऽसंप्राप्तासृपाटिकासंहनननरकगतिप्रायोग्यानुपूर्व्याऽऽतपस्थावरसूक्ष्माऽपर्याप्तकसाधारणशरीरसंज्ञकषोडशप्रकृतिलक्षणं।

असंयमस्त्रिविधोऽनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानोदयविकल्पात् ॥ २६ ॥ असंयमस्त्रिविधो वेदितव्यः कुतः? अनंतानुबंध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानविकल्पात्।

तत्प्रत्ययस्य तदभावे संवरः ॥ २७ ॥ तत्प्रत्ययस्य कर्मणः तदभावे संवरोऽवसेयः । तद्यथा निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्ध्यनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभस्त्रीवेदातिर्यगायुस्तिर्यग्गतिचतुःसंस्थानचतुःसंहननतिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्योद्योताऽप्रशस्तविहायोगतिदुर्भगदुःस्वरानादेयनीचैर्गोत्रसंज्ञकानां पंचविंशतिप्रकृतीनां अनंतानुबंधिकषायोदयकृतासंयमप्रधानास्रवाणां एकेंद्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्ट्यंताः बंधकाः तदभावे तासामुत्तरत्र संवरः । अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभमनुष्यायुर्मनुष्यगत्यौदारिकशरीरतदंगोपांगवज्रर्षभनाराचसंहननमनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यनामकानां दशानां प्रकृतीनां अप्रत्याख्यानकषायोदयकृतासंयमहेतूनां एकेंद्रियादयः असंयतसम्यग्दृष्ट्यंता बंधकाः तदभावादूर्ध्वं तासां संवरः । सम्यङ्मिथ्यात्वगुणेनायुर्न बध्यते प्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभानां चतसृणां प्रकृतीनां प्रत्याख्यानकषायोदयकारणासंयमास्रवाणां एकेंद्रियप्रभृतयः संयतासयतावसानाः बंधकाः । तदभावात् उपरिष्टात् तासां संवरः ।

प्रमादोपनीतस्य तदभावे निरोधः ॥ २८ ॥ प्रमादोपनीतस्य कर्मणः प्रमत्तसंयतादूर्ध्वं तदभावान्निरोधः प्रत्येतव्यः । किं पुनस्तत् ? असद्वेद्यारतिशोकस्थिराशुभायशस्कीर्तिविकल्पं । देवायुर्बंधारंभकस्य प्रमाद एव हेतुः, अप्रमादोपि तत्प्रत्यासन्नः । ततः ऊर्ध्वं तस्य संवरः ।

कषायास्रवस्य तन्निरोधे निरासः ॥ २९ ॥ कषाय एवास्रवो यस्य कर्मणः न प्रमादादिस्तस्य तन्निरोधे तन्निरासोवसेयः स एव कषायकः प्रमादादिविरहितः तीव्रमध्यमजघन्यभावेन त्रिषु गुणस्थानेषु व्यवस्थितः । तत्रापूर्वकरणस्यादौ संख्येयभागे द्वे कर्मप्रकृती निद्राप्रचले बध्येते । तत ऊर्ध्वं संख्येयभागे त्रिंशत्प्रकृतयो–देवगतिपंचेंद्रियजातिवैक्रियिकाहारकतैजसकार्मणशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियिकाहारकशरीरांगोपांगवर्णगंधरसस्पर्शदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगतित्रसबादरपर्याप्तकप्रत्येकशरीरस्थिरशुभसुभगसुस्वरादेयनिर्माणतीर्थकरनामाख्याः बध्यंते । तस्यैव चरमसमये बंधकराः चतस्रः प्रकृतयः हास्यरतिभयजुगुप्सासंज्ञा बंधमुपयांति । ता एताः तीव्रकषायास्रवाः तदभावान्निर्दिष्टाद्भागादूर्ध्वं संव्रियंते । आनिवृत्तिबादरसांपरायस्यादिसमयादारभ्य संख्येयेषु भागेषु पुंवेदक्रोधसंज्वलनौ बंधमुपगच्छतः । तस्यैव चरमसमये लोभसंज्वलनो बंधमेति ता एताः प्रकृतयः मध्यमकषायास्रवाः, तदभावे निर्दिष्टस्य भागस्योपरिष्टात् संवरमाप्नुवंति । पंचानां ज्ञानावरणानां चतुर्दर्शनावरणानां यशस्कीर्तेरुच्चैर्गोत्रस्य पंचानामंतरायाणां च मंदकषायास्रवाणां सूक्ष्मसांपरायो बंधकः तदभावादुत्तरत्र तेषां संवरः ।

केवलयोगनिमित्तं सद्वेद्यं तदभावात्तस्य निरोधः ॥ ३० ॥ केवलेनैव योगेन सद्वेद्यस्योपशांतकषायक्षीणकषायसयोगिनां बंधो भवति तदभावादयोगकेवलिनस्तस्य संवरो भवति ।

अत्राह आस्रवनिरोधः संवर इति व्याख्यातं तत्रेदमानिर्ज्ञातमात्मलाभहेतुसान्निधाने सत्यास्रवतां कर्मणां केन निरोधो भवतीति तत्र वक्तव्यमनेनास्रवनिरोधः ? इत्यत्रोच्यते—

सगुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैः ॥ २ ॥

संसारकारणगोपनाद्गुप्तिः ॥ १ ॥ यतः संसारकारणात् आत्मनो गोपनं भवति सा गुप्तिः । भावे क्तिः । अपादानसाधनो वा यतो गोपनं सा गुप्तिरिति, कर्तृसाधनो वा क्तिच् गोपयतीति गुप्तिरिति ।

सम्यगयनं समितिः ॥ २ ॥ परप्राणिपीडापरिहारेच्छया सम्यगयनं समितिः । संपूर्वादिणो भावे क्तिः । कर्तरि वा क्तिच् ।

इष्टे स्थाने धत्त इति धर्मः ॥ ३ ॥ आत्मानमिष्टे नरेंद्रसुरेंद्रमुनींद्रादिस्थाने धत्त इति धर्मः । उणादिषु निष्पादितः ।

स्वभावानुचिंतनमनुप्रेक्षाः ॥ ४ ॥ शरीरादीनां स्वभावानुचिंतनमनुप्रेक्षा वेदितव्याः । अनुपूर्वादिक्षेः भावादिसाधनः, अकारः ।

परिषह्यत इति परीषहः ॥ ५ ॥ परिपूर्वात्सहेः कर्मण्यकारः परिषह्यत इति परीषहः । कथमकारः ? पचादिलक्षणोच् । ननु स कर्तरि विहितः यस्तर्हि स करणाधिकरणयोर्विहितो घञ् ? तर्हि कर्मण्येव । परीषाह इति प्राप्नोति अनुबंधकृतमनित्यं यथा ज्योतिषमिति । अथवा बहुलवचनात् कर्मण्यकारः 'अन्यस्यापीति' दीर्घः परीषहस्य जयः परीषहजयः ।

चारित्रशब्दो व्याख्यातः ॥ ६ ॥ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इत्यत्र चारित्रशब्दो व्याख्यातः । चर्यते तच्चारित्रमिति ।

संवृण्वतो गुप्त्यादयः करणं ॥ ७ ॥ संवरणक्रियायाः साधकतमत्वविवक्षायां गुप्त्यादीनां करणभावः प्रत्येतव्यः । गुप्तिश्च समितिश्च धर्मश्चानुप्रेक्षा च परीषहजयश्च चारित्रं च गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्राणि तैर्गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैरिति ।

संवर एव गुप्त्यादय इति चेन्नास्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं संव्रियतेनेनेति संवरः गुप्त्यादिभिश्च कर्म संव्रियते गुप्त्यादय एव संवर इति भेदनिर्देशो नोपपद्यते इति ? तन्न । किं कारणं ? आस्रवनिमित्तकर्मसंवरणात् । संवरणमिह संवर इति संवर इति भावसाधनः । तस्य गुप्त्यादयः करणत्वेन निर्दिश्यंते । संव्रियते संवर इति कर्मसाधनो वा । गुप्त्यादिभिर्हि कर्म संव्रियत इति ।

स इति वचनं गुप्त्यादिभिः साक्षात् संबंधनार्थं ॥ ९ ॥ संवरोधिकृतोपि पुन इति परामृश्यते । किमर्थं ? गुप्त्यादिभिः साक्षात् संबंधनार्थं । तेन किं लब्धं ? नियमः कृतो भवति स एव संवरो गुप्त्यादिभिरेव नान्येनोपायेनेति तेन तीर्थाभिषेकदीक्षाशीर्षोपहारदेवताराधनादयो निवर्तिता भवंति रागद्वेषमोहोपात्तस्य कर्मणः अन्यथा निवृत्त्यसंभवात् । यदि हि स्यात् मत्स्यादीनामपि सुलभो मोक्षः स्यात् रक्तद्विष्टमूढानां च । एषां तत्त्वभेदकथनं उत्तरत्र करिष्यते ।

आह किमेतैरेव गुप्त्यादिभिः अयं संवरो निष्पाद्यते ? न । किं तर्हि ? अन्येन च । यद्येवमुच्यतां केन ?

तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥

धर्मेतर्भावात् पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न निर्जराकारणत्वख्यापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं धर्मविकल्पेषु उत्तमक्षमादिषु तपो वक्ष्यते । ततः संवरहेतुत्वासिद्धेः पृथगस्य ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? निर्जराकारणत्वख्यापनार्थत्वात् ।

तपोनिर्जराकारणमपि भवतीति प्राधान्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥ २ ॥ सर्वेषु संवरहेतुषु प्रधानं तप इत्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं च पृथग्ग्रहणं क्रियते ।

संवरनिमित्तसमुच्चयार्थश्चशब्द ॥ ३ ॥ संवरहेतुरपि तपो भवतीति एतस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः क्रियते तपसा हि अभिनवकर्मसंबंधाभावः पूर्वोपाचितकर्मक्षयश्चाऽविपाकनिर्जराप्रतिज्ञानात् तस्मात्तपोजातीयत्वात् ध्यानानां निर्जराकारणप्रसिद्धिः ।

तपसोभ्युदयहेतुत्वान्निर्जराभाव इति चेन्नैकस्यानेककार्यारंभदर्शनात् ॥४॥ स्यादेतत् तपोभ्युदयकारणमिष्टं देवेंद्रादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वाभ्युपगमात्ततोस्य निर्जरांगत्वमनुपपन्नं ? तन्न किं कारणं ? एकस्यानेककार्यारंभदर्शनात् । यथाग्निरेको विक्लेदनभस्मसाद्भावनादिप्रयोजन उपलभ्यते । तथा तपोभ्युदयकर्मक्षयहेतुरित्यत्र को विरोधः ?

गुणप्रधानफलोपपत्तेर्वा कृषीबलवत् ॥ ५ ॥ अथवा यथा कृषीवलस्य कृषिक्रियायां पलालस्य फलगुणप्रधानफलाभिसंबंधः तथा मुनेरपि तपःक्रियायां प्रधानोपसर्जनाभ्युदयनिःश्रेयसफलाभिसंबंधिवक्षा-

द्वेदितव्यः । आह गुप्त्यादय उद्दिष्टाः संवरहेतवः ते किंविषयाः कियत्प्रकाराः प्रत्येकं च किंसामर्थ्याः ? इत्यत्रोच्यते—

सति बहुवक्तव्ये आदावुद्देशभाजो गुप्तेरेव तावन्निर्धारणं क्रियते ।

सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थो द्रष्टव्यः । क्व ? कायवाङ्मनस्कर्म योग इत्यत्र ।

प्राकाम्याऽभावो निग्रहः ॥२॥ प्राकाम्यं यथेष्टं चारित्रं तस्याभावो निग्रह इत्याख्यायते, योगस्य निग्रहो योगनिग्रहः ।

सम्यगिति विशेषणं सत्कारलोकपंक्त्याद्याकांक्षानिवृत्त्यर्थं ॥ ३ ॥ पूजापुरस्सरा क्रिया सत्कारः संयतो महानिति, लोके प्रकाशः लोकपंक्तिः एवमाद्यैहलौकिकमनुद्दिश्य पारलौकिकं च विषयसुखं अनपेक्ष्य क्रियमाणो निग्रहो गुप्तिरिह परिगृहीतेति प्रतिपत्त्यर्थं सम्यगिति विशेषणमुपादीयते ।

तस्मात्कायादिनिरोधात्तन्निमित्तकर्मानास्रवणे संवरप्रसिद्धिः ॥४॥ तस्मात् सम्यग्विशेषणविशिष्टात् संक्लेशाप्रादुर्भावपरात् कायादियोगनिरोधे सति तन्निमित्तं कर्म नास्रवतीति कृत्वा संवरप्रसिद्धिरवगन्तव्या । तद्यथा तिस्रो गुप्तयः—कायगुप्तिः वाग्गुप्तिः मनोगुप्तिरिति । तत्र यत्कायकमनिभृतस्याप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितधरणिप्रदेशे चंक्रमणद्रव्यांतराधाननिक्षेपशयनासनादिनिमित्तं कर्म संमूर्छति न तन्निगृहीतकायप्रचारस्याप्रमत्तस्यास्रोतुमर्हति । यच्च वाचिकमसंवृतस्यासत्प्रलापिनोऽप्रियवचनादिहेतुकं कर्म निपतति न तद्विनिवृत्तवाक्प्रयोगस्यास्रवति । यदपि मानसैः प्रदोषैः रागद्वेषाभिभूतस्यातीतानागतविषयाभिलाषिण आस्रवति न तदात्मीकृतमनसः कदाचिदप्युपनिपतति । आह यदि मूर्तिपरित्यागं कार्त्स्न्येन कर्तुमशक्नुवतः संक्लेशनिवृत्तये योगनिरोधः प्रतिज्ञायते स यावन्न भवति तावदनेनावश्यं प्राणयात्रानिमित्तं तत्प्रत्यनीकभावात् परिस्पंदः कर्तव्यः, वाक्प्रयोगो वा प्रश्नापेक्षः शरीरमलनिर्हरणार्थश्च तस्मिन् सति कथमस्य संवरः स्यादित्यत्रोच्यते—

ईर्याभाषैषणादाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

सम्यग्ग्रहणेनाधिकृतेन प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १ ॥ सम्यगित्यनुवर्तते तेन प्रत्येकमिहाभिसंबंधः क्रियते । सम्यगीर्या सम्यग्भाषा सम्यगेषणा सम्यगादाननिक्षेपौ सम्यगुत्सर्ग इति ।

समितिरित्यन्वर्थसंज्ञा वा तांत्रिकी पंचानां ॥ २ ॥ समितिरितीयं अन्वर्थसंज्ञा सम्यगितिः समितिरिति । क्व प्रसिद्धा ? तांत्रिकी । केषां ? पंचानामीर्यादीनां ।

तत्र व्रज्यायां जीववधपरिहार ईर्यासमितिः ॥ ३ ॥ विदितजीवस्थानादिविधेर्मुनेः, धर्मार्थं प्रयतमानस्य सवितर्युदिते चक्षुषो विषयग्रहणसामर्थ्ये उपजाते मनुष्यादिचरणपातोपहतावश्यायप्रायमार्गे अनन्यमनसः शनैर्न्यस्तपादस्य संकुचितावयवस्य युगमात्रपूर्वनिरीक्षणावहितदृष्टेः पृथिव्यारंभाभावात् ईर्यासमितिरित्याख्यायते ।

अत्राह विदितजीवस्थानादिविधेरित्युक्तं तत्र न ज्ञायते कानि जीवस्थानादीनि इत्यत्रोच्यते—

सूक्ष्मबादरैकद्वित्रिचतुरिंद्रियसंज्ञ्यसंज्ञिपंचेंद्रियपर्याप्तकापर्याप्तकभेदाच्चतुर्दश जीवस्थानानि ॥ ४ ॥ एकेंद्रियादयः प्राक् व्याख्यातलक्षणाः । तत्रैकेंद्रिया द्विविधाः सूक्ष्मा बादराः । तत्र सूक्ष्मा द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । बादरा द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तका इति । द्वींद्रिया द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः त्रींद्रिया द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः । चतुरिंद्रिया द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः

पंचेंद्रिया द्विविधाः संज्ञिनोऽसंज्ञिनः। संज्ञिनो द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाः। असंज्ञिनो द्विविधाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च एवं जीवस्थानानि वेदितव्यानि। तानि नामोदयापादितविशेषाणि एकेंद्रियजातिसूक्ष्मवादरपर्याप्तकाऽपर्याप्तकनामोदयजनितानि चत्वारि जीवस्थानानि एकेंद्रियेषु। द्वींद्रियादिषु वादरनामोदय एव। विकलेंद्रियेषु द्वित्रिचतुरिंद्रियजातिपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयनिर्वर्तितानि षड्जीवस्थानानि। पंचेंद्रियेषु संज्ञ्यसंज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकनामोदयलब्धभेदानि चत्वारि जीवस्थानानि।

हितमितासंदिग्धाभिधानं भाषासमितिः ॥ ५ ॥ मोक्षपदप्रापणप्रधानं फलं हितं, तद्विविधं स्वहितं परहितं चेति। मितमनर्थकबहुप्रलपनरहितं स्फुटार्थं व्यक्ताक्षरं वाऽसंदिग्धं, एवंविधमभिधानं भाषासमितिः। तत्प्रपंचः—मिथ्याभिधानासूयाप्रियसंभेदाल्पसारशंकितसंभ्रांतकषायपरिहासाऽयुक्ताऽसभ्यनिष्ठुराधर्मविध्यदेशकालालक्षणातिसंस्तवादिवाग्दोषविरताभिधानं।

अन्नादावुद्गमादिदोषवर्जनमेषणासमितिः ॥ ६ ॥ अनगारस्य गुणरत्नसंचयसंवाहिशरीरशकटिं समाधिपत्तनं निनीषतोऽक्षम्रक्षणमिव शरीरधारणमौषधमिव जाठराग्निदाहोपशमननिमित्तमन्नाद्यनास्वाद यतो देशकालसामर्थ्यादिविशिष्टमगर्हितमभ्यवहरतः उद्गमोत्पादनैषणासंयोजनप्रमाणकारणांगारधूमप्रत्ययनवकोटिपरिवर्जनमेषणासमितिरिति समाख्यायते।

धर्मोपकरणानां ग्रहणविसर्जनं प्रति यतनमादाननिक्षेपणा समितिः ॥७॥ धर्माविरोधिनां परानुपरोधिनां द्रव्याणां ज्ञानादिसाधनानां ग्रहणे विसर्जने च निरीक्ष्य प्रमृज्य प्रवर्तनमादाननिक्षेपणा समितिः।

जीवाविरोधेनांगमलनिर्हरणमुत्सर्गसमितिः ॥ ८ ॥ स्थावराणां जंगमानां च जीवादीनां अविरोधेनांगमलनिर्हरणं शरीरस्य च स्थापनं उत्सर्गसमितिः, अवगंतव्या।

वाक्कायगुप्तिरियमपीति चेन्न तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः ॥ ९ ॥ स्यान्मतं ईर्यासमित्यादिलक्षणा वृत्तिः वाक्कायगुप्तिः, रक्षणं प्राणिपीडापरिहार इत्यनर्थांतरमिति ? तन्न किं कारणं ? तत्र कालविशेषे सर्वनिग्रहोपपत्तेः। परिमितकालविषयो हि सर्वयोगनिग्रहो गुप्तिः। तत्रासमर्थस्य कुशलेषु वृत्तिः समितिरतो गमनभाषणाभ्यवहरणग्रहणनिक्षेपोत्सर्गलक्षणसमितिविधावप्रमत्तानां तत्प्रणालिकाप्रसृतकर्माभावान्निभृतानां प्रासीदत्संवरः।

पात्राभावात् पाणिपुटाहाराणां संवराभाव इति चेन्न परिग्रहदोषात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् असति पात्रे पाणिपुटेन भुंजानस्य भिक्षोः पतिताहारनिमित्तप्राणातिपातदर्शनादेषणासमित्यभावात् संवराभाव इति ? तन्न। किं कारणं ? परिग्रहदोषात् नैस्संगीचर्यामातिष्ठमानस्य पात्रग्रहणे सति तत्संरक्षणाधिकृतो दोषः प्रसज्यते। तस्मात् स्वायत्तेन पाणिपुटेन निरावाधदेशे स्थित्वा परीक्ष्य भुंजानस्य निभृतस्य तद्गतदोषाभावः। किंच—

दैन्यप्रसंगात् ॥ ११ ॥ कपालमन्यद्वा भाजनमादाय पर्यटतो भिक्षोर्दैन्यमासज्यते। गृहिजनानीतमपि भाजनं सर्वत्र सुलभं तत्प्रक्षालनादिविधौ च दुःपरिहारः पापलेपः, स्वभाजनेन देशांतरं नीत्वा भोजने च आशानुबंधनं स्यात्। स्वपूर्वविशिष्टभाजनादिकगुणासंभवाच्च येन केनचित् भुंजानस्य दैन्यं स्यात्। ततः स्वकरपुटभाजनान्नान्यद्विशिष्टमस्ति भिक्षोः।

अन्नवत्तत्प्रसंग इति चेन्न तेन विनाऽभावात् ॥ १२ ॥ स्यादेतद्यथा प्राप्तव्यमन्नं संस्कृतं परमं परित्यज्य परगृहे यत्किंचित् असंस्कृतमन्नं अरसमनुभूयते भिक्षुणा तथा कपालाद्यादानमपि स्यादिति ? तन्न। किं कारणं ? तेन विनाऽभावात् चिरकालं तपः संचिकीर्षतः संयतस्य शरीरयात्रा आहारमंतरेण न संभवतीति यत्किंचित्प्रासुकं कादाचित्कमभ्युपगम्यते न तथा भाजनमिति असमंजसो दृष्टांतः।

आह उक्तं गुप्तिसमित्योः संवरहेतुत्वमिदानीं तदनंतरमुद्दिष्टस्य धर्मस्य संवरहेतुत्वं संवर्णयितव्यमित्यत्रेदमुच्यते—

उत्तमक्षमामार्दवार्जवशौचसत्यसंयमतपस्त्यागा-किंचन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते—

प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं धर्मवचनं ॥ १ ॥ आद्यं गुप्त्यादिप्रवृत्तिनिग्रहार्थं । तत्रासमर्थानां प्रवृत्त्युपायप्रदर्शनार्थं द्वितीयमेषणादि । इदं पुनर्दशविधधर्माख्यानं, प्रवर्तमानस्य प्रमादपरिहारार्थं वेदितव्यं ।

क्रोधोत्पत्तिनिमित्ताविषह्याक्रोषादिसंभवे कालुष्योपरमः क्षमा ॥ २ ॥ शरीरस्थितिहेतुमार्गणार्थं परकुलान्युपगच्छतो भिक्षोर्दुष्टजनाक्रोशोपसहनावज्ञानताडनशरीरव्यापादनादीनां क्रोधोत्पत्तिनिमित्तानां सन्निधाने कालुष्याभावः क्षमेत्युच्यते ।

जात्यादिमदावेशादभिमानाभावो मार्दवं ॥ ३ ॥ उत्तमजातिकुलरूपविज्ञानैश्वर्यश्रुतलाभवीर्यस्यापि सतस्तत्कृतमदावेशाभावात् परप्रयुक्तपरिभवनिमित्ताभिमानाभावो मार्दवं माननिर्हरणमवगंतव्यं ।

योगस्यावक्रतार्जवं ॥ ४ ॥ योगस्य कायवाङ्मनोलक्षणस्यावक्रता आर्जवमित्युच्यते ।

प्रकर्षप्राप्ता, लोभनिवृत्तिः शौचं ॥ ५ ॥ लोभस्य निवृत्तिः प्रकर्षप्राप्ता, शुचेर्भावः कर्म च शौचमिति निश्चीयते ।

गुप्तावंतर्भाव इति चेन्न तत्र मानसपरिस्पंदप्रतिषेधात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत् मनोगुप्तौ शौचमंतर्भवतीति पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न । किं कारणं ? तत्र मानसपरिस्पंदप्रतिषेधात् । मनोगुप्तौ हि मानसः परिस्पंदः सकलः प्रतिषिध्यते तत्रासमर्थेषु परकीयेषु वस्तुषु अनिष्टप्रणिधानोपरमार्थमिदमुच्यते ।

आकिंचन्येऽवरोध इति चेन्न तस्य नैर्मम्यप्रधानत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतत् आकिंचन्यं वक्ष्यते तत्रास्यावरोधात् शौचग्रहणं पुनरुक्तमिति ? तन्न । किं कारणं ? तस्य नैर्मम्यप्रधानत्वात् । स्वशरीरादिषु संस्कारापोहार्थमाकिंचन्यमिष्यते ।

तच्चतुर्विधं जीवितारोग्येंद्रियोपभोगभेदात् ॥ ८ ॥ लोभश्चतुःप्रकारः—जीवनलोभ आरोग्यलोभ इंद्रियलोभ उपभोगलोभश्चेति स प्रत्येकं द्विधा भिद्यते स्वपरविषयत्वात् अतस्तन्निवृत्तिलक्षणं शौचं चतुर्विधमवसेयं ।

सत्सु साधुवचनं सत्यं ॥ ९ ॥ सत्सु प्रशस्तेषु जनेषु साधुवचनं सत्यमित्युच्यते । तद्दशप्रकारं व्याख्यातं ।

भाषासमितावंतर्भाव इति चेन्न तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमितार्थत्वात् ॥ १० ॥ स्यादेतत् सत्यग्रहणमनर्थकं ? कुतः भाषासमितावंतर्भावात् इति ? तन्न किं कारणं ? तत्र साध्वसाधुभाषाव्यवहारे हितमितार्थत्वात् । संयतो हि साधुषु असाधुषु च भाषाव्यवहारं कुर्वन् हितं मितं च ब्रूयात् । अन्यथा रागानर्थदंडादिदोषानुषंगः स्यादिति समितिलक्षणमुक्तं । इह पुनः संतः प्रव्राजितास्तद्भक्ता वा तेषु साधु सत्यं ज्ञानचारित्रशिक्षणादिषु बह्वपि वक्तव्यमित्यनुज्ञायते धर्मोपबृंहणार्थं । अथ कः संयमः ? कश्चिदाह—भाषादिनिवृत्तिरिति ।

न भाषादिनिवृत्तिः संयमो गुप्त्यंतर्भावात् ॥ ११ ॥ गुप्तिर्हि निवृत्तिप्रवणा अतोऽत्रांतर्भावात् संयमाभावः स्यात् । अपर आह कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा, संयम इति ।

नापि कायादिप्रवृत्तिर्विशिष्टा समितिप्रसंगात् ॥ १२ ॥ समितयो हि कायादिप्रवृत्तिदोषनिवृत्तयः अतस्तत्रांतर्भावः प्रसज्यते ।

त्रसस्थावरवधप्रतिषेध आत्यंतिकः संयम इति चेन्न परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात्॥१३॥ अथ मतं द्वींद्रियादीनां त्रसानां पृथिवीकायिकादीनां स्थावराणां च प्राणिनां वधप्रतिषेध आत्यंतिकः संयम इति तदपि नोपपद्यते। कुतः? परिहारविशुद्धिचारित्रांतर्भावात्। वक्ष्यते हि चारित्रभेदेषु परिहारविशुद्धिलक्षणं चारित्रमिति तत्रांतर्भावात् पृथक् संयमग्रहणं अनर्थकं स्यात्। कस्तर्हि संयमः।

समितिषु प्रवर्तमानस्य प्राणींद्रियपरिहारः संयमः ॥ १४ ॥ ईर्यासमित्यादिषु वर्तमानस्य मुनेस्तत्परिपालनार्थः प्राणींद्रियपरिहारः संयम इत्युच्यते। एकेंद्रियादिप्राणिपीडापरिहारः प्राणिसंयमः। शब्दादिष्विंद्रियार्थेषु रागानभिष्वंग इंद्रियसंयमः।

अतोपहृतसंयमभेदसिद्धिः ॥ १५ ॥ एवं च कृत्वाऽपहृतसंयमभेदसिद्धिर्भवति। संयमो हि द्विविधः-उपेक्षासंयमोऽपहृतसंयमश्चेति देशकालविधानज्ञस्य परोपरोधने उत्कृष्टकायस्य त्रिधागुप्तस्य रागद्वेषानभिष्वंगलक्षण उपेक्षासंयमः। अपहृतसंयमास्त्रिविधः उत्कृष्टो मध्यमो जघन्यश्चेति। तत्र प्रासुकवसत्याहारमात्रबाह्यसाधनस्य स्वाधीनेतरज्ञानचरणकरणस्य बाह्यजंतूपनिपाते आत्मानं ततोपहृत्य जीवान् परिपालयत उत्कृष्टः, मृदुना प्रमृज्य जीवान् परिहरतो मध्यमः, उपकरणांतरेच्छया जघन्यः।

तत्प्रतिपादनार्थः शुद्ध्यष्टकोपदेशः ॥ १६ ॥ तस्यापहृतसंयमस्य प्रतिपादनार्थः शुद्ध्यष्टकोपदेशो द्रष्टव्यः। तद्यथा—अष्टौ शुद्धयः—भावशुद्धिः कायशुद्धिः विनयशुद्धिः ईर्यापथशुद्धिः भिक्षाशुद्धिः प्रतिष्ठापनशुद्धिः शयनासनशुद्धिः वाक्यशुद्धिश्चेति। तत्र भावशुद्धिः कर्मक्षयोपशमजनिता मोक्षमार्गरुच्याहितप्रसादा रागाद्युपप्लवरहिता तस्यां सत्यां आचारः प्रकाशते परिशुद्धभित्तिगतचित्रकर्मवत्। कायशुद्धिर्निरावरणाभरणा निरस्तसंस्कारा यथाजातमलधारिणी निराकृतांगविकारा सर्वत्र प्रयतवृत्तिः प्रशमसुखं मूर्तिमिव प्रदर्शयंतीति तस्यां सत्यां न स्वतोस्य भयमुपजायते नाप्यन्यतः तस्य। विनयशुद्धिः अर्हदादिषु परमगुरुषु यथार्हं पूजाप्रवणा ज्ञानादिषु च यथाविधिभक्तियुक्ता गुरोः सर्वत्रानुकूलवृत्तिः प्रश्नस्वाध्यायवाचनाकथाविज्ञप्त्यादिषु प्रतिपत्तिः कुशला देशकालभावावबोधनिपुणा आचार्यानुमतचारिणी, तन्मूलाः सर्वसंपदः। सैषा भूषा पुरुषस्य सैव नौः संसारसमुद्रतरणे। ईर्यापथशुद्धिः नानाविधजीवस्थानयोन्याश्रयावबोधजनितप्रयत्नपरिहृतजंतुपीडाज्ञानादित्यस्वेंद्रियप्रकाशनिरीक्षितदेशगामिनी द्रुतविलंबितसंभ्रांतविस्मितलीलाविकारदिगंतरावलोकनादिदोषरहितगमना तस्यां सत्यां संयमः प्रतिष्ठितो भवति विभव इव सुनीतौ। भिक्षाशुद्धिः परीक्षितोभयप्रचारा, मृष्टपूर्वापरस्वांगप्रदेशविधाना आचारसूत्रोक्तकालदेशप्रवृत्तिप्रतिपत्तिकुशला लाभालाभमानापमानसमानमनोवृत्तिः लोकगर्हितकुलपरिवर्जनपरा चंद्रगतिरिव हीनाधिकगृहा, विशिष्टोपस्थाना दीनानाथदानशाला विवाहयजनगेहादिपरिवर्जनोपलक्षिता दीनवृत्तिविगमा प्रासुकाहारगवेषणप्रणिधाना आगमविहितनिरवद्याशनपरिप्राप्तप्राणयात्राफला, तत्प्रतिबद्धा हि चरणसंपत् गुणसंपदिव साधुजनसेवानिबंधना सा लाभालाभयोः सुरसविरसयोश्च समसंतोषाद्भिक्षेति भाष्यते यथा सलीलसालंकारवरयुवतिभिरुपनीयमानघासो गौर्न तदंगगतसौंदर्यनिरीक्षणपरः तृणमेवात्ति। यथा वा तृणोलूपं नानादेशस्थं यथालाभमभ्यवहरति न योजनासंपदमवेक्षते तथा भिक्षुरपि भिक्षापरिवेषकजनमृदुललितरूपवेषविलासावलोकननिरुत्सुकः शुष्कद्रवाहारयोजनाविशेषं चानवेक्षमाणः यथागतमश्नाति इति गौरिव चारो गोचार इति व्यपदिश्यते। तथा गवेषिणेति च यथा शकटं रत्नभारपरिपूर्णं येन केनचित् स्नेहेन अक्षलेपं च कृत्वा अभिलषितदेशांतरं वणिगुपनयति तथा मुनिरपि गुणरत्नभरितां तनुशकटीमनवद्यभिक्षायुरक्षम्रक्षणेन अभिप्रेतसमाधिपत्तनं प्रापयतीत्यक्षम्रक्षणमिति च नामरूढं। यथा भांडागारे समुत्थितमनलं अशुचिना शुचिना वा वारिणा शमयति गृही तथा यतिरपि उदराग्निप्रशमनमिति च निरुच्यते। दातृजनबाधया विना कुशलो मुनिर्भ्रमरवदाहरतीति भ्रमराहार इत्यपि परिभाष्यते। येन केनचित्प्रकारेण स्वभ्रपूरणवदुदरगर्तमनगारः पूरयति स्वादुनेतरेण वेति स्वभ्रपूरणमिति च निरुच्यते। प्रतिष्ठापनशुद्धिपरः संयतः नखरोमसिंघाणकनिष्ठीवनशुक्रोच्चारप्रस्रवणशोधने देहपरित्यागे च विदितदेशकालो जंतूपरोधमंतरेण प्रयतते। संयतेन शयनासनशुद्धिपरेण स्त्री-

क्षुद्रचौरपानाख्यशौंडशाकुनिकादिपापजनवासा वर्ज्याः शृंगारविकारभूषणोज्ज्वलवेषवेश्याक्रीडाभिरामगीत-नृत्यवादित्राकुलशालादयश्च परिहर्तव्याः अकृत्रिमगिरिगुहातरुकोटरादयः कृत्रिमाश्च शून्यागारादयो मुक्त-मोचितावासाः अनात्मोद्देशनिवर्तिताः निरारंभाः सेव्याः । वाक्यशुद्धिः पृथिवीकायिकारंभादिप्रेरणरहिताः परुषनिष्ठुरादिपरपीडाकरप्रयोगनिरुत्सुका व्रतशीलदेशनादिप्रधानफला हितमितमधुरमनोहरा संयतस्य योग्या तदधिष्ठाना हि सर्वसंपदः ॥

तपो वक्ष्यमाणभेदं ॥ १७ ॥ कर्मक्षयार्थं तप्यत इति तपः, तदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं द्वादश विकल्पं अवसेयं ।

परिग्रहनिवृत्तिस्त्यागः ॥ १८ ॥ परिग्रहस्य चेतनाचेतनलक्षणस्य निवृत्तिस्त्याग इति निश्चीयते ।

अभ्यंतरतपोविशेषोत्सर्गग्रहणात्सिद्धिरितिचेन्न तस्यान्वर्थत्वात् ॥ १९ ॥ स्यान्मतं वक्ष्यते तपोभ्यंतरं षड्विधं तत्रोत्सर्गलक्षणेन तपसा ग्रहणमस्य सिद्धमित्यनर्थकं त्यागग्रहणमिति तन्न । किं कारणं ? तस्यान्वर्थत्वात् । तद्धि नियतकालं सर्वोत्सर्गलक्षणं । अयं पुनस्त्यागः, यथाशक्ति अनियितकालः क्रियते इत्यस्ति भेदः ।

शौचवचनात्सिद्धिरिति चेन्न तत्रासत्यपि गर्द्धोत्पत्तेः ॥ २० ॥ अथ मतं व्याख्यातं शौचं तत्रास्यांतर्भावात् त्यागग्रहणमनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं ? तत्रासत्यपि गर्द्धोत्पत्तेः असान्निहिते परिग्रहे कर्मोदयवशात् गर्द्धउत्पद्यते तन्निवृत्त्यर्थं शौचमुक्तं । त्यागः पुनः सान्निहितस्यापायः दानं वा स्वयोग्यं, अथवा संयतस्य योग्यं ज्ञानादिदानं त्याग इत्युच्यते ।

ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यं ॥ २१ ॥ उपात्तेषु अपि शरीरादिषु संस्कारापोहाय ममेदमित्याभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यमित्याख्याते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचनः तस्य भावः कर्म चाकिंचन्यं ।

अनुभूतांगनास्मरणतत्कथाश्रवणस्त्रीसंशक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्यं ॥ २२ ॥ मयानुभूतांगना कलागुणविशारदा इति स्मरणं तत्कथाश्रवणं रतिपरिमलादिवासितस्त्रीसंशक्तशयनासनमित्येवमादिवर्जनात् परिपूर्णब्रह्मचर्यमवतिष्ठते ।

स्वातंत्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥ २३ ॥ अथवा ब्रह्म गुरुस्तस्मिंश्चरणं तदनुविधानधर्मस्वातंत्र्यप्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मचर्यमित्याचर्यते ।

अन्वर्थसंज्ञाप्रतिपादनार्थत्वाद्वा पौनरुक्त्यं ॥ २४ ॥ अथवा सर्वेषामेव परिहारः । यद्यपि गुप्तिसमित्यादिष्वंतर्भूताः केचन इहोपादिश्यंते तथापि तेषां संवरणधारणसामर्थ्याद्धर्म इत्येषा संज्ञा अन्वर्थेति प्रतिपादनार्थं पुनर्वचनमिति नास्ति पौनरुक्त्यं ।

तद्भावनाप्रवणत्वाद्वा सप्तप्रकारप्रतिक्रमणवत् ॥ २५ ॥ अथवा ऐर्यापथिकरात्रिंदिवीयपाक्षिकचातुर्मासिकसांवत्सरिकोत्तमस्थानीकलक्षणं सप्तप्रकारप्रतिक्रमणं गुप्त्यादिप्रतिष्ठानार्थं भाव्यते । तथोत्तमक्षमादिदशविधधर्मभावना गुप्त्यादिपरिपालनार्थैवेति तत्रांतर्भूतानामपि पृथगुपदेशो युक्तः ।

उत्तमविशेषणं दृष्टप्रयोजनपरिवर्जनार्थं ॥ २६ ॥ यत्किंचिद्दृष्टं प्रयोजनमनुद्दिश्य क्रियमाणानि क्षमादीनि संवरणकारणानि भवंतीत्यस्य विशेषस्य प्रतिपत्त्यर्थमुत्तमविशेषणमुपादीयते । उत्तमक्षमा उत्तममार्दवमित्यादि । कथं पुनरेषां संवरहेतुत्वमिति चेदत्रोच्यते ।

सर्वेषां स्वगुणप्रतिपक्षदोषभावनात् संवरहेतुत्वं ॥ २७ ॥ सर्वेषामेवैषां उत्तमक्षमादीनां स्वगुणस्य प्रतिपक्षदोषस्य भावनात् संवरहेतुत्वमवसेयं । तद्यथा—उत्तमक्षमायास्तावत्—व्रतशीलपरिरक्षणमिहामुत्र च दुःखानभिष्वंगः सर्वस्य जगतः सम्मानसत्कारभावपरिपङ्क्त्यादिगुणः तत्प्रतिपक्षस्य क्रोधस्य धर्मार्थकाममोक्षप्राणनाशनं दोष इति विचिंत्य क्षमितव्यं । किंच—

क्रोधनिमित्तस्य स्वात्मभावानुचिंतनात् ॥ २८ ॥ परैः प्रयुक्तस्य क्रोधनिमित्तस्य आत्मनि भावचिंतनं तावद्विद्यंते मय्येते दोषाः । किमत्रासौ मिथ्या ब्रवीतीति क्षमितव्यमभावचिंतनादपि नैते मयि विद्यंते दोषाः अज्ञानादसौ ब्रवीति इति क्षमा कार्या । अपि च बालस्वभावचिंतनं परोक्षप्रत्यक्षाक्रोशताडनमारणधर्मभ्रंशनानामुत्तरोत्तररक्षार्थं । तद्यथा—परोक्षमाक्रोशति बाले क्षमितव्यं एवं स्वभावा हि बाला भवंति दिष्ट्या च मां परोक्षमाक्रोशति न प्रत्यक्षमेतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मंतव्यः । प्रत्यक्षमाक्रोशति षोढव्यं विद्यत एतत् बालेषु दिष्ट्या च मां प्रत्यक्षमाक्रोशति न ताडयति, एतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मंतव्यः । ताडयत्यपि च मर्षितव्यं दिष्ट्या च मां ताडयति न प्राणैर्वियोजयति इत्येतदपि विद्यते बालेष्विति लाभ एव मंतव्यः । प्राणैर्वियोजयत्यपि तितिक्षा कर्तव्या दिष्ट्या च मां प्राणैर्वियोजयति न धर्माद्भ्रंशयति इति । किंचान्यत् ममैवापराधे यत्पुराचरितं तन्महद्दुष्कर्मः तत्फलमिदमाक्रोशवचनादि निमित्तमात्रं परोत्रेति सहितव्यं । मार्दवोपेतं गुरवोऽनुगृण्हंति साधवः साधुमन्यंते ततश्च सम्यग्ज्ञानादीनां पात्रीभवति। ततः स्वर्गापवर्गफलावाप्तिः। मतिमलिने मनसि व्रतशीलानि नावतिष्ठंते । साधवश्चैनं परित्यजंति च । तन्मूलाः सर्वा विपदः । ऋजुहृदयमधिवसंति गुणाः मायाचारं नाश्रयंतेऽगर्हिता च गतिर्भवति । शुच्याचारमिहापि सन्मानयंति, सर्वे विश्रंभादयश्च गुणाः तमधितिष्ठंति, लोभभावनाक्रांता हृदये नावकाशं लभंते गुणाः, इह चामुत्र वाऽचिंत्यं व्यसनमसावश्नुते, सत्यवाचि प्रतिष्ठिताः सर्वाः गुणसंपदः । अनृतभाषिणं बंधवोपि अवमंन्यते, मित्राणि च परित्यजंति, जिह्वाछेदनसर्वस्वहरणादि व्यसनभागपि भवति, संयमो ह्यात्महितः तमनुतिष्ठन्निहैव पूज्यते परत्र किमस्ति वाच्यं असंयतः प्राणवधविषयपरागेषु नित्यप्रवृत्तकर्माशुभं संचिनुते तपः सवार्थसाधनं तत एव ऋद्धयः संजायंते । तपस्विभिरध्युषितान्येव क्षेत्राणि लोके तीर्थमुपगतानि तद्यस्य न विद्यते स तृणाल्लघुर्लक्ष्यते मुंचंति तं सर्वे गुणाः, नासौ मुंचति संसारं, उपधित्यागः पुरुषहितः. यतो यतः परिग्रहादपेतः ततस्ततोस्य खेदो व्यपगतो भवति निरवद्ये मनःप्रणिधानं पुण्यविधानं परिग्रहाशा बलवती सर्वदोषप्रसवयोनिः न तस्या उपधिभिः तृप्तिरस्ति सलिलैरिव सलिलनिधेरिह वडवाया अपि च कः पूरयति दुःपूरमाशागर्तं दिनेदिने यत्रास्तमस्तमाधेयमाधारत्वाय कल्पते । शरीरादिषु निर्ममत्वः परमनिर्वृत्तिमवाप्नोति । शरीरादिषु कृताभिष्वंगस्य सर्वकालमभिष्वंग एव संसारे, ब्रह्मचर्यमनुपालयंतं हिंसादयो दोषा न स्पृशंति । नित्याभिरतगुरुकुलावासमधिविसंति गुणसंपदः । वरांगनाविलासविभ्रमविषयीकृतः पापैरपि विषयीक्रियते । अजितेंद्रियता हि लोके प्राणिनाशधात्रीत्येवमुत्तमक्षमादिषु तत्प्रतिपक्षेषु च गुणदोषविचारपूर्विकायां क्रोधादिनिवृत्तौ सत्यां तन्निबंधनकर्मास्रवाभावात् महान् संवरो भवति ।

व्यक्तिवचनभेदात् निर्देशवैलक्षण्यमिति चेन्न सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वादाविष्टलिंगत्वाच्च ॥ २९ ॥ स्यान्मतं यथा शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रं शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति सामानाधिकरण्ये व्यक्तिवचनयोरभेदो दृश्यते नच तथेहाभेदः ततो निर्देशो विलक्षणः इति ? तन्न किं कारणं ? सर्वेषां धर्मभावाव्यतिरेकस्यैकत्वात् सर्वेषूत्तमक्षमादिषु संवरणलक्षणो धर्मभावः अस्ति सच एकः तस्य विवक्षितत्वात् एकवचननिर्देशः । आविष्टलिंगश्च धर्मशब्दः नान्यसंबंधे स्वलिंगं जहाति । आह क्रोधाद्यनुत्पत्तिः क्षमादिविशेषप्रत्यनीकालंबनादित्युक्तं तत्र कस्मात् क्षमादीनयमवलंबते नान्यथा वर्तते इत्युच्यते यस्मात्तप्तायस्पिंडवत् क्षमादिपरिणतेनात्महितैषिणा कर्तव्या ।

अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुच्यास्रवसंवरनिर्जरा लोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिंतनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥

उपात्तानुपात्तद्रव्यसंयोगव्यभिचारस्वभावोऽनित्यत्वं ॥ १ ॥ आत्मना रागादिपरिणामात्मना कर्मनोकर्मभावेन गृहीतानि उपात्तानि पुद्गलद्रव्याणि अनुपात्तानि परमाण्वादीनि तेषां द्रव्यात्मना नित्यत्वं पर्यायात्मना सततं अनुपरतभेदसंसर्गवृत्तित्वादनित्यत्वं । इमानि शरीरेंद्रियविषयोपभोगद्रव्याणि

समुदयरूपाणि जलबुद्बुद्वदनवस्थितिस्वभावानि गर्भादिषु अवस्थाविशेषेषु सहोपलभ्यमानसंयोगाविपर्ययाणि मोहादत्राज्ञो नित्यतां मन्यते न किंचित्संसारे समुदितं ध्रुवमस्ति आत्मनो ज्ञानदर्शनोपयोगस्वभावादन्यदिति चिंतनमनित्यत्वानुप्रेक्षा एवं ह्यस्य चिंतयतस्तेषु अभिष्वंगाभावात् भुक्तोज्झितगंधमाल्यादिषु इव वियोगकालेपि विनिपातो नोत्पद्यते ।

क्षुधितव्याघ्राभिद्रुतमृगशाववज्जंतोर्जरामृत्युरुजांतके परित्राणाभावो शरणं ॥ २ ॥ शरणं द्विविधं लौकिकं लोकोत्तरं च । तत्प्रत्येकं त्रिधा जीवाजीवमिश्रकभेदात् तत्र राजा देवता लौकिकं जीवशरणं, दुर्गादिकं लौकिकमजीवशरणं । ग्रामनगरादि मिश्रकं । पंच गुरवो लोकोत्तरं जीवशरणं, तत्प्रतिबिंबाद्यजीवशरणं, सधर्मोपकरणसाधुवर्गो मिश्रकशरणं । तत्र यथा मृगशावस्य एकांते बलवता क्षुधितेन आमिषैषिणा व्याघ्रेणाभिद्रुतस्य न किंचित् शरणमस्ति तथा जन्मजरामृत्युव्याधिप्रियविप्रयोगाप्रियसंयोगेप्सितालाभदारिद्र्यदौर्मनस्यादिसमुत्थितेन दुःखेनाभिभूतस्य जंतोः शरणं न विद्यते, परिपुष्टमपि शरीरं भोजनं प्रति सहायि भवति न व्यसनोपनिपाते । यत्नेन संचिता अपि न भवांतरमनुगच्छंति संविभक्तसुखदुःखाः सुहृदोपि न मरणकाले परित्रायंते । बंधवः समुदिताश्च रुजा परीतं न परियांति अस्ति चेत् सुचरितो धर्मो व्यसनमहार्णवे तरणोपायो भवति । मृत्युना नीयमानस्य सहस्रनयनादयोपि न शरणं तस्माद्भवव्यसनसंकटे धर्म एव शरणं । सुहृदर्थोपि अनपायी नान्यत्किंचिच्छरणमिति भावनमशरणानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्याध्यवस्यतः नित्यमशरणोस्मीति भृशमुद्विग्नस्य सांसारिकेषु भावेषु ममत्वविगमो भवति । भगवदर्हत्सर्वज्ञप्रतीते एव वचसि प्रतिपन्नो भवेत् ॥

द्रव्यादिनिमित्ता आत्मनो भवांतरावाप्तिः संसारः ॥ ३ ॥ चतुर्विधात्मावस्था संसारः असंसारः नोसंसारः तत्त्रितयव्यपायश्चेति । तत्र संसारश्चतसृषु गतिषु नानायोनिविकल्पासु परिभ्रमणं, अनागतिरसंसारः शिवपदपरमामृतसुखप्रतिष्ठा, नोसंसारः सयोगकेवलिनः चतुर्गतिभ्रमणाभावात् असंसारः प्राप्त्यभावाच्च ईषत्संसारः नोसंसार इति । अयोगकेवलिनः तत्त्रितयव्यपायः, तत्र भ्रमणाभावात् सयोगकेवलिवत् । प्रदेशपरिस्पंदविगमात् असंसारावाप्त्यभावाच्च । देहपरिस्पंदाभावेपि देहिनः सततं प्रदेशचलनमास्ति ततः सदा संसार एव । सिद्धानामयोगकेवलिनां च नास्ति प्रदेशचलनं इतरेषां त्रिधावसीयते । स पुनः संसारः क्वचिदनादिनिधनः अभव्यापेक्षया, भव्यसामान्यार्पणया च क्वचित् अनादिरुच्छेदवान्, भव्यविशेषापेक्षया सादिः सनिधनः । नोसंसार अनिधनः सादिरसंसारः तत्त्रितयव्यपायोऽतर्मुहूर्तकालः । तत्र द्रव्यनिमित्तः संसारश्चतुर्विधः कर्मनोकर्मवस्तुविषयाश्रयभेदात् । तत्र क्षेत्रहेतुको द्विविधः स्वक्षेत्रपरक्षेत्रविकल्पात् । लोकाकाशतुल्यप्रदेशस्यात्मनः कर्मोदयवशात् संहरणविसर्पणधर्मणः हीनाधिकप्रदेशपरिणामावगाहित्वं स्वक्षेत्रसंसारः संमूर्छनगर्भोपपादजन्मनवयोनिविकल्पाद्यालंबनः परक्षेत्रसंसारः । कालो द्विविधः परमार्थरूपो व्यवहाररूपश्चेति तयोर्लक्षणं प्राग्व्याख्यातं । तत्र परमार्थकालवर्तितपरिस्पंदेतरपरिणामविकल्पः तत्पूर्वककालव्यपदेशौपचारिककालत्रयवृत्तिः कालसंसारः । भवनिमित्तः संसारः द्वात्रिंशद्विधः पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकाः प्रत्येकं चतुर्विधाः सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । वनस्पतिकायिकाः द्वेधा प्रत्येकशरीराः साधारणाश्चेति । प्रत्येकशरीराः द्वेधा पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । साधारणशरीराश्चतुर्धा सूक्ष्मबादरपर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् विकलेंद्रियाः प्रत्येकं द्विधा पर्याप्तकापर्याप्तकविकल्पात् पंचेंद्रियाश्चतुर्धा संज्ञ्यसंज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तापकापेक्षयेति । भावनिमित्तः संसारो द्वेधा स्वभावपरभावात् स्वभावो मिथ्यादर्शनादिः परभावो ज्ञानावरणादिः कर्मरसादिः एवमेतस्मिन्ननेकानेककुयोनिकुलकोटिबहुशतसहस्रसंकटे संसारे परिभ्रमन् जीवः कर्मयंत्रप्रेरितः पिता पितामहो भूत्वा भ्राता पुत्रः पौत्रश्च भवति माता भूत्वा भगिनी भार्या दुहिता च भवति किं बहुना स्वयमात्मनः पुत्रो भवतीत्येवमादि संसारस्वभावचिंतनं संसारानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य भावयतः संसारदुःखभयादुद्विग्नस्य ततो निर्वेदो भवति निर्विण्णश्च संसारप्रहरणाय प्रतियतते ।

जन्मजरामरणावृत्तिमहादुःखानुभवनं प्रति सहायानपेक्षत्वमेकत्वं ॥ ४ ॥ एकत्वमने-
कत्वमित्येतदुभयं द्रव्यक्षेत्रकालभावविकल्पं । तत्र द्रव्यैकत्वं जीवादिष्वन्यतमद्रव्यविषयत्वेनाऽभेदकल्पनं ।
क्षेत्रैकत्वं परमाण्ववगाहप्रदेशः । कालैकत्वमभेदः समयः । भावैकत्वं मोक्षमार्गः । तथानेकत्वमपि भेदविषयं
नहि किंचिदेकमेव निश्चितमस्ति अनेकमेव वा। एकमपि सामान्यार्पणया विशेषार्पणया। अनेकमपि तत्र परि-
प्राप्तबाह्याभ्यंतरोपधित्यागस्य सम्यग्ज्ञानादेकत्वनिश्चयमास्कंदतः यथाख्यातचरित्रैकवृत्तिः मोक्षमार्गो भावैकत्वं
तत्प्राप्तये एक एवाहं न कश्चिन्मे स्वजनः परजनो वा व्याधिजरामरणादीनि दुःखानि परिहरति । बंधुमि-
त्राणि स्मशानं नातिवर्तंते । धर्म एव मे सहायः सदानपायीति चिंतनमेकत्वानुप्रेक्षा । एव ह्यस्य भावयतः
स्वजनेषु प्रीत्यनुबंधो न भवति परजनेषु च द्वेषानुबंधो नैव जायते ततो निस्संगतामभ्युपगतो
मोक्षाय एव घटते ।

शरीराद्व्यतिरेको लक्षणभेदादन्यत्वं ॥ ५ ॥ अन्यत्वं चतुर्धा व्यवतिष्ठते नामस्थापनाद्रव्यभा-
वालंबनेन आत्मा जीव इति नामभेदः, काष्ठप्रतिमेति स्थापनाभेदः, जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति द्रव्यभेदः, एक-
स्मिन्नपि द्रव्ये वालो युवा मनुष्यो देव इति भावभेदः । तत्र बंधं प्रत्येकत्वे सत्यपि लक्षणभेदादन्यत्वं
ततः कुशलपुरुषप्रयोगसन्निधौ शरीरादन्यत्वं । तद्व्यतिरेकेण आत्मनो ज्ञानादिभिरनंतैरहेयैरवस्थानं मुक्त-
रन्यत्वं शिवपदमिति चोच्यते । तदवाप्तये वैंद्रियिकं शरीरमतींद्रियोहं, अज्ञं शरीरं ज्ञोहं, अनित्यं शरीरं
नित्योहं, आद्यंतवच्छरीरमनाद्यंतोहं, वहूनि मे शरीरशतसहस्राणि अतीतानि संसारे परिभ्रमतः स एवाहं
अन्यस्तेभ्यः इत्येवं शरीरादन्यत्वं मे किमंग पुनर्वाह्येभ्यः परिग्रहेभ्य इति चिंतनं अन्यत्वानुप्रेक्षा । एवं
ह्यस्य मनस्समादधानस्य शरीरादिषु स्पृहा नोपपद्यते ततश्च श्रेयसि वर्तते ।

शरीरस्याद्युत्तराशुभकारणत्वादिभिरशुचित्वं ॥६॥ शुचित्वं द्विविधं लौकिकं लोकोत्तरं चेति ।
तत्रात्मनः प्रक्षालितकर्ममलकलंकस्य स्वात्मन्यवस्थानं लोकोत्तरं शुचित्वं तत्साधनं सम्यग्दर्शनादि तद्वंतश्च सा-
धवः तदधिष्ठानानि निर्माणभूम्यादीनि यत्प्राप्त्युपायत्वाच्छुचिव्यपदेशमर्हंति । लौकिकं शुचित्वं अष्टविधं-का-
लाग्निभस्ममृत्तिकागोमयसलिलज्ञाननिर्विचिकित्सत्वभेदात् । तदिदं शरीरं शुचीकर्तुं नालं कुतः? अत्यंताशु-
चित्वात् । शरीरमिदमाद्युत्तराशुभकारणादिभिरशुचि लक्ष्यते । तद्यथा–आद्यं तावत्कारणं शरीरस्य शुक्रं शो-
णितं च तदुभयमत्यंताशुचि । उत्तरकारणमाहारपरिणामादिकवलाहारो हि ग्रस्तमात्रः श्लेष्माशयं प्राप्य
श्लेष्मणा द्रवीकृत अधिकमशुचि भवति, ततः पित्ताशयं प्राप्य पच्यमान आम्लीकृतः अशुचिरेव
भवति, पक्को वाताशयमवाप्य वायुना विभज्यमानः खलरसभावेन भिद्यते खलभागो मूत्रपुरीषादिमलविका-
रेण विविच्यते । रसभागः शोणितमांसमेदमज्जाशुक्रभावेन परिणमते । सर्वेषां चैषां अशुचीनां भाजनं
शरीरमवस्करवत् अशक्यप्रतीकारं खल्विदं शरीरं स्नानानुलेपनधूपप्रघर्षवासमाल्यादिभिरप्यशक्यमशुचित्व-
मपहर्तुं अंगारवदाश्रितमपि द्रव्यमाश्वेवात्मभावमापादयतीति जलादीनामशुचिहेतुत्वं । सम्यग्दर्शनादि पुन-
र्भाव्यमानं जीवस्यात्यंतिकीं शुद्धिमाविर्भावयतीति तत्त्वतो भावनमशुचित्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य संस्मरतः
शरीरनिर्वेदो भवति निर्विण्णश्च जन्मोदधितरणाय चित्तं समाधत्ते ।

आस्रवसंवरनिर्जराग्रहणमनर्थकमुक्तत्वादिति चेन्न तद्गुणदोषान्वेषणपरत्वात् ॥ ७ ॥
स्यान्मतमास्रवसंवरनिर्जरा वर्णिताः अतस्तासामिह पुनर्ग्रहणमनर्थकमिति तन्न । किं कारणं? तद्गुणदोषा-
न्वेषणपरत्वात् । आस्रवदोषानुचिंतनमुद्वेगार्थमास्रवोपाक्षेपः । आस्रवा हि इहामुत्र चापायप्रसक्ताः । महानदी
स्रोतोवेगतीक्ष्णाः इंद्रियादयः । तद्यथा–प्रभूतयवकोशोदकप्रमादावगाहनादिगुणसंपन्नसहचारिणः मदांधाः व-
लवंतोवारणाः हस्तिबंधकीषु स्पर्शनेंद्रियप्रसक्तचित्ताः मनुष्यविधेयतामुपगत्य वधबंधनवाहनांकुशताडनपा-
र्ष्णिघातादिजनितं तीव्रदुखमनुभवंति नित्यमेव च स्वयूथस्य स्वच्छंदप्रविचारसुखस्य च वनवासस्यानुस्मरंतो
महांतं खेदमवाप्नुवंति । तथैव च जिव्हेंद्रियविषयलोलाः मृतहस्तिशरीरस्थस्रोतोवेगावगाहिवायसवत् व्यसन-

मुपनिपतंति । घ्राणेंद्रियवशंगताश्च औषधगंधलुब्धपन्नगवद्विनिपातमिच्छंति । चक्षुरिंद्रियविषयीकृताश्च दीपालोकनलोलपतंगवद् व्यसनप्रतापाभिमुखा भवंति । श्रोत्रेंद्रियविषयसंगाकृष्टमनसोपि गीतध्वनिविषंगविस्मृततृणग्रसनहरिणवत् अनर्थोन्मुखा भवंति । परत्र च नानाजातिषु बहुविधदुःखप्रज्वालितासु पर्यटंति । इत्येवमाद्यास्रवदोषदर्शनमास्रवानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य चिंतयतः क्षमादिधर्मश्रेयस्त्वबुद्धिर्न प्रच्यवते । सर्व एते आस्रवदोषाः कूर्मवत्संवृतात्मनो न भवंति यथा महार्णवे नावो विवरपिधानेऽसति क्रमाश्रितजलविप्लवे सति तदाश्रयाणां विनाशोवश्यंभावी, छिद्रपिधाने च निरुपद्रवमभिलषितदेशांतरप्रापणं । तथा—

कर्मागमद्वारसंवरणे सति नास्ति श्रेयःप्रतिबंध इति संवरणगुणानुचिंतनं संवरानुप्रेक्षा ॥ ८ ॥ एवं ह्यस्य चिंतयतः संवरे नित्योद्युक्तता भवति ।

निर्जरा वेदनाविपाक इत्युक्तं ॥ ९ ॥ सा द्वेधा अबुद्धिपूर्वा कुशलमूला चेति । तत्र नरकादिषु कर्मफलविपाकजा अबुद्धिपूर्वा साऽकुशलानुबंधा । परीषहजये कृते कुशलमूला सा शुभानुबंधा च । इत्येवं निर्जराया गुणदोषभावना निर्जरानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्यानुस्मरतः कर्मनिर्जरायै वृत्तिर्भवति ।

लोकसंस्थानादिविधिर्व्याख्यातः ॥ १० ॥ समंतादनंतस्यालोकाकाशस्य बहुमध्यदेशभाविनो लोकस्य संस्थानादिविधिर्व्याख्यातः तत्स्वभावानुचिंतनं लोकानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्याध्यवस्यतः तत्त्वज्ञानादिविशुद्धिर्भवति ।

रत्नत्रयस्वभावादिलाभस्य कृच्छ्रात्प्रतिपत्तिः बोधिदुर्लभत्वं ॥ ११ ॥ उक्तं च—

एगणिगोदसरीरे जीवा दव्वप्पमाणदो दिट्ठा ।
सिद्धे हि अणंतगुणा सव्वेण वितीदकालेण ॥ १ ॥

इत्यागमप्रामाण्यादेकस्मिन्निगोतशरीरे जीवाः सिद्धानामनंतगुणाः । एवं सर्वलोको निरंतरं निचितः स्थावरैरतस्तत्र त्रसताबालिका समुद्रे पतिता वज्रसिकताकणिकेव दुर्लभा । तत्र च विकलेंद्रियाणां भूयिष्ठत्वात् पंचेंद्रियता गुणेषु कृतज्ञतेव कृच्छ्रलभ्या । तत्र च तिर्यक्षु पशुमृगपक्षिसरीसृपादिषु बहुषु सत्सु मनुष्यभावश्चतुष्पथे रत्नराशिरिव दुरासदः, तत्प्रच्यवे पुनस्तदुपपत्तिर्दग्धतरुपुद्गलतद्भावापत्तिवत् दुर्लभा, तल्लाभे च कुदेशानां हिताहितविचारणाविरहितपशुसमानमानवाकीर्णानां बहुत्वात् सुदेशः पाषाणेषु मणिरिवासुलभः । लब्धेपि सुदेशे सुकुले जन्म कृच्छ्राल्लभ्यते, पापकर्मजीवकुलाकुलत्वात् लोकस्य । कुले हि जातिः प्रायेण शीलविनयाचारसंपत्तिकरी भवति । सत्यामपि कुलसंपदि दीर्घायुरिंद्रियबलरूपनीरोगत्वादीनि दुर्लभानि । सर्वेष्वपि तेषु लब्धेषु सद्धर्मप्रतिलाभो यदि न स्यात् व्यर्थं जन्म वदनमिव दृष्टिविकलं, तमेवं कृच्छ्रलभ्यं धर्ममवाप्य विषयसुखे रंजनं भस्मार्थं चंदनदहनमिव विफलं । विरक्तविषयसुखस्य तपोभावनाधर्मप्रभावनासुखमरणादिलक्षणः समाधिर्दुरवापः तस्मिन् सति बोधिलाभः फलवान् भवतीति चिंतनं बोधिदुर्लभत्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य भावयतः बोधिं प्राप्य प्रमादो न कदाचिदपि भवति ।

जीवस्थानगुणस्थानानां गत्यादिषु मार्गणालक्षणो धर्मःस्वाख्यातः ॥१२॥ उक्तानि जीवस्थानानि गुणस्थानानि च तेषां गत्यादिषु मार्गणास्थानेषु स्वतत्त्वविचारणालक्षणो धर्मः जिनशासने स्वाख्यातः अत्राह—गत्यादय इत्युच्यते के पुनर्गत्यादय इत्यत्रोच्यते गतींद्रियकाययोगवेदकषायज्ञानसंयमदर्शनलेश्याभव्यसम्यक्त्वसंज्ञाहारकेषु मार्गणाः । गम्यत इति गतिः सा द्वेधा कर्मोदयकृता क्षायिकी चेति । कर्मोदयकृता चतुर्विधा व्याख्याता—नरकगतिः तिर्यग्गतिः मनुष्यगतिः देवगतिश्चेति । क्षायिकी मोक्षगतिः । इंद्रस्य लिंगमिंद्रेण सृष्टमिति वा इंद्रियं तद्द्रव्यभावभेदेन द्विविधं सत् पंचधा वर्णितं एकेंद्रियद्वींद्रियत्रींद्रियचतुरिंद्रियपंचेंद्रियभेदेन तत्कर्मकृतं, अतींद्रियत्वादात्मनः क्षायिकं । आत्मप्रवृत्त्युपचरितपुद्गलपिंडः कायः तत्संबंधिजीवः षड्विधः पृथिवीकायिकः अप्कायिकः तेजस्कायिकः वायुकायिकः वनस्पतिकायिकः त्रसकायिकश्चेति । त्रसस्थावरनामकर्मविशेषोदयापादिता एते भावाः । नामकर्मात्यंतोच्छेदादकायाः सिद्धाः ।

वीर्यांतरायक्षयोपशमलब्धवृत्तिवीर्यलब्धियोंग: । तद्वत आत्मनो मनोवाक्कायवर्गणालंबन: प्रदेशपरिस्पंद:
उपयोगो योग: । स पंचदशप्रकार: चत्वारो मनोयोगा: चत्वारो वाग्योगा: सप्त काययोगाश्चेति । योगसंबं-
धाभाव: आत्मन: क्षायिक: । तत्र सत्यमनोयोग: मृषामनोयोग: सत्यमृषामनोयोग: असत्यमृषामनोयोगश्चेति
चतुर्विधो मनोयोग: । सत्यवाग्योग: मृषावाग्योग: सत्यमृषावाग्योग: असत्यमृषावाग्योगश्चेति चतुर्विधो वाग्यो-
ग: । औदारिककाययोग: औदारिकमिश्रकाययोग: वैक्रियिककाययोग: वैक्रियिकमिश्रकाययोग: आहारकका
ययोग: आहारकमिश्रकाययोग: कार्मणकाययोगश्चेति सप्तविध: काययोग: । आत्मप्रवृत्तिसंमोहोत्पादो वेद: स
नोकषायविशेषोदयनिमित्त: त्रिविध: स्त्रीवेद: पुंवेदो नपुंसकवेदश्चेति । आत्मनि औपशमिकं क्षायिकं चापि
गतवेदत्वं । चारित्रपरिणामकषणात् कषाय: स चतुर्विध: क्रोधमानमायालोभलक्षणो व्याख्यात: । अकषायत्व-
मात्मनश्चौपशमिकं क्षायिकं वा । तत्त्वार्थावबोधो ज्ञानं तत्पंचविधमुद्दिष्टं । मिथ्यादर्शनोदयापादितकालु-
ष्यमज्ञानं त्रिविधं । व्रतसमितिकषायदंडेंद्रियधारणानुवर्तननिग्रहत्यागजयलक्षण: संयम: पंचविधो वक्ष्यते ।
संयम: संयमासंयमश्चोक्तौ स च सर्वश्चारित्रमोहस्योदयोपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति, तत्परिणामत्र-
यविरहितं सिद्धत्वं क्षायिकं । दर्शनावरणक्षयक्षयोपशमाविर्भूतवृत्तिरालोचनं दर्शनं तच्चतुर्विधमुपदिष्टं चक्षुर-
चक्षुरवधिकेवलदर्शनभेदात् । कषायश्लेषप्रकर्षाप्रकर्षयुक्ता योगवृत्तिर्लेश्या सा षड्विधा कृष्णनीलकपो-
ततेज:पद्मशुक्लविकल्पात् । शरीरनामोदयापादिता द्रव्यलेश्या । अलेश्यत्वं क्षायिकं । निर्वाणपुरस्कृतो
भव्य: तद्विपरीतोऽभव्य: तदुभयं पारिणामिकं । विरहितभव्यत्वाभव्यत्वविकल्पो मुक्त: । तत्त्वार्थ-
श्रद्धानलक्षणं सम्यक्त्वमुक्तं दर्शनमोहस्योपशमात् क्षयोपशमात् क्षयाच्च भवति । सासादनसम्यक्त्वं अनं-
तानुबंधिकषायोदयाद्भवतीत्यौदायिकं, सम्यक्त्वमिथ्यात्वं क्षायोपशमिकं, मिथ्यात्वमौदयिकं । शिक्षाक्रियाला-
पग्राही संज्ञी तद्विपरीतोऽसंज्ञी । तत्र संज्ञित्वं क्षायोपशमिकं, असंज्ञित्वमौदायिकं । तदुभयाभाव: क्षायिक: ।
उपभोगशरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारकं । तत्राहार: शरीरनामोदयात् विग्रहगतिनामोदयाभावाच्च भवति ।
अनाहार: शरीरनामत्रयोदयाभावात् विग्रहगतिनामोदयाच्च भवति । तान्येतानि चतुर्दशमार्गणास्थानानि
तेषु जीवस्थानानां सत्ता विचिंत्यते । तिर्यग्गतौ चतुर्दशापि जीवस्थानानि संति । इतरासु तिसृषु द्वे द्वे
पर्याप्तकापर्याप्तकभेदात् । एकेंदियेषु चत्वारि जीवस्थानानि । विकलेंद्रियेषु द्वे द्वे, पंचेंद्रियेषु चत्वार:,
पृथिव्यप्तेजोवायुकायिकेषु प्रत्येकं चत्वारि, वनस्पतिकायिकेषु षट्, त्रसकायिकेषु दश, मनोयोगे एकं, जी-
वस्थानं संज्ञिपर्याप्तक:, वाग्योगे पंच जीवस्थानानि द्वित्रिचतुरिंद्रियपर्याप्तकसंज्ञ्यसंज्ञिपर्याप्तकनामानि, काय-
योगे चतुर्दश संति । स्त्रीवेदपुंवेदयो: प्रत्येकं चत्वारि जीवस्थानानि असंज्ञिसंज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकाख्यानि ।
नपुंसकवेदे चतुर्दशापि संति । अवेदे एकं जीवस्थानं संज्ञिपर्याप्तकसंज्ञं । चतुर्ष्वपि कषायेषु चतुर्दशापि
जीवस्थानानि संति । अकषाये एकमेव संज्ञिपर्याप्तकाख्यं । मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोश्चतुर्दशापि संति । विभं-
गमन:पर्ययज्ञानयोरेकमेव जीवस्थानं संज्ञिपर्याप्तकाख्यं । मतिश्रुतावधिज्ञानेषु द्वे जीवस्थाने संज्ञिपर्याप्तकापर्याप्त-
काख्ये, केवलज्ञाने एकमेव जीवस्थानं संज्ञिपर्याप्तकाख्यं । सामायिकछेदोपस्थापनपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराय-
यथाख्यातसंयमासंयमेषु एकमेव जीवस्थानं संज्ञिपर्याप्तकनामकं । असंयमे चतुर्दशापि संति । अचक्षुर्दर्शने
चतुर्दशापि जीवस्थानानि संति । चक्षुर्दर्शने त्रीणि जीवस्थानानि चतुरिंद्रियसंज्ञ्यसंज्ञिपर्याप्तकाख्यानि ।
तेषामेवाऽपर्याप्तका लब्धौ संति न निवृत्तौ । अवधिदर्शने द्वे जीवस्थाने संज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकसंज्ञे ।
केवलदर्शने संज्ञिपर्याप्तकाख्यं । आद्यासु तिसृषु लेश्यासु चतुर्दशापि जीवस्थानानि संति । तेज:पद्मशुक्ल-
लेश्यासु द्वे जीवस्थाने संज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकनामनी । अलेश्यत्वे एकं जीवस्थानं संज्ञिपर्याप्तकाख्यं । भव्येषु
अभव्येषु चतुर्दशापि जीवस्थानानि संति । औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकसम्यक्त्वसासादनसम्यक्त्वेषु-
जीवस्थाने संज्ञिपर्याप्तकापर्याप्तकसंज्ञे । सम्यङ्मिथ्यात्वे एकमेव संज्ञिपर्याप्तकाख्यं । मिथ्यात्वे चतुर्द-
शापि संति । संज्ञिषु द्वे जीवस्थाने पर्याप्तकापर्याप्तकनामनी । असंज्ञिषु द्वादशावशिष्टानि । संज्ञ्यसंज्ञित्वाऽभा-
वे एकं जीवस्थानमपर्याप्तकाख्यं । कर्मोदयापेक्षयाहारे चतुर्दशापि संति । अनाहारे सप्ताऽपर्याप्तकस्था-

१ अपगतवेदत्वमिति भाव: ।

नानि । पर्याप्तकं च केवलिसमुद्घाते अयोगकेवलिनि च कर्मोदयार्पणात् । सिद्धाः सर्वत्रातीतजविस्थानाः ।

गुणस्थानानामपि तेष्वेव सत्ता विचार्यते—नरकगतौ नारकेषु पर्याप्तकेषु चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । सप्तसु पृथिवीसु प्रथमायां पृथिव्यां अपर्याप्तकेषु द्वे गुणस्थाने मिथ्यादृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टी । इतरासु पृथिवीषु अपर्याप्तके एकमेव मिथ्यात्वं । तिर्यग्गतौ तिर्यक्षु पर्याप्तकेषु पंच गुणस्थानानि आद्यानि । तेष्वामपार्याप्तकेषु त्रीणि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसंज्ञानि । तिरश्चीषु पर्याप्तिकासु पंच गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तिकासु द्वे आद्ये स्त्रीत्वेन प्रवेशाभावात् असंयतसम्यग्दृष्ट्यभावः । मनुष्यगतौ मनुष्येषु पर्याप्तकेषु चतुर्दशापि गुणस्थानानि भवंति । अपर्याप्तकेषु त्रीणि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्ट्याख्यानि । मानुषीपर्याप्तिकासु चतुर्दशापि गुणस्थानानि संति भावलिंगापेक्षया, द्रव्यलिंगापेक्षेण तु पंचाद्यानि । अपर्याप्तिकासु द्वे आद्ये सम्यक्त्वेन सह स्त्रीजननाभावात् । तिर्यङ्मनुष्येषु भवापर्याप्तकेषु एकमेव गुणस्थानं आद्यं । देवगतौ भवनवासिव्यंतरज्योतिष्कदेवेषु पर्याप्तकेषु चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तकेषु द्वे आद्ये तद्देवीषु सौधर्मैशानकल्पवासिदेवीषु च एषः क्रमः । सौधर्मैशानादिषु उपरिमग्रैवेयकांतेषु चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । अपर्याप्तकेषु त्रीणि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिनामानि । अनुदिशानुत्तरविमानवासिषु पर्याप्तापर्याप्तकेषु च एकमेव गुणस्थानं, असंयतसम्यग्दृष्टिसंज्ञं । एकद्वित्रिचतुरिंद्रियाऽसंज्ञिपंचेंद्रियेषु एकमेवगुणस्थानमाद्यं । पचेंद्रियेषु संज्ञिषु चतुर्दशापि संति । पृथिवीकायादिषु वनस्पत्यंतेषु एकमेव प्रथमं । त्रसकायिकेषु चतुर्दशापि संति । सत्यमनोयोगेऽसत्यमृषामनोयोगे च संज्ञिमिथ्यादृष्ट्यादयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । असत्यमृषावाग्योगे द्वींद्रियादयः सयोगकेवल्यंताः । सत्यवाग्योगे संज्ञिमिथ्यादृष्ट्यादयः सयोगिकेवल्यंताः । मृषावाग्योगेसत्यमृषावाग्योगे च संज्ञिमिथ्यादृष्टिप्रभृतयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । औदारिककाययोगे त्रयोदश गुणस्थानानि सयोगिकेवल्यंतानि । औदारिकमिश्रकाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसयोगिकेवलिसंज्ञानि । वैक्रियिककाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि आद्यानि । वैक्रियिकमिश्रकाययोगे त्रीणि तान्येव सम्यङ्मिथ्यात्ववर्जितानि । आहारककाययोगाहारकमिश्रकाययोगयोरेकमेव गुणस्थानं प्रमत्तसंयताख्यं । कार्मणकाययोगे चत्वारि गुणस्थानानि मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिसयोगिकेवल्याख्यानि । अयोगे गुणस्थानमेकं । स्त्रीवेदपुंवेदयोरसंज्ञिपंचेंद्रियादयः अनिवृत्तिवादरसांपरायिकांताः । नपुंसकवेदे एकेंद्रियप्रभृतयः अनिवृत्तिवादरसांपरायिकांताः । नारकाश्चतुर्षु स्थानेषु नपुंसकवेदे । तिर्यंच एकेंद्रियादयः चतुरिंद्रियांताः शुद्धे । नपुंसकवेदे असंज्ञिपंचेंद्रियादयः संयतासंयतांताः । तिर्यंचस्त्रिषु वेदेषु, मनुष्याः त्रिषु वेदेषु, मिथ्यात्वादयः अनिवृत्तिवादरसांपरायिकावसानाः । ततः परे मनुष्या अवेदाः । देवाश्चतुर्षु स्थानेषु स्त्रीपुंवेदयोः ज्ञेयाः । क्रोधमानमायासु एकेंद्रियादयः अनिवृत्तिवादरसांपरायिकावसानाः । लोभकषाये त एव सूक्ष्मसांपरायिकांताः ततः परे अकषायाः । मत्यज्ञानश्रुताज्ञानयोरेकेंद्रियादयः सासादनसम्यग्दृष्ट्यंताः, विभंगज्ञाने संज्ञिमिथ्यादृष्टयो वा सासादनसम्यग्दृष्टयो वा पर्याप्तका भवंति नाऽपर्याप्तकाः । सम्यङ्मिथ्यादृष्टयः त्रिषु ज्ञानेषु अज्ञानमिश्रेषु वर्तंते कारणसदृशत्वात् कार्यस्य । मतिश्रुतावधिज्ञानेषु असंयतसम्यग्दृष्टिप्रभृतयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । मनःपर्ययज्ञाने प्रमत्तसंयतादयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । केवलज्ञाने द्वे गुणस्थाने सयोगायोगिसंज्ञे । सामायिकछेदोपस्थापनशुद्धिसंयमयोः प्रमत्तसंयतादयः अनिवृत्तिवादरसांपरायिकान्ताः । परिहारविशुद्धिसंयमे द्वे गुणस्थाने प्रमत्ताप्रमत्तलक्षणे । सूक्ष्मसांपरायसंयमे एकमेव गुणस्थानं सूक्ष्मसांपरायशुद्धिसंयमाख्यं । यथाख्यातविहारशुद्धिसंयमे चत्वारि गुणस्थानानि उपशांतकषायक्षीणकषायसयोग्ययोगसंज्ञानि । संयमासंयमे एकमेव गुणस्थानं संयतासंयताख्यं । असंयमे चत्वारि गुणस्थानान्याद्यानि । चक्षुर्दर्शने चतुरिंद्रियादयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । अचक्षुर्दर्शने एकेंद्रियादयः क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थांताः । अवधिदर्शने असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयः क्षीणकषायांताः । केवलदर्शने द्वे गुणस्थाने अंते । आद्यासु तिसृषु लेश्यासु एकेंद्रियादयः असंयत-

सम्यग्दृष्ट्यंताः । तेजःपद्मलेश्ययोः संज्ञिमिथ्यादृष्टिप्रभृतयः अप्रमत्तावसानाः । शुक्ललेश्यायां संज्ञिमिथ्यादृष्टिप्रभृतयः संयोगिकेवल्यंताः । अलेश्या अयोगकेवलिनः । भव्यत्वे चतुर्दशापि गुणस्थानानि संति । अभव्यत्वे प्रथममेव । क्षायिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयः अयोगकेवल्यंताः । वेदकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयः अप्रमत्तांताः । औपशमिकसम्यक्त्वे असंयतसम्यग्दृष्ट्यादयः उपशांतकषायांताः । सासादनसम्यङ्मिथ्यात्वेषु एकमेव प्रत्येकं । नारकेषु प्रथमायां पृथिव्यां क्षायिकवेदकौपशमिकसम्यक्त्वाः असंयतसम्यग्दृष्टयः । इतरासु, भूमिकेषु वेदकौपशमिकसम्यक्त्वाः तिर्यक्षु असंयतसम्यग्दृष्टिस्थाने क्षायिकवेदकौपशमिकसम्यक्त्वानि संति । संयतासंयतस्थाने क्षायिकसम्यक्त्वं नास्ति इतरद्वयमस्ति भोगभूमावेवोत्पादात् । तिरश्चीषु उभयोरपि स्थानयोः क्षायिकसम्यक्त्वं नास्ति । मनुष्यस्य क्षपणामारब्धवतः पुरुषलिंगेनैव वृत्तेः इतराद्वितयमस्ति । मनुष्येषु असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतसंयतस्थानेषु क्षायिकवेदकौपशमिकसम्यक्त्वानि संति । भवनवासिव्यंतरज्योतिष्कदेवेषु तद्देवीषु सौधर्मैशानकल्पवासिनीषु देवीषु चाऽसंयतसम्यग्दृष्टिस्थाने क्षायिकसम्यक्त्वं नास्ति इतराद्वितयमस्ति । सौधर्मादिषु उपरिमग्रैवेयकांतेषु क्षायिकवेदकौपशमिकसम्यक्त्वानि संति । अनुदिशानुत्तरविमानवासिदेवेषु क्षायिकवेदकसम्यक्त्वे स्तः । औपशमिकं चास्ति उपशमश्रेण्यां मृतानां तत्संभवात् । संज्ञित्वे संज्ञिमिथ्यादृष्ट्यादयः क्षीणकषायांताः । असंज्ञित्वे एकेंद्रियादयः असंज्ञिपंचेंद्रियांताः तदुभयाभावे द्वे गुणस्थाने अंत्ये । आहारे एकेंद्रियादयः सयोगिकेवलिपर्यंताः अनाहारे पंचगुणस्थानानि । विग्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टयः । प्रतरलोकपूरणयोः सयोगकेवलिनोऽयोगकेवलिनश्च । सिद्धा व्यतीतगुणस्थाना इत्येवमादिलक्षणो धर्मो निःश्रेयसप्राप्तिहेतुरहो भगवद्भिरर्हद्भिः स्वाख्यात इति चिंतनं धर्मस्वाख्यातत्वानुप्रेक्षा । एवं ह्यस्य चिंतयतः धर्मानुरागात् सदा प्रतियत्नो भवति । एवं नित्यत्वाद्यनुप्रेक्षासन्निधाने उत्तमक्षमादिधारणान्महान्संवरो भवति ।

स्वाख्यात इति युच्प्रसंग इति चेन्न प्रादिवृत्तेः ॥ १३ ॥ स्यान्मतं सुना योगे अकृच्छ्रार्थे युचा भवितव्यमिति तन्न किं कारणं-प्रादिवृत्तेः । शोभन आख्यातः स्वाख्यातः इति प्रादिलक्षणा वृत्तिर्भवति ।

अनुप्रेक्षा इति भावसाधनत्वे बहुवचनविरोधः ॥ १४ ॥ अयमनुप्रेक्षाशब्दो यदि भावसाधनः, बहुवचनं नोपपद्यते तस्यैकत्वात् ।

कर्मसाधनत्वे सामानाधिकरण्याभावः ॥ १५ ॥ स्यात् कर्मसाधनत्वं एवमपि युज्यते बहुवचनं सामानाधिकरण्यं तु नोपपद्यते अन्या ह्यनुप्रेक्षा अन्यदनुचिंतनमिति । अथानुचिंतनमेवानुप्रेक्षा एवमपि लिंगवचनभेदविरोधः ।

न वा कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावात् ॥ १६ ॥ नैष दोषः । किं कारणं ? कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावात् । कृदभिहितो भावो हि द्रव्यवद्भवति यथा पाकः पाकौ पाका इति तथाऽनुप्रेक्षितव्यार्थभेदात् भावस्य भेदे विवक्षिते बहुवचनं न्यायप्राप्तं ।

सामानाधिकरण्यसिद्धिश्चोभयोः कर्मसाधनत्वात् ॥ १७ ॥ सामानाधिकरण्यं च सिध्यति कुतः उभयोः कर्मसाधनत्वात् । अनुप्रेक्ष्यंते इत्यनुप्रेक्षाः । अनुचिंत्यते इत्यनुचिंतनं । अनित्यादिस्वतत्त्वं ह्यनुचिंत्यमानमनुप्रेक्षाव्यपदेशभाग्भवति । कथं कर्मण्यनः "युड्व्या बहुलमिति" यथा निरदनमवसेचनमिति । एवमपि लिंगसंख्याभेदो नोपपद्यते ? उपात्तलिंगसंख्यानां परस्पराभिसंबंधो युज्यते यथा गावो धनमिति । अथ धर्मोपदेशात् प्रागनुप्रेक्षाः किमर्थं नोक्ताः ?

मध्येनुप्रेक्षावचनं उभयनिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ अनुप्रेक्षावचनं मध्ये क्रियते कुतः ? उभयनिमित्तत्वात् अनुप्रेक्षा हि भावयन् उत्तमक्षमादींश्च परिपालयति परीषहांश्च जेतुमुत्सहते ।

व्याख्याता अनुप्रेक्षाः संवरहेतुः परीषहजय इत्युक्तमतस्तान्व्याचक्ष्महे । आह व्याख्यास्यति भवा-

१ प्रतिपन्नः पाठांतरमिदं ख. पुस्तके । २ शुभायोगे पाठः ख. पुस्तके । ३ अकृत्रार्थे-पाठांतरमपि ख. पुस्तके ।

निदमेव तावद्वक्तव्यं किमर्थमेते सह्यंते ? किमेषां पारिभाषिकी संज्ञा उतान्वर्था ? इत्यत्रोच्यते—

मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥

परीषहाऽमहत्वादन्वर्थसंज्ञा ॥१॥ संज्ञा च नाम यतो न लघीयसी । कुत एतत् ? लघ्वर्थं संज्ञाकरणमिति तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञाः परीषहा इति यावत् । यथा विज्ञायते तद्विभाव्यते ।

प्रकरणात् संवरणमार्गप्रतिपत्तिः ॥ २ ॥ संवरो हि प्रकृतः अतस्तदभिसंबंधान्मोक्षपदप्रापकसंवरमार्गप्रतिपत्तिरिह वेदितव्याः ।

तदच्यवनार्थो निर्जरार्थश्च परीषहजयः ॥ ३ ॥ कर्मागमद्वाराणि संवृण्वंतो जैनेद्रान्मार्गान्माच्योष्महीति पूर्वमेव परीषहान् विजयंते जितपरीषहाः संतः तैरनभिभूयमानाः प्रधानसंवरमाश्रित्याऽप्रतिबंधनक्षपकश्रेण्यारोहणसामर्थ्यं प्रतिपद्याभिन्नोत्साहाः सकलसांपरायिकप्रध्वसनशक्तयो ज्ञानध्यानपरशुभिः छिन्नमूलानि कर्माणि विधूय प्रस्फोटितपक्षरेणवइव पतत्रिणः ऊर्ध्वं व्रजंति इत्येवमर्थं परिषोढव्याः परीषहाः । "सोढ" इति षत्वाप्रतिषेधः । यद्येवमुच्यतां के परीषहाः ? कियंतो वेत्यतइदमाह—

क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानादर्शनानि ॥९॥

क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीषहाः ॥ १ ॥ त एते बाह्याभ्यंतरद्रव्यपरिणामाः शारीरमानसप्रकृष्टपीडाहेतवः क्षुधादयो द्वाविंशतिः परीषहा प्रत्येतव्याः । तद्विजये विदुषा संयतेन मोक्षार्थिना प्रतियत्नः कार्यः । तद्यथा—

प्रकृष्टक्षुदग्निप्रज्वलने धृत्यंभसोपशमः क्षुज्जयः॥२॥ निवृत्तसर्वसंस्कारविशेषस्य शरीरमात्रोपकरणसंतुष्टस्य तपःसंयमविलोपं परिहरतः कृतकारितानुमतसंकल्पितोद्दिष्टक्लिष्टक्रयागतप्रत्यात्तपूर्वकर्मपश्चात्कर्मदशविधदोषप्रमुक्तैषणस्य देशकालजनपदव्यवस्थापेक्षस्यानशनाध्वरोगतपःस्वाध्यायश्रमवेलातिक्रमावमौदर्यासद्वेद्योदयादिभ्यः नानाहारेंधनोपरमे जठराग्निदाहिनी मारुता लोलिताग्निशिखेव समंताच्छरीरेंद्रियहृदयसंक्षोभकरी क्षुधोत्पद्यते तस्याः प्रतीकारं अकाले संयमविरोधिभिर्वा द्रव्यैः स्वयमकुर्वतोन्येन क्रियमाणमसेवमानस्य मनसा वानभिसंदधतः, दुस्तरेयं वेदना महांश्च कालो दीर्घो हे तिविषादं अनापद्यमानस्य त्वगस्थिसिरावतानमात्रकलेवरस्यापि सतः आवश्यकक्रियादिषु नित्योद्यतस्य क्षुद्रशप्राप्तानर्थकारकबंधनस्थमनुष्यपंजरगततिर्यक्प्राणिनः क्षुदभ्यर्दितान् परतंत्रानपेक्षमाणस्य ज्ञानिनो धृत्यंभसा संयमकुंभधारितेन क्षुदाग्निं शमयतः तत्कृतपीडां प्रत्यवगणयन् क्षुज्जय इत्युच्यते ।

उदन्योदीरणहेतूपनिपाते तद्वशाप्राप्तिः पिपासासहनं ॥ ३ ॥ स्नानावगाहनपरिषेकत्यागिनः पतत्रिवदध्रुवासनावस्थस्यातिलवणस्निग्धरूक्षविरुद्धाहारग्रैष्मातपपित्तज्वरानशनादिभिरुदीर्णां शरीरेंद्रियोन्माथिनीं पिपासां प्रत्यनाद्रियमाणप्रतीकारमनसः निदाघे पटुतपनकिरणसंतापिते अटव्यामासन्नेष्वपि ह्रदेषु अप्कायिकजीवपरिहारेच्छया जलमनादधानस्य सलिलसेकविवेकम्लाना लतेव ग्लानिमुपगतां गात्रयष्टिमत्रगणय्य तपःपरिपालनपरस्य भिक्षाकालेपि इंगिताकारादिभिः योग्यमपि पानमचोदयतः धैर्यकुंभावधारितशैलसुगंधिप्रज्ञातोयेन विध्यापयतः तृष्णाग्निशिखां संयमपरत्वं पिपासासहनमित्यवसीयते ।

पृथगवचनमेकार्थ्यादिति चेन्न सामर्थ्यभेदात् ॥ ४ ॥ स्यादेतत् क्षुत्पिपासयोः पृथग्वचनमनर्थकं कुतः ऐकार्थ्यादिति ? तन्न किं कारणं ? सामर्थ्यभेदात् । अन्याद्धि क्षुधः सामर्थ्यमन्यत्पिपासायाः ।

अभ्यवहारसामान्यादिति चेन्नाधिकरणभेदात् ॥ ५ ॥ स्यान्मतं अभ्यवहारसामान्यात् एका

र्थमिति ? तदयुक्तं कुतः अधिकरणभेदात्। अन्यद्धि क्षुधः प्रतीकाराधिकरणं अन्यत्पिपासायाः ।

शैत्यहेतुसन्निधाने तत्प्रतीकारानभिलाषात् संयमपरिपालनं शीतक्षमा ॥६॥ परित्यक्तवाससः पक्षिवदनवधारितालयस्य शरीरमात्राधिकरणस्य शिशिरवसंतजलदागमादिवनवृक्षमूलपथिगुहादिषु पतितप्रालेयलेशतुषारलवव्यतिकरशिशिरपवनाभ्यासहतमूर्तेः तत्प्रतिक्रियासमर्थद्रव्यांतराम्न्याद्यनाभिसंधानात् नारकदुःसहशीतवेदनानुस्मरणात् तत्प्रतीकारचिकीर्षायां परमार्थविलोपभयात् विद्यामंत्रौषधपर्णवल्कलत्वक्तृणाजिनादिसंबंधाव्द्यावृत्तमनसः परकीयमेव देहं मन्यमानस्य धृतिविशेषप्रावरणस्य गर्भागारेषु धूपप्रवेकप्रकरप्ररूपितप्रदीपप्रभवेषु वरांगनानवयौवनौष्णघनस्तननितंबभुजांतरतर्जितशीतेषु निवासं सुरतसुखरसाकरमनुभूतमसारत्वावबोधादस्मरतः विषादविरहितस्य संयमपरिपालनं शीतक्षमेति भाष्यते ।

दाहप्रतीकारकांक्षाभावाच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनं ॥ ७ ॥ ग्रैष्मेण पटीयसा भास्करकिरणसमूहेन संतापितशरीरस्य तृष्णानशनपित्तरोगघर्मश्रमप्रादुर्भूतोष्णस्य स्वेदशोषदाहाभ्यर्दितस्य जलभवनजलावगाहनालेपनपरिषेकार्द्रावनीतलनीलोत्पलकदलीपत्रोत्क्षेपमारुतजलतूलिकाचंदनचंद्रपादकमलकल्हारादिपूर्वानुभूतशीतलद्रव्यप्रार्थनापेतचेतसः उष्णवेदना अतितीव्रा बहुकृत्वः परवशादवाप्ता इदं पुनस्तपो मम कर्मक्षयकारणमिति तद्विरोधिनीं क्रियां प्रत्यनादराच्चारित्ररक्षणमुष्णसहनमिति समाम्नायते ।

दंशमशकादिवाधासहनमप्रतीकारं ॥ ८ ॥ प्रत्याख्यातशरीराच्छादनस्य क्वचिदपि अप्रतिबद्धावसतः परकृतायतनगुहागह्वरादिषु रात्रौ दिवा वा दंशमशकमक्षिकापिकशुकपुत्तिकायूकमत्कुणकीटपिपीलिकावृश्चिकादिभिः तीक्ष्णपातैर्भक्ष्यमाणस्यातितीव्रवेदनोत्पादकैः अव्यथितमनसः स्वकर्मविपाकमनुचिंतयतोविद्यामंत्रौषधादिभिः तन्निवृत्तिं प्रति निरुत्सुकस्य आशरीरपतनादपि निश्चितात्मनः परबलप्रमर्दनं प्रति प्रवर्तमानस्य मदांधगंधसिंधुरस्य रिपुजनप्रेरितविविधशस्त्रप्रतिघातादपराङ्मुखस्य निःप्रत्यूहविजयोपलंभनमिव कर्मागतपृतनापराभवं प्रत्यप्रयतनं दंशमशकादिवाधासहनमप्रतीकारमित्याख्यायते ।

दंशमशकमात्रप्रसंग इतिचेन्नोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ९ ॥ स्यान्मतं दंशमशकस्यैव वाधाकारणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति ? तन्न किं कारणं उपलक्षणार्थत्वात्। दशनपरितापकारस्य सर्वस्यैवेदं उपलक्षणं। यथा काकेभ्यो रक्ष्यतां सर्पिरित्युपघातकोपलक्षणं ।

यद्येवमन्यतरग्रहणं ॥ १० ॥ यद्येवमन्यतरग्रहणमेव कर्तव्यं ?

अन्यतरोपादाने स्वरूपग्रहणप्रसंगात् ॥ ११ ॥ द्वितीयवचनमुपलक्षणं संपद्यते ।

जातरूपधारणं नाग्न्यं ॥ १२ ॥ गुप्तिसमित्यविरोधिपरिग्रहनिवृत्तिपरिपूर्णब्रह्मचर्यमप्रार्थिकमोक्षसाधनचारित्रानुष्ठानं यथाजातरूपं असंस्कृतमविकारं मिथ्यादर्शनाविष्टविद्विष्टं परममांगल्यं नाग्न्यमभ्युपगतस्य स्त्रीरूपाणि नित्याशुचिवीभत्सकुणपभावेन पश्यतो वैराग्यभावनावरुणमनोविक्रियस्याऽसंभावितमनुष्यत्वस्य नाग्न्यदोषासंस्पर्शनात्परीषहजयसिद्धिरिति जातरूपधारणं उत्तमं श्रेयःप्रातिकारणमित्युच्यते। इतरे पुनर्मनोविक्रियां निरोद्धुमसमर्थास्तत्पूर्विकां संगविकृतिं निगूहितकामाः कौपीनफलकचीवराद्यावर्णमातिष्ठंत अंतेऽगसंवरणार्थमेव तन्न कर्मसंवरणकारणं ।

संयमे रतिभावादरतिपरीषहजयः ॥ १३ ॥ संयतस्य क्षुधाद्यावाधासंयमपरिरक्षणेंद्रियदुर्जयत्वव्रतपरिपालनभारगौरवसर्वदाप्रमत्तत्वदेशभाषांतरानभिज्ञत्वविषमचपलसत्वप्रचुरभीमदुर्गनियतैकविहारत्वादिभिररतिं प्रादुष्यंती धृतिविशेषान्निवारयतः संयमरतिभावनाद्विषयसुखरतिर्विषाहारसेवेव विपाककटुकेति चिंतयतः रतिपरिवाधाभावादरतिपरीषहजय इति निश्चीयते ।

सर्वेषामरतिकारणत्वात् पृथगरतिग्रहणानर्थक्यमिति चेन्न क्षुधाद्यभावेपि मोहोदयात्त-

---

१ पतिपात इत्यपि पाठांतरं ।

त्प्रवृत्तेः ॥ १४ ॥ स्यादेतत् क्षुधादीनां सर्वेषां अरतिहेतुत्वात् पृथगरतिग्रहणं अनर्थकमिति ? तन्न किं कारणं । क्षुधाद्यभावेपि मोहोदयात्तत्प्रवृत्तेः । मोहोदयाकुलितचेतसो हि क्षुधादिवेदनाभावेपि संयमेऽरतिं रुपजायते ।

वरांगनारूपदर्शनस्पर्शनादिविनिवृत्तिः स्त्रीपरीषहजयः ॥ १५ ॥ एकांते आरामभवनादिप्रदेशे रागद्वेषयौवनदर्परूपमदविभ्रमोन्मादमद्यपानावेशादिभिः प्रमदासु बाधमानासु तदक्षिवक्त्रभ्रूविकारशृंगारकोरविहारविलासलीलाविजृंभकटाक्षविक्षेपसुकुमारस्निग्धमृदुपीनोन्नतस्तनकलशानितांतताम्रोदरपृथुजघनरूपगुणाभरणगंधवस्त्रमाल्यादिप्रतिनिगृहीतमनोप्लुतेर्दर्शनस्पर्शनाभिलाषनिरुत्सुकस्य स्निग्धमृदुविशदकुमाराभिधानतंत्रीवंशमित्रातिमधुरगीतश्रवणनिमित्तादरश्रोत्रस्य संसारार्णवव्यसनपातालावगाढदुःखरौद्रार्तकुटिलध्यायिनः स्त्रैणानर्थविनिवृत्तिः स्त्रीपरीषहजय इति कथ्यते । अन्यवादिपरिकल्पिता देवताविशेषाः ब्रह्मादयः तिलोत्तमादेवगणिकारूपसंदर्शनलोललोचनविकाराः स्त्रीपरीषहपंकान्नोद्धर्तुमात्मानं समर्थाः ।

व्रज्यादोषनिग्रहश्चर्याविजयः ॥ १६ ॥ दीर्घकालाभ्यस्तगुरुकुलब्रह्मचर्यस्याधिगतबंधमोक्षपदार्थतत्त्वस्य कषायनिग्रहपरस्य भावनार्पितमतेः संयमायतनभक्तिहेतोर्देशांतरातिथेः गुरुणाभ्यनुज्ञातस्य नानाजनपदव्याहाराव्यहाराभिज्ञस्य ग्रामे एकरात्रं नगरे पंचरात्रं प्रकर्षेणावस्थातव्यमित्येव संयतस्य वायोरिव निःसंगतामुपगतस्य देशकालप्रमाणोपेतमध्वगमनमनुभवतः क्लेशक्षमस्य भीमाटवीप्रदेशेषु निर्भयत्वात् सिंहस्येव सहायकृत्यमनपेक्षमाणस्य पुरुषकर्कशकंटकादिव्यधनजातपादखेदस्यापि सतः पूर्वोचितयानवाहनादिगमनमस्मरतः सम्यग्व्रज्यादोषं परिहरतः चर्यापरीषहजयो वेदितव्यः ।

सकल्पितासनादविचलनं निषद्यातितिक्षा ॥ १७ ॥ श्मशानोद्यानशून्यायतनगिरिगुहागह्वरादिषु अनभ्यस्तपूर्वेषु विदितसंयमक्रियस्य धैर्यसहायस्योत्साहवतो निषद्यामधिरूढस्य प्रादुर्भूतोपसर्गरोगविकारस्यापि सतः तत्प्रदेशादविचलतः मंत्रविद्यालक्षणप्रतीकारानपेक्षमाणस्य क्षुद्रजंतुप्रायविषयदेशाश्रयात्काष्ठोपलवन्निश्चलस्यानुभूतमृदुकुप्यास्तरणादिस्पर्शसुखमविगणयतः प्राणिपीडापरिहारोद्यतस्य ज्ञानध्यानसाधनाधीनधियः संकल्पितवीरासनोत्कुटिकासनादिरतेरासनदोषजयान्निषद्यातितिक्षेत्याख्यायते ।

आगमोदितशयनात् अप्रच्यवः शय्यासहनं ॥ १८ ॥ स्वाध्यायध्यानाध्वश्रमपरिखेदितस्य मौहूर्तिकीं खरविषमप्रचुरशर्कराकपालशकटातिशीतोष्णेषु भूमिप्रदेशेषु निद्रामनुभवतः यथाकृतैकपार्श्वदंडायतादिशायिनः संजातबाधाविशेषस्य संयमार्थमस्पंदमानस्यानुतिष्ठतः व्यंतरादिभिर्वा वित्रस्यमानस्य पलायनं प्रति निरुत्सुकस्य मरणभयनिर्विशंकस्य निपतितदारुवद्व्यपगतासुवच्चापरिवर्तमानस्य द्वीपशार्दूलमहोरगादिदुष्टसत्त्वप्रचरितोऽयं प्रदेशोऽचिरादतो निर्गमनं श्रेयः, कदा नु रात्रीर्विवसतीति विषादमनादधानस्य सुखप्राप्तावप्यपरितुष्यतः पूर्वानुभूतनवनीतमृदुशयनरतिमनुस्मरतःसम्यगागमोदितशयनादप्रच्यवः शय्यासहनमिति प्रत्येतव्यम ।

अनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीषहजयः ॥ १९ ॥ तीव्रमोहाविष्टमिथ्यादृष्ट्यार्यम्लेच्छखलपापाचारमत्तोद्दप्तशंकितप्रयुक्तमाशब्दधिक्कारपरुषावज्ञानाक्रोशादीन् , कर्णविवरे चरणात्, हृदयशूलोद्भावकान् , क्रोधज्वलनशिखाप्रवर्धनकरानप्रियान्, शृण्वतोऽपि दृढमनसः, भस्मसात्कर्तुमपि समर्थस्य परमार्थावगाहितचेतसः, शब्दमात्रश्राविणस्तदर्थविक्षणाविनिवृत्तव्यापारस्य , स्वकृताशुभकर्मोदयो ममैष यतोऽमीषां मां प्रति द्वेष इत्येवमादिभिरुपायैरनिष्टवचनसहनमाक्रोशपरीषहजय इति निर्णीयते ।

मारकेष्वमर्षापोहभावनं वधमर्षणं ॥ २० ॥ ग्रामोद्यानाटवीनगरेषु नक्तं दिवा चैकाकिनो निरावरणमूर्तेः समंतात्पर्यटद्भिश्चौरराक्षसम्लेच्छशबरपरुषवधिरपूर्वापकारिद्विषत्परलिंगिभिराहितक्रोधैस्ताडनाकर्षणबंधनशस्त्राभिघातादिभिर्मार्यमाणस्याप्यनुपन्नवैरस्यावश्यप्रपातुकमेवेदं शरीरं कुशलद्वारेणानेनापनीयते न मम व्रतशीलभावनाभ्रंसनमिति भावशुद्धस्य दह्यमानस्यापि सुगंधमुत्सृजतश्चंदनस्येव शुभपरि-

णामस्य स्वकर्मनिर्जरामभिसंदधानस्य दृढमतेः क्षमौषधिवलस्य मारकेषु सुहृत्स्विवामर्षापोहभावनं वधमर्षणमित्याम्नायते ।

प्राणात्ययेप्याहारादिषु दीनाभिधाननिवृत्तिर्याचनाविजयः ॥ २१ ॥ क्षुधाध्वपरिश्रमतपोरोगादिभिः प्रच्याावतवीर्यस्य, शुष्कपादपस्येव निरार्द्रमूर्तेरुन्नतास्थिस्नायुजालस्य निम्नाक्षिपुटपरिशुष्काधरोष्ठक्षामपांडुकपोलस्य, चर्मेवत्संकुचितांगोपांगत्वचः, शिथिलजानुगुल्फकटिवाहुयंत्रस्य, देशकालक्रमोपपन्नकल्पादायिनः, वाचंयमस्य मौनिसमस्य वा शरीरसंदर्शनमात्रव्यापारस्य, उज्झितमदस्य प्रज्ञाख्यापनमनसः प्राणात्ययेप्याहारवसातिभेषजानि दीनाभिधानमुखवैवर्ण्यांगसंज्ञादिभिरयाचमानस्य रत्नवणिजो मणिसंदर्शनमिव स्वशरीरप्रकाशनमकृपणं मन्यमानस्य वंदमानं प्रति स्वकरविकशनमिव पाणिपुटधारणमदीनमिति, गणयतः याचनसहनमवसीयते । अद्यत्वे पुनः कालदोषाद्दीनानाथपाखंडिवहुले जगत्यमार्गज्ञैरनात्मविद्भिर्याचनमनुष्ठीयते ।

अलाभेऽपि लाभवत्संतुष्टस्यालाभविजयः ॥ २२ ॥ वायुवदनेकदेशचारिणः अप्रकाशितवीर्यस्याभ्युपगतैककालभोजनस्य सकृन्मूर्तिसंदर्शनव्रतकालस्य देहीति असभ्यवाक्प्रयोगादुपरतस्यानुपात्तविग्रहप्रतिक्रियस्याद्येदं श्वश्चेदमिति व्यपेतसंकल्पस्य एकस्मिन् ग्रामे अलब्ध्वा ग्रामांतरान्वेषणनिरुत्सुकस्य पाणिपुटमात्रपात्रस्य, वहुषु दिवसेषु वहुषु च गृहेषु भिक्षामनवाप्याप्यसंक्लिष्टचेतसः नायं दाता तत्रान्योस्तीति व्यपगतपरीक्षस्य लाभादप्यलाभो मे परमं तपः इति संतुष्टस्यालाभविजयोवसेयः ।

नानाव्याधिप्रतीकारानपेक्षत्वं रोगसहनं ॥ २३ ॥ दुःखादिकरणमशुचिभाजनं जीर्णवस्त्रवत्परिहेयं । पित्तमारुतकफसन्निपातनिमित्तानेकामयवेदनाभ्यर्दितमन्यदीयमिव विग्रहं मन्यमानस्य उपेक्षिकत्वाप्रच्युतेश्चिकित्साव्यावृत्तचेष्टस्य शरीरयात्राप्रसिद्धये व्रणालेपनवद्यथोक्तमाहारमाचरतः । जल्लौषधिप्राप्त्याद्यनेकतपोविशेषर्द्धियोगे सत्यपि शरीरनिःस्पृहत्वात्प्रतीकारानपेक्षिणः पूर्वकृतपापकर्मणः फलमिदमनेनोपायेनानृणीभवामीति चिन्तयतो रोगसहनं संपद्यते ।

तृणादिनिमित्तवेदनायां मनसोऽप्रणिधानं तृणस्पर्शजयः ॥ २४ ॥ यथाभिनिर्वृत्ताधिकरणशायिनः शुष्कतृणपत्रभूमिकंटकफलकशिलातलादिषु प्रासुकेष्वसंस्कृतेषु व्याधिमार्गगमनशीतोष्णजनितश्रमविनोदार्थं शय्यां निषद्यां वा भजमानस्य तृणादिवाधितमूर्तेरुत्पन्नकंडुविकारस्य दुःखमनभिचिन्तयतः तृणादिस्पर्शवाधावशीकृतत्वात्तृणस्पर्शसहनमवगंतव्यम् ॥

स्वपरमलापचयोपचयसंकल्पाभावोधारणम् ॥ २५ ॥ जन्तुपीडापरिहारायाऽस्नानप्रतिज्ञस्य, स्वेदपंकदिग्धसर्वांगस्य, सिध्मकच्छूदद्रुदीर्णकायस्य, (?) नखरोमश्मश्रुकेशविकृतसहजवाह्यमलसंपर्ककारणानेकत्वे निराकारस्य स्वगतमलापचये परमलापचये वा प्रणिहितमनसः कर्ममलपंकापनोदायैवोद्यतस्य पूर्वानुभूतस्नानानुलेपनादिस्मरणपराङ्मुखचित्तवृत्तेर्मलधारणमाख्यायते ।

केशलुंचने तत्संस्काराकरणे वा महत्खेदसहनोपसंख्यानमिति चेन्न मलपरीषहावरोधात् ॥ २६ ॥ स्यादेतत्केशलुंचने तत्संस्काराकरणे वा महान् खेदः संजायते । तत्सहनमपरमुपसंख्यातव्यमिति तन्न किं कारणं ? मलपरीषहावरोधात् । मलसामान्यसंग्रहे हि तदंतर्भवति ।

मानापमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारानभिलाषः ॥ २७ ॥ चिरोषितब्रह्मचर्यस्य, महातपस्विनः, स्वपरसमयनिश्चयज्ञस्य, हितोपदेशपरस्य, तथामार्गकुशलस्य, वहुकृत्वः परवादिविजयिनः, प्रणामभक्तिसंभ्रमासनप्रदानादीनि मे न कश्चित्करोतीत्येवमविचिन्तयतः, मानापमानयोस्तुल्यमनसः सत्कारपुरस्कारनिराकांक्षस्य श्रेयोध्यायिनः, सत्कारपुरस्कारपरीषहजयो वेदितव्यः । सत्कारः पूजाप्रशंसात्मकः । पुरस्करो नाम क्रियारंभादिष्वग्रतः करणमामंत्रणं वा ।

प्रज्ञोपकार्यावलेपनिरासः प्रज्ञाविजयः ॥ २८ ॥ अंगपूर्वप्रकीर्णकविशारदस्य, कृत्स्नग्रंथार्थावधारिणः, अनुत्तरवादिनस्त्रिकालविषयार्थविदः, शब्दन्यायाद्यागमनिपुणस्य मम पुरस्तादितरे भास्करप्रभाभिभूतोद्योतखद्योतवत् नितरामवभासंते इति विज्ञानमदनिरासः प्रज्ञापरीषहजयः प्रत्येतव्यः ।

अज्ञानावमानज्ञानाभिलाषसहनमज्ञानपरीषहजयः ॥ २९ ॥ अज्ञोऽयं न किंचिदपि वेत्ति पशुसम इत्येवमाद्यधिक्षेपवचनं सहमानस्याध्ययनार्थग्रहणपराभिभवादिष्वसक्तबुद्धेश्चिरप्रव्रजितस्य विविधतपोविशेषभराक्रांतमूर्तेः सकलसामर्थ्याप्रमत्तस्य, विनिवृत्तानिष्टमनोवाक्कायचेष्टस्याद्यापि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यत इत्यनभिसंदधतः अज्ञानपरीषहजयोऽवगंतव्यः ।

प्रव्रज्याद्यनर्थकत्वासमाधानमदर्शनसहनं ॥३०॥ संयमप्रधानस्य दुःखकरतपोनुष्ठायिनः परमवैराग्यभावनाशुद्धहृदयस्य विदितसकलपदार्थतत्त्वस्याऽर्हदायतनसाधुधर्मपूजकस्य चिरंतनस्य अद्यापि मे ज्ञानातिशयो नोत्पद्यते महोपवासाद्यनुष्ठायिनां प्रातिहार्यविशेषाः प्रादुरभूवन्निति प्रलापमात्रमिदमनर्थकेयं प्रव्रज्या, विफलं व्रतपालनमित्येवमसमादधानस्य, दर्शनविशुद्धियोगाददर्शनपरीषहसहनमवसातव्यम् । एवं परीषहान्, असंकल्पोपस्थितान्सहमानस्यासंक्लिष्टचेतसः रागादिपरिणामास्रवाभावान्महान्संवरो भवति ।

श्रद्धानालोचनग्रहणमविशेषादिति चेन्नाव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धानमालोचनमिति द्विविधं दर्शनं तस्याविशेषेण ग्रहणमिह प्राप्नोति, कुतः ? अविशेषात् । न हि किंचिद्विशेषलिंगमिहाश्रितमस्तीति तन्न । किं कारणं ? अव्यभिचारदर्शनार्थत्वात् । मत्यादिज्ञानपंचकाव्यभिचारिश्रद्धानं दर्शनं । आलोचनस्य श्रुतमनःपर्यययोरप्रवृत्तेरतोऽस्याव्यभिचारिणः श्रद्धानस्य ग्रहणमिहोपपद्यते ।

मनोरथकल्पनामात्रमिति चेन्न वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् ॥ ३२ ॥ स्यादेतच्छ्रद्धानदर्शनग्रहणमिदमिति, स्वमनोरथपरिकल्पनामात्रमिति तन्न किं कारणं ? वक्ष्यमाणकारणसामर्थ्यात् । वक्ष्यते हि कारणं "दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभाविति" ।

अवध्यादिदर्शनपरीषहोपसंख्यानमिति चेन्नावधिज्ञानाद्यभावे सहचरितदर्शनाभावादज्ञानपरीषहावरोधात् ॥ ३३ ॥ स्यान्मतमवध्यादिदर्शनोपेताः सुष्ठु पश्यंति नास्य किंचिदतिशयवदस्ति दर्शनं, गुणप्रत्ययं च तदित्युक्तं आगमे नूनमस्मिंस्तद्योग्या गुणा न संतीत्येवमादिवचनसहनमवध्यादिदर्शनपरीषहजयः तस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति ? तन्न किं कारणं ? अज्ञानपरीषहावरोधात् । तत्कथमितिचेदुच्यते अवध्यादिज्ञानाभावे तत्सहचरितदर्शनाभावः । आदित्यस्य प्रकाशाभावे प्रतापाभाववत्तस्मादज्ञानपरीषहेऽवरोधात् । यद्येवं श्रद्धानमपि दर्शनमपि ज्ञानाविनाभावीति प्रज्ञापरीषहे तस्यांतर्भावः प्राप्नोतीति ? नैष दोषः प्रज्ञायां सत्यामपि क्वचित्तत्त्वार्थश्रद्धानाभावाद् व्यभिचारोपलब्धेः ।

आह उपपादितं परीषहजयात्संवरो भवतीति । इदमुच्यतां किमेते सर्वे संसारमहार्णवादुत्तितीर्षंतमभुं प्रव्रज्यामभ्युपगतमभिद्रवंति उत कश्चित्प्रतिविशेष इत्यत्रोच्यते । अमी व्याख्यातलक्षणा क्षुधादयश्चारित्रांतराणि प्रतिभाज्याः नियमेन पुनरनयोः प्रत्येतव्याः—

सूक्ष्मसांपरायछद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥१०॥

चतुर्दशवचनादन्याभावः ॥ १ ॥ चतुर्दशेति वचनादन्येषां परीषहाणामभावो वेदितव्यः । कुतः संख्याविशेषपरिग्रहस्य नियमार्थत्वात् । चतुर्दशैव नान्ये इति ।

सूक्ष्मसांपरायेति नियमानुपपत्तिर्मोहोदयादिति चेन्न सन्मात्रत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं युज्यते वीतरागछद्मस्थे निरवशेषमोहनीयस्योपशमात्क्षयाच्च तत्कृतवक्ष्यमाणपरीषहाष्टकाभावाच्चतुर्दशसंख्यानियमः सूक्ष्मसांपराये तु मोहोदयसद्भावाच्चतुर्दशेति नियमो नोपपद्यते इति । तन्न ? किं कारणं ? तन्मात्रत्वात् । तत्र हि केवलो लोभसंज्वलनकषायोदयः स चात्यंतसूक्ष्मस्ततो वीतरागछद्मस्थकल्पत्वाच्चतुर्दशेति नियमस्तत्रापि युज्यते ।

तत एव परीषहाभाव इति चेन्न बाधाविशेषोपरमेऽपि तद्भावस्याविरुध्यासितत्वात्सर्वार्थसिद्धस्य सप्तमीगमनसामर्थ्यवत् ॥ ३ ॥ अथ मतं तत एव तयोः परीषहाभावः । कुत एव ? मोहोदयान्मंदोदयाभावात् । मंदोदयाच्च यस्य हि क्षुधादिवेदनाप्रकर्षोदयस्तस्य तत्सहनात्परीषहजयो भवति न च मोहोदयबलाधानाभावे वेदनाप्रभवोस्ति तदभावात्सहनवचनं भक्तिमात्रकृतमिति । तन्न । किं कारणं ? तद्भावस्याविरुध्यासितत्वात् । यथा सर्वार्थसिद्धिदेवस्यानुपरतसद्वेद्योदयप्रकर्षस्यापि सप्तमपृथिवीगमनसामर्थ्यं न हीयते तथा वीतरागछद्मस्थस्य कर्मोदयसद्भावकृतपरीषहव्यपदेशो युक्तिमवतरति ।

आह यदि शरीरवत्यात्मनि परीषहसन्निधानं प्रतिज्ञायते । अथ भगवत्युत्पन्नकेवलज्ञाने कर्मचतुष्टयफलानुभवनवशवर्तिनि कियंत उपनिपतंतीत्यत्रोच्यते, तस्मिन्पुनः—

एकादश जिने ॥ ११ ॥

कैश्चित्कल्प्यंत इति वाक्यशेषः ।

वेदनीयोदयभावात् क्षुधादिप्रसंग इति चेन्न घातिकर्मोदयसहायाभावात्तत्सामर्थ्यविरहात् ॥ १ ॥ स्यान्मतं घातिकर्मप्रक्षयान्निमित्तोपरमे सति नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनालाभसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाज्ञानदर्शनानि माभूवन् । अमी पुनर्वेदनीयाश्रयाः खलु परीषहाः प्राप्नुवंति भगवति जिने इति ? तन्न । किं कारणं ? घातिकर्मोदयसहायाभावात् तत्सामर्थ्यविरहात् । यथा विषद्रव्यं मंत्रौषधिबलादुपक्षीणमारणशक्तिकमुपयुज्यमानं न मारणाय कल्प्यते तथा ध्यानानलनिर्दग्धघातिकर्मेंधनस्यानंताप्रतिहतज्ञानादिचतुष्टयस्यांतरायाभावान्निरंतरमुपचीयमानशुभपुद्गलसंततेर्वेदनीयाख्यं कर्म कदापि प्रक्षीणसहायबलं स्वयोग्यप्रयोजनोत्पादनं प्रत्यसमर्थमिति क्षुधाद्यभावः । तत्सद्भावोपचाराद्ध्यानकल्पनवत् । अथवा नायं वाक्यशेषः एकादश जिने कैश्चित्कल्प्यंते इति, किं तर्हि ? एकादश संतीति । कथं उपचाराद्यथा—निरवशेषनिरस्तज्ञानावरणे परिपूर्णज्ञाने एकाग्रचिंतानिरोधाभावेऽपि कर्मरजोविधूननफलसंभवात् ध्यानोपचारः । तथा क्षुधादिवेदनाभावपरीषहाभावेपि वेदनीयकर्मोदयद्रव्यपरीषहसद्भावात् एकादश जिने संतीति उपचारो युक्तः ।

आह यदि सूक्ष्मसांपरायादिषु व्यस्ताः परीषहा अथ समस्ता क्वेति ?—

वादरसांपराये सर्वे ॥ १२ ॥

वादरसांपरायग्रहणात्प्रमत्तादिनिर्देशः ॥ १ ॥ वादरसांपराय इति नायं गुणस्थानविशेषपरिग्रहः किं तर्हि ? अर्थनिर्देशस्ततः प्रमत्तादीनां संयतानां सामान्यग्रहणं । वादरः सांपरायो यस्य सोऽयं वादरसांपराय इति ।

तत्र हि निमित्तविशेषस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे ॥ २ ॥ ज्ञानावरणादिनिमित्तविशेषो वक्ष्यते । तस्यानुपक्षीणत्वात्सर्वे संभवंति । कस्मिन्पुनश्चारित्रे सर्वेषां संभवः ?—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसंयमेषु सर्वसंभवः ॥ ३ ॥ एतेषां त्रयाणां चारित्राणामन्यतमे सर्वे क्षुत्परीषहादयो द्रष्टव्याः ।

आह गृहीतमेतत्परीषहाणां स्थानविशेषावधारणं, इदं तु न विद्मः, कस्याः प्रकृतेः कः कार्य ? इत्यत्रोच्यते—

ज्ञानावरणे प्रज्ञाज्ञाने ॥ १३ ॥

ज्ञानावरणे अज्ञानं न प्रज्ञेति चेन्नान्यज्ञानावरणसद्भावे तद्भावात् ॥ १ ॥ स्यादेतत् ज्ञानावरणे सति अज्ञानमबोधो भवति न प्रज्ञा ज्ञानस्वभावत्वादात्मन इति ? तन्न । किं कारणं ? अन्यज्ञानावरणसद्भावे तद्भावात् । प्रज्ञा हि क्षायोपशमिकी अन्यस्मिन् ज्ञानावरणे सति मदं जनयति न सकलावरणक्षय इति

प्रज्ञाज्ञाने ज्ञानावरणे सति प्रादुःस्त इत्यभिसंबध्यते ।

मोहोदयादिति चेन्न तद्भेदानां परिगणितत्वात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं मोहोदयादहं महाप्राज्ञो नान्य इति मन्यते न ज्ञानावरणादिति । तन्न ? किं कारणं । तद्भेदानां परिगणितत्वात् । मोहभेदा हि परिगणिता दर्शनचारित्रव्याघातहेतुभावेन तत्र नायमंतर्भवति । चारित्रवतोऽपि प्रज्ञापरीषहसद्भावात्ततो ज्ञानावरण एवेति निश्चयः कर्तव्यः ।

आह यद्यनयोरेककर्महेतुत्वमात्मलाभेऽवसीयते । अदर्शनालाभयोः को हेतुरिति चेत्—

दर्शनमोहांतराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥

विशिष्टकारणनिर्देशादवध्यादिदर्शनसंदेहाभावः ॥ १ ॥ दर्शनमोह इति विशिष्टमिह कारणं निर्दिश्यते ततोऽवध्यादिदर्शनविषयः संदेहो न भवति ।

अंतराय इति सामान्यनिर्देशेऽपि सामर्थ्याद्विशेषसंप्रत्ययः ॥ २ ॥ यद्यप्ययमंतराय इति सामान्यनिर्देशः तथापि सामर्थ्याल्लाभांतरायविशेषसंप्रत्ययो भवति ।

आह यद्याद्ये मोहनीयभेदे सत्यदर्शनपरीषहो भवति । अथ द्वितीयस्मिन् केषां जन्मेत्यत्रोच्यते—

चारित्रमोहे नाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याक्रोशयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥१५॥

मोहोदयहेतुत्वं नाग्न्यादीनां प्रतिपद्यामहे पुंवेदोदयादिनिमित्तत्वात् ।

निषद्यापरीषहस्य मोहोदयहेतुत्वं प्राणिपीडार्थत्वात् ॥ १ ॥ मोहोदये सति प्राणिपीडापरिणामः संजायते तत्परिपालनार्थत्वात् निषद्यापरीषहोदयहेतुरित्यवसीयते ।

आहाभ्युपेमः कर्मप्रकृतिविशेषत्रय अमी परीषहा उक्ता इति । अथानेकस्मिन् सति निमित्ते भवंतीत्यत्राभिधीयते—

वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥

उक्तादन्यनिर्देशः शेषा इति ॥ १ ॥ उक्ताः प्रज्ञापरीषहादयः तेभ्योऽन्ये शेषा इति निर्दिश्यंते । के पुनस्ते ? क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकचर्याशय्यावधरोगतृणस्पर्शमलपरीषहाः ।

निमित्तात्कर्मसंयोग इति चेन्न तद्योगाभावात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं यथा चर्मणि द्वीपिनं हंति निमित्तात्कर्मयोग इति विभक्तिविशेषविधानं यथा वेदनीये इत्येवमादिनिर्देशो भवतीति । तन्न । किं कारणं ? तद्योगाभावात् । कर्मसंयोगे हि तद्विभक्तिविधानं । न चात्र कर्मसंयोगोस्तीति तदभावः । कथं तर्हि निर्देशः ?

सन्निर्देशस्तदुपलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥ यथा गोषु दुह्यमानासु गतः । तद्दुग्धास्वागत इतिनिर्देशः । तथा वेदनीये सतीत्येवमादिः सन्निर्देशोवसेयः, कुतस्तदुपलक्षणत्वात् ।

आह व्याख्यातनिमित्तलक्षणविकल्पाः, प्रत्यात्मं प्रादुर्भवंतः, कति युगपदवतिष्ठंत इत्यत्रोच्यते—

एकादयो भाज्या युगपदेकस्मिन्नैकोनविंशतेः ॥ १७ ॥

आङभिविध्यर्थः ॥ १ ॥ आङयमभिविध्यर्थो द्रष्टव्यः । तेन एकान्नविंशतिरपि क्वचिद्युगपद्भवंतीत्यवगम्यते । तत्कथमिति चेदुच्यते ।

शीतोष्णशय्यानिषद्याचर्याणामसहभावादेकान्नविंशतिसंभवः ॥ २ ॥ शीतोष्णपरीषहयोरेकः, शय्यानिषद्याचर्याणां चान्यतम एव भवति एकस्मिन्नात्मनि, कुतः ? सहानवस्थानात् । ततस्त्रयाणामपगमे युगपदेकात्मनीतरेषां संभवादेकान्नविंशतिविकल्पो बोद्धव्यः ।

प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधादन्यतराभावेऽष्टादशप्रसंग इति चेन्नापेक्षातो विरोधाभावात् ॥ ३ ॥

स्यान्मतं प्रज्ञाज्ञाने अपि विरुद्धे तयोरन्यतराभावेऽष्टादशसंख्याप्रसंग इति। तन्न किं कारणं? अपेक्षातोऽविरोधाभावात्। श्रुतज्ञानापेक्षया प्रज्ञाप्रकर्षे सति अवध्याद्यभावापेक्षया अज्ञानोपपत्तेः।

दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति चेन्न प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्य॥४॥ स्यादेतत्प्रज्ञाज्ञानयोर्विरोधाद्युगपदसंभवे दंशमशकस्य युगपत्प्रवृत्तेरेकान्नविंशतिविकल्प इति? तन्न। किं कारणं? प्रकारार्थत्वान्मशकशब्दस्य एक एव ह्ययं परीषहः।

दंशग्रहणात्तुल्यजातीयसंप्रत्यय इति चेन्न श्रुतिविरोधात्॥ ५॥ अथ मतमेतद्दंशग्रहणात्तुल्यजातीयसंप्रत्ययस्ततो मशकशब्दस्य न प्रकारार्थत्वमिति? तन्न। किं कारणं? श्रुतिविरोधात्। यच्छब्द आह तन्न प्रमाणं न च दंशशब्दः प्रकारमभिधत्ते ततोऽस्य विरोधः स्यात्।

तुल्यमिति चेन्नान्यतरेण परीषहस्य निरूपितत्वात्॥६॥ यदि श्रुतिविरोधादन्यार्थकल्पनमयुक्तमित्युच्यते। ननु मशकशब्देपि तत्तुल्यमिति प्रकारार्थत्वमस्य नोपपद्यते इति तन्न। किं कारणं? अन्यतरेण परीषहस्य निरूपितत्वात्। दंशग्रहणेनैव परीषहे निरूपिते मशकग्रहणसामर्थ्यात्प्रकारार्थो विज्ञायते।

चर्याद्यविशेषादेकान्नविंशतिवचनमिति चेन्नारतौ परीषहजयाभावात्॥ ७॥ स्यान्मतं चर्यादीनां परीषहाणामविशेषादेकत्र नियमाभावादेकत्वमित्येकान्नविंशतिवचनं क्रियते इति? तन्न। किं कारणं? अरतौ परीषहजयाभावात्। यद्यत्र रतिर्नास्ति परीषहजय एवास्य व्युच्छिद्यते। तस्माद्यथोक्तप्रतिद्वंद्विसान्निध्यात्परीषहस्वभावाश्रयपरिणामात्मलाभनिमित्तविचक्षणस्य तत्परित्यागायापरप्रवृत्त्यर्थमौपोद्घातिकं प्रकरणमुक्तं।

निर्दिष्टाः परीषहाः यैरनाविष्टा विपश्चितोऽभिनवानि कर्माणि नोपचिन्वंति पूर्वप्रचितानि च निर्जरयंति। तदनंतरं खलु कर्मनिर्हरणार्थमाहितसामर्थ्यं पुरुषसाध्यं यदवोचाम चारित्रं तच्चारित्रमोहोपशमक्षयक्षयोपशमलक्षणात्मविशुद्धिलब्धिसामान्यापेक्षयैकं। प्राणिपीडापरिहारेंद्रियदर्पनिग्रहशक्तिभेदाद्द्विविधं। उत्कृष्टमध्यमजघन्यविशुद्धिप्रकर्षापकर्षयोगात्तृतीयमवस्थानमनुभवति। विकलज्ञानविषयसरागवीतरागसकलावबोधगोचरसयोगायोगविकल्पाच्चातुर्विध्यमप्यश्नुते। पंचतयीं च वृत्तिमास्कंदति। तद्यथा—

सामायिकछेदोपस्थापनापरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययथाख्यातमिति चारित्रं॥ १८॥

सामायिकशब्दोतीतार्थः॥ १॥ अयं सामायिकशब्दोतीतार्थो द्रष्टव्यः। क्व? दिग्देशानर्थदंडविरतिसामायिक इत्यत्र। सामायिकमिति वा समासविषयत्वात्। अथवा अयंतीत्यायाः अनर्थाः, सत्त्वव्यपरोपणहेतवः, संगताः आयाः समायाः, सम्यग्वा आयाः समायास्तेषु भवं, ते वा प्रयोजनमस्येति सामायिकमवस्थानं।

सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानपरं॥ २॥ सर्वस्य सावद्ययोगस्याऽभेदेन प्रत्याख्यानमवलंब्य प्रवृत्तमवधृतकालं वा सामायिकं प्रत्याख्यायते।

गुप्तिप्रसंग इति चेन्नेह मानसप्रवृत्तिभावात्॥ ३॥ स्यादेतन्निवृत्तिपरत्वात्सामायिकस्य गुप्तिप्रसंग इति? तन्न। किं कारणं? मानसप्रवृत्तिभावात्। अत्र मानसीप्रवृत्तिरस्ति निवृत्तिलक्षणाद् गुप्तेरित्यस्ति भेदः।

समितिप्रसङ्ग इति चेन्न तत्र तस्य प्रवृत्त्युपदेशात्॥ ४॥ स्यान्मतं यदिप्रवृत्तिरूपं सामायिकं समितिलक्षणं प्राप्तमिति तन्न। किं कारणं? तत्र यतस्य प्रवृत्त्युपदेशात्। सामायिके हि चारित्रे यतस्य समितिषु प्रवृत्तिरुपदिश्यते। अतःकार्यकारणभेदादस्ति विशेषः।

धर्मप्रसंग इति चेन्नांते वचनस्य कृत्स्नकर्मक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् ॥ ५ ॥ स्यादेतद्दशविधो धर्मो व्याख्यातः तत्र संयमेंतर्भावोऽस्य प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? अंते वचनस्य कृत्स्नकर्मक्षयहेतुत्वज्ञापनार्थत्वात् । धर्मेंतर्भूतमपि चारित्रमंते गृह्यते मोक्षप्राप्तेः साक्षात्कारणमिति ज्ञापनाय ।

प्रमादकृतानर्थप्रबन्धविलोपे सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना ॥ ६ ॥ त्रसस्थावरजंतुदेशकालप्रादुर्भावे विरोधात्प्रत्यक्षत्वात्प्रमादवशादभ्युगतनिरवद्यक्रियाप्रबंधविलोपे सति तदुपात्तस्य कर्मणः सम्यक् प्रतिक्रिया छेदोपस्थापना विज्ञेया ।

विकल्पनिवृत्तिर्वा ॥ ७ ॥ अथवा सावद्यं कर्म हिंसादिभेदेन विकल्पनिवृत्तिः छेदोपस्थापना ।

परिहारेण विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रं ॥ ८ ॥ परिहरणं परिहारः प्राणिवधान्निवृत्तिस्तेन विशिष्टा शुद्धिर्यस्मिंस्तत्परिहारविशुद्धिचारित्रं प्रत्येतव्यं । तत्पुनस्त्रिंशद्वर्षजातस्य संवत्सरपृथक्त्वं तीर्थंकरपादमूलसेविनः, प्रत्याख्याननामध्येयपूर्वापरगतस्य, जंतुनिरोधप्रादुर्भावकालपरिणामजन्मयोनिदेशद्रव्यस्वभावविधानज्ञानस्य, प्रमादरहितस्य, महावीर्यस्य, परनिर्जरस्य, अतिदुष्करचर्यानिष्ठायिनः, तिस्रः संध्या वर्जयित्वा द्विगव्यूतगामिनः संपद्यते । नान्यस्य ।

अतिसूक्ष्मकषायत्वात्सूक्ष्मसांपरायत्वं ॥ ९ ॥ सूक्ष्मस्थूलसत्ववधपरिहाराप्रमत्तत्वात् अनुपहतोत्साहस्य अखंडितक्रियाविशेषस्य, सम्यग्दर्शनज्ञानमहामारुतसंधुक्षितप्रशस्ताध्यवसायाग्निशिखोपश्लुष्टकर्मेंधनस्य ध्यानविशेषविवसीकृतकषायविषांकुरस्य, अपचयाभिमुखानितस्तोकमोहबीजस्य, ततएव परिप्राप्तार्थसूक्ष्मसांपरायशुद्धिसंयतस्य, सूक्ष्मसांपरायचारित्रमाख्यायते ।

गुप्तिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भाव इति चेन्न तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् ॥ १० ॥ स्यान्मतं गुप्तिसमित्योरन्यतरत्रांतर्भवतीदं चारित्रं प्रवृत्तिनिरोधात्, सम्यगयनाच्चेति ? तन्न । किं कारणं ? तद्भावेऽपि गुणविशेषनिमित्ताश्रयणात् । लोभसंज्वलनाख्यः सांपरायः सूक्ष्मो भवतीत्ययं विशेष आश्रितः ।

निरवशेषशान्तक्षीणमोहत्वादथाख्यातचारित्रं ॥ ११ ॥ चारित्रमोहस्य निरवशेषस्योपशमात्, क्षयाच्चात्मस्वभावावास्थापेक्षालक्षणमथाख्यातचारित्रमित्याख्यायते । पूर्वचारित्रानुष्ठायिभिराख्यातं न तु परिप्राप्तं प्राङ्मोहक्षयोपशमाभ्यामित्यथाख्यातं । अथशब्दस्यानंतर्यार्थवृत्तित्वान्निरवशेषमोहस्याथोपशमानंतरमाविर्भवतीत्यर्थः ।

यथाख्यातमिति वा ॥ १२ ॥ अथवा यथात्मस्वभावोवस्थितः । तथैवाख्यातत्वाद्यथाख्यातमित्याख्यायते ।

इतेरुपादानं ततः कर्मसमाप्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥ १३ ॥ हेतिरित्येवं प्रकारव्यवस्थाविपर्यासादिषु दृष्टप्रयोगे इतिरिह विवक्षातः समाप्तिद्योतनो दृष्टव्यः । ततो यथाख्यातचारित्रात् सकलकर्मक्षयसमाप्तिर्भवतीति ज्ञाप्यते ।

उत्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थमानुपूर्व्यवचनं ॥ १४ ॥ सामायिकादीनामानुपूर्व्यवचनमुत्तरोत्तरगुणप्रकर्षख्यापनार्थं क्रियते । तद्यथा—सामायिकछेदोपस्थापनासंयमजघन्यविशुद्धिलब्धिरल्पा । ततः परिहारविशुद्धिचारित्रस्य जघन्या लब्धिरनंतगुणाः, तस्यैवोत्कृष्टा विशुद्धिरनंतगुणाः । ततः सामायिकछेदोपस्थापनासंयमोत्कृष्टा विशुद्धिरनंतगुणाः । ततः सूक्ष्मसांपरायचारित्रस्य जघन्यविशुद्धिरनंतगुणाः । तस्यैवोत्कृष्टा विशुद्धिरनंतगुणाः । ततो यथाख्यातचारित्रस्य विशुद्धिः संपूर्णा प्रकर्षाप्रकर्षविरहिता अनंतगुणा एव । पंच एते चारित्रोपयोगाः शब्दविषयत्वेन संख्येयभेदाः । बुद्ध्यध्यवसानभेदादसंख्येयाः । अर्थतोऽनंतभेदाश्च भवंति । तदेतच्चारित्रं पूर्वाश्रवनिरोधकारणत्वात्परमसंवरहेतुरवसेयः ।

आहोक्तं चारित्रं तदनंतरमुद्दिष्टं यत्तपसा निर्जरा चेति तस्येदानीं तपसो विधानं कर्त्तव्यमित्यत्रोच्यते । तद्द्विविधं बाह्यमभ्यंतरं च तत्प्रत्येकं षड्विधं तत्र बाह्यस्य भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह—

अनशनावमोदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥

दृष्टफलानपेक्षं संयमप्रसिद्धिरागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमनशनवचनं ॥१॥ यत्किंचिद्दृष्टफलं मंत्रसाधनाद्यनुद्दिश्य क्रियमाणमुपवसनमनशनमित्युच्यते । तत्किमर्थं ? संयमप्रसिद्धि रागोच्छेदकर्मविनाशध्यानागमावाप्त्यर्थमवसेयम् ।

तद्विविधमवधृतानवधृतकालभेदात् ॥ २ ॥ तदनशनं द्वेधा व्यवतिष्ठते, कुतोऽवधृतानवधृतकालभेदात् । तत्रावधृतकालं सकृद्भोजनं चतुर्थभक्तादि, अनवधृतकालमादेहोपरमात् ।

संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायसुखसिद्ध्याद्यर्थमावमोदर्यं ॥ ३ ॥ आशितं भवो य औदनः तस्य चतुर्भागेनार्द्धग्रासेन वा अवममूनं उदरमस्यासावमोदरः, अवमोदरस्य भावः, कर्म वा आवमौदर्यं, तत्किमर्थं ? संयमप्रजागरदोषप्रशमसंतोषस्वाध्यायसुखसिद्ध्यर्थं ।

एकागारसप्तवेश्मैकरथ्यार्द्धग्रामादिविषयः संकल्पो वृत्तिपरिसंख्यानं ॥ ४ ॥ भिक्षार्थिनो मुनेरेकागारादिविषयः संकल्पश्चितावरोधः वृत्तिपरिसंख्यानमाशानिवृत्त्यर्थमवगंतव्यं ।

दांतेंद्रियत्वतेजोहानिसंयमोपरोधव्यावृत्त्याद्यर्थं घृतादिरसत्यजनं रसपरित्यागः ॥ ५ ॥ दांतेंद्रियत्वं तेजोहानिः संयमोपरोधनिवृत्तिरित्येवमाद्यर्थं, घृतदधिगुडतैलादिरसत्यजनं रसत्यागः ।

रसपरित्याग इति चेन्न मतोर्लुप्तनिर्दिष्टत्वात् ॥ ६ ॥ स्यान्मतं रसशब्दोऽयं गुणवाची तद्वतश्चात्र परित्याग इष्ट इति तस्माद्रसवत्परित्याग इति निर्देशःकर्त्तव्य इति ? तन्न । किं कारणं ? मतो लुप्तनिर्दिष्टत्वात् । निर्दिष्टोऽत्र मतुः यथा शुक्लः पट इति ।

व्यतिरेकाद्वा तत्संप्रत्ययः ॥७॥ अथवा न गुणं व्यतिरिच्य गुणी वर्तते ततः सामार्थ्याच्तद्वन्निर्देशः प्रतिपत्तव्यः । द्रव्यत्यागमुखेन रसपरित्यागो नान्यथेति ।

सर्वत्यागप्रसंग इति चेन्न प्रकर्षगतेः ॥ ८ ॥ स्यादेतत्सर्वमुपभोगार्हं पुद्गलद्रव्यं रसवत् । अतः सर्वत्यागः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं प्रकर्षगतेः । यथाभिरूपाय कन्या देयेति । अभिरूपतमे संप्रत्ययो भवति तथा सर्वस्य पुद्गलद्रव्यस्य रसवत्त्वात् प्रकृष्टरसत्यागसंप्रत्ययो भवति । कश्चिदाह—

अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां वृत्तिपरिसंख्यानावरोधात् पृथङ्निर्देशः ॥ ९ ॥ वृत्तिपरिसंख्यानमिदं सामान्यं भिक्षाचरणे नियमकारित्वात् । अतो अनशनावमोदर्यरसपरित्यागानां तेनैवावरुद्धत्वात् पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः ।

तद्विकल्पनिर्देश इति चेन्नानवस्थानात् ॥ १० ॥ अथ मतं तस्य वृत्तिपरिसंख्यानस्य विकल्पा निर्देष्टव्याः, इति पृथगुपदेशः कर्तव्य इति चेन्न किं कारणं ? अनवस्थानात् ।

न वा कायचेष्टाविषयगणनार्थत्वाद्वृत्तिपरिसंख्यानस्य ॥११॥ न वा एष दोषः किं कारणं ? भिक्षाचरणे प्रवर्तमानः साधुः एतावत्क्षेत्रविषयां कायचेष्टां कुर्वीत, कदाचिद्यथाशक्तिरिति विषयगणनार्थं वृत्तिपरिसंख्यानं क्रियते अनशनमभ्यवहर्त्तव्यनिवृत्तिः । आवमोदर्यरसपरित्यागावभ्यवहर्तव्यैकदेशनिवृत्तिपराविति महान्भेदः ।

आवाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं विविक्तशय्यासनं ॥ १२ ॥ शून्यागारादिषु विविक्तेषु जंतुपीडाविरहितेषु संयतस्य शय्यासनं वेदितव्यं । तत्किमर्थं ? आवाधात्ययब्रह्मचर्यस्वाध्यायध्यानादिप्रसिद्ध्यर्थं ।

कायक्लेशः स्थानमौनातपनादिरनेकधा ॥ १३ ॥ प्रतिमास्थानं वाचंयमत्वं, आतपनं, वृक्षमूल इत्येवमादिना शरीरखेदः कायक्लेश इत्युच्यते। स किमर्थं—

देहदुःखतितिक्षासुखानभिष्वंगप्रवचनप्रभावनाद्यर्थं ॥ १४ ॥ दुःखापनिपाते सति तितिक्षार्थं विषयसुखे वानभिष्वंगार्थं प्रवचनप्रभावनाद्यर्थं च कायक्लेशानुष्ठानं क्रियते। इतरथा हि ध्यानप्रवेशकाले सुचोदितस्य द्वंद्वोपनिपाते सति समाधानं न स्यात्।

परीषहजातीयत्वात्पौनरुक्त्यमिति चेन्न स्वकृतक्लेशापेक्षत्वात् ॥ १५ ॥ स्यान्मतमयं कायक्लेशः स्थानमौनादिः परीषहजातीयस्ततः पुनरुपदेशः पौनरुक्त्यं जनयतीति ? तन्न। किं कारण ? स्वकृतकायक्लेशापेक्षत्वात्। बुद्धिपूर्वो हि कायक्लेश इत्युच्यते। यतोयदृच्छयोपनिपाते परीषहः। दृष्टफलानपेक्षमित्येतत्सर्वत्रानुवर्त्तते। तत्तर्हि कर्तव्यं—

सम्यगित्यनुवृत्तेर्दृष्टफलनिवृत्तिः ॥ १६ ॥ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिरित्यतः सम्यग्ग्रहणमनुवर्त्तते तेन दृष्टफलनिवृत्तिः कृता भवति सर्वत्र बाह्यत्वमस्य कुतः।

बाह्यद्रव्यापेक्षत्वाद्बाह्यत्वम् ॥ १७ ॥ बाह्यमनशनादिद्रव्यमपेक्ष्य क्रियत इति बाह्यत्वमस्य ग्राह्यं।

परप्रत्यक्षत्वात् ॥ १८ ॥ परेषां खल्वप्यनशनादिप्रत्यक्षं भवति ततश्चास्य बाह्यत्वम्।

तीर्थ्यगृहस्थकार्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ अनशनादि हि तीर्थ्यैर्गृहस्थैश्च क्रियते ततोऽप्यस्य बाह्यत्वं। कथं तर्ह्येतदनशनादितप इत्युच्यते—

कर्मनिर्दहनात्तपः ॥२०॥ यथाग्निः संचितं तृणादि दहति तथा कर्म मिथ्यादर्शनाद्यर्जितं निर्दहतीति तप इति निरुच्यते।

देहेन्द्रियतापाद्वा ॥ २१ ॥ अथवा देहस्येन्द्रियाणां च तापं करोतीत्यनशनादि तप इत्युच्यते। तत्तापादिन्द्रियनिग्रहः सुकरो भवति।

उक्तं बाह्यं तपः, अथाभ्यन्तरस्य के भेदा इत्यत्रोच्यते।

प्रायश्चितविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्सर्गध्यानान्युत्तरम् ॥२०॥

कुतः पुनरुत्तरत्वं ?

यतोन्यतीर्थानभ्यस्तत्वादुत्तरत्वं ॥ १ ॥ यतोऽन्यैस्तीर्थ्यैरनभ्यस्तमनालीढं ततोऽस्योत्तरत्वम् अभ्यन्तरमिति यावत्। अतःकरणव्यापारालंबनं ततोऽस्याभ्यन्तरत्वम्।

बाह्यद्रव्यानपेक्षत्वाच्च ॥ २ ॥ न हि बाह्यद्रव्यमपेक्ष्य वर्तमानं प्रायश्चित्तादि, ततश्चास्याभ्यंतरत्वमवसेयं।

तद्भेदप्रतिपत्त्यर्थमाह।

नवचतुर्दशपंचद्विभेदं यथाक्रमं प्राग्ध्यानात् ॥ २१ ॥

नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्यपदार्थे वृत्तिः ॥ १ ॥ नवादीनां भेदशब्दोपसंहितानामन्यपदार्थे वृत्तिर्भवति नव च चत्वारश्च दश च पंच च द्वौ च भेदा अस्य नवचतुर्दशपंचद्विभेदमिति।

द्विशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसंग इति चेन्न पूर्वसूत्रापेक्षत्वात् ॥ २ ॥ स्यादेतत् द्विशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति। द्वन्द्वे—अल्पाच्तरमिति सूत्रप्रामाण्यात्संख्यायाः अल्पीयस्या इत्युपसंख्यानाच्चेति तन्न। किं कारणं ? पूर्वसूत्रापेक्षत्वात्। पूर्वसूत्रे विहितानां च नवादिभिर्यथाक्रममभिसंबन्धः कथं स्यादिति नैतद्युक्तं न लक्षणेन हि पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यं नच प्रयोजनेन लक्षणमुल्लङ्घनीयं नैष दोषः। राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते। लक्ष्यानुविधानाल्लक्षणस्य।

प्राग्ध्यानादिति वचनं यथासंख्यप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥ प्राग्ध्यानादित्युच्यते यथासंख्यप्रतिपत्तिःकथं स्यादिति । इतरथा हि वैषम्याद्यथासख्यं न स्यात् ।

तत्राभ्यन्तरतपोभेदस्याद्यस्य निर्दिष्टविकल्पसंख्या भेदाख्या, विशेषप्रक्लप्त्यर्थमिद मुच्यते ।

आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपश्च्छेदपरिहारोपस्थापनाः ॥ २२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ।

प्रमाददोषव्युदासभावप्रसादनैःशल्यानवस्थाव्यावृत्तिमर्यादात्यागसंयमदार्ढ्याराधनादिसिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ प्रमाददोषव्युदासः । भावप्रसादो नैःशल्यानवस्थावृत्तिः । मर्यादात्यागः । संयमदार्ढ्यमाराधनामित्येवमादीनां सिद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं नवविधं विधीयते । प्रायः साधुलोकः । प्रायस्य यस्मिन्कर्मीर्ण चित्तं तत्प्रायश्चित्तम् । प्रायाच्चितिचित्तयोरिति सुट् अपराधो वा प्रायः, चित्तं शुद्धिः । प्रायस्य चित्तं प्रायश्चितं—अपराधविशुद्धिरित्यर्थः ।

तत्र गुरवे प्रमादविनिवेदनं दशदोषवर्जितमालोचनं ॥ २ ॥ तेषु नवसु प्रायश्चित्तविकल्पेषु गुरवे एकान्ते निषण्णाय प्रसन्नमनसे विदितदेशकालस्य शिष्यस्य सविनयेनात्मप्रमादविनिवेदनं, दशभिर्दोषैर्विवर्जितमालोचनमित्याख्यायते । के पुनस्ते दशदोषा इति चेदुच्यते—

उपकरणेषु दत्तेषु प्रायश्चित्तं मे लघु कुर्वन्तीति चिन्त्य दानं प्रथममालोचनदोषः ॥ १ ॥ प्रकृत्या दुर्बलो ग्लानोहं उपवासादि न कर्तुमलं यादि लघु दीयेत ततोदोषनिवेदनं करिष्ये इति वचनं द्वितीयोदोषः ॥२॥ अन्यादृष्टदोषगूहनं कृत्वा प्रकाशदोषनिवेदनं मायाचारस्तृतीयो दोषः ॥ ३ ॥ आलस्यात्प्रमादाद्वाल्पापराधावबोधनिरुत्सुकस्य स्थूलदोषप्रतिपादनं चतुर्थः ॥ ४ ॥ महादुश्चरप्रायश्चित्तभयान्महादोषसंवरणं कृत्वा तदनु प्रमादाचारनिबोधनं पंचमः ॥ ५ ॥ ईदृशे व्रतातिचारे सति किं नः स्यात्प्रायश्चित्तमित्युपायेन गुरूपासना षष्ठः ॥ ६ ॥ पाक्षिकचातुर्मासिकसांवत्सरिकेषु कर्मसु महति यतिसमवाये आलोचनशब्दाकुले पूर्वदोषकथनं सप्तमः ॥ ७ ॥ गुरूपपादितं प्रायश्चित्तं किमिदं युक्तं आगमे स्यान्नवेति शंकमानस्यान्यसाधुपरिप्रश्नोऽष्टमः ॥ ८ ॥ यत्किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्यात्मना समानायैव प्रमादाचरितमावेद्य महदपि ग्रहीतं प्रायश्चित्तं न फलकरमिति नवमः ॥ ९ ॥ अस्यापराधेन ममातिचारः समानः तमयमेव वेत्ति अस्मै यद्दत्तं तदेव मे युक्तं लघ्वकर्त्तव्यमिति स्वदुश्चरितसंवरणं दशमो दोषः ॥ १० ॥ आत्मन्यपराधं चिरमनवस्थाप्य कृतिभावमन्तरेण बालवदृजुबुद्ध्या दोषं निवेदयतः न ते दोषा भवन्त्यऽन्ये च । संयतालोचनं द्विविधमिष्टमेकान्ते संयतिकालोचनं, आश्रयं प्रकाशते लज्जापरपरिभवादिगणनया निवेद्यातिचारं यदि न शोधयेदपरिक्षितायव्ययाधमर्णमवसीदाति । महदपि तपस्कर्म अनालोचनपूर्वकं नाभिप्रेतफलप्रदं, अतिक्तकायगतौषधवत्कृतालोचनस्यापि गुरुदत्तप्रायश्चित्तमकुर्वतोऽपरिकर्म सस्यवन्महाफलं न स्यात् । कृतालोचनचित्तगतं प्रायश्चित्तं परिस्पष्टदर्पणतलरूपवत्परिभ्राजते ।

मिथ्यादुष्कृताभिधानाद्यभिव्यक्तप्रतिक्रिया प्रतिक्रमणं ॥ ३ ॥ कर्मवशप्रमादोदयजानितं मिथ्या मे दुःकृतमित्येवमाद्यभिव्यक्तः प्रतीकारः प्रतिक्रमणमित्युच्यते ।

तदुभयसंसर्गे सति शोधनात्तदुभयं ॥ ४ ॥ किञ्चित्कर्मालोचनमात्रादेव शुध्यति । अपरं प्रतिक्रमेण, इतरत्पुनस्तदुभयसंसर्गे सति शुद्धिमुपयातीति तदुभयमित्युपादिश्यते ।

इदमयुक्तं वर्तते किमत्रायुक्तमनालोचयतः न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तमित्युक्तं पुनरुपदिष्टं प्रतिक्रमणमात्रादेव शुद्धिकरमिति एतदयुक्तं अथ तत्राप्यालोचनपूर्वकत्वमभ्युपगम्यते तदुभयोपदेशो व्यर्थः ? नैष दोषः सर्वं प्रतिक्रमणमालोचनपूर्वकमेव । किन्तु पूर्वं गुरुणाभ्यनुज्ञातं शिष्येणैव कर्त्तव्यम् । इदं पुनर्गुरुणैवानुष्ठेयं ।

संसक्तान्नपानोपकरणादिविभजनं विवेकः ॥ ५ ॥ संसक्तानामन्नपानोपकरणादीनां विभजनं विवेक इत्युच्यते ।

व्युत्सर्गः कायोत्सर्गादिकरणं ॥ ६ ॥ कालनियमेन कायोत्सर्गादिकरणं व्युत्सर्ग इत्युच्यते ।

तपोऽनशनादि ॥ ७ ॥ अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानादि तपोऽवगंतव्यं ।

दिवसपक्षमासादिना प्रव्रज्याहापनं छेदः ॥ ८ ॥ चिरप्रव्रजितस्य दिवसमासादिविभागेन प्रव्रज्याहापनं छेद इति प्रत्येतव्यं ।

पक्षमासादिविभागेन संसर्गमंतरेण दूरतः परिवर्जनं परिहार इत्यवध्रियते ॥ ९ ॥

पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापना ॥ १० ॥ महाव्रतानां मूलच्छेदं कृत्वा पुनर्दीक्षाप्रापणमुपस्थापनेत्याख्यायते । विद्यायोगोपकरणग्रहणादिषु प्रश्नविनयमंतरेण प्रवृत्तिरेव दोष इति तस्य प्रायश्चित्तमालोचनमात्रं । देशकालनियमेनावश्यं कर्त्तव्यमित्यास्थितानां धर्मकथादिव्याक्षेपहेतुसन्निधानेन विस्मरणे सति पुनरनुष्ठाने प्रतिक्रमणं तस्य प्रायश्चित्तं । भयत्वरणविस्मरणेऽनवबोधाशक्तिव्यसनादिभिर्महाव्रतातिचारे सति प्राक्छेदात्षड्विधं प्रायश्चित्तं विधेयं । शक्त्यनिगूहनेन प्रयत्नेन परिहरतः कुतश्चित्कारणादप्रासुकग्रहणग्राहणयोः प्रासुकस्यापि प्रत्याख्यानस्य विस्मरणात् प्रतिगृहे च स्मृत्वा पुनस्तदुज्झनं प्रायश्चित्तं । दुःस्वप्नदुश्चिंतनमलोत्सर्जनमूत्रातिचारमहानदीमहाटवीतरणादिषु व्युत्सर्गः प्रायश्चित्तं । बहुकृत्वः प्रमादबहुदृष्टापराधप्रत्यनीकवृत्तिविरुद्धदृष्टीनां यथाक्रमं छेदः मूलभूम्यनुपस्थापनं पारांचिकविधानं क्रियते । अपरकृष्ट्याचार्यमूले प्रायश्चित्तग्रहणमनुपस्थापनं । आचार्यादाचार्यांतर प्रापणमातृतीयं पारंचिकं तदेतन्नवविधं प्रायश्चित्तं, देशकालशक्तिसंयमाद्यविरोधेनापराधानुरूपं दोषप्रशमनं चिकित्सितवद्विधेयं । जीवस्यासंख्येयलोकपरिमाणाः—परिणामाविकल्पाः, अपराधाश्च तावंत एव, न तेषां तावद्विकल्पं प्रायश्चित्तमस्ति । व्यवहारनयापेक्षया पिंडीकृत्य प्रायश्चित्तविधानमुक्तं ।

आह व्याख्यातं प्रायश्चित्तमिदानीं तदनंतरमुद्दिष्टस्य विनयस्य विकल्पा वक्तव्याः ? अत्रोच्यते,—

ज्ञानदर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥

विनय इत्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १ ॥ विनय इत्यनुवर्त्तते तेन प्रत्येकमभिसंबंधो भवति ज्ञानविनयो दर्शनविनयश्चारित्रविनय उपचारविनयश्चेति ।

तत्र सबहुमानज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयः ॥ २ ॥ अनलसेन शुद्धमनसा देशकालादिविशुद्धिविधानविचक्षणेन सबहुमानोयथाशक्तिनिषेव्यमाणो मोक्षार्थं ज्ञानग्रहणाभ्यासस्मरणादिर्ज्ञानविनयो वेदितव्यः ।

पदार्थश्रद्धाने निःशंकितत्वादिलक्षणोपेतता दर्शनविनयः ॥ ३ ॥ सामायिकादौ लोकबिंदुसारपर्यंते श्रुतसमुद्रे यथा भगवद्भिरुपदिष्टाः पदार्थाः यथालक्षणा वर्त्तंते 'नान्यथा वादिनो जिना' इति निःसंशयोपेतता दर्शनविनय इत्याख्यायते।

तद्वतश्चरित्रे समाहितचित्तता चारित्रविनयः ॥ ४ ॥ तद्वतो ज्ञानदर्शनवतः पंचविधदुश्चरचरणश्रवणानंतरसमुद्भिन्नरोमांचाभिव्यज्यमानांतर्भक्तेः परप्रसादो मस्तकांजलिकरणादिभिर्भावितश्चानुष्ठातृत्वं चारित्रविनयः प्रत्येतव्यः ।

प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिषु पूजनीयेष्वभ्युत्थानाभिगमनांजलिकरणादिरुपचारविनयः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षेष्वाचार्यादिषु पूजनीयेषु अभ्युत्थानाभिगमनांजलिकरणवंदनानुगमनादिरात्मानुरूप उपचारविनयोऽवगंतव्यः ।

---

१ पारंचिक इत्यपि पाठांतरं ।

परोक्षेष्वपि कायवाङ्मनोभिरंजलिक्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणादिः॥६॥ परोक्षेष्वाचार्यादिष्वंजलिक्रियागुणसंकीर्तनानुस्मरणज्ञानानुष्ठायित्वादिः कायवाङ्मनोभिरवगंतव्यः ।

किमर्थमिदं विनयभावनं ।

ज्ञानलाभाचारविशुद्धिसम्यगाराधनाद्यर्थं विनयभावनं ॥७॥ ज्ञानलाभः, आचारविशुद्धिः, सम्यगाराधनमित्येवमादीनां सिद्धिर्भवति विनयभावनेन । ततश्च निवृत्तिसुखमिति विनयभावनं क्रियते ।

आह विनयोवर्णितः, तदनंतरोद्देशभाजो वैयावृत्त्यस्येदानीं विवरणं कर्तव्यमित्यत इदानीमुच्यते—

आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्ष्यग्लानगणकुलसंघसाधुमनोज्ञानां ॥ २४ ॥

वैयावृत्त्यमित्यनुवृत्तेः प्रत्येकमभिसंबंधः ॥ १ ॥ वैयावृत्यमित्यनुवर्त्तते तेन प्रत्येकमभिसंबंधो भवति । आचार्यवैयावृत्त्यमुपाध्यायवैयावृत्त्यमित्यादि ।

व्यावृत्तस्य भावः कर्म च वैयावृत्त्यं ॥ २ ॥ कामचेष्टया द्रव्यांतरेण वा व्यावृत्तस्य भावः कर्म वा वैयावृत्त्यमित्युच्यते ।

आचरंति यस्माद्व्रतानीत्याचार्यः ॥ ३ ॥ यस्मात्सम्यग्ज्ञानादिगुणाधारादाहृत्य व्रतानि स्वर्गापवर्गसुखामृतबीजानि भव्या हितार्थमाचरंति स आचार्यः ।

उपेत्य यस्मादधीयते इत्युपाध्यायः ॥ ४ ॥ विनेयेनोपेत्य यस्माद्व्रतशीलभावनाधिष्ठानादागमं श्रुताख्यमधीयते स उपाध्यायः ।

महोपवासाद्यनुष्ठायी तपस्वी ॥ ५ ॥ महोपवासादिलक्षणं तपोनुतिष्ठति यः स तपस्वीत्युच्यते । कुत एतत् ? अतिशयार्थे मत्वर्थीयप्रयोगात् ।

शिक्षाशीलः शैक्ष्यः ॥६॥ श्रुतज्ञानशिक्षणपरः अनुपरतव्रतभावनानिपुणः शैक्षक इति लक्ष्यते ।

रुजादिक्लिष्टशरीरो ग्लानः ॥ ७ ॥ रुजादिभिः क्लिष्टशरीरो ग्लान इत्युच्यते ।

गणः स्थविरसंततिः ॥ ८ ॥ स्थविराणां संततिर्गण इत्युच्यते ।

दीक्षकाचार्यशिष्यसंस्त्यायः कुलं ॥९॥ दीक्षकस्याचार्यस्य शिष्यसंस्त्यायः कुलव्यपदेशमर्हति ।

चतुर्वर्णश्रमणनिवहः संघः ॥ १० ॥ चतुर्वर्णानां श्रमणानां निवहः संघ इति समाख्यायते ।

चिरप्रव्रजितः साधुः ॥ ११ । चिरकालभावितप्रव्रज्यागुणः साधुरित्याम्नायते ।

मनोज्ञोऽभिरूपः ॥ १२ ॥ अभिरूपो मनोज्ञ इत्यभिधीयते ।

संमतो वा लोकस्य विद्वत्तावक्तृत्वमहाकुलत्वादिभिः ॥ १३ ॥ अथ वा विद्वान्, वाग्मी, महाकुलीन इति यो लोकस्य संमतः स मनोज्ञः, तस्य ग्रहणं प्रवचनस्य लोके गौरवोत्पादनहेतुत्वात् ।

असंयतसम्यग्दृष्टिर्वा ॥ १४ ॥ अथवा असंयतसम्यग्दृष्टिर्मनोज्ञ इति गृह्यते संसारोपेतरूपत्वात् । तेषां व्याधिपरीषहमिथ्यात्वाद्युपनिपाते प्रासुकौषधिभक्तपानप्रतिश्रयपीठफलकसंस्तरणादिभिर्धर्मोपकरणैस्तत्प्रतीकारः सम्यक्त्वप्रत्यवस्थापनमित्येवमादि वैयावृत्त्यं ।

बाह्यद्रव्यासंभवे स्वकायेन तदानुकूल्यानुष्ठानं च ॥ १५ ॥ बाह्यस्यौषधभक्तपानादेरसंभवेऽपि स्वकायेन श्लेष्मसिंघाणकाद्यंतर्मलापकर्षणादितदानुकूल्यानुष्ठानं च वैयावृत्त्यमिति कथ्यते ।

तत्पुनः किमर्थमिति चेदुच्यते,

समाध्याधानविचिकित्साभावप्रवचनवात्सल्याद्यभिव्यक्त्यर्थं ॥ १६ ॥ समाध्याधानं

विचिकित्साभावः प्रवचनवात्सल्यं, सनाथता चेत्येवमाद्यभिव्यक्त्यर्थं वैयावृत्त्यमिष्यते। किमर्थं बहूनामुपक्षेपः क्रियते। ननु संघवैयावृत्त्यं गणवैयावृत्त्यमिति वा वक्तव्यं।

बहूपदेशात्कचिन्नियमेन प्रवृत्तिज्ञापनाय भूयसामुपन्यासः ॥ १७ ॥ बहुषु वैयावृत्त्याहेंषूपदिष्टेषु कचित्कस्यचित्प्रवृत्तिर्यथास्यादित्येवमाद्यर्थं भूयसामुपन्यासः क्रियते।

आह व्याख्यातं वैयावृत्त्यं तत्समीपदेशभाजः स्वाध्यायस्येदानीं निर्देशः करणीय इत्यत्राभिधीयते,—

वाचनापृच्छनानुप्रेक्षाम्नायधर्मोपदेशः ॥ २५ ॥

निरवद्यग्रंथार्थोभयप्रदानं वाचना ॥ १ ॥ निरवद्यग्रंथस्यार्थस्य तदुभयस्य वा पात्रे प्रतिपादनं वाचनेत्युच्यते।

संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा परानुयोगः पृच्छनं ॥ २ ॥ आत्मोन्नतिपरातिसंधानोपहाससंघोषप्रहसनादिविवर्जितः संशयच्छेदाय निश्चितबलाधानाय वा ग्रंथस्यार्थस्य वा परं प्रत्यनुयोगः पृच्छनमिति भाष्यते।

अधिगतार्थस्य मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा ॥ ३ ॥ अधिगतपदार्थप्रक्रियस्य तप्तायस्पिंडवदर्पितचेतसो मनसाभ्यासोऽनुप्रेक्षा वेदितव्याः।

घोषविशुद्धपरिवर्तनमाम्नायः ॥ ४ ॥ व्रतिनो वेदितसमाहारस्यैहलौकिकफलनिरपेक्षस्य द्रुतविलंबितादिघोषदोषविशुद्धं परिवर्तनमाम्नाय इत्युपदिश्यते।

धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेशः ॥ ५ ॥ दृष्टप्रयोजनपरित्यागादुन्मार्गनिवर्तनार्थं संदेहव्यावर्त्तनापूर्वपदार्थप्रकाशनार्थं धर्मकथाद्यनुष्ठानं धर्मोपदेश इत्याख्यायते। किमर्थोऽयं स्वाध्यायः?

प्रज्ञातिशयप्रशस्ताध्यवसायाद्यर्थः स्वाध्यायः ॥ ६ ॥ प्रज्ञातिशयः, प्रशस्ताध्यवसायः प्रवचनस्थितिः संशयोच्छेदः परवादिशंकाभावः। परमसंवेगः तपोवृद्धिरतिचारविशुद्धिरित्येवमाद्यर्थः स्वाध्यायोनुष्ठेयः।

आह वर्णितः पंचविधः स्वाध्यायः तदनंतरमुद्दिष्टो यो व्युत्सर्गस्तस्य भेद इदानीं वक्तव्य इत्यत्राभिधीयते,—

बाह्याभ्यंतरोपध्योः ॥ २६ ॥

व्युत्सर्ग इत्यनुवृत्तेर्व्यतिरेकनिर्देशः ॥ १ ॥ व्युत्सर्जनं व्युत्सर्ग इति भावसाधनः शब्दोनुवर्तते। तदपेक्षोऽयं व्यतिरेकनिर्देशः।

उपधीयते बलाधानार्थमित्युपधिः ॥ २ ॥ योर्थोऽन्यस्य बलाधानार्थमुपधीयते स उपधिरित्युच्यते।

अनुपात्तवस्तुत्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गः ॥ ३ ॥ आत्मनानुपात्तस्य एकत्वमनापन्नस्य वस्तुनस्त्यागो बाह्योपधिव्युत्सर्गो वेदितव्यः।

क्रोधादि भावनिवृत्तिरभ्यन्तरोपधिव्युत्सर्गः ॥ ४ ॥ क्रोधमानमायालोभमिथ्यात्वहास्यरत्यरतिशोकभयादिदोषनिवृत्तिरभ्यंतरोपधिव्युत्सर्ग इति निश्चीयते।

कायत्यागश्च नियतकालो यावज्जीवं वा ॥ ५ ॥ कायत्यागश्चाभ्यंतरोपधिव्युत्सर्ग इत्युच्यते। स पुनर्द्विविधः। नियतकालो यावज्जीवं चेति।

परिग्रहनिवृत्तेरवचनमिति चेन्न तस्य धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतन्महाव्रतोपदेशकाले परिग्रहनिवृत्तिरुक्ता ततः पुनरिदं वचनमनर्थकमिति तन्न। किं कारणं? तस्य धनहिरण्यवसनादिविषयत्वात्।

धर्माभ्यंतरे भावादिति चेन्न प्रासुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तितंत्रत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतद्दश विधधर्मेऽतरीभूतस्त्याग इति पुनरिदं वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारणं ? तस्य प्रासुकनिरवद्याहारादिनिवृत्तितंत्रत्वात् ।

तस्य प्रायश्चित्ताभ्यंतरत्वादिति चेन्न प्रतिद्वंद्विभावात् ॥ ८ ॥ अथमतमेतत्प्रायश्चित्ताभ्यंतरो व्युत्सर्गस्ततः पुनस्तस्य वचनमनर्थकमिति तन्न किं कारणं ? तस्य प्रतिद्वंद्विभावात्तस्य हि व्युत्सर्गस्यातिचारः प्रतिद्वंद्वी विद्यते । अयं पुनरनपेक्षः क्रियते इत्यस्ति विशेषः ।

अनेकत्रावचनमनेनैव गतत्वादिति चेन्न शक्त्यपेक्षत्वात् ॥ ९ ॥ अनेकत्र वचनमनर्थकमेवास्तु पर्याप्तमिति तन्न किं कारणं ? शक्त्यपेक्षत्वात् । क्वचित्सावद्यं प्रत्याख्यायते क्वचिन्निरवद्यमपि नियतकालं क्वचिदनियतकालं पुरुषशक्त्यपेक्षत्वान्निवृत्तिधर्मस्योत्तरोत्तरगुणप्रकर्षादुत्साहोत्पादनार्थत्वाच्च न पौनरुक्त्यं । किमर्थं पुनर्व्युत्सर्गः,—

निःसंगनिर्भयत्वजीविताशाव्युदासाद्यर्थो व्युत्सर्गः ॥ १० ॥ निःसंगत्वं निर्भयत्वं जीविताशाव्युदासः दोषोच्छेदो मोक्षमार्गभावनापरत्वमित्येवमाद्यर्थो व्युत्सर्गोऽभिधीयते । स द्विविधः ।

आह अभ्यंतरतपः षोढा प्रतिज्ञाय प्राग्ध्यानादिति यत्संन्यस्तं तपोध्यानाभिधानं तदनाविष्कृतार्थं प्राप्तविचारकालमित्यत्रोच्यते, —

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिंतानिरोधो ध्यानमांतर्मुहूर्तात् ॥२७॥

आद्यं संहननत्रयमुत्तमं ॥ १ ॥ वज्रवृषभनाराचसंहननं, वज्रनाराचसंहननं, नाराचसंहननमित्येतत्त्रितयं संहननमुत्तमं । कुतो ध्यानादिवृत्तिविशेषहेतुत्वात् । तत्र मोक्षस्य कारणमाद्यमेकमेव । ध्यानस्य त्रितयमपि उत्तमसंहननं ।

तस्य उत्तमसंहननस्यैकशब्दः संख्यापदं ॥ २ ॥ अन्या सहायाद्यनेकार्थसंभवे एक शब्दोऽत्र संख्यावाची गृह्यते ।

अंग्यते तदंगमिति तस्मिन्निति वाग्रमुखं ॥ ३ ॥ अगेर्गत्यर्थस्य कर्मण्यधिकरणे वा उणादौ रग्निपातितः । 'वज्रेंद्रभद्राग्र इत्यत्र, अग्रं मुखमित्यर्थः ।

चिंता अंतःकरणवृत्तिः ॥ ४ ॥ अंतःकरणवृत्तिरर्थेषु चिंतेत्युच्यते ।

अनियतक्रियार्थस्य नियतक्रियाकर्तृत्वेनावस्थानं निरोधः ॥ ५ ॥ गमनभोजनशयनाध्ययनादिषु क्रियाविशेषेषु अनियमेन वर्तमानस्य एकस्य, एकस्याः क्रियायाः कर्तृत्वेनावस्थानं निरोध इत्यवगम्यते । एकमग्रं मुखं यस्य सोयमेकाग्रः । चिंताया निरोधः चिंतानिरोधः । एकाग्रः चिंतानिरोधः । एकाग्रचिंतानिरोधः । कुतः पुनरसौ एकाग्रत्वेन चिंतानिरोधः ?

वीर्यविशेषात्प्रदीपशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा प्रदीपशिखानिराबाधे प्रज्वलिता न परिस्पंदते तथा निराकुले देशे वीर्यविशेषादवरुध्यमाना चिंता विना व्याक्षेपण एकाग्रेणावतिष्ठते ।

अर्थपर्यायवाची वाग्रशब्दः ॥ ७ ॥ अथवा अंग्यते इत्यग्रमर्थ इत्यर्थः । एकमग्रं एकाग्रं । एकाग्रे चिंताया निरोधः एकाग्रचिंतानिरोधः । योगविभागान्मयूरव्यंसकादित्वाद्वा वृत्तिः एकस्मिन्द्रव्यपरमाणौ भावपरमाणौ वाऽर्थे चिंतानियम इत्यर्थः ॥

ध्यानशब्दो भावकर्तृकरणसाधनो विवक्षावशात् ॥ ८ ॥ अयं ध्यानशब्दः, भावकर्तृकरणसाधनो विवक्षावशाद्वेदितव्यः । तत्र ध्येयं प्रति अव्यावृत्तस्य भावमात्रेणाभिधाने ध्यातिर्ध्यानमिति भाव साधनो ध्यानशब्दः । ध्यायतीति ध्यानमिति बहुलापेक्षया कर्तृसाधनश्च युज्यते । करणप्रशंसापरायाम-

भिधानप्रवृत्तौ समीक्षितायां यथा साध्वसिश्छिनत्तीति प्रयोक्तृनिर्वर्त्ययोः सतोरप्युद्यमननिपातनयोरविशेषतंत्रत्वाच्छेदनस्य कर्तृधर्माध्यारोपः क्रियते तथा दिध्यासोरप्यात्मनः ज्ञानावरणवीर्यांतरायक्षयोपशमाविशेषतंत्रत्वात् ध्यानपरिणामस्य युज्यते कर्तृत्वं। करणत्वमपि चास्य पर्यायपर्यायिणोर्भेदपरिकल्पनासद्भावात् । युज्यते । अग्नेर्दाहपाकस्वेदादिक्रियाप्रवृत्तस्यात्मभूतौष्ण्यकरणपरिकल्पनवत् ।

एकांतपरिकल्पनायां दोषविधानमुक्तं ॥ ९ ॥ अर्थांतरभावोऽनर्थांतरभाव एवेत्येकांतकल्पनायां दोषविधानमुक्तं आदिसूत्रे ।

प्रणीतपरिमाणो मुहूर्त्तः ॥ १० ॥ मुहूर्त्त इति काल विशेषवाचिशब्दः । तस्य परिमाणं प्राग्विहितं ।

उत्तमसंहननाभिधानमन्यस्येयत्कालाध्यवसायधारणसामर्थ्यात् ॥ ११ ॥ अन्यत्संहननमेतावंतं कालं चिंतानिरोधधारणे साधनभावं प्रत्यसमर्थमिति उत्तमसंहननग्रहणं क्रियते ।

एकाग्रवचनं वैयग्र्यनिवृत्त्यर्थं ॥ १२ ॥ एकाग्रवचनं क्रियते वैयग्र्यनिवृत्त्यर्थं । व्यग्रं हि ज्ञानमेव न ध्यानमिति ।

चिंतानिरोधग्रहणं तत्स्वाभाव्यप्रदर्शनार्थं ॥ १३ ॥ यथा पृथिव्याः कस्मिंश्चित्परिणामविशेषे घटशब्दो वर्तते । एवं चिंतायाः ज्ञानात्मिकायाः वृत्तिविशेषे ध्यानशब्दो वर्त्तते इति प्रदर्शनार्थं चितानिरोध इति विशेष्यते ।

ध्यानमित्यधिकृतस्वरूपनिर्देशार्थं ॥ १४ ॥ यत्तदधिकृतमुत्तमं तपः, तत्स्वरूपनिर्देशार्थं ध्यान वचनं क्रियते ।

मुहूर्त्तवचनादाहरादिविनिवृत्तिः ॥ १५ ॥ आहरादिकालांतरव्यावृत्त्यर्थं मुहूर्त्तवचनं क्रियते । अतः परं दुर्द्धरत्वात् ।

अभावो निरोध इति चेन्न केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् ॥१६॥ स्यान्मतमभावो निरोध इत्यनर्थांतरं स चेत्, ध्यानशब्दार्थः खरविषाणवत् ध्यानमसत्प्रसजतीति ? तन्न । किं कारणं ? केनचित्पर्यायेणेष्टत्वात् । अन्यचिंताभावविवक्षायामसदेव ध्यानं । विवक्षितार्थविषयावगमस्वभावसामर्थ्यापेक्षया सदेवेति चोच्यते ।

अभावस्य च वस्तुत्वाद्धेत्वंगत्वादिति ॥ १७ ॥ अभावोऽप्ययं वस्तुधर्मः कुतः हेत्वंगत्वादिति ततश्चोभालंभाभावः ।

एकार्थवचनं विस्पष्टत्वादिति चेन्नानिष्टप्रसंगात् ॥ १८ ॥ स्यान्मतमेकार्थचिंतानिरोध इत्यस्तु विस्पष्टत्वादिति तन्न किं कारणमनिष्टप्रसंगात् । किमनिष्टं 'वीचारोर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिरिति' वक्ष्यते तेनार्थसंक्रम इष्यते द्रव्यात्पर्याये पर्यायाच्च द्रव्ये । यद्येकार्थे निरोध इह गृह्यते तद्विरोधः स्यात् ।

एकाग्रवचने तुल्यमिति चेन्नाभिमुख्ये सति पौनःपुन्येनापि प्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् ॥१९॥ अथ मतमेतदेकाग्रवचनेऽपि तस्यानिष्टस्य प्रसंगः तुल्य इति चेन्न किं कारणमाभिमुख्ये सति पौनःपुन्येनाऽपि वृत्तिविज्ञानार्थत्वात् । अग्रं मुखमिति ह्युच्यमानेऽनेकमुखत्वं निवर्तितं एकमुखं तु संक्रमोऽभ्युपगत एवेति नानिष्टप्राप्तिः ।

प्राधान्यवाचिनो वैकशब्दस्य ग्रहणं ॥ २० ॥ अथवा प्राधान्यवचनमेकशब्द इह गृह्यते प्रधानस्य पुंस आभिमुख्येन चिंतानिरोध इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽर्थो गृहीतः ।

अंगतीत्यग्रमात्मेति वा ॥ २१ ॥ अथ वा अंगतीत्यग्रमात्मेत्यर्थः । द्रव्यार्थनयैकस्मिन्नात्मन्यग्रे चिंतानिरोधो ध्यानं ततः स्ववृत्तित्वात् बाह्यध्येयप्राधान्यापेक्षा निवर्त्तिता भवति ।

दिवसमासाद्यवस्थानमुपयुक्तस्येति चेन्नेंद्रियोपघातप्रसंगात् ॥२२॥ स्यादेतद्ध्यानोपयोगेन दिवसमासाद्यवस्थानं नांतमुहूर्तादिति तन्न किं कारणमिंद्रियोपघातप्रसंगात् ।

प्राणापानविनिग्रहो ध्यानमिति चेन्न शरीरपातप्रसंगात् ॥ २३ ॥ स्यादेतत्प्राणापानकर्मणो निग्रहो ध्यानमिति तन्न किं कारणं ? शरीरपातप्रसंगात् । प्राणापाननिग्रहे सति तदुद्भूतवेदनाप्रकर्षात् । आश्वेव शरीरस्य पातः प्रसज्येत । तस्मान्मंदमंदप्राणापानप्रचारस्य ध्यानं युज्यते ।

मात्राकालपरिगणनमिति चेन्न ध्यानातिक्रमात् ॥ २४ ॥ स्यान्मतं मात्राकालपरिगणनं ध्यानमिति तन्न किं कारणं ? ध्यानस्यातिक्रमात् । मात्राभिर्यदि कालगणनं क्रियते ध्यानमेव न स्याद्वैयग्र्यात् ।

विध्युपायनिर्देशः कर्तव्य इति चेन्न गुप्त्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥ स्यान्मतमेकाग्रचिंतानिरोधोध्यानमित्येतद्युक्तं किंतु तदुत्पत्तये विध्युपायनिर्देशः कर्तव्य अनेन विधिना अनेनोपायेन ध्यानं भवतीति तन्न किं कारणं ? गुप्त्यादिप्रकरणस्य तादर्थ्यात् । ध्यानविधानभावनार्थमेव हि गुप्त्यादिप्रकरणं प्रक्रांतं ।

संवरार्थं तदिति चेन्न प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् ॥ २६ ॥ स्यान्मतं संवरप्रतिपत्त्यर्थं तद्गुप्त्यादि प्रकरणमुक्तं न ध्यानोपायप्रतिपत्त्यर्थं नवाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति तन्न । किं कारणं ? प्रागुपदेशस्योभयार्थत्वात् । अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति च । तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयंते । ताभ्यश्च पानीयं पीयते । उपस्पृश्यते च शालयश्च भाव्यंते ।

सकलध्यानधर्मासंग्रह इति चेन्न ध्यानप्राभृते प्रणीतत्वात् ॥ २७ ॥ स्यान्मतं सकलोध्यानधर्मो नास्मिन्सूत्रे संग्रहीत इत्यपरिपूर्णं लक्षणमिति तन्न किं कारणं ? ध्यानप्राभृते प्रणीतत्वात् । तत्र हि ध्यानलक्षणं सकलं प्राधान्येनोक्तं इह त्वानुषंगिकमिति । तस्य ध्यानस्य सामान्येनोक्तस्य विकल्पप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते,

आर्त्तरौद्रधर्म्यशुक्लानि ॥ २८ ॥

ऋतमर्दनमार्त्तिर्वा तत्र भवमार्त्तं ॥ १ ॥ ऋतं दुःखं, अथवार्दनमार्त्तिर्वा तत्र भवमार्त्तं ।

रुद्रः क्रूरस्तत्कर्म रौद्रं ॥ २ ॥ रोदयतीति रुद्रः क्रूर इत्यर्थः । तस्येदं कर्म, तत्र भवं वा रौद्रमित्युच्यते ।

धर्मादनपेतं धर्म्यं ॥ ३ ॥ धर्मो वर्णितः, ततोऽनपेतं ध्यानं धर्म्यमित्याख्यायते ।

शुचिगुणयोगाच्छुक्लं ॥ ४ ॥ यथा मलद्रव्यापायतः शुचिगुणयोगाच्छुक्लं वस्त्रं तथा तद्गुणसाधर्म्यादात्मपरिणामस्वरूपमपि शुक्लमिति निरुच्यते । तदेतच्चतुर्विधं ध्यानं द्वैविध्यमश्नुते । कुतः प्रशस्ताप्रशस्तभेदात् । अप्रशस्तं अपुण्यास्रवकारणत्वात्, कर्मनिर्दहनसामर्थ्यात्प्रशस्तं । किं पुनस्तदिति चेदुच्यते,—

परे मोक्षहेतू ॥ २९

एकस्यैव परत्वमिति चेन्न व्यवहितेऽपि परशब्दप्रयोगात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमेकस्यैव परत्वमुपपद्यते न द्वयोरिति तन्न । किं कारणं ? व्यवहितेऽपि परशब्दप्रयोगात् । तद्यथा परा मथुरा पाटलीपुत्रादिति ।

द्विवचननिर्देशाद्वा गौणस्यापि संप्रत्ययः ॥ २ ॥ अथवा परमत्यंतं तत्समीपवर्त्यपि परमित्युपचर्यते द्विवचननिर्देशात्तस्यापि ग्रहणं भवति ।

परयोर्मोक्षहेतुत्वात्, पूर्वयोः संसारहेतुत्वप्रसिद्धिः ॥ ३ ॥ परे मोक्षहेतू इति वचनात्परिशेषात्पूर्वे संसारहेतू इति विज्ञायते । तृतीयस्य साध्यस्याभावात् ।

आह किमेषां लक्षणमिति । तत्रानेकस्य वक्तव्यसंभवे वाचः क्रमवृत्तेराद्यस्य लक्षणप्रतिपादनार्थमिदमुच्यते ।

आर्तममनोज्ञस्य संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥३०॥

अप्रियममनोज्ञं बाधाकारणत्वात् ॥ १ ॥ यदप्रियं वस्तु विषकंटकशत्रुशस्त्रादि तद्बाधाकारणत्वादमनोज्ञमित्युच्यते ।

भृशमर्थांतरचिंतनादाहरणं समन्वाहारः ॥ २ ॥ अर्थांतरचिंतनादाधिक्येनाहरणमेकत्रावरोधः समन्वाहारः । स्मृतेः समन्वाहारः स्मृतिसमन्वाहारः । अमनोज्ञस्योपनिपाते स कथं नाम मे न स्यादिति संकल्पश्चिंताप्रबंधः आर्तमित्याख्यायते ।

आह किमिदमनभिमते चेतनद्रव्यपर्यायसंप्रयोगहेतुकमेवार्तं निर्श्रियते न किं तर्ह्यन्यथाप्येतत्प्रत्येतव्यमित्युच्यते,

विपरीतं मनोज्ञस्य ॥ ३१ ॥

प्रागुक्तनिमित्तविपर्ययाद्विपरीतं ॥ १ ॥ प्रागुक्तं यन्निमित्तं ततो पर्ययाद्विपरीतामित्यभिधीयते । तद्यथा मनोज्ञस्य विषयस्य विप्रयोगे संप्रयुयुक्षां प्रति या परिध्यास्मृतिसमन्वाहार शब्दचोदिता असावप्यार्तं ध्यानमिति निश्चीयते । यथा च प्रियसमवाये तदभावादाहितकालुष्यस्यार्तं प्रतिज्ञायते । तथा ज्वरादिसंतापाभ्याहतमूर्तेः ।

वेदनायाश्च ॥ ३२ ॥

प्रकरणाद् दुःखवेदनासंप्रत्ययः ॥ १ ॥ यद्यपि वेदनाशब्दः सुखदुःखानुभवनविषयसामान्यस्तथापि आर्तस्य प्रकृतत्वाद्दुःखवेदनासंप्रत्ययो भवति । तत्प्रातिचिकीर्षा प्रत्यागूर्णस्यानवस्थितमनसो धैर्योपरमात्स्मृतिसमन्वाहार आर्तध्यानमवगंतव्यं ।

अंगविक्षेपशोकाक्रंदनाश्रुपाताभिव्यक्तं तृतीयं ॥ २ ॥ यथानिष्टसंप्रयोगेष्टविप्रयोगाशुभवेदनासमवायनिबंधनमार्तं । तथा चेदमपि प्रीतिविशेषाभिष्वंगमंथरकामातुरमतेः पौनर्भविकाविषयसुखरसगृद्धस्य तत्संस्कारपरायणस्य कायादिखेदहेतुकं ।

निदानं च ॥ ३३ ॥

"विपरीतं मनोज्ञस्य" इत्येव सिद्धमिति चेन्नाप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य ॥१॥ स्यादेतद्विपरीतं मनोज्ञस्येत्यनेनैव निदानं सुगृहीतमिति तन्न किं कारणमप्राप्तपूर्वविषयत्वान्निदानस्य सुखमात्रया प्रलंबितस्याप्राप्तपूर्वप्रार्थनाभिमुखादनागतार्थप्राप्तिनिबंधननिदानमित्यस्ति विशेषः ।

तदेतच्चतुर्विधमार्तं कृष्णनीलकापोतलेश्याबलाधानं, अज्ञानप्रभवं पौरुषेयपरिणामसमुत्थं पापप्रयोगाधिष्ठानं, परिभोगप्रसंगं, नानासंकल्पासंगं धर्माश्रयपरित्यागिकषायाश्रयोपस्थानं अनुपशमप्रवर्द्धनं प्रमादमूलमकुशलकर्मादानं कटुकविपाकासद्वेद्यं तिर्यग्भवगमनपर्यवसानं तदेतत्कि स्वामिकमिति चेदुच्यते,

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानां ॥ ३४ ॥

अविरताः असंयतसम्यग्दृष्ट्यंताः । देशविरताः संयतासंयताः संयताः, प्रमत्तसंयताः पंचदशप्रमादोपेताः । क्रियानुष्ठायिनः ।

कदाचित्प्राच्यमार्तध्यानत्रयं प्रमत्तानां ॥ १ ॥ निदानं वर्जयित्वा अन्यदार्तत्रयं प्रमादोदयोद्रेकात्कदाचित्प्रमत्तसंयतानां भवति ।

आह व्याख्यातमाद्यमप्रशस्तं संज्ञादिभिः, अथ द्वितीयं किं स्वभावसंज्ञाप्रभवस्वामिकमित्यत उच्यते,

---

१ विपाककामदुघमिति पाठांतरं ग. पुस्तके ।

हिंसानृतस्तेयविषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः ॥ ३५ ॥

ध्यानोत्पत्तेर्हिंसादीनां निमित्तभावाद्धेतुनिर्देशः ॥१॥ हिंसादीन्युक्तलक्षणानि तानि रौद्रध्यानोत्पत्तेर्निमित्तीभवंतीति हेतुनिर्देशो विज्ञायते ।

तेन स्मृतिसमन्वाहाराभिसंबंधः ॥ २ ॥ तेन—हेतुनिर्देशेनानुवर्तमानः स्मृतिसमन्वाहारोऽभिसंबध्यते । हिंसायाः स्मृतिसमन्वाहार इत्याद्यविरतस्य भवतु रौद्रध्यानं देशविरतस्य कथं—

देशविरतस्यापि हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतंत्रत्वाच्च ॥ ३ ॥ देशविरतस्यापि रौद्रध्यानं, कुतः हिंसाद्यावेशाद्वित्तादिसंरक्षणतंत्रत्वाच्च कदाचिद्भवितुमर्हति । तत्पुनर्नारकादीनामकारणं सम्यग्दर्शनसामर्थ्यात् । अथ कथमिदं रौद्रध्यानं संयतस्य न भवति ?

तदयुक्तं संयते तदावेशे संयमप्रच्युतेः ॥ ४ ॥ संयतेरौद्रध्यानं न युज्यते कुतस्तदावेशे संयमप्रच्युतेः । यदा रौद्रध्यानाविशिष्टो भवत्यात्मा न तदा संयमोऽत्रावतिष्ठते । तदेतच्चतुर्विधं रौद्रध्यानं अतिकृष्णनीलकापोतलेश्याबलाधानं प्रमादाधिष्ठानं नरकगतिफलावसानं, एवमुक्ताप्रशस्तध्यानपारिगत आत्मा तप्तायस्पिंड इवोदकं कर्मादत्ते ।

आह परे मोक्षहेतू इति ये उपदिष्टेऽनिर्दिष्टसंज्ञाभेदस्वभावे तयोस्तावदाद्यं किमभिधानप्रकारस्वभावविषयमित्यत्रोच्यते । तत्खलु सम्यग्ज्ञानबीजमुपशमार्थमप्रमादसंचितं मोहप्रश्वनं धर्मानुबंधि सुखफलं त्रिविष्टपावसानं ।

आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म्यं ॥ ३६ ॥

प्रमत्ताप्रमत्तसंयतस्य विचितिर्विवेको विचारणं विचयः ॥ १ ॥ विचितिर्विचयो-विवेको विचारणेत्यनर्थांतरं ।

तदपेक्षया आज्ञादीनां कर्मनिर्देशः ॥ २ ॥ तं विचयभावमपेक्ष्याज्ञादीनां कर्मनिर्देशः क्रियते । आज्ञा चापायश्च विपाकश्च संस्थानं च आज्ञापायविपाकसंस्थानानि तेषां विचय आज्ञापायविपाकसंस्थानविचयः तदर्थमाज्ञापायविपाकसंस्थानविचयाय ।

अधिकारात्स्मृतिसमन्वाहारसंबंधः ॥ ३ ॥ स्मृतिसमन्वाहार इत्यनुवर्तते, तेन प्रत्येकमभिसबंधो भवति । आज्ञाविचयाय स्मृतिसमन्वाहार इत्यादि ।

तत्रागमप्रामाण्यादर्थावधारणमाज्ञाविचयः ॥ ४ ॥ उपदेष्टुरभावान्मंदबुद्धित्वात्कर्मोदयात्सूक्ष्मत्वाच्च पदार्थानां हेतुदृष्टांतोपरमे सर्वज्ञप्रणीतमार्गं प्रमाणीकृत्य इत्थमेवेदं नान्यथा वादिनो जिना इति गहनपदार्थश्रद्धानादर्थावधारणमाज्ञाविचयः ।

आज्ञाप्रकाशनार्थो वा ॥ ५ ॥ अथवा सम्यग्दर्शनविशुद्धपरिणामस्य विदितस्वपरसमयपदार्थनिर्णयस्य सर्वज्ञप्रणीतानाहितसौक्ष्म्यानस्तिकायादीनर्थानवधार्य एवमेते इत्यन्यं प्रति पिपादयिषतः कथामार्गे श्रुतज्ञानसामर्थ्यात्स्वसिद्धांताविरोधेन हेतुनयप्रमाणविमर्दकर्मणा ग्रहणसहिष्णून्कृत्वा प्रभाषतः, तत्समर्थनार्थस्तर्कनयप्रमाणयोजनपरः स्मृतिसमन्वाहारः सर्वज्ञाज्ञाप्रकाशनार्थत्वादाज्ञाविचय इत्युच्यते ।

सन्मार्गापायचिंतनमपायविचयः ॥ ६ ॥ मिथ्यादर्शनपिहितचक्षुषां आचारविनयाप्रमादविषयाः संसारविवृद्धये भवंत्यविद्याबाहुल्यात् ।

अंधवत् ॥ ७ ॥ तद्यथा जात्यंधा बलवंतोऽपि सत्पथात्प्रच्युताः कुशलमार्गदेशकेनाननुष्ठिताः नोचान्नतशलविषमोपलकठिनस्थाणुनिहितकंटकाकुलाटवीदुर्गपतिताः परिस्पन्दवंतोऽपि न च मार्गमनुसर्तुमर्हंति देशकाभावात्तथा सर्वज्ञप्रणीतमार्गाद्विमुखाः मोक्षार्थिनः सम्यङ्मार्गापरिज्ञानात्सुदूरमेवापयंतीति सन्मार्गापायचिंतनमपायविचयः ।

असन्मार्गापायचिंतनमपायविचयः असन्मार्गापायसमाधानं वा ॥ ८ ॥ अथवा मिथ्यादर्शनाकुलितचेतोभिर्वादिभिः प्रणीतादुन्मार्गात्कथं नाम इमे प्राणिनोऽपेयुः । अनायतनसेवापायो वा कथं स्यात् पापकरणवचनभावनाविनिवृत्तिर्वा कथमुपजायते इत्यपायार्पितचिंतनमपायविचयः ।

कर्मफलानुभवनविवेकं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः ॥ ९ ॥ कर्मणां ज्ञानावरणादीनां द्रव्यक्षेत्रकालभवभावप्रत्ययफलानुभवनं प्रति प्रणिधानं विपाकविचयः । तद्यथा मिथ्यादर्शनैकद्वित्रिचतुरिंद्रियजात्यातपस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणाख्यानां कर्मप्रकृतीनां प्रथमगुणस्थाने उदयो नोर्द्ध्वं । अनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभानां प्रथमद्वितीयगुणस्थानयोरुदयो नोर्द्ध्वं । सम्यग्मिथ्यात्वस्य सम्यग्मिथ्यादृष्टौ उदयो नोर्द्ध्वं नाधः । अप्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभनरकदेवायुर्नरकदेवगतिवैक्रियिकशरीरांगोपांगानुपूर्व्यचतुष्कदुर्भगानादेयायशस्कीर्तिसंज्ञानां सप्तदशानां कर्मप्रकृतीनामुदयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यंतेषु नोपरि । चतुर्णामानुपूर्व्याणां सम्यग्मिथ्यादृष्टावुदयो नास्ति शेषाणामस्ति । प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभतिर्यगायुस्तिर्यग्गत्युद्योतनीचैर्गोत्रसंज्ञानामष्टानां कर्मप्रकृतीनां विपाकः संयतासंयतांतेषु नोपरि। निद्रानिद्राप्रचलास्त्यानगृद्धिनामिकानां तिसृणां कर्मप्रकृतीनां फलानुभवनमनुत्तरशरीरप्रमत्तसंयतेषु नोपरि । आहारशरीराहारशरीरांगोपांगनाम्नोऽप्रमत्तसंयते उदयः नोर्ध्वं नाधः । वेदकसम्यक्त्वप्रकृतेरुदयोऽसंयतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसंयतांतेषु नोर्ध्वं नाप्यधः । अर्धनाराचसंहननकीलिकासंहननासंप्राप्तासृपाटिकासंहननाख्यानां तिसृणां प्रकृतीनामुदयोऽप्रमत्तसंयतांतेषु नोपरि । हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्साख्यानां षण्णां कर्मप्रकृतीनामपूर्वकरणचरमसमयांतेषु फलानुभवनं नोर्ध्वं । त्रयाणां वेदानां त्रयाणां संज्वलनानां चोदयः अनिवृत्तिबादरसांपरायकालस्य शेषे संख्येयान्भागान्गत्वोदयच्छेदः । लोभसंज्वलनस्य विपाकः सूक्ष्मसांपरायचरमसमयांतेषु नोपरि । वज्रनाराचसंहनननाराचसहंननयोरुदयः उपशांतकषायांतेषु नोर्ध्वं । निद्राप्रचलयोरुदयः क्षीणकषायोपांतसमयांतेषु नोपरि । पंचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामंतरायाणां चोदयः क्षीणकषायचरमसमयांतेषु नोपरि । अन्यतरवेदनीयौदारिकतैजसकार्मणशरीरसंस्थानषट्कौदारिकशरीरांगोपांगवज्रवृषभनाराचसंहननवर्णगंधरसस्पर्शागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगतिप्रत्येकशरीरास्थिरास्थिरशुभाशुभसुस्वरदुःस्वरनिर्माणनामिकानां त्रिंशत्प्रकृतीनामुदयः सयोगकेवलिनश्चरमसमये नोर्ध्वं । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपंचेंद्रियजातित्रसबादरपर्याप्तकाशुभगादेययशस्कीर्त्युच्चैर्गोत्रसंज्ञकानामेकादशानां प्रकृतीनामुदयः अयोगकेवलिनश्चरमसमये नोर्ध्वं । तीर्थंकरनामकर्मोदयः द्वयोः केवलिनोर्नोपरि नाप्यधः ।

अयथाकालविपाकः उदीरणोदयः ॥ १० ॥ तत्र मिथ्यादर्शनस्य उदीरणोदयः मिथ्यादृष्टौ उपशमसम्यक्त्वाभिमुखस्य, चरमावलीमुत्सृज्येतरत्र भवति । एक–द्वित्रिचतुरिंद्रियजात्यातपस्थावरसूक्ष्मापर्याप्तकसाधारणसंज्ञिकानां नवानां प्रकृतीनामुदीरणोदयः मिथ्यादृष्टौ भवति नोर्ध्वं । अनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभानामुदीरणोदयो मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्योर्नोपरि । सम्यग्मिथ्यात्वस्योदीरणोदयः सम्यग्मिथ्यादृष्टौ नोपरि नाप्यधः । अप्रत्याख्यानावरणक्रोधमानमायालोभनरकगतिदेवगतिवैक्रियिकशरीरांगोपांगदुर्भगानादेयायशस्कीर्तिसंज्ञका एकादशप्रकृतय असंयतसम्यग्दृष्ट्यंतेषूदीर्यंते नोर्ध्वं । नरकायुषो देवायुषश्च मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा असंयतसम्यग्दृष्टावुदीरणोदयो भवत्यधश्च नोर्ध्वं । चतुर्णामानुपूर्व्याणां विग्रहगतौ मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्दृष्ट्यसंयतसम्यग्दृष्टिषूदीर्णोदयो नेतरत्र । प्रत्याख्यानक्रोधमानमायालोभतिर्यग्गत्युद्योतनीचैर्गोत्राणां सप्तानां प्रकृतीनामुदीरणोदयः संयतासंयतांतेषु नोपरि । तिर्यगायुषो मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा संयतासंयतांतेषूदीरणोदयो नोर्ध्वं । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिसदसद्वेद्यानां पंचानां प्रकृतीनां प्रमत्तसंयतांतेषूदीरणोदयो नोपरिष्टात् । उत्तरशरीरवर्तिपूर्वचरमावल्या सह उदीरणोदयो नास्ति । आहारकशरीरांगोपांगनाम्नोः प्रमत्तसंयते उदीरणोदयो नोर्ध्वं नाप्यधः । मनुष्यायुष उदीरणोदयः–मरणकाले चरमावलिं मुक्त्वा प्रमत्तसंयतांतेषु सम्यग्मिथ्यादृष्टिवर्जितेषूदीरणो-

दयो भवति नोपरि । वेदकसम्यक्त्वस्योदीरणोदयः असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिष्वप्रमत्तसंयतांतेषु भवति नोर्ध्वं नाप्यधः । अर्धनाराचकीलिकासंप्राप्तासृपाटिकासंहननामुदीरणोदयः अप्रमत्तसंयतांतेषु भवति नोर्ध्वं । हास्यरत्यरतिशोकभयजुगुप्सानां षण्णां प्रकृतीनामपूर्वकरणचरमसमयांतेषूदीरणोदयो भवति नोर्ध्वं । त्रयाणां वेदानां त्रयाणां संज्वलनानां चोदीरणोदयो निवृत्तिबादरसांपरायेषूदांतेषु भवति नोर्ध्वं । तस्मिन्ननिवृत्तिकाले शेष ऊर्ध्वं संख्येयभागान् गत्वा उदीरणोदयोच्छेदः । लोभसंज्वलनस्योदीरणोदयः सूक्ष्मसांपरायचरमावलीवर्जितेषु पूर्वेषु नोपरि । वज्रनाराचनाराचसंहननयोरुपशांतकषायांतेषूदीरणोदयो नोपरिष्टात् । समयोत्तरचरमावलीवर्जितक्षीणकषायांतेषु निद्राप्रचलयोरुदीरणोदयो नोपरि । पंचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामंतरायाणां च चरमावलीवर्जितक्षीणकषायांतेषूदीरणोदयो नोर्ध्वं । मनुष्यगतिपंचेंद्रियजात्यौदारिकतैजसकार्माणशरीषट्संस्थानौदारिकशरीरांगोपांगवज्रवृषभनाराचसंहननवर्णगंधरसस्पर्शागुरुलघूपघातोच्छ्वासप्रशस्ताप्रशस्तविहायोगतित्रसबादरपर्याप्तप्रत्येकशरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभसुभगसुस्वरदुःस्वरादेययशस्कीर्तिनिर्माणोच्चैर्गोत्रसंज्ञिकानामष्टात्रिंशतः प्रकृतीनां सयोगकेवलिचरमसमयांतेषूदीरणोदयो नोपरि । तीर्थकरनाम्न उदीरणोदयः सयोगिकेवलिन्येव नोपरि नाप्यधः ।

लोकसंस्थानस्वभावावधानं संस्थानविचयः ।। ११ ॥ लोकसंस्थानं प्राग्वर्णितं तदवयवानां च द्वीपादीनां तत्स्वभावावधानं संस्थानविचयः ।

धर्मादनपेतं धर्म्यम् ॥ १२ ॥ मर्थ उत्तमक्षमादिदशविकल्पः, ततोनपेतं धर्म्यं ध्यानं । उत्तमक्षमादिभावनावतः प्रवृत्तेः ।

अनुप्रेक्षाणां धर्म्यध्यानजातीयत्वात्पृथगनुपदेश इति चेन्न ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात्॥१३॥ स्यादेतदनुप्रेक्षा अपि धर्म्यध्यानेऽतर्भवंतीति पृथगासामुपदेशोऽनर्थक इति तन्न किं कारणं ? ज्ञानप्रवृत्तिविकल्पत्वात् । अनित्यादिविषयचिंतनं यदा ज्ञानं तदानुप्रेक्षाव्यपदेशो भवति । यदा तत्रैकाग्रचिंतानिरोधस्तदा धर्म्यध्यानं ।

धर्म्यमप्रमत्तस्येति चेन्न पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् ॥ १४ ॥ कश्चिदाह धर्म्यमप्रमत्तसंयतस्यैवेति तन्न किं कारणं ? पूर्वेषां विनिवृत्तिप्रसंगात् । असंयतसम्यग्दृष्टिसंयतासंयतप्रमत्तसंयतानामपि धर्म्यध्यानमिष्यते सम्यक्त्वप्रभावत्वात् । यदि धर्म्यमप्रमत्तस्यैवेत्युच्येत तर्हि तेषां निवृत्तिः प्रसज्येत ।

उपशांतक्षीणकषाययोश्चेति तन्न शुक्लाभावप्रसंगात् ॥ १५ ॥ कश्चिदाह उपशांतक्षीणकषाययोश्च धर्म्यं ध्यानं भवति न पूर्वेषामेवेति तन्न किं कारणं? शुक्लाभावप्रसंगात् उपशांतक्षीणकषाययोर्हि शुक्लध्यानमिष्यते तस्याभावः प्रसज्यते ।

तदुभयं तत्रेति चेन्न पूर्वस्यानिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतदुभयं धर्म्यं शुक्लं चोपशांतक्षीणकषाययोरस्तीति ? तन्न । किं कारणं ? पूर्वस्यानिष्टत्वात्पूर्वं हि धर्म्यं ध्यानं श्रेण्योर्नेष्यते, आर्षे पूर्वेषु चेष्यते ।

आह यदि धर्म्यध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतांतानां भवति, अथ शुक्लध्यानं कस्य ? इत्यत्रोच्यते तद्वक्ष्यमाणं चतुर्विकल्पं तत्र प्रथमयोर्विकल्पयोः स्वामिनो निर्देशः क्रियते,

शुक्ले चाद्ये पूर्वविदः ॥ ३७ ॥

पूर्वविद्विशेषणं श्रुतकेवलिनस्तदुभयप्रणिधानसामर्थ्यात् ॥ १ ॥ सकलश्रुतधरस्याद्यशुक्लध्यानद्वयप्रणिधानसामर्थ्यं नेतरस्येति प्रतिपत्त्यर्थं पूर्वविद्विशेषणमुपादीयते ।

चशब्दः पूर्वध्यानसमुच्चयार्थः ॥ २ ॥ चशब्दः क्रियते पूर्वस्य धर्म्यध्यानस्य समुच्चयार्थः । शुक्ले चाद्ये पूर्वविदो भवतः धर्म्यं चेति ।

विषयविवेकापरिज्ञानमिति चेन्न व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ स्यादेतच्च-शब्देन पूर्वस्य ध्यानस्य समुच्चये क्रियमाणे विषयविवेको न ज्ञायते इति ? तन्न । किं कारणं ? व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । श्रेण्यारोहणात् प्राग्धर्म्यध्यानं, श्रेण्योः शुक्लध्यानमिति व्याख्यास्यामः,

आह—यद्याद्ये शुक्ले उपशांतनिर्दग्धमोहयोर्नियमेन प्रतिज्ञायेते अविशिष्टे कस्य भवत इत्यत्रोच्यते,

परे केवलिनः ॥ ३८ ॥

केवलिशब्दसामान्यनिर्देशात्तदतोरुभयोर्ग्रहणं ॥ १ ॥ केवलीत्ययं शब्दः सामान्यविषयस्ततोऽचिंत्यविभूतिविशेषकेवलज्ञानसाम्राज्यमनुभवतोरुभयोः सयोग्ययोगिकेवलिनोर्ग्रहणं । परे शुक्लध्याने तयोर्भवतो न छद्मस्थस्य ।

आह अंधकारमुष्टयभिघातसादृश्यादतस्तां शुक्लध्यानाधिष्ठातृप्रक्रियां प्रति न व्याप्रियामहे—कुतः ? तल्लक्षणविशेषनिर्देशानुपलंभात् । उच्यते स्यादेतदेवं यद्यमूनि तस्य विशिष्टानि पर्यायांतराणि न स्युः,—

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि ॥ ३९ ॥

वक्ष्यमाणलक्षणापेक्षया सर्वेषामन्वर्थत्वं ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणलक्षणमपेक्ष्य सर्वेषामन्वर्थत्वमवसेयं । यदिदमुपात्तचातुर्विध्यं शुक्लध्यानं तत्किमालंबनमिति चेदुच्यते,—

त्र्येकयोगकाययोगायोगानां ॥ ४० ॥

योगशब्दो व्याख्यातार्थः ॥ १ ॥ अयं योगशब्दो व्याख्यातार्थः कायवाङ्मनस्कर्म योग इत्यत्र ।

यथासंख्यं चतुर्णामभिसंबंधः ॥ २ ॥ चतुर्णां त्रियोगादीनामुक्तैश्चतुर्भिः शुक्लध्यानविकल्पैः सह यथासंख्यमाभिसंबंधो भवति । त्रियोगस्य पृथक्त्ववितर्कं, त्रिषु योगेष्वेकयोगस्यैकत्ववितर्कं, काययोगस्य सूक्ष्मक्रियाप्रतिपत्तिः, अयोगस्य व्युपरतक्रियानिवर्तीति ।

तत्राद्यस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

एकाश्रये सवितर्कवीचारे पूर्वे ॥ ४१ ॥

पूर्वविदारभ्यत्वादेकाश्रयसिद्धिः ॥ १ ॥ उभेऽपि परिप्राप्तश्रुतज्ञाननिष्ठेनारभ्यते इत्येकाश्रये इत्युच्यते,—

सवितर्कवीचार इति द्वन्द्वपूर्वोन्यपदार्थनिर्देशः ॥ २ ॥ वितर्कश्च वीचारश्च वितर्कवीचारौ सह वितर्कवीचाराभ्यां वर्तते सवितर्कवीचारः ।

पूर्वत्वमेकस्यैवेति चेन्नोक्तत्वात् ॥ ३ ॥ किमुक्तं तत्समीपवर्तिनस्तद्व्यपदेश इति द्विवचनसामर्थ्यादुभयोर्ग्रहणं ।

तत्र यथासंख्यप्रसंगनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

अवीचारं द्वितीयं ॥ ४२ ॥

पूर्वयोर्द्वितीयं तदवीचारं प्रत्येतव्यं । अर्थात्—आद्यं सवितर्कं सवीचारं च भवति । द्वितीयं सवितर्कमवीचारमिति ।

अथ वितर्कवीचारयोः कः प्रतिविशेष इत्युच्यते,—

वितर्कः श्रुतं ॥ ४३ ॥

विशेषेण तर्कणमूहनं वितर्कः श्रुतज्ञानमित्यर्थः यदि श्रुतज्ञाने वितर्कशब्दो वर्तते तर्हि पुनरपि

पृष्टश्च अथ वीचारः किं लक्षणः ? इत्यत्रोच्यते ।

वीचारोऽर्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः ॥ ४४ ॥

अर्थो ध्येयः द्रव्यं पर्यायो वा, व्यंजनं वचनं, योगः कायवाङ्मनस्कर्मलक्षणः, संक्रांतिः परिवर्त्तनं । द्रव्यं विहाय पर्यायमुपैति पर्यायं त्यक्त्वा द्रव्यमित्यर्थसंक्रांतिः । एकं श्रुतवचनमुपादाय वचनांतरमालंबते तदपि विहायान्यदिति व्यंजनसंक्रांतिः । काययोगं त्यक्त्वा योगांतरं गृह्णाति योगांतरं च त्यक्त्वाऽन्ययोगमिति योगसंक्रांतिः ।

एवं परिवर्तनं वीचार इत्युच्यते । तदेतत्सामान्यविशेषनिर्दिष्टचतुर्विधं शुक्लं धर्म्यं च पूर्वोदितगुप्त्यादिबहुप्रकारोपायं संसारविनिवृत्तये मुनिर्ध्यातुमर्हति तदारंभे च परिकर्म भवति । यदोत्तमशरीरसंहननतया परीषहबाधासहनशक्तिमंतमात्मानमवगच्छति तदा ध्यानयोगपरिचयायोपक्रमते । कथमिति चेदुच्यते—पर्वतगुहाकंदरदरीद्रुमकोटरनदीपुलिनपितृवनजीर्णोद्यानशून्यागारादीनामन्यतमेऽस्मिन्नवकाशे व्यालमृगपशुपक्षिमनुष्याणामगोचरे तत्रत्यैरागंतुभिश्च जंतुभिः परिवर्जिते नात्युष्णे नातिशीते नातिवातेवार्षातपवर्जिते बाह्यांतःकरणविक्षेपकारणवर्जिते (विरहिते) भूमितले शुचावनुकूलस्पर्शे यथासुखमुपविष्टो बद्धपल्यंकासनः समृजुं प्रणिधाय शरीरयष्टिमस्तब्धां स्वांके वामपाणितलस्योपरि दक्षिणपाणितलमुत्तलं समुपादाय नात्युन्मीलन्नातिनिमीलन्दंतैर्दंताग्राणि संदधानः ईषन्नतिमुखः प्रगुणमध्योस्तब्धमूर्त्तिः प्रणिधानगंभीरशिरोधरः प्रसन्नवक्त्रवर्णः, अनिमिषस्थिरसौम्यदृष्टिः । विनिहितनिद्रालस्यकामरागरत्यरतिशोकहास्यभयद्वेषविचिकित्सः । मंदं मंदं प्राणापानप्रचार इत्येवमादिकृतपरिकर्मा साधुः, नाभेरूर्ध्वे हृदये मस्तकेऽन्यत्र वा मनोवृत्तिं यथापरिचयं प्रणिधाय मुमुक्षुः प्रशस्तध्यानं ध्यायेत् । तत्रैकाग्रमनाः उपशांतरागद्वेषमोहो नैपुण्यान्निगृहीतशरीरक्रियो मंदोच्छ्वासनिःश्वासः सुनिश्चिताभिनिवेशः क्षमावान् बाह्याभ्यंतरान्द्रव्यपर्यायान्ध्यायन्नाहितवितर्कसामर्थ्यः अर्थव्यंजने कायवचसी च पृथक्त्वेन संक्रामता मनसाऽपर्याप्तबलोत्साहवदव्यवस्थितेनानिशितेनापि शस्त्रेण चिरात्तरुं छिंदन्निव मोहप्रकृतीरुपशमयन्क्षपयंश्च पृथक्त्ववितर्कवीचारध्यानभाग्भवति । पुनर्वीर्यविशेषहानेर्योगाद्योगांतरं व्यंजनाद्व्यंजनांतरमर्थादर्थांतरमाश्रयन्ध्यानविधूनितमोहरजाः ध्यानयोगान्निवर्तते । इत्युक्तं पृथक्त्ववितर्कवीचारं । अनेनैव विधिना सतूलमूलं मोहनीयं निर्दिधिक्षन्ननंतगुणविशुद्धं योगविशेषमाश्रित्य बहुतराणां ज्ञानावरणसहायिभूतानां प्रकृतीनां बंधं निरुंधन् स्थितेः ह्रासक्षयौ च कुर्वन्श्रुतज्ञानोपयोगवान्निवृत्तार्थव्यंजनयोगसंक्रांतिः । अविचलितमनाः क्षीणकषायो वैडूर्यमणिनिरुपलेपो ध्यात्वा पुनर्न निवर्तत इत्युक्तमेकत्ववितर्कं । एवमेकत्ववितर्कशुक्लध्यानवैश्वानरनिर्दग्धघातिकर्मेंधनः प्रज्वलितकेवलज्ञानगभस्तिमंडलः मेघपंजरनिरोधनिर्गत इव घर्मरश्मिर्भासमानो भगवांस्तीर्थंकर इतरो वा केवली लोकेश्वराणामभिगमनीयोर्चनीयश्चोत्कर्षेणायुःपूर्वकोटिं देशोनां विहरति स यदांतर्मुहूर्तशेषायुष्कः, तत्तुल्यस्थितिवेद्यनामगोत्रश्च भवति तदा सर्ववाङ्मनसयोगं बादरकाययोगं च परिहाप्य सूक्ष्मकाययोगालंबनः सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिध्यानमास्कंदतुमर्हति । यदा पुनरंतर्मुहूर्तशेषायुष्कस्ततोऽधिकस्थितिविशेषकर्मत्रयो भवति योगी, तदात्मोपयोगातिशयस्य सामायिकसहायस्य विशिष्टकरणस्य महासंवरस्य लघुकर्मपरिपाचनस्य शेषकर्मरेणुपरिशातनशक्तिस्वाभाव्याद्दंडकपाटप्रतरलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसर्पणतश्चतुर्भिः समयैः कृत्वा पुनरपि तावद्भिरेव समयैः समुपहृतप्रदेशविसरणः समीकृतस्थितिविशेषकर्मचतुष्टयः पूर्वशरीरपरिमाणो भूत्वा सूक्ष्मकाययोगेन सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानं ध्यायति । ततस्तदनंतरं समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिध्यानमारभते । समुच्छिन्नप्राणापानप्रचारसर्वकायवाङ्मनोयोगसर्वप्रदेशपरिस्पंदक्रियाव्यापारत्वात् समुच्छिन्नक्रियानिवर्तीत्युच्यते । तस्मिन्समुच्छिन्नक्रियानिवर्तिनि ध्याने सर्वबंधास्रवनिरोधसर्वशेषकर्मशातनसामर्थ्योपपत्तेरयोगिनः केवलिनः संपूर्णयथाख्यातचारित्रज्ञानदर्शनं सर्वसंसारदुःखजालपरिष्वंगोच्छेदजननं साक्षान्मो-

क्षकारणमुपजायते । स पुनरयोगिकेवली भगवांस्तदा ध्यानानलनिर्दग्धसर्वमलकलंकबंधो निरस्तकिट्टधातुपाषाणजात्यकनकवल्लब्धात्मा परिनिर्वाति । तदेतद्द्विविधं तपः अभिनवकर्मनिरोधहेतुत्वात्संवरणकारणं । प्राक्तनकर्मरजोमलविधूननहेतुत्वान्निर्जराहेतुरपि ।

अत्राह उक्तं परीषहजयात्तपसश्च कर्मनिर्जरा भवतीति तत्रेदं न ज्ञायते सर्वे सम्यग्दृष्टयः समनिर्जराः आहोस्विदस्ति कश्चित्प्रतिविशेष इत्यस्तीत्याह,

सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानंतवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशांतमोहक्षपकक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥४५॥

प्रथमसम्यक्त्वादिप्रतिलंभे अध्यवसायविशुद्धिप्रकर्षादसंख्येयगुणनिर्जरात्वं दशानां मद्यपानाविष्टस्य मदैकदेशविगमादव्यक्तावगमशक्तिवत् । प्रकृष्टनिद्रस्य वा तदेकदेशक्षयादल्पस्मृतिजन्मवत् विषमोहितमूर्तेर्वा एकदेशविषप्रच्युतेश्चेतनाप्रतिलंभवत् । पित्तादिविकारोपजातमूर्च्छस्य वा मोहैकदेशनिवृत्तेरव्यक्तचैतन्यवत्, एकेंद्रियेष्वनंतकायादिषु अनंतकालमुत्पद्योत्पद्यपरिश्रमतः विशेषलब्ध्या द्वींद्रियादि जन्म यावत्पंचेंद्रिय इति कदाचित्पुनः प्रतिनिवर्तते । तदेवं बहुकृत्वो निवर्तनारोहणवहुशतसहस्रेषु कदाचित्पंचेंद्रियत्वं नरकादिषु दीर्घकालमनुभूय घुणोत्कीर्णाक्षरसमानजातीयमानवेषु जन्मावाप्नुयात् । भ्रांत्वा पुनरपि ततो दुर्लभानि देशकुलादीन्यवाप्य संक्लेशस्य म्रदिम्ना विशुद्धव्यवसायः प्रतिभाशक्तियुक्तः भव्यः परिणामशुद्ध्या प्रक्षालितांतरात्माप्युपदेशासंभवात्सन्मार्गमलभमानः कुतीर्थप्रतिपादितमिथ्यादर्शनो भूत्वा पुनरपि संसारमहाजनपदातिथिर्भवति । अभिहितक्रमेणैव भूयोज्ञानावरणकर्मैकदेशप्रशमोपजातविशुद्धिरुपदेशलब्धिसपन्नः । अथवा मौनींद्रं दर्शनं कदाचिच्छृणुयात् प्रतिबंधिनश्च कर्मणः न्यग्भावात् श्रद्दध्यात् कतकसंपर्कोपजनितकलुषतोयप्रसादवत् असद्भूतार्थोपदेशमलीमसः मिथ्यात्वोपशमात्प्रीणितप्रसादः श्रद्धानाभिमुखोऽभिलाषाभिमुख्यादसंख्येयगुणनिर्जरः अभूतपूर्वकरणात्प्रथमसम्यक्त्वाभिमुखो रुचितजिनवचन उपशमसम्यग्दृष्टितामनुभवति । ततः सम्यक्त्वभावनामृतरसविवर्द्धितविशुद्धिः मिथ्यात्वविघातिवीर्याविर्भावे क्षुद्यमानव्रीहितुषकणतन्दुलविवेकवत्, मिथ्यादर्शनकर्ममिथ्यात्वसम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वविभागेन त्रिधा विभज्य सम्यक्त्वं वेदयमानः सद्भूतपदार्थश्रद्धानफलं, वेदकसम्यग्दृष्टिर्भवति । ततः प्रशमसंवेगादिमान् जिनेंद्रभक्तिप्रवर्द्धितविपुलभावनाविशेषसंचारो यत्र केवलिनः संति भगवंतस्तत्र मोहं क्षपयितुमारभते निष्ठापकः पुनश्चातिसृषु गतिषु भवति स निराकृतमिथ्यात्वः क्षायिकसम्यग्दृष्टिरित्याख्यायते । अथवा पूर्वोदित एव शंकादिदोषविनिर्मुक्तः कुसमयैरक्षोभितमतिः उपलब्धसद्भावो मोहतिमिरपटलविप्रयुक्तदृष्टिः, जैनेंद्रपूजाप्रवचनवात्सल्यसंयमादिप्रशंसादिपरतया क्षपितोपशमितदेशघातिकर्मा संयमप्राप्त्या श्रावकोऽपि स्यात् पूर्वनिर्दिष्टस्ततो विशुद्धिप्रकर्षात्पुनरपि सर्वगृहस्थसंगविप्रमुक्तो निर्ग्रंथतामनुभवन् विरत इत्यभिलप्यते । एवमुत्तरोत्तरक्रमो वेदितव्योन्वर्थः । त एते दशाप्युपर्युपरि असंख्येयगुणनिर्जरा वेदितव्याः ।

क्षपक इत्यसाधुरन्वाख्यानाभावादिति चेन्न चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धेः ॥ १ ॥
स्यान्मतं क्षपक इत्ययमसाधुः कुतोऽन्वाख्यानाभावादिति तन्न किं कारणं ? चशब्देन मित्संज्ञोपलब्धेः क्षै वै षै क्षय इत्यस्य कृतात्वस्य 'णिविष्पुकिजविजृष्टुसुरजोमंताश्चेति' चशब्देन मित्संज्ञायां सत्यां ह्रस्वत्वात्साधुर्भवति । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात् प्रयोगदर्शनाच्च ।

आह सम्यग्दर्शनसन्निधानेऽपि यद्यसंख्येयगुणनिर्जरात्वात्परस्परतो न साम्यमेषां हंत तर्हि श्रावकवदमी पूर्वसूत्रचोदिता न सर्वे विरतादयो गुणभेदात् निर्ग्रंथतामर्हंतीत्युच्यते । नैतदेवं कुतो यस्माद् गुणभेदादन्योन्यविशेषेऽपि नैगमादिनयव्यापारात्सर्वेऽपि भवंति ।

पुलाकबकुशकुशीलनिर्ग्रंथस्नातका निर्ग्रंथाः ॥४६॥

अपरिपूर्णव्रता उत्तरगुणहीनाः पुलाकाः ॥ १ ॥ उत्तरगुणेष्वनापेतमनसो व्रतेष्वपि कदाचित्कचित्परिपूर्णतामपरिप्राप्नुवंतः अविशुद्धपुलाकसादृश्यात्पुलाकव्यपदेशमर्हंति ।

अखंडितव्रताः शरीरसंस्कारर्द्धिसुखयशोविभूतिप्रणवा बकुशाः ॥ २ ॥ नैर्ग्रंथ्यं प्रस्थिताः, अखंडितव्रताः शरीरोपकरणविभूषानुवर्तिनः । ऋद्धियशस्कामाः, शातगौरवाश्रिताः, अविविक्तपरिवाराः छेदशबलयुक्ताः, बकुशाः । शबलपर्यायवाची बकुशशब्दः ।

कुशीला द्विविधाः प्रतिसेवनाकषायोदयभेदात् ॥ ३ ॥ कुशीला द्विविधा भवंति कुतः ? प्रतिसेवनाकषायोदयभेदात् । अविविक्तपरिग्रहाः परिपूर्णोभयाः कथंचिदुत्तरगुणविराधिनः प्रतिसेवनाकुशीलाः । ग्रीष्मे जंघाप्रक्षालनादिसेवनाद्वशीकृतान्यकषायोदयाः संज्वलनमात्रतंत्रत्वात् कषायकुशीलाः ।

उदके दंडराजिवत्संनिरस्तकर्माणोंतर्मुहूर्तकेवलज्ञानदर्शनप्रापिणो निर्ग्रंथाः ॥ ४ ॥ उदके दण्डराजिर्यथा आश्वेव विलयमुपयाति तथाऽनभिव्यक्तोदयकर्माणः ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादुद्भिद्यमानदर्शनकेवलज्ञानभाजो निर्ग्रन्थाः

प्रक्षीणघातिकर्माणः केवलिनः स्नातकाः ॥ ५ ॥ ज्ञानावरणादिघातिकर्मक्षयादाविर्भूतकेवलज्ञानाद्यतिशयविभूतयः सयोगिशैलेशिनो लब्धास्पदाः केवलिनः स्नातकाः । " स्नातवेदसमाप्ताविति " स्वार्थिके के निष्पन्नः शब्दः त एते पंचनिर्ग्रंथाः । कश्चिदाह—

प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यानां निर्ग्रंथाभावश्चारित्रभेदाद्गृहस्थवत् ॥ ६ ॥ यथा गृहस्थश्चारित्रभेदान्निर्ग्रंथव्यपदेशभाग् न भवति तथा पुलाकादीनामपि प्रकृष्टमध्यमचारित्रभेदान्निर्ग्रंथत्वं नोपपद्यते ।

न वा दृष्टत्वाद्ब्राह्मणशब्दवत् ॥७॥ न वैष दोषः कुतो दृष्टत्वात् ब्राह्मणशब्दवत् । यथा जात्या चारित्राध्ययनादिभेदेन भिन्नेषु ब्राह्मणशब्दो वर्त्तते तथा निर्ग्रंथशब्दोऽपि । किं च—

संग्रहव्यवहारापेक्षत्वात् ॥ ८ ॥ यद्यपि निश्चयनयापेक्षया गुणहीनेषु न प्रवर्त्तते । तथापि संग्रहव्यवहारनयाविवक्षावशात्सकलविशेषसंग्रहो भवति । किं च—

दृष्टिरूपसामान्यात् ॥ ९ ॥ सम्यग्दर्शनं निर्ग्रंथरूपं च भूषावेशायुधविरहितं तत्सामान्ययोगात् सर्वेषु हि पुलाकादिषु निर्ग्रंथशब्दो युक्तः ।

भग्नव्रते वृत्तावतिप्रसंग इति चेन्न रूपाभावात् ॥ १० ॥ यदि भग्नव्रतेऽपि निर्ग्रंथशब्दो वर्त्तते श्रावकेऽपि स्यादिति—अतिप्रसंगः नैष दोषः कुतो रूपाभावात् निर्ग्रंथरूपमत्र नः प्रमाणं न च श्रावके तदस्तीति नातिप्रसंगः ।

अन्यस्मिन्स्वरूपेऽतिप्रसंग इति चेन्न दृष्ट्यभावात् ॥ ११ ॥ स्यादेतद्यदि रूपं प्रमाणमन्यस्मिन्नपि सरूपे निर्ग्रंथव्यपदेशः प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? दृष्ट्यभावात् दृष्ट्या सह यत्र रूपं तत्र निर्ग्रंथव्यपदेशः । न रूपमात्र इति । अथ किमर्थः पुलाकादिव्यपदेशः चारित्रगुणस्योत्तरप्रकर्षवृत्तिविशेषख्यापनार्थः पुलाकाद्युपदेशः क्रियते ।

तेषां पुलाकादीनां भूयो विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते,—

संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिंगलेश्योपपादस्थानविकल्पतःसाध्या ॥४७॥

तसो लक्षणत्वादनिर्देश इति चेन्नान्यतोऽपीति वचनात्सिद्धेः ॥ १ ॥ स्यादेतत्तसो नोत्पत्तेर्लक्षणमस्ति ततो निर्देशो न युक्त इति । तन्न किं कारणं 'अन्यतोऽपीति' वचनात्सिद्धेः ।

भवदादियोग इति चेन्नान्यत्रापि दर्शनात् ॥ २ ॥ स्यान्मतं भवदादियोगे अन्यतोऽपि लक्षणं व्याक्रियते, नान्यत्रेति तसोनोत्पत्तिरिति तन्न। किं कारणमन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्र तसःप्रयोगो दृश्यते नार्थतो न शब्दतोनाभिधानतः स मध्यम इति ।

प्रतिसेवनेति षत्वाभावः क्रियांतराभिसंबंधात् ॥ ३ ॥ यथा विगताः सेवकाः, अस्माद्ग्रामाद्विसेवको ग्राम इति षत्वं न भवति तथा प्रतिगता सेवना प्रतिसेवनेति क्रियांतराभिसंबंधात् षत्वं न भवति ।

पुलाकादयः संयमादिभिः साध्याः ॥ ४ ॥ एते पुलाकादयः पंच निर्ग्रंथविशेषाः संयमादिभिरष्टाभिरनुयोगैः साध्या व्याख्येया इत्यर्थः । तद्यथा कः कस्मिन्संयमे भवति ? पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः द्वयोः संयमयोः सामायिकच्छेदोपस्थापनयोर्भवति। कषायकुशीला द्वयोः परिहारविशुद्धिसूक्ष्मसांपराययोः पूर्वयोश्च । निर्ग्रंथ स्नातकाः एकस्मिन्नेव यथाख्यातसंयमे । श्रुतं-पुलाकबकुशप्रतिसेवनाकुशीलाः उत्कर्षेणाभिन्नाक्षरदशपूर्वधराः । कषायकुशीला निर्ग्रंथाश्चतुर्दशपूर्वधराः । जघन्येन पुलाकस्य श्रुतमाचारवस्तु । बकुशकुशीलनिर्ग्रंथानां श्रुतमष्टौ प्रवचनमातरः । स्नातका अपगतश्रुताः केवलिनः । प्रतिसेवना—पंचानां मूलगुणानां रात्रिभोजनवर्जनस्य च पराभियोगात् बलादन्यतमं प्रतिसेवमानः पुलाको भवति। बकुशो द्विविधः उपकरणबकुशः शरीरबकुशश्चेति। तत्र उपकरणाभिष्वक्तचित्तो विविधविचित्रपरिग्रहयुक्तः, बहुविशेषयुक्तोपकरणकांक्षी तत्संस्कारप्रतीकारसेवी भिक्षुरुपकरणबकुशो भवति । शरीरसंस्कारसेवी शरीरबकुशः । प्रतिसेवनाकुशीलो मूलगुणानविराधयन् उत्तरगुणेषु कांचिद्विराधनां प्रतिसेवते । कषायकुशीलनिर्ग्रंथस्नातकानां प्रतिसेवना नास्ति तीर्थमिति सर्वेषां तीर्थकरणात्तीर्थेषु भवंति । लिंगं-द्विविधं द्रव्यलिंगं भावलिंगं च भावलिंगं प्रतीत्य सर्वे पंच निर्ग्रंथा लिंगिनो भवंतीति । द्रव्यलिंगं प्रतीत्य भाज्याः । लेश्याः—पुलाकस्योत्तरास्तिस्रो लेश्या भवंति । बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोः षडपि । कषायकुशीलस्य परिहारविशुद्धेश्चतस्र उत्तरा । सूक्ष्मसांपरायस्य निर्ग्रंथस्नातकयोश्च शुक्लैव केवला भवति । अयोगशैलं प्रतिपन्नाः अलेश्याः । उपपादः-पुलाकस्य उत्कृष्ट उत्पादः, उत्कृष्टस्थितिषु देवेषु सहस्रारे, बकुशप्रतिसेवनाकुशीलयोःद्वाविंशतिसागरोपमस्थितिष्वारणच्युतकल्पयोः, कषायकुशीलनिर्ग्रंथयोस्त्रायस्त्रिंशत्सागरोपमास्थितिषु । सर्वार्थसिद्धौ सर्वेषामपि जघन्यः । सौधर्मकल्पे द्वे सागरोपमस्थितिषु स्नातकस्य निर्वाणमिति । स्थानं-असंख्येयानि संयमस्थानानि कषायनिमित्तानि भवंति । तत्र सर्वजघन्यानि लब्धिस्थानानि पुलाककषायकुशीलयोः, तौ युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छतः, ततः पुलाको व्युच्छिद्यते । कषायकुशीलप्रतिसेवनाकुशीलबकुशाः युगपदसंख्येयानि स्थानानि गच्छंति, ततो बकुशो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा प्रतिसेवनाकुशीलो व्युच्छिद्यते । ततोऽप्यसंख्येयानि गत्वा कषायकुशीलो व्युच्छिद्यते । अत ऊर्ध्वं अकषायस्थानानि निर्ग्रंथः प्रतिपद्यते । सोप्यसंख्येयानि स्थानानि गत्वा व्युच्छिद्यते । अतो ऊर्ध्वमेकं स्थानं गत्वा स्नातको निर्वाणं प्राप्नोतीत्येतेषां संयमलब्धिरनंतगुणा भवतीति ।

इति तत्वार्थवार्तिके व्याख्यानालंकारे नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोध्यायः ।

आह—आस्रवदोषानवलिप्तत्वं परिस्पदवतोऽपि कुशलस्य कर्मागमद्वारसंवरणादित्युपपादितः संवरपदार्थः, तदनंतरनिर्देशभाविनी निर्जराभिधीयतामित्यत्र ब्रूमः–नासाविह पुनर्वक्तव्या कुतस्तपोनुभवसंबंधेन यस्मात्पूर्वं व्याख्याता । यथानामोपभुक्तविचित्रफलकर्मनिवृत्तिनिर्जरा । तत्रानुभवः संप्राप्त इति

चेन्नार्थवशाच्छास्त्रगरीयस्त्वपरिहारार्थत्वाच्च । संवरानंतरनिर्देशार्हेति चेत्तथैवाभिहिता "तपसा निर्जरा चेति" । अत एव गुप्त्याध्यवसानं । इतरथा हि उभयहेतुत्वविपर्ययेण यत्र क्वचनाभिधानं स्यात् ।

आह प्रक्लृप्ता निर्जरा मोक्षोभिधातव्यः । स चानुपसंप्राप्तकेवलज्ञानावस्थस्य नोपपद्यते । इत्यतः केवलज्ञानमेव तावद्यथा भवति तथोपदेष्टव्यमित्युच्यते । नैतदपि भूयो निर्देशार्हं वेदितव्यं कुतो यस्माद्ध्यानप्रकरणे व्याख्यातं,—

मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं ॥ १ ॥

अथवा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इत्युपक्षिप्य लक्षणोत्पत्तिविषयनिबंधनादिभिर्विशेषैर्दर्शनचारित्रे समर्थिते ज्ञानं च प्रमाणस्वभावं पंचविधमभ्युपेत्य तत्र चतुष्टयस्य लक्षणोत्पत्तिहेतुविषयनिबंधाः प्रक्रांताः अतः परमिदं वक्तव्यमेवमुत्पद्यते केवलमिति अत्र ब्रूमः—न वक्तव्यं पुनर्यस्मात्पुरस्तादेव व्याख्यातं संवरनिरुपादानीकृतसंततिचारित्रध्यानाग्निप्रज्वलितेंधनमोहक्षयात् ज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयाच्च केवलं किमुत्पद्यत इत्युपदिष्टमिति वाक्यशेषः ।

वृत्तिप्रसंगो लघ्वर्थमिति चेन्न क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमिह वृत्त्या निर्देशः कर्तव्यः । मोहज्ञानदर्शनावरणांतरायक्षयात्केवलमिति किमर्थों लघ्व्यर्थमिति तन्न किं कारणं ? क्रमेण क्षयज्ञापनार्थत्वात् । प्रागेव मोहक्षयमुपनीयांतर्मुहूर्तं क्षीणकषायव्यदेशमवाप्य ततो युगपद् ज्ञानदर्शनावरणांतरायाणां क्षयं कृत्वा केवलमवाप्नोति ।

तत्क्षयहेतुः केवलोत्पत्तिरिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशः ॥ २ ॥ तत्क्षयः केवलज्ञानोत्पत्तेर्हेतुरिति कृत्वा तदभिसंबंधावद्योतिकया हेतुलक्षणया विभक्त्या निर्देशः क्रियते ।

तत्क्षयः प्रणिधानविशेषात् ॥ ३ ॥ तेषां मोहादीनां क्षयो भवति कुतः ? प्रणिधानविशेषात् । परिणामविशेषादिति यावत् । तद्यथा—पूर्वोहितेन विधिना परमतपोविशेषैः प्रशस्ताध्यवसायप्रकर्षात् विशुद्ध्यतः शुभाभिमताः प्रकृतयः स्फातीभवंति । अप्रशस्ताश्च तत्र भूयो विलीयंते । तत्र कश्चिद्वेदकसम्यग्दृष्टिरप्रमत्तगुणस्थाने सप्तप्रकृत्युपशमात् श्रेण्यारोहणाभिमुखश्चारित्रमोहमुपशमयितुमारभते । अपरः--असंयतसंयतासंयतप्रमत्तसंयताप्रमत्तसंयतगुणस्थानेषु कस्मिंश्चित्सप्तप्रकृतीः क्षयमुपनीय क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा चारित्रमोहमुपशमयितुमुपक्रमते । ततोऽथाप्रवृत्तकरणमपूर्वकरणमनिवृत्तिकरणं च कृत्वा उपशमश्रेणिमारुह्यापूर्वकरणोपशमकगुणस्थानव्यपदेशमनुभूय तत्राभिनवशुभाभिसंधितनूकृतपापकर्मप्रकृतिस्थित्यनुभागः विवर्द्धितशुभकर्मानुभवः, अनिवृत्तिबादरसांपरायोपशमकगुणस्थानमधिरुह्य नपुंसकवेदस्त्रीवेदनोकषायषट्कपुंवेदाप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानक्रोधद्वयमायाद्वयलोभद्वयक्रोधमानसंज्वलनसंज्ञिकाः प्रकृतीः क्रमेणोपशमय्य ततः सूक्ष्मसांपरायप्रथमसमये मायासंज्वलने चोपशमं गते सर्वमोहप्रकृत्युपशमात् उपशान्तकषायव्यपदेशभाग्भवति । आयुषः क्षयात् म्रियते । अथवा पुनरपि कषायानुदीरयन् प्रतिनिवर्त्तते । स एव चान्यो वा विशुद्धाध्यवसायानुपरतोत्साहः पूर्ववत् क्षायिकसम्यग्दृष्टिर्भूत्वा कर्मविशुध्या महत्या विशुध्यन् क्षपकश्रेणीमनुप्रपद्य तैरेव करणैस्त्रिभिः पूर्ववदपूर्वकरणक्षपकतामाश्लिष्य तत ऊर्ध्वं कषायाष्टकं क्षयं कृत्वा नपुंसकवेदं नाशमापाद्य स्त्रीवेदमुन्मील्य नोकषायषट्कं पुंवेदे प्रक्षिप्य क्षपयित्वा पुंवेदं क्रोधसंज्वलने, क्रोधसंज्वलनं मानसंज्वलने मानसंज्वलनं मायासंज्वलने, मायासंज्वलनं च लोभसंज्वलने, संक्रमक्रमेण बादरकृष्टिविभागेन विलयमुपनीय, अनिवृत्तिबादरसांपरायक्षपकभावमवाप्य, लोभसंज्वलनं तनूकृत्य सूक्ष्मसांपरायक्षपकभावमनुभूय, निरवशेषं मोहनीयं निर्मूलकाषं कषयित्वा क्षीणकषायतामधिरुह्य, अवतारितमोहनीयभारः उपान्तमे समये निद्राप्रचले प्रलयमुपनीय, पंचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामंतरायाणां चान्तसमये समुपगम्य तदनंतरं ज्ञानदर्शनस्वभावं केवलपर्यायमतर्क्यविभूतिविशेषं निःसपत्नमवाप्य निरुपलेपः कमलमिवामलः साक्षात्त्रि-

कालसर्वद्रव्यपर्यायस्वभावज्ञः सर्वत्राप्रतिहतदर्शनः अवाप्तनिरवशेषपुरुषार्थः, जलधरनिरोधकालातीतस्वकिरणकलापसौम्यदर्शनस्तारकाधिपतिरिव ज्वलितमूर्तिः केवली भवति ।

आह व्याख्यातं प्रतिबंधविनिर्मुक्तसम्यक्त्वदर्शनानंतवीर्यसमन्वितं केवलं, तदात्मलाभश्च सकलकर्मोच्छेदहेतुरभ्युपगतः । अथ किंलक्षणः कस्माच्च हेतोर्मोक्षो भवतीत्युभयमभिधीयतामित्यत्रोच्यते । तत्र खलु भगवतः केवलपर्यायलब्धात्मलाभस्य विग्रहवतः स्वप्रभावार्जितानंतवीर्यभाजः पूर्वदग्धकर्मचतुष्टयस्याऽप्रच्युतवेद्यगोत्रायुषश्च ।

बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ॥१॥

मिथ्यादर्शनादिहेत्वभावादभिनवकर्मादानाभावः ॥ १ ॥ मिथ्यादर्शनादीनां पूर्वोक्तानामेव कर्मास्रवहेतूनां विरोधिकारणाभावात् कार्याभाव इत्यभिनवकर्मादानाभावः ।

पूर्वोदितनिर्जराहेतुसान्निधाने चार्जितकर्मनिरासः ॥ २ ॥ पूर्वोदितानां निर्जराहेतूनां सन्निधानेऽर्जितस्य च कर्मणो निरासो भवति । ताभ्यां बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यामिति हेतुलक्षणविभक्तिनिर्देशस्ततो भवस्थितिहेतुसमीकृतशेषकर्मावस्थस्य युगपदात्यंतिकः प्रत्येतव्यः कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्षः ।

आद्यभावादंताभाव इति चेन्न दृष्टत्वादंत्यबीजवत् ॥ ३ ॥ स्यान्मतं कर्मबंधसंतानस्याद्यभावादंतेनाप्यस्य न भवितव्यं, दृष्टविपरीतकल्पनायां प्रमाणाभावादिति तन्न किं कारणं ? दृष्टत्वादंत्यबीजवत् । यथा बीजांकुरसंतानेऽनादौ प्रवर्त्तमानेऽन्त्यबीजमग्निनोपहतांकुरशक्तिकमित्यंतोऽस्य दृष्टस्तथा मिथ्यादर्शनादिप्रत्ययसांपरायिकसंततावनादौ ध्यानानलनिर्दग्धे कर्मबीजे भवांकुरोत्पादाभावान्मोक्ष इति दृष्टमिदमपह्नोतुमशक्यं । उक्तं च,—

दग्धे बीजे यथात्यंतं प्रादुर्भवति नांकुरः ।
कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवांकुरः ॥ इति ॥[1]

कृत्स्नस्य कर्मत्वेन क्षयः कर्मक्षयः, सतो द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन विनाशो नास्ति कथं तर्हि ? पर्यायेण, तस्योत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशेन भवितव्यं, तन्मुखेन द्रव्यमपि व्ययं यातीति व्यपदिश्यते । ततः पुद्गलद्रव्यस्य कारणवशात्कर्मत्वपर्यायमापन्नस्य तत्प्रत्यनीकहेतुसन्निधाने तत्पर्यायनिवृत्तौ तस्य क्षयः इत्युपदेशो भवतीति युक्तमेतत् कृत्स्नकर्मक्षय इति ।

भावसाधनो मोक्षशब्दो द्विविषयो विप्रयोगक्रियामात्रगतेः ॥ ४ ॥ मोक्ष असने इत्यस्य मोक्षणं मोक्ष इति भावसाधनः शब्दो द्विविषयः मोक्तव्यमोचकापेक्षत्वात् । कुतः ? विप्रयोगक्रियामात्रगतेः । कृत्स्नशब्देन कर्माष्टविधं सद्बंधोदयोदीरणचतुर्विधव्यवस्थं परिगृहीतं तत्र बंधोदयोदीरणानां क्षयविभागो गुणस्थानभेदेन निर्दिष्टः, सत्कर्मोच्छेदस्तु न प्रतिपादितः स विव्रियते,—

कर्माभावो द्विविधः यत्नसाध्योऽयत्नसाध्यश्चेति ॥ ५ ॥ तत्र चरमदेहस्य नरकतिर्यग्देवायुषामभावोऽयत्नसाध्यः--असत्त्वात् । यत्नसाध्य इत उर्ध्वमुच्यते असंयतसम्यग्दृष्ट्यादिषु चतुर्षु गुणस्थानेषु कस्मिंश्चिदनंतानुबंधिक्रोधमानमायालोभमिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यक्त्वाख्यप्रकृतिसप्तकविषतरुवनं शुभाध्यवसायनिशितपरशुपातेन निर्मूलं निच्छिद्यते । निद्रानिद्राप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धिनरकगतितिर्यग्गत्येकद्वित्रिचतुरिंद्रियजातिनरकगतितिर्यग्गतिप्रायोग्यानुपूर्व्यातपोद्योतस्थावरसूक्ष्मसाधारणसंज्ञकानां षोडशानां प्रकृतीनां पृतनायां[2] युगपदनिवृत्तिबादरसांपरायस्तेन समाधिचक्रेण विजयमवाप्नोति । ततः परं कषायाष्टकं नष्टं करोति स एव युगपन्नपुंसकवेदः स्त्रीवेदश्च क्रमेण तत्रैव क्षयमुपयाति, नोकषायषट्कं चैकेनैव प्रहारेण निपातयति । ततः पुंवेदसंज्वलनक्रोधमानमायाः क्रमेण तत्रैवात्यंतिकं ध्वंसनमास्कंदंति । लोभसंज्वलनः सूक्ष्मसांपरायांते यात्यंतं । निद्राप्रचले क्षीणकषायवीतरागछद्मस्थस्योपान्तमे समये

१ कृतप्रक्षेपोयं श्लोकस्तत्त्वार्थसारीयः । २ सेनायाः ।

प्रत्ययमुपव्रजतः । पंचानां ज्ञानावरणानां चतुर्णां दर्शनावरणानां पंचानामंतरायाणां च तस्यैवांत समये प्रक्षयो भवति । अन्यतरवेदनीयदेवगत्यौदारिकवैक्रियिकाहारकतैजसकार्माणशरीरबंधनपंचसंघात संस्थानषट्कौदारिकवैक्रियिकाहारकशरीरांगोपांगषट्संहननपंचप्रशस्तवर्णपंचाप्रशस्तवर्णगंधद्वयपंचप्रशस्तरस-पंचाप्रशस्तरसस्पर्शाष्टकदेवगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यागुरुलघूपघातपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविहायोगत्यपर्याप्तकप्रत्येक--शरीरस्थिरास्थिरशुभाशुभदुर्भगसुस्वरदुःस्वरानादेयायशस्कीर्तिनिर्माणनामनीचैर्गोत्राख्या द्वासप्ततिप्रकृतयः अयोगकेवलिन उपांत्यसमये विनाशमुपयांति । अन्यतरवेदनीयमनुष्यायुर्मनुष्यगतिपंचेंद्रियजाति-मनुष्यगतिप्रायोग्यानुपूर्व्यत्रसबादरपर्याप्तकशुभगादेययशस्कीर्त्तितीर्थंकरनामोच्चैर्गोत्रसंज्ञिकानां त्रयोदशानां प्रकृतीनामयोगकेवलिनश्चरमसमये व्युच्छेदो भवति ।

आह किमासां पौद्गलिकीनामेव द्रव्यकर्मप्रकृतीनां निरासान्मोक्षोऽवसीयत उत भावकर्मणोऽपीत्यत्रोच्यते-

औपशमिकादिभव्यत्वानां च ॥ ३ ॥

किं ? मोक्ष इत्यनुवर्तते ।

भव्यत्वग्रहणमन्यपारिणामिकानिवृत्त्यर्थं ॥ १ ॥ अन्येषां जीवत्वादीनां पारिणामिकानां मोक्षावस्थायामनिवृत्तिज्ञापनार्थं भव्यत्वग्रहणं क्रियते । तेन पारिणामिकेषु भव्यत्वस्य औपशमिकादीनां च भावानामभावान्मोक्षो भवतीत्यवगम्यते । ननु च द्रव्यनिरासेऽभिहिते तन्निमित्तानां निवृत्तिरर्थादेव गम्यत इति नार्थोनेन योगेन ? नैष दोषः । नायमेकांतः-निमित्तापाये नैमित्तिकानां निवृत्तिः॰ अपि चार्थाव-गमेऽपि सिद्धे साक्षात्प्रतिपत्त्यर्थमिदमुच्यते-विस्पष्टार्थं वक्ष्यमाणलक्षणनिर्देशार्थं,[1]

आह यद्यपवर्गो भावोपरतेः प्रतिज्ञायते ननु चौपशमिकादिभावनिवृत्तिवत् सर्वक्षायिकनिवृत्तौ अव्यपदेशो मुक्तस्य प्राप्नोतीति ? स्यादेतदेवं यदि विशेषो नोच्येत अस्ति तु विशेष इति अपवाद-विधानार्थमिदमुच्यते,—

अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥

अन्यत्रशब्दोयं वर्जनार्थो दृष्टव्यः, तन्निमित्तः सिद्धत्वेभ्य इति विभक्तिनिर्देशः । यथा-"अन्यत्र द्रोण भीष्माभ्यां सर्वे योद्धाः परांमुखा" इति ।

अन्यशब्दप्रयोगे तद्विज्ञानमिति चेन्न स्वार्थिकत्वात् ॥ १ ॥ स्यान्मतमन्यशब्दप्रयोगे कौ विभक्तिर्विज्ञायते यथाऽन्यो देवदत्तादिति अन्यत्र शब्दोऽयं तस्मान्निर्देशो नोपपद्यते इति तन्न । किं कारणं ? स्वार्थिकत्वात् । स्वार्थिकोऽयं त्रः, केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्योऽन्यस्मिन्नयं विधिरिति ।

अनंतवीर्यादिनिवृत्तिप्रसंग इति चेन्नात्रैवांतर्भावात् ॥ २ ॥ स्यादेतत्सम्यक्त्वादीनां चतु-र्णां क्षायिकाणां संग्रहादितरेषां निवृत्तिरनंतवीर्यादीनां प्राप्नोतीति ? तन्न । किं कारणं ? अत्रैवांतर्भावात् ज्ञानदर्शनाविनाभाविनो ह्यनंतवीर्यादयः अत्रैवांतर्भवंति । अनंतसामर्थ्यहीनस्यानंतावबोधवृत्त्यभावात् । ज्ञानमयत्वाच्च सुखस्येति ।

बंधस्याव्यवस्थाश्वादिवदिति चेन्न मिथ्यादर्शनाद्युच्छेदे कार्यकारणनिवृत्तेः ॥ ३ ॥ स्यादेतद्यथाऽश्वादीनामेकस्मिन् बंध उच्छिन्नेऽपि पुनर्बंधांतरसंभवादव्यवस्था तथा जीवस्यापि कस्मिं-श्चिद्बंधेऽपगतेऽपि बंधांतरप्रसंग इति तन्न । किं कारणं ? मिथ्यादर्शनाद्युच्छेदे कार्यकारणानिवृत्तेः । पुन-र्बंधहेत्वभावाद्बंधाभावः ।

पुनर्बंधप्रसंगो जानतः पश्यतश्च कारुण्यादिति चेन्न सर्वास्रवपरिक्षयात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद्व्यसनार्णवे निमग्नं जगदशेषं जानतः पश्यतश्च कारुण्यमुत्पद्यते ततश्च बंध इति तन्न । किं कारणं

१ वक्ष्यमाणमात्रानर्देशार्थमित्यपि पाठांतरं । २ पंचमी ।

सर्वास्रवपरिक्षयात्। भक्तिस्नेहकृपास्पृहादीनां रागविकल्पत्वाद्वीतरागे न ते संतीति।

अकस्मादिति चेदनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ यदि कारणमंतरेणैव मुक्तस्य बंधः कल्प्यते ननु अनिर्मोक्षः स्यात्। मुक्तिप्राप्त्यनंतरमेव बंधोपपत्तेः।

स्थानवत्त्वात्पात इति चेन्नानास्रवत्वात् ॥ ६ ॥ स्यादेतत्स्थानवत्त्वान्मुक्तस्य पातः प्राप्नोतीति ? तन्न। किं कारणं ? अनास्रवत्वात्। आस्रववतो हि यानपात्रस्याधःपतनं दृश्यते नचास्रवो मुक्तस्यास्ति।

गौरवाभावाच्च ॥ ७ ॥ गौरववतो हि तालफलस्य तत्प्रतिबद्धवृंतसंयोगाभावे पतनं दृष्टं नागौरवस्याकाशस्य न च गौरवमस्ति मुक्तस्येति पाताभावः। यस्य हि स्थानवत्त्वं पातकारणं तस्य सर्वेषां पदार्थानां पातः स्यात् स्थानवत्त्वाविशेषात्।

परस्परोपरोध इति चेन्नावगाहनशक्तियोगात् ॥ ८ ॥ स्यान्मतं अल्पः सिद्धावगाह्यः आकाशप्रदेशः आधारः, आधेयाः सिद्धा अनंताः ततः परस्परोपरोध इति ? तन्न। किं कारणं—अवगाहनशक्तियोगात्। मूर्त्तिमत्स्वपि नामानेकमणिप्रदीपप्रकाशेषु अल्पेऽप्यवकाशे न विरोधः किमंग ! पुनरमूर्तिषु अवगाहनशक्तियुक्तेषु ?

तत एव जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्याबाधाविरहात् परमसुखिनः ॥ ९ ॥ तत एवामूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः यस्य हि मूर्त्तिरस्ति तस्य तत्पूर्वकः प्रीतिपरितापसंबंधः स्यात्, नचामूर्तानां मुक्तानां जन्ममरणद्वंद्वोपनिपातव्याबाधाऽस्ति, अतो निर्व्याबाधत्वात्परमसुखिनस्ते।

न तस्यास्त्युपमानमाकाशपरिमाणवत् ॥ १० ॥ यथा परमाण्ववगाहक्षेत्रमारभ्य एकैकप्रदेशवृद्ध्या कल्प्यमानं सातिशयं क्षेत्रमाकाशपरिमाणं पुनरिदमेवेत्युपमार्थकल्पनाभावात् अनुपमानं तथा सुखशब्दार्थोऽपि प्रकर्षाप्रकर्षयोगात् संसारगतः सांतः। मुक्तानां पुनः परमानंतपरिमाणयोगान्निरतिशय इत्यनुपमानः।

अनाकारत्वादभाव इति चेन्नातीतानंतरशरीरानुविधायित्वात् ॥ ११ ॥ स्यादेतन्मुक्तानां परित्यक्तमूर्त्तीनामाकाराभावादभावः प्राप्नोतीति तन्न। किं कारणं–अतीतानंतरशरीरानुविधायित्वात्।

शरीरानुविधायित्वे तदभावाद्विसर्पणप्रसंग इति चेन्न कारणाभावात् ॥ १२ ॥ स्यान्मतं यदि शरीरानुविधायी जीवस्तदभावात्स्वाभाविकलोकाकाशप्रदेशपरिमाणत्वात्तावद्विसर्पणं प्राप्नोतीति ? तन्न। कुतः कारणाभावात्। पुनर्विसर्पणकारणाभावान्न विसर्पति।

नामकर्मसंबंधात् संहरणविसर्पणधर्मत्वं प्रदीपप्रकाशवत् ॥ १३ ॥ यथा प्रदीपप्रकाशोऽनवृतपरिमाणः शरावमानिकापवरकादिद्रव्योपष्टंभान्महानल्पश्च भवति तथा नामकर्मसंबंधात्परिच्छिन्नपरिमाणोऽपि जीवः संहरति विसर्पति च। तदभावान्न संहारो विसर्पणं वा मुक्तस्य जीवस्य।

मूर्त्तिमद्वैधर्म्यादिति चेन्नोभयलक्षणप्राप्तत्वात् ॥ १४ ॥ स्यान्मतं मूर्त्तः प्रदीपप्रकाशः अमूर्त्तस्यात्मनः संहरणविसर्पणधर्मत्वे साध्ये दृष्टांतो नोपपद्यते इति ? तन्न। किं कारणं ? उभयलक्षणप्राप्तत्वादुपयोगस्वलक्षणापेक्षयाऽमूर्त्तः। बंधपरिणामापेक्षया मूर्त्तः। उक्तं च—

बंधं पडिएयत्तं लक्खणदो हवदि तस्स णाणत्तं
तह्मा अमूत्तिमुत्तो णेयंतो होदि जीवस्स। इति।

तस्मात्कथंचिन्मूर्त्तत्वोपपत्तेः साम्यमत्र दृष्टांतेन।

अनित्यत्वप्रसंग इति चेन्न तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाच्चंद्रमुखीवत् ॥ १५ ॥ स्यादेतत्संहरणविसर्पणधर्मत्वादेव प्रदीपप्रकाशवदनित्यत्वं प्राप्नोत्यात्मन इति ? तन्न। किं कारणं ? तावन्मात्रस्य निर्दिदिक्षितत्वाद्यथा चंद्रमुखी कन्येति बहवश्चंद्रे गुणा या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते तथा

प्रदीपप्रकाशेऽनित्यत्वादिषु बहुषु धर्मेषु सत्स्वपि संकोचविकाससाधर्म्यमात्रं विवक्षितं । सर्वसाधर्म्याच्च दृष्टांताभावप्रसंगः ।

सर्वथाभावो मोक्षः प्रदीपवदिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १६ ॥ स्यादेतद्यथा वर्तिस्नेहानल-सन्निपाते प्रदीपोऽनुपरतवृत्त्या प्रवर्त्तमानस्तत्क्षयेन कांचिद्दिशं विदिशं वा गच्छति तत्रैवात्यंतं विनाशमुपयाति तथा कारणवशात्स्कंधप्रतिसंतानरूपेण प्रवर्तमानः स्कंधसमूहो जीवव्यपदेशभाक् क्लेशक्षयान्न कांचिद्दिशं विदिशं वा गच्छति तत्रैवात्यन्तं प्रलयमेतीति ? प्रदीपा एव हि पुद्गलाः पुद्गलजातिमजहतः परिणामवशान्मषीभावमापन्ना इति नात्यंतविनाशः ।

दृष्टत्वाच्च निगलादिवियोगे देवदत्ताद्यवस्थानवत् ॥ १७ ॥ यथा निगलादिद्रव्यवियोगे देवदत्तादीनामवस्थानं दृष्टं तथा बंधविप्रमोक्षे आत्मनावस्थेयमिति दृष्टमिदमपह्नोतुमशक्यमिति नाभावः ।

यत्रैव कर्मविप्रमोक्षस्तत्रैवावस्थानमिति चेन्न साध्यत्वात् ॥ १८ ॥ स्यादेतद्यस्मिन्नेव देशे कर्मविप्रमोक्षस्तस्मिन्नेवावस्थानं प्राप्नोति पुनर्गतिकारणाभावादिति ? तन्न । किं कारणं ? साध्यत्वात् साध्यमेतत्तत्रैवावस्थातव्यमिति । बंधनाभावादनाश्रितत्वाच्च स्याद्गमनमिति ।

आह न तावदस्य बंधाभावेऽधोगतिर्गौरवाभावात् । नापि तिर्यग्गतिर्योगाभावात् तस्मात्प्राप्तमेतत्तत्रैवावस्थानं ततो लोकस्योपरि तदवस्थानकल्पनाव्यावृत्तिरित्युच्यते भवेदेवं यद्यनभिमतदेशगतिनिमित्ताभाववत्तस्योर्ध्वगतिनिमित्तं न स्यात् । अस्ति च तत्तस्मादेकसमयेन हि निरस्तकर्मभारः पुरुषः—

तदनंतरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकांतात् ॥ ५ ॥

तदित्यनेन प्रकृतोऽर्थो निर्दिश्यते । कश्च प्रकृतः कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षः । तस्यानंतरमूर्ध्वं गच्छति ।

आङभिविध्यर्थः ॥ १ ॥ ईषदर्थादिषु दृष्टप्रयोगः आङिह विवक्षावशादभिविधौ वेदितव्यः । लोकस्यांतो लोकांत आलोकांतादिति ।

आह—अनुपदिष्टहेतुकमिदमूर्ध्वगमनं कथमध्यवसातुं शक्यमित्यत्रोच्यते,—

पूर्वप्रयोगादसंगत्वाद्बंधच्छेदात्तथागतिपरिणामाच्च ॥ ६ ॥

आह हेत्वर्थः पुष्कलोऽपि दृष्टांतसमर्थनमंतरेणाभिप्रेतार्थसाधनाय नालमित्यत्रोच्यते,–

आविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबूवदेरंडबीजवदग्निशिखावच्च ॥७॥

हेतुदृष्टांतानां यथासंख्यमभिसंबंधः ॥ १ ॥ पूर्वसूत्रे विहितानां हेतूनामत्रोक्तानां दृष्टांतानां च यथासंख्यमभिसंबंधो भवति । तद्यथा,—

अपवर्गप्राप्तये बहुशः प्रणिधानादाविद्धकुलालचक्रवत् ॥ २ ॥ यथा कुलालप्रयोगापादितहस्तदंडचक्रसंयोगपूर्वकं भ्रमणमुपरतेऽपि तस्मिन्पूर्वप्रयोगादासंस्कारक्षयाद्भवति । एवं भवस्थेनात्मनापवर्गप्राप्तये बहुशः प्रणिधानात्तदभावेऽपि तदावेशपूर्वकं मुक्तस्य गमनमवसीयते । किं च,–

असंगत्वान्मुक्तलेपालाबूद्रव्यवत् ॥३॥ यथा मृत्तिकालेपजनितगौरवमलाबूद्रव्यं जलेऽधः पतति तदेव क्लेदविश्लिष्टमृत्तिकाबंधनं लघु सदूर्ध्वमेव गच्छति तथा कर्मभाराक्रांतवशीकृत आत्मा तदावेशवशात्संसारे नियमेन गच्छति तत्संगविमुक्तो तूपर्येव याति ।

अनियमप्रसंगोदंडवदिति चेन्नोर्ध्वगौरवात् ॥ ४ ॥ स्यादेतद्यथा द्रव्यांतरसंसक्तो दंडोवस्थितस्तदभावेऽनियमेन पतति तथा कर्मसंगाभावेऽनियमेनात्मनोऽपि गमनं प्राप्नोतीति तन्न । किं कारणं ? ऊर्ध्वगौरवात् । ऊर्ध्वगौरवपरिणामो हि जीव उत्पतत्येव । किं च,—

बंधच्छेदादेरंडबीजवत् ॥ ५ ॥ यथा बीजबंधकोशादिच्छेदादेरंडबीजस्य गतिर्दृष्टा तथा मनुष्यादिभवप्रापकगतिजातिनामादिसकलकर्मबंधच्छेदान्मुक्तस्य गतिरवसीयते । किं च,–

तथागतिपरिणामाच्चाग्निशिखावत् ॥ ६ ॥ यथा तिर्यक्प्लवनस्वभावसमीरणसंबंधनिरुत्सुका प्रदीपशिखा स्वभावादुत्पतति तथा मुक्तात्माऽपि नानागतिविकारणकर्मनिवारणे सति ऊर्ध्वगतिस्वभावत्वादूर्ध्वमेवारोहति ।

असंगत्वबंधच्छेदयोरर्थादविशेषादनुवादप्रसंग इति चेन्नाऽर्थान्यत्वात् ॥ ७ ॥ स्यादेतदसंगत्वबंधच्छेदयोर्नास्त्यर्थविशेष इति पौनरुक्त्यं प्राप्नोति—बध्नातिरपि व्यतिषंगे वर्त्तत इति ? तन्न । किं कारणं ? अर्थान्यत्वात् । अन्योन्यानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बंधः । परस्परप्राप्तिमात्रं संग इत्यस्त्यर्थविशेषः । तस्मात्क्रियाकारणधर्माधर्माभावेऽपि हेत्वंतरान्मुक्तस्य गतिरभ्यनुज्ञायते ।

नोदाहरणमलाबूर्मारुतावेशादिति चेन्न तिर्यग्गमनप्रसंगात् ॥ ८ ॥ स्यादेतदलाबूद्रव्यं मुक्तगमनसिद्धावुदाहरणं न भवति कुतः मारुतावेशादिति तन्न । किं कारणं ? तिर्यग्गमनप्रसंगात् । यदि मारुतावेशात्तस्य गमनं स्यात्तिर्यक्प्लवनधर्मत्वान्मरुतस्तिर्यग्गमनमेव स्यान्नोर्ध्वं ।

ऊर्ध्वगत्यभावे तदभावप्रसंगोऽग्नेरौष्ण्याभावेऽभाववदिति चेन्न गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् ॥९॥ स्यान्मतं यथोष्णस्वभावस्याग्नेरौष्ण्याभावेऽभावस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगमनं स्वभावस्तदभावेऽभावः प्राप्नोतीति चेन्न । किं कारणं ? गत्यंतरनिवृत्त्यर्थत्वात् । तथा च मुक्तस्योर्ध्वमेव गमनं न दिगंतरगमनमित्ययं स्वभावो नोर्ध्वं गमनमेवेति ।

ऊर्ध्वज्वलनवद्वा ॥१०॥ यथोर्ध्वज्वलनस्वभावत्वेऽप्यग्नेर्वेगवद्द्रव्याभिघातात्तिर्यग्ज्वलनेऽपि नाऽग्नेर्विनाशो दृष्टस्तथा मुक्तस्योर्ध्वगतिस्वभावत्वेऽपि तदभावेभाव इति ।

अत्राह—ऊर्ध्वज्वलनस्वभावस्याग्नेर्वेगवदभिघातात्तिर्यग्ज्वलने सति विरोधादूर्ध्वज्वलनाभावो युक्तः । मुक्तस्य तु पुनः स्वभावगतिलोपहेत्वभावादूर्ध्वगत्युपरमोनुपपन्न इत्युच्यते लोकांतान्नोर्ध्वगतिर्मुक्तस्य कुतः ?

धर्मास्तिकायाभावात् ॥ ९ ॥

गत्युपग्रहकारणभूतो धर्मास्तिकायो नोपर्यस्तीत्यलोके गमनाभावः । तदभावे च लोकालोकविभागाभावः प्रसज्यते ।

किं पुनरेते परिनिर्वृत्ताः कार्मणशरीरोपशमकादिभावनिरूपाख्याः पर्यायान्तरेण शक्याः व्यपदेष्टुं, उतातीतव्यवहारा एव निर्धारयितव्या इत्युच्यते—शक्याः । कथं ? यस्मात्खलु ।

क्षेत्रकालगतिलिंगतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनांतरसंख्याल्पबहुत्वतः साध्याः ॥ १० ॥

प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतंत्रनयद्वयापेक्षया क्षेत्रादिभिः साध्याः सिद्धाः ॥१॥ एतैः क्षेत्रादिभिरुपलक्षितैर्द्वादशभिरनुयोगद्वारैः प्रत्युत्पन्नभूतानुग्रहतंत्रनयद्वयापेक्षया साध्याः चिंत्याः विकल्प्याः । के पुनस्ते ? सिद्धाः । तथा क्षेत्रेण तावत्—कस्मिन् क्षेत्रे सिध्यंति ?

सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा ॥ २ ॥ सिद्धिक्षेत्रे कर्मभूमिषु वा प्रत्युत्पन्नविषयग्राहिनयार्पणेन सिद्धिक्षेत्रे स्वप्रदेशे, आकाशदेशे वा सिद्धिर्भवति । भूतानुग्रहतंत्रनयविवक्षायां जन्म प्रति पंचदशसु कर्मभूमिषु संहरणं प्रति मानुषक्षेत्रे सिद्धिः । ऋजुसूत्रनयः शब्दभेदाश्च त्रयः प्रत्युत्पन्नविषयग्राहिणः शेषा नया उभयभावविषयाः ।

कालेन—कस्मिन्काले सिद्धिः—एकसमये उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्वा विशेषेण प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिध्यन् सिद्धो भवति । भूतभावप्रज्ञापननयार्पणया द्वेधा जन्मनः संहरणतश्च । तत्र जन्मनः अविशेषेण उत्सर्पिण्यवसर्पिण्योर्जातः सिद्ध्यति । विशेषेणावसर्पिण्यां सुखमदुःखमाया अंते भागे दुःखमसुखमायां च जातः सिद्ध्यति । दुःखमसुखमायां जातः दुःखमायां सिद्ध्यति न तु दुःखमायां जातः । अन्यदा नैव

सिद्ध्यति । संहरणतः सर्वस्मिन्काले अवसर्पिण्यामुत्सर्पिण्यां च सिद्ध्यति ।

गत्यां —कस्यां गतौ सिद्धिः ? सिद्धिगतौ मनुष्यगतौ वा विशेषः । प्रत्युत्पन्ननयाश्रयेण न सिद्धिगतौ सिद्ध्यति । भूतविषयनयापेक्षया द्विधा कल्पना अनंतरगतौ एकांतरगतौ च । तत्रांनंतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यति । एकांतरगतौ चतसृषु गतिषु जातः सिद्ध्यति ।

लिंगन—केन चित्सिद्धः । लिंगं त्रिविधो वेदः । अवेदत्वेन त्रिभ्यो वा वेदेभ्यः सिद्धिः । वर्तमानविषयविवक्षायामवेदत्वेन सिद्धिर्भवति । अतीतगोचरनयापेक्षया अविशेषेण त्रिभ्यो वेदेभ्यः सिद्धिर्भवति । भावं प्रति, न तु द्रव्यं प्रति । द्रव्यापेक्षया तु पुल्लिंगेनैव सिद्धिः । अपरः प्रकारः-लिंगं द्विविधं निर्ग्रंथलिंगं सग्रंथलिंगं चेति । तत्र प्रत्युत्पन्ननयाश्रयेण निर्ग्रंथलिंगेन सिद्ध्यति । भूतविषयनयादेशेन तु भजनीयं । तीर्थेन—

तीर्थसिद्धिर्द्वेधा तीर्थकरेतरविकल्पात्॥३॥ तीर्थसिद्धिर्द्वेधा भवति-तीर्थकरत्वेनेतरत्वेन च । सति केचित्तीर्थकरे सिद्धाः अपरेऽन्यथा सिद्धा असति चेति । चारित्रेण केन सिद्ध्यति । अव्यपदेशेनैकचतुःपंचविकल्पचारित्रेण वा सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नाच्च ते हि नयवशान्न चारित्रेण व्यपदेशविरहितेन भावेन सिद्धिः । भूतपूर्वगतिर्द्विधा अनंतरव्यवहितभेदात् । आनंतर्येण यथाख्यातचारित्रेण सिद्ध्यति व्यवधानेन चतुर्भिः पंचभिर्वा । चतुर्भिस्तावत्—सामायिकच्छेदोपस्थापनासूक्ष्मसांपराययथाख्यातचारित्रैः । पंचभिस्तैरेव परिहारविशुद्धिचारित्राधिकैः ।

स्वशक्तिपरोपदेशनिमित्तज्ञानभेदात् प्रत्येकबुद्धबोधितविकल्पः । केचित्प्रत्येकबुद्धसिद्धाः । परोपदेशमनपेक्ष्य स्वशक्त्यैवाविर्भूतज्ञानातिशयाः । अपरे बोधितबुद्धसिद्धाः, परोपदेशपूर्वकज्ञानप्रकर्षास्कंदिनः । ज्ञानेन—एकेन द्वित्रिचतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैः सिद्धिः । प्रत्युत्पन्नग्राहिनयनिरूपणया केवलज्ञानेनैकेन सिद्धिर्भवति । भूतपूर्वगत्या तु द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिश्च ज्ञानविशेषैर्भवति । द्वाभ्यां—मतिश्रुतज्ञानाभ्याम्—त्रिभिर्मतिश्रुतावधिभिः मतिश्रुतमनःपर्ययैर्वा । चतुर्भिर्मतिश्रुतावधिमनःपर्ययैः ।

अवगाहनं द्विविधं-उत्कृष्टजघन्यभेदात् ॥ ४ ॥ आत्मप्रदेशव्यापित्वमवगाहनं द्विविधं । उत्कृष्टं जघन्यं चेति । तत्रोत्कृष्टं पंचधनुः शतानि पंचविंशत्युत्तराणि । जघन्यमर्द्धचतुर्थारत्नयः देशोनाः । मध्ये विकल्पाः एतास्मिन्नवगाहे सिद्ध्यंति पूर्वभावप्रज्ञापननयापेक्षया । प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनेन तु एतस्मिन्नेव देशोने । किमंतरं सिद्ध्यतां । अनंतरं च सिद्ध्यंति सांतरं च ।

अनंतरं जघन्येन द्वौ समयौ उत्कर्षेणाष्टौ ॥ ५ ॥ आनंतर्येण जघन्येन द्वौ समयौ सिद्ध्यंति उत्कर्षेणाष्टौ ।

सांतरं जघन्येनैकः समयः उत्कर्षेण षण्मासाः ॥ ६ ॥ सिद्ध्यतां सिद्धिविरहकालोंऽतरं जघन्येनैकःसमयः । उत्कर्षेण षण्मासाः प्रत्येतव्याः ।

जघन्येन एकउत्कर्षेण अष्टशतमिति संख्या ॥ ७ ॥ एकसमये कति सिद्ध्यन्ति । जघन्येनैकः उत्कर्षेणाष्टशतमिति संख्यावगंतव्याः ।

क्षेत्रादिभिरभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषः अल्पबहुत्वं ॥ ८ ॥ क्षेत्रादिभिरेकादशभिरभिन्नानां परस्परतः संख्याविशेषोल्पबहुत्वमित्युच्यते । तद्यथा--प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया सिद्धिक्षेत्रे सिद्ध्यंतीतिनास्त्यल्पबहुत्वं । भूतपूर्वनयापेक्षया तु चिंत्यते—क्षेत्रसिद्धाः द्वेधा जन्मतः संहरणतश्च तत्राल्पे संहरणासिद्धाः । जन्मासिद्धाः संख्येयगुणाः । सर्वस्तोका ऊर्ध्वलोकसिद्धाः । अधोलोकसिद्धाः संख्येयगुणाः । तिर्यग्लोकासिद्धाः संख्ययगुणाः, सर्वस्तोकाः समुद्रसिद्धाः द्वीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवं तावदविशेषेण विशेषेण च सर्वस्तोकाः लवणोदसिद्धाः, कालोदसिद्धाः संख्येयगुणाः । जंबूदीपसिद्धाः संख्येयगुणाः । धातकीखंडसिद्धाः संख्येयगुणाः । पुष्करद्वीपार्द्धसिद्धाः संख्येयगुणा इति । कालविभागस्त्रिविधः — उत्सर्पिणी—अवसर्पिणी अनुत्सर्पिण्यनवसार्पिणी चेति । सर्वस्तोका उत्सार्पिणीसिद्धाः । अवसर्पिणीसिद्धाः विशेषाधिकाः,

अनुत्सर्पिण्यवसर्पिणीसिद्धाः संख्येयगुणाः । प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया एकसमये सिद्ध्यंतीति नास्त्यल्पबहुत्वं ।

गतिं प्रति—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापननयस्य सिद्धिगतौ सिद्ध्यंतीति नास्त्यल्पबहुत्वं । भूतविषयनयापेक्षया चानंतरगतौ मनुष्यगतौ सिद्ध्यंतीति नास्त्यल्पबहुत्वं । एकांतरगतौ तु अल्पबहुत्वमस्ति । सर्वतः स्तोकास्तिर्यग्योन्यनंतरगतिसिद्धाः । मनुष्ययोन्यनंतरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः । नरकयोन्यनंतरगतिसिद्धाः संख्येयगुणाः । देवयोन्यनंतरगतिसिद्धाः संख्येयगुणा इति ।

वेदानुयोगे—प्रत्युत्पन्ननयाश्रयणे अवेदाः सिद्ध्यंतीति नास्त्यल्पबहुत्वं । भूतविषयनयाश्रयणे तु सर्वतः स्तोकाः नपुंसकवेदसिद्धाः । स्त्रीवेदसिद्धाः संख्येयगुणाः । पुंवेदासिद्धाः संख्येयगुणाः ।

तीर्थानुयोगे—तीर्थकरसिद्धाः संख्येयगुणाः ।

चारित्रानुयोगे प्रत्युत्पन्ननयापेक्षया अव्यपदेशेन सिद्ध्यंतीति नास्त्यल्पबहुत्वं । भूतविषयनयाश्रयणे चानंतरचारित्रपरिग्रहे यथाख्यातचारित्राः सर्वे सिद्ध्यंतीति नास्त्यल्पबहुत्वं । व्यवधाने पंचचारित्रसिद्धाः । अल्पे चतुश्चारित्रसिद्धाः संख्येयगुणाः ।

प्रत्येकबुद्धबोधितबुद्धानुयोगे—अल्पे प्रत्येकबुद्धाः बोधितबुद्धाः संख्येयगुणाः ।

ज्ञानानुयोगे—प्रत्युत्पन्नभावप्रज्ञापनस्य केवलेन सिद्ध्यतीति नास्त्यल्पबहुत्वं । पूर्वभावप्रज्ञापनस्य सर्वस्तोका द्विज्ञानसिद्धाः चतुर्ज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । त्रिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवं तावदविशेषेण विशेषेण च सर्वस्तोकाः । मतिश्रुतमनःपर्ययज्ञानसिद्धाः मतिश्रुतज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । मतिश्रुतावधिमनःपर्ययज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणाः । मतिश्रुतावधिज्ञानसिद्धाः संख्येयगुणा इति ।

अवगाहनानुयोगे—सर्वस्तोकाः जघन्यावगाहनसिद्धाः । उत्कृष्टावगाहनसिद्धाः संख्येयगुणाः । एवं मध्यसिद्धाः संख्येयगुणाः ।

अधाधस्ताद्यवमध्यांतरसिद्धाः संख्येयगुणाः । उपरि यवमध्यांतरसिद्धा विशेषाधिकाः ।

संख्यानुयोगे-सर्वस्तोकाः अष्टोत्तरशतसिद्धाः । अष्टोत्तरशतसिद्धादयः आपंचाशत्सिद्धेभ्यः अनंतगुणाः एकान्नपंचाशत्सिद्धादयः आपंचविंशतिसिद्धेभ्यः असंख्येयगुणाः । चतुर्विंशतिसिद्धादयः आ एकसिद्धेभ्यः संख्येयगुणाः । एवं निसर्गाधिगमयोरन्यतरजतत्त्वार्थश्रद्धानात्मकं शंकाद्यतीचारविमुक्तं, प्रशमसंवेगानुकंपास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं विशुद्धं सम्यग्दर्शनं । सम्यग्दर्शनोपलब्धिविशुद्धं च ज्ञानमधिगम्यं, निक्षेपप्रमाणनिर्देशसत्संख्यादिभिरप्युपायैर्जीवानां पारिणामिकौदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकाणां भावानां स्वतत्त्वं विदित्वा चेतनानां भोगसाधनानामुत्पत्तिप्रलयस्वभावावगमात् विरक्तो वितृष्णस्त्रिगुप्तः पंचसमितो दशलक्षणधर्मानुष्ठानात्तत्फलदर्शनाच्च । निर्वाणप्राप्तियतनायाभिवर्द्धितश्रद्धासंवेगभावनाविर्भावितात्मा अनुप्रेक्षाभिः स्थिरीकृतानभिष्वंगः संवृतात्मा निरास्रवत्वाद्व्यपगताभिनवकर्मोपचयः परीषहजयाद्बाह्याभ्यंतरतपोनुष्ठानादनुभवनाच्च । सम्यग्दृष्टिविरताविरतानां च जिनपर्यंतानां परिणामाध्यवसानविशुद्धिस्थानांतराणामसंख्येयगुणोत्कर्षमाप्त्या पूर्वोपचितं कर्म निर्जरयन्सामायिकादीनां च सूक्ष्मसांपरायांतानां संयमविशुद्धिस्थानानामुत्तरोत्तरोपलंभात्पुलाकादीनां च निर्ग्रंथानां संयमानुपालनविशुद्धिस्थानविशेषाणामुत्तरोत्तरप्रतिपत्त्या घटमानोऽत्यंतप्रहीणार्त्तरौद्रध्यानो, धर्म्यध्यानविजयादवाप्तसमाधिबलः, शुक्लध्यानविकल्पयोश्च पृथक्त्वैकत्ववितर्कयोश्चान्यतरस्मिन् वर्तमानो नानाविधपूर्वोदितर्द्धिविशेषयुक्तः, तत्रानभिष्वक्तचित्तः, पूर्वोदितेन क्रमेण मोहादीन् क्षयं नीत्वा सर्वज्ञज्ञानलक्ष्मीमनुभूय, ततः शेषकर्मक्षयाद्भावबंधनिर्मुक्तः निर्दग्धपूर्वोपादानेंधनो निरुपादान इवाग्निः, पूर्वोपात्तभववियोगात् हेत्वभावाच्चोत्तरस्याप्रादुर्भावात्सांतसंसारदुःखमतीत्य आत्यंतिकमैकांतिकं निरुपमं निरतिशयं **निर्वाणसुखमवाप्नोतीति तत्त्वार्थभावनाफलमेतत्** । उक्तं च[1]—

---

१ पद्यसमष्टिरियं श्रीमदमृतचंद्रसूरिविरचिततत्त्वार्थसारीयमोक्षतत्त्वप्रकरणस्था प्रकृतानुसारित्वात्प्रक्षिप्तेयं केनापि न तु ग्रंथकर्तृभिरुद्धृता सांप्रतिकोपलब्धनिर्णीतेतिवृत्तेन तत्त्वार्थराजवार्तिककर्तुस्तत्त्वार्थसारकर्तृतः प्राक्कालीनत्वादिति विभाव्यते ।

सम्यक्त्वज्ञानचारित्रसंयुक्तस्यात्मनो भृशं । निरास्रवत्वाच्छिन्नायां नवायां कर्मसंततौ ॥ १ ॥
पूर्वार्जितं क्षपयतो यथोक्तैः क्षयहेतुभिः । संसारबीजं कात्स्न्र्येन मोहनीयं प्रहीयते ॥ २ ॥ युग्मं ।
ततोंतरायज्ञानघ्नदर्शनघ्नान्यनंतरं । प्रहीयंतेऽस्य युगपत्त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥
गर्भसूच्यां विनष्टायां यथा बालो विनश्यति । तथा कर्मक्षयं याति मोहनीये क्षयं गते ॥ ४ ॥
ततः क्षीणचतुःकर्मा प्राप्तोऽथाख्यातसंयमं । बीजबंधननिर्मुक्तः स्नातकः परमेश्वरः ॥ ५ ॥
शेषकर्मफलापेक्षः शुद्धो बुद्धो निरामयः । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च जिनो भवति केवली ॥ ६ ॥
कृत्स्नकर्मक्षयादूर्ध्वं निर्वाणमधिगच्छति । यथा दग्धेंधनो वह्निर्निरुपादानसंततिः ॥ ७ ॥
दग्धे बीजे यथात्यंतं प्रादुर्भवति नांकुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवांकुरः ॥ ८ ॥
तदनंतरमेवोर्ध्वमालोकांतात्स गच्छति । पूर्वप्रयोगासंगत्वाद्बंधच्छेदोर्ध्वगौरवैः ॥ ९ ॥
कुलालचक्रडोलायामिषौ चापि यथेष्यते । पूर्वः प्रयोगात्कर्मेह तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ १० ॥
मृल्लेपसंगनिर्मोक्षाद्यथा दृष्टाप्स्वलाबुनः । कर्मसंगविनिर्मोक्षात्तथा सिद्धगतिः स्मृता ॥ ११ ॥
एरंडस्फुटदेलासु बंधच्छेदाद्यथा गतिः । कर्मबंधनविच्छेदाज्जीवस्यापि तथेष्यते ॥ १२ ॥
ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति जिनोत्तमैः । अधोगौरवधर्माणः पुद्गला इति चोदितं ॥ १३ ॥
यथाधस्तिर्यगूर्ध्वं च लोष्टवाय्वग्निवीचयः । स्वभावतः प्रवर्तंते तथोर्ध्वगतिरात्मनां ॥ १४ ॥
अतस्तु गतिवैकृत्यं तेषां यदुपलभ्यते । कर्मणः प्रतिघाताच्च प्रयोगाच्च तदिष्यते ॥ १५ ॥
अधस्तिर्यक्तथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः । ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति क्षीणकर्मणां ॥ १६ ॥
द्रव्यस्य कर्मणो यद्वदुत्पत्त्यारंभवीचयः । समं तथैव सिद्धस्य गतिर्मोक्षे भवक्षयात् ॥ १७ ॥
उत्पत्तिश्च विनाशश्च प्रकाशतमसोरिह । युगपद्भवतो यद्वत्तद्वन्निर्वाणकर्मणोः ॥ १८ ॥
तन्वी मनोज्ञा सुरभिः पुण्या परमभासुरा । प्राग्भारानामवसुधा लोकमूर्ध्नि व्यवस्थिता ॥ १९ ॥
त्रिलोकतुल्यविष्कंभा सितच्छत्रनिभा शुभा । ऊर्ध्वं तस्याः क्षितेः सिद्धाः लोकांते समवस्थिताः ॥२०॥
तादात्म्यादुपयुक्तास्ते केवलज्ञानदर्शने । सम्यक्त्वसिद्धतावस्थाः हेत्वभावाच्च निष्क्रियाः ॥ २१ ॥
ततोऽप्यूर्ध्वगतिस्तेषां कस्मान्नास्तीति चेन्मतिः । धर्मास्तिकायस्याभावात्स हि हेतुर्गतेः परः ॥ २२ ॥
संसारविषयातीतं सिद्धानामव्ययं सुखं । अव्याबाधमिति प्रोक्तं परमं परमर्षिभिः ॥ २३ ॥
स्यादेतदशरीरस्य जंतोर्नष्टाष्टकर्मणः । कथं भवति मुक्तस्य सुखमित्युत्तरं शृणु ॥ २४ ॥
लोके चतुर्ष्विहार्थेषु सुखशब्दः प्रयुज्यते । विषये वेदनाभावे विपाके मोक्ष एव च ॥ २५ ॥
सुखो वह्निः सुखो वायुर्विषयेष्विह कथ्यते । दुःखाभावे च पुरुषः सुखितोऽस्मीति भाषते ॥ २६ ॥
पुण्यकर्मविपाकाच्च सुखमिष्टेंद्रियार्थजं । कर्मक्लेशविमोक्षाच्च मोक्षे सुखमनुत्तमं ॥ २७ ॥
सुषुप्तावस्थया तुल्यां केचिदिच्छंति निर्वृतिं । तदयुक्तं क्रियावत्त्वात्सुखातिशयतस्तथा ॥ २८ ॥
श्रमक्लमपदव्याधिमदनेभ्यश्च संभवात् । मोहोत्पत्तिविपाकाच्च दर्शनघ्नस्य कर्मणः ॥ २९ ॥
लोके तत्सदृशोह्यर्थः कृत्स्नेऽप्यन्यो न विद्यते । उपमीयेत तद्येन तस्मान्निरुपमं स्मृतं ॥ ३० ॥
लिंगप्रसिद्धेः प्रामाण्यमनुमानोपमानयोः । अत्यंतं वा प्रसिद्धं च तत्तेनानुपमं स्मृतं ॥ ३१ ॥
प्रत्यक्षं तद्भगवतामर्हतां तैःप्रभाषितं । गृह्यतेऽस्तीत्यतः प्राज्ञैर्न छद्मस्थपरीक्षया ॥ ३२ ॥

इति तत्त्वार्थराजवार्तिकव्याख्यानालंकारे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

इति श्रीतत्त्वार्थराजवार्तिकं समाप्तं ।

---

१ एवं तत्त्वपरिज्ञानाद्विरक्तस्यात्मनोभृशमिति विल्पपाठांतरं ।

राजवार्तिकस्य शुद्ध्यशुद्धिपत्रं ।

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
उष्णत्वं कुतः	उष्णत्वमिति चेत् उष्णत्वस्योष्णत्वं कुतः ?	४	२४
माभूदिति	अथानवस्था माभूदिति	,,	२५
संबंधेनोष्णत्वं	संबंधे नोष्णत्वं	,,	३२
तत्त्वंभवेन	तत्त्वं भावेन	५	८
तथा समवाय	तथा समवायः	,,	१६
इंद्रियादिव्यपदेशवत्	इंद्रादिव्यपदेशवत्	६	३०
लक्षणभावः	लक्षणाभावः	७	३
छात्रस्य	दात्रस्य	,,	८
पुष्पः	पुष्यः	,,	१४
दृश्यते	दृश्यंते	,,	,,
मोक्षापायः	मोक्षोपायः	८	६
अनुपपपत्तिः	अनुपपत्तिः	,,	२२
भवति	भवत्यधर्मेण	,,	२८
यतः	यतेः	९	५
अनुत्पत्तित्	अनुत्पत्तिः	,,	१३
विद्या	अविद्या	,,	२२
चत्वारः	चत्वारःस्कंधाः	,,	२६
अभिनंदयाति	अभिनंदयति	,,	३३
दुःखदर्शनं	दुःखेष्वनित्यानात्मकाशुचिदुःखदर्शनं	,,	३८
शरीरेंद्रियनिवृत्तेः	शरीरेंद्रियवृत्त्यादिनिवृत्तेः	१०	२८
उभयादोषोपपत्तेः	उभयथा दोषोपपत्तेः	,,	३३
प्रागननुभूतविशेषात्	प्रागननुभूताविशेषात्	११	१६
तक्षणभेदात्	लक्षणभेदात्	१२	२०
त्रयः ।	त्रयः । किंच-	,,	२४
प्रतिवादिनो	न प्रतिवादिनो	,,	२५
अतत्त्वात्	असत्त्वात्	१५	१८
सम्यग्दर्शनादिव	सम्यग्दर्शनादेरिव	१७	९
इति	इति अतोविवक्षितापरिज्ञानान्न सम्यगुक्तं अधिगमाभाव इति	,,	१४
बचनविकल्पापेक्षया	बचनविकल्पापेक्षया संख्येयासंख्येया ज्ञानज्ञेयविकल्पापेक्षया	,,	३३
पर्यायार्थिकप्रधान्यात्	पर्यायार्थिकप्राधान्यात्	१८	१९
अजीवात्	अजीवत्	,,	२५
निर्जीर्यते	निर्जीर्यंते	,,	३५
अभावा	अभावो०	१९	५
प्रत्ययोऽपनीतानां	प्रत्ययोपनीतानां	,,	१७
पूर्वोक्तनांऽ	पूर्वोक्तानां	,,	२१
विरोधाऽसत्त्वात्	विरोधोऽसत्त्वात्	२२	२६
शब्दादिना	शब्दाद्विना	२३	२९
निश्शेषातीति	विशेषातीति	,,	३३
योजयित्व्या	योजयितव्या	२५	२८
युक्तागमाभ्यां	युक्त्यागमाभ्यां	२६	२
पितृपुत्रादिसंबंधवत	पितापुत्रादिसंबंधवत्	,,	२५
देवदत्तस्यैकत्वे न	देवदत्तस्यैकत्वेन	,,	२९
धर्मविकल्पप्रतिपतिः	स्वामित्वादिका धर्मविकल्पप्रतिपत्तिः	२७	२१
तैरेव भावाधिकैः	तैरेव भवाधिकै-	२९	४

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
निर्जरात्मैव वा	निर्जरात्मैव वा स्थिति-र्जघन्येनैकसमयः,उ-त्कर्षेण मुहूर्तः,सादिः सपर्यवसाना वा	,,	१२
संख्येयानंतविकल्पं	संख्येयासंख्येयानंतविकल्पं	,,	२०
पृथग्गृहणं	पृथगगृहणं	३१	८
घटक्षेत्रे	घटक्षेत्रं	,,	१३
श्रुते	श्रुतं	३२	३
विशेषात्	विशेषान्	,,	१७
कार्याश्रयान्	कायाश्रयान्	,,	१८
मतेमेतत्	मतमेतत्	३३	२
क्कारण	करणं	,,	१०
निमित्तत्वा०	निमित्तत्वादंतःकरण निमित्तत्वा०	३५	३
तर्हि ?	किं तर्हि ?	,,	१०
श्रुत्वावधावणात्	श्रुत्वावधारणात्	,,	१४
अधिगमोपर्यर्य-थात्वेन	अधिगमोपाययथात्वेन	,,	१७
प्रमाणव्यस्था कल्पना	प्रमाणव्यवस्थाकल्पना	,,	२८
ज्ञास्वभा०	ज्ञादन्यः	३६	१०
अन्यत्स्यात् ।	अन्यत्स्यात्, अनवस्था स्यात्	,,	१७
अनवस्थास्यात्प्र-काशवदिति	प्रकाशवदिति	,,	१८
संभवति	संभवति चक्षुर्मनसोः प्राप्यकारित्वाभावात्	३७	६
वितर्कः	अर्पणा वितर्कः	,,	३१
सिक्तसेनमिति	सिद्धसेनमिति	४१	७
अग्न्युत्ष्णव	अग्न्युष्णवत्	,,	३६
निमित्तत्वादिति	निमित्तत्वात्	४२	६

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं
करणस्य वाभिधे-यार्थत्वादथवा	इतिकरणस्य वाभिधेयार्थत्वात्	,,	,
इति	अथवा—इति	,,	,,
द्रव्यता	द्रवता	४३	१४
नत्ववग्रहः ।	नत्ववग्रहः, निर्णयदर्शनात्	,,	२४
निर्णयदर्शनादी-हायां	ईहायां	,,	२५
कस्मात् विशेषात्	कस्मादविशेषात्	४४	२२
नत्वनेकेति	नन्वनेकेति	,,	३१
यस्मैकेति	यस्यैकेति	,,	३४
संशयोने	त्संशयो न	,,	३८
प्रतिज्ञानिः	प्रतिज्ञाहानिः	४५	१०
सतेरग्रहणात्	सेतरग्रहणात्	,,	१७
शब्दमगृह्णाति	शब्दमवगृह्णाति	,,	२८
शाखाचंद्रमसाम भिन्नेति	शाखाचंद्रमसाव भिन्नोति	४८	१८
व्यंजनावगृह	व्यंजनावगृहे	४९	२४
शातिभद्रेति	शालिभद्रेति	५१	२७
प्रपिपात्तिः	प्रतिपत्तिः	५४	१२
शब्दमपि	शाब्दमपि	,,	१३
प्रकृतिपुरुष	प्रकृतपुरुष	,,	१४
अमयेषु	समयेषु	५५	२८
तावद्संख्यात-भेदेषु	तावदसंख्यातभेदेषु	,,	,,
देशावधिकः	प्रदेशावधिकः	५७	२९
विपुलमतेर्द्रव्येति	विपुलमतेर्द्रव्यं	५९	२१
द्रव्यपर्यायेति	द्रव्येति	६०	१५
कवलज्ञानं	केवलज्ञानं क्षायिकं	६३	५
क्षीयिकत्वात्	क्षायिकत्वात्	,,	२०
विभंगज्ञामिति	विभंगज्ञानमिति	६४	१
यथा	तथा	,,	२

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
अविशेषाषात्	अविशेषात्		
ननु	न तु	६५	१३
नयप्रकाशितोऽर्थेति	नयप्रकाशितार्थेति	,,	२१
। कार्यं	कार्यं ।	,,	२८
कंचित्	कश्चित्	,,	३६
द्रव्यत्वाविरोधात्	तदव्यतिरेकात्ते नैकत्वेन संग्रहः जीवमिति चोक्ते जीवाजीवतद्भे-दप्रभेदानां द्रव्यत्वाविरोधात्	६६	१५
तंत्वादिकार्यं	तंत्वादिषु पटादि कार्यं	६८	३१
निबंधाः । दीनि	निबंधादीनि	६९	२
स्ते	ते	,,	७
स्तथा	तथा	,,	१३
स्मात्	तस्मात्	७०	९
दिनकरोतेजो०	दिनकरतेजो०	७५	३१
क्षयात्	क्षयात्,उपशमात्,	७६	३४
पर्यायवावमपि	पर्यायवत्त्वमपि	७८	१६
पारिणामिकश्च	'पारिणामिकत्वमिति औदयिक एकविंशति-भेदः पारिणामिकश्च	,,	३५
सान्निपातिको	सान्निपातिको भाव उक्तः, कस्य वा मिश्र शब्देनाक्षेपः ?सान्निपातिकोभावो	७९	२२
लक्ष्यलक्षणयोर्व्य तिरेकादित	लक्ष्यलक्षणयोर व्यतिरेकादिति	८३	७
भवति	भवति अत्राह	८७	२७
अत्राह तदभि-संबंधे	तदभिसंबंधे	,,	२८
अत्र सत्वप्रसंगात	अत्रसत्वप्रसंगात्	८८	१३
बाह्यभयेति	बाह्योभयेति	,,	१५
निर्वृर्त्यते ।	निर्वृत्यते	९०	२६
उपदिश्यते सा०	उपदिश्यते	,,	,,
द्वेधा	सा द्वेधा	,,	२७
प्रथमत्वं	पृथक्त्वं	९३	२१
संज्ञानां	संज्ञानाम	९५	८
निवृत्ति	निर्वृत्ति	,,	२२
तादार्थ्ये	तादर्थ्ये	,,	२३
पुद्गलाधानेति	पुद्गलादानेति	,,	२६
श्रेणिरानुपूर्व्येणानु श्रेणिरिति	श्रेणेरानुपूर्व्येणानुश्रेणि, इति	९६	४
क्रियांतरे	क्रियांतर	,,	८
विग्रहोऽस्याऽवि ग्रहेति	विग्रहोऽस्या अ विग्रहेति	,,	१६
मिश्राः	मिश्राः	९९	१
प्रकृतापेक्षार्धं	प्रकृतापेक्षार्थं	९९	२१
ष सहास्त्राणि	षट् सहस्राणि	१००	३७
गर्भ एवेति	गर्भ इति, अथ नियमार्थे आरंभे सति जरायुजांडजपोतानां गर्भ एवेति	१०१	२३
शरीरंनामकर्मेति	शरीरनामकर्मेति	१०२	११
अह्रियते	आह्रियते	,,	२३
मूत्यतरेण	मूर्त्यंतरेण	१०५	६
भाज्यानि	स्यान्मतं भाज्यानि	१०६	९
सप्तविध	सप्तविधकाययोग स्वामिप्ररूपणाया-मौदारिककाययोगः औदारिकमिश्र०	१०८	२०
अष्टपदेति	अष्टापदेति	,,	२७
तपोवलानां	प्रकृष्टतपोवलानां	,,	,,
प्रकर्ष	प्रकर्षापकर्ष	,,	३०

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
बद्धः	बद्धाः	१०९	२१
त्वशरीर	स्वशरीर	,,	२८
इंद्रियसंबंधप्राति	इंद्रिसंबंधं प्रति	११०	४
उत्पन्नवेदनयोः	उत्पन्नानुत्पन्न-वेदनयोः	१११	२९
कृते	अधिकृते	११२	३
ज्योती-रसांजन-मूलकांक	ज्योतीरस-अंजन-मूलिका-अंक	,,	१७
यक्षराक्षस	यक्ष	११३	६
यदेकं	तदेकं	११४	२
उभ्रांत	विभ्रांत	,,	११
संस्तन	ततकसंस्तनक	,,	१२
एकांत	एकान्न	,,	१९
व्यशीतिर्नरकशत-सहस्राणि	व्यशीतिर्नरकशत सहस्राणि नवतिसह स्राधिकानि त्रीणि च शतानि चत्वारिंशानि एतावुभावपि राशी सपिंडितौ चतुरशीति नरकशतसहस्राणि	,,	३५
तेप हि जघान्य	तेऽपि हि जघन्य	११७	५
नरके सहचरिता	नरकसहचरिता	,,	२९
अजघन्योत्कृष्टा	जघन्योत्कृष्टा	११८	१८
सम्यग्दृष्टयः	गम्यग्दृष्टयः	,,	३३
सपरिवारस्या धारण	सपरिवारस्यासाधा-रण	११९	१५
वीप्साभ्यां वृत्ति	वीप्साभ्यावृत्ति	,,	३२
द्विदश	द्विर्दश	,,	३४
परिक्षेत्री	परिक्षेप्त्री	१२०	१३
द्विपंचाशत्	षट्पंचाशत्	,,	१८
आख्याते	आख्यायते	,,	२७
कासो	कोसौ ?	,,	३१
षट्क्रोश	सक्रोश	१२१	९
विषध	निषध	१२२	८
अत्र	तत्र	,,	१४
सिता	सीता	,,	३०
उदक्प्राग्	उदगवाग्	,,	३३
पंच	पंचविंशति	१२४	११
मध्यभागे	मध्यभागे विजयार्धनामा रजतगिरिर्भरत	,,	२६
महापुरी	महापुरी विजयापुरी	१२५	१६
नवति	नव	,,	२६
त्रिखंडःत्रिश्रेणिः	त्रिकांडः	,,	२९
भूमिजलात्	भूमितलात्	१२६	२२
उदगवाग् विस्तीर्णा	उदगवागायता प्राक्प्रत्यग्विस्तीर्णाः	१२७	१९
अरिरिक्तकंबला	अतिरक्तकंबला	,,	,,
हिमन्	**हिमवन्**	१२८	२२
रक्तावली	रक्तावती	१३०	१०
पंचाशच्	पंचदश	१३१	११
मागधातीर्थेन	मागधतीर्थेन	१३३	६
सिंधूग्रहणं	गंगासिंधूग्रहणं	१३५	५
नीलांत भरता-दिभिः	नीलांता भरता-दिभिः	,,	२८
व्यवस्थितौ आधिके	व्यवस्थितावाधिके	,,	३१
तात्स्थ्यात्तच्छब्दं	तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं	,,	३२
हैमवतभवः	हैमवते भवाः	१३६	२३
षड्विंशत्	षट्त्रिंशत्	१३८	१५
चत्वारिंशानि	द्वाचत्वारिंशानि	१३९	२
चत्वारिं शतानि	चत्वारि शतानि द्वाचत्वारिंशानि	,,	३५
प्रतीच्यां नंदा	प्रतीच्यामानंदा	१४१	९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
पाणिपुटविक्षिप्तं	पाणिपुटनिक्षिप्तं	१४५	४
।विदिक्षु	विदिक्षु।	,,	२०
प्रंतरेषु	अंतरेषु ।	,,	,,
शिखिरिण-उभयारंतयोः	शिखिरिण-उभयोरंतयोः	,,	२१
प्रतिशलाकाकूशले परिपूर्णे पूर्णइति	शलाकाकुशूले परिपूर्णे पूर्ण इति प्रति-शलाकाकुशूले	१४७	६
शलाकाकूशले	महाशलाकाकुशले	,,	,,
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	,,	८
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	,,	१८
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	,,	२४
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	,,	२६
मध्यमजघन्यो	मध्यममजघन्यो	,,	२९
पूर्णयुद्धारपल्यं	पूर्णमद्धापल्यं	१४८	२३
ग्रहणयोगादिंद्राः	ग्रहणयोगादिंद-तीतिंद्राः	१५१	५
स्पर्श	स्पर्शे	१५२	३०
एवं	अत एवं	१५३	१४
सात्पुरुषातिशय–	सत्पुरुषातिकाय-	१५५	१३
स्वरूप	प्रतिरूप	,,	,,
पूर्वदक्षिणोत्तरान्	पूर्वदक्षिणोत्तरा-परान्	१५६	१६
देवी	देवीरूप	,,	१८
चतुर्देवीरूप	चतुर्देवीरूपसहस्र	,,	२२
साहचर्यादिंद्राभि-धानं	साहचर्याद्वेंद्राभि-धानं	१६०	७
मारुतज्ञ-द्धीश	मारुत-ऋद्धीश	१६१	११
मध्यप्रकार	मध्यप्राकार	,,	१७
अष्टसागरोप मायूंषि	अष्टसागरोपमायूंषि. चंद्रा मध्यपरिषत् षट्देवसहस्राणि देशोनाष्टसागरोपमायूंषि जतुव्याद्या अष्टौ देवस-हस्राणि अष्ट सागरोपमायूंषि	१६४	८

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
असंख्येययगुणाः तेजोलेश्या	असंख्येयगुणाः	१७२	३१
इति	इति तन्न	१७३	६
चत्वार दशविधा	द्वादशविधाः	,,	१४
नवोत्तराणि	नवोत्तराणि सप्ताधिकानि अरुणाश्च तावंत एव गर्दतोया नवसहस्राणि	१७४	१०
मारक	नारक	,,	२६
सागरोपमेऽधिके	**सागरोपमे अधिके**	**१७६**	**१५**
निमानेषु	विमानेषु	१७७	१४
नाशसंभवात्	नाशासंभवात्	१८०	२४
सर्वप्रकारेण नित्यत्वेन	सर्वप्रकारेणानित्य-त्वेन	१८२	२
इत्येव चेत् द्रव्य	इत्येवं चेतरद्रव्य	,,	१३
अस्मत्प्रत्यक्षत्वं	अस्मत्प्रत्यक्षत्वं, तथा अतीतानागतकालान्यदेशसंबंधित्वेनाप्यस्मत्प्रत्यक्षत्वं	,,	२१
सामानाधिकरण-	समानाधिकरण	१८६	२८
सिद्धं ।	सिद्धं नार्थः काय-ग्रहणेन	१८८	३६
नार्थःकायग्रणेन प्रदेशसंख्या	प्रदेशसंख्या	१८९	१
मासं	भासं	१९०	७
तत्परिच्छेदत्वात्	तत्परिच्छेद्यत्वात्	,,	३४
स्वपरप्रत्योत्पाद	स्वपरप्रत्ययोत्पाद	१९१	३१
द्रव्यत्वस-वायात्	द्रव्यत्वसम वायात्	१९२	१७
द्रव्यत्वस्यासम वायिकारणं	द्रव्यत्वस्य सम वायिकारणं	,,	३१

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
नतु	ननु	,,	३२
सिद्धे	सिद्ध	,,	३५
त्वत्तोत्पत्तेः	त्वोत्पतेः	१९३	१८
तद्व्यंजकस्य	तद्वंजकस्य	,,	३२
क्रियते ॥	क्रियते, धर्मादीन्येव द्रव्याणि नान्यानि	१९४	१४
धर्मादीन्येव द्रव्याणि नान्यानीति	पुल्लिगप्रसंगः पुल्लिंग०	,,	१५
इत्येवं	इत्येवं च सति	१९६	२२
लब्धिरिति	लब्धिति	,,	,,
वेविध्य	वैविध्य	,,	२५
इयत्वान्ना तिवर्तते	इयत्वं नातिवर्तते	१९७	४
आकाशादेक- मिति	आकाशादेकैक- मिति	१९८-२८	
दृष्टांतोऽसिद्धः।	दृष्टांतोऽसिद्धः, द्रव्यमेव तथाऽपरि णतं क्रियाहेतुरिति	२००-१६	
द्रव्यमेव तथाऽ परिणतं क्रियाहेतुः धर्मास्तिकायवदिति	धर्मास्तिकाय वदिति	,,	१७
धर्मास्तिकायाख्ये	धर्मास्तिकायाख्यं	,,	२१
च सत्त्व	त्वसत्वं	,,	२२
अभ्युपगम्येरन्	नाभ्युपगम्येरन्	,,	३१
तामतिक्रांता	तमतिक्रांता	२०१	३४
इहोत्पन्नकर्मसु आश्रयं	इहोत्पन्नं कर्म स्वाश्रयं	२०३	२९
इत्यनंतवत्त्वा भाव	इत्यंतवत्त्वाभावः	२०४	२५
एकप्रदेश	एकस्य प्रदेश०	२०५	१३
तस्य लोकत्वं	तस्यालोकत्वं	२०६	३६
प्रदेश अनंता	प्रदेशे, अनंता	२०८	२

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
असंख्येदभागा दयः	असंख्येयभागा दयः	,,	१६
लक्षभेदः	लक्षणभेदः	२१०	२१
वृत्तिभावः	वृत्त्यभावः	२११	३
समानाधिकरण क्षणा	समानाधिकरण लक्षणा	,,	८
ततःश्रुते	तपःश्रुते	,,	२२
गतिस्थिती	यद्याकाशोपग्रहाद्ग- तिस्थिती	२१२	२२
अन्योन्यप्रदेश	अन्योन्यप्रवेश	२१६	१५
अज्ञातत्वात्	अजातत्वात्	,,	२५
शब्दस्य	चशब्दस्य	२१७	१९
वाग्गृहण	वाग्ग्रहण	,,	३२
उत्पतद्धिः	उत्तरद्धिः	२१८	१
प्रत्यक्षत्वात्	अप्रत्यक्षत्वात्	,,	१३
मूर्तिग्रहण	मूर्तिमदग्रहण	,,	३२
अभ्युपयम्यते इति	अभ्युपगम्यते इति न	२२०	२०
आत्मैव नान्योस्य	नान्योऽस्य	,,	२८
इंद्रियपरिणामात्	इंद्रियपरिणामा दात्मैव	,,	२९
नानूभूतस्य	नान्यानुभूतस्य	२२१	४
चेत्	न चेत्	,,	७
प्रधानत्वात्	प्रधानात्	,,	१४
स्यादवास्थित	स्यादनवस्थित	२२५	२७
वननामायुः	वनस्पतिनामायुः	,,	२८
बीजो	जीवो	२२६	१३
स्थित्यग्रहणं	स्थितिग्रहणं	२२७	२२
स्थितेरग्रहणं	स्थितेर्ग्रहणं	,,	२३
शोडशा	षोडशा	,,	३२
क्रियाकृत०	सत्यं क्रियाकृतः	२२८	३१
दृष्टः । नच, ध्वनेर्मूर्तिः	दृष्टाः । नच ध्वनि- मूर्तिः	२३१	३५

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
कालांतरस्थायि–	कालांतरस्थायी ।		
प्रतिस०	प्रतिस०	२३२	७
लिङः	लिपः	,,	२९
चतुः	चतुश्चतुः	,,	३०
योगाभावलक्षणेन	योगभावलक्षणेन	२३३	६
एवकारणं	एवकारकरणं	२३५	३५
का एव वस्थस्य	काण्ववस्थस्य	२३६	६
अनंतनंत	अनंतानंत	,,	१०
स्पर्शादिगुणस्य	आहारस्य स्पर्शादिगुणस्य	२३७	९
किं कारणं ?	तत्र किं कारणं ?	,,	१९
ज्ञात्यर्थः	जात्यर्थः	,,	२१
च	न	,,	३०
सद्द्रव्यलक्षणं	**सद्द्रव्यलक्षणं**	२३८	४
पक्षस्यापि	परपक्षस्यापि	२३९	१३
ननु	नतु	,,	३६
अव्यभिचारिणि	अव्यभिचारिणी	२४०	२
तद्दिपरीतं	तद्विपरीतं	,,	७
जघन्यमिव	जघनमिव	२४१	२
उवेदि	हवेदि	२४२	८
जहण्णवज्जो	जहण्णबज्जो	,,	,,
बंधेऽधिको	बंधेऽधिकौ	,,	१५
तुल्याः संख्येयाः	तुल्याऽसंख्येयाः	२४४	
ण्यः	घः	,,	९
विशेषेण	विशेषणं	,,	१२
तद्व्यतिरेकात्	तदव्यतिरेकात्	,,	२६
मनःकर्म	मनस्कर्म	२४५	८
वाङ्मनसः प्रसंगः	वाङ्मनस-प्रसंगः	,,	११
तत्र	तन्न	,,	,,
युजे	युजेः	२४६	२२
आहितत्रैविध्याः	आहितत्रैविध्या	,,	२९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
सलिलवाह्यद्वारं	सलिलवाहिद्वारं	२४	७१२
योग्यप्रणा	योगप्रणालिकया	२५७	१५
निकया		,,	१३
समांतात्	समंतात्	,,	१४
पुरुष	परुष	,,	२१
कारणाद्वा	कारणाद्वानंत	,,	२६
कनकमयस्यास्य	कनकमयस्याय सस्य चा	,,	३६
मोदु	ओदु	२४८	१०
विपरीदे दु	विपरीदेण	,,	११
विसोधिए	विसोही	,,	१७
पगदीणं	पयडीणं	,,	१८
समांतानु	समंतानु	२५०	४
विषये	विशेष	,,	२९
तत्स्पृशत्यादय	सत्यं स्पृशत्यादय	,,	७
प्रभावाः	प्रभवाः	,,	३०
प्रायिकी	प्रात्ययिकी	,,	३३
सेवमानो वा	सेवमानोऽसेव-मानोवा	२५१	५
कुर्वन्नकुर्वन्न वा	कुर्वन्नकुर्वन्वा	,,	७
स्थान	स्थाने	,,	१३
पृथग्ग्रहणं	पृथगग्रहणं	२५२	१२
हिंसाधर्म इति न सिध्यंति ?	हिंसाऽधर्म इति न सिध्यति न ?	२५५	१४
असति मेघे च वृष्टिरित्युक्ते सतिमेघेवृष्टिरित्युक्ते	असति मेघे न वृष्टि-रित्युक्ते सति मेघे वृष्टिः		
सति मेघे वृष्टिः		,,	,,
नानुष्ठानं	नाननुष्ठानं	२५६	१२
वस्तु	वस्तु	,,	२६
तदसादन	तत्साधन	,,	२७
भोगनिरोधः	भोगोपभोगनिरोधः	,,	२९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
कुतः विशेषात्	कुतः?अविशेषात्	२६३	८
अहित	आहित	,,	१४
दीन	हीन	,,	१५
द्वो पाको	द्वौ पाकौ	२७०	१
अंतर्भावः ।	अंतर्भावः सत्यादिषु च	,,	१२
सत्यादिषु तत्प्रपंचा	तत्प्रपंचा	,,	१३
अभिधात	अभिघात	२७१	१२
सद्धर्म	**सधर्म**	२७२	२
नाशो०	नासो	,,	२४
माध्यस्थानि च	माध्यस्थ्यानि च	२७३	२२
विनयेषु	विनेयेषु	,,	,,
सामान्येन	सामान्येन न	२७४	३७
दुःखो०	तद्दुःखो	२७५	१३
असद्विधानं	**असदभिधानं**	२७६	१९
अनेन	अनेन,अभिधीयते	,,	२६
दाराद्य	द्वाराद्य	२७७	२३
संगः	ममेति संकल्पः	२७८	२२
वाच्यं ।	वाच्यं-न ब्रवीति	२८०	८
नब्रवीति विकल्पः	विकल्पः	,,	९
वृतिकारणसाकल्यात्	वृतिकारणासाकल्यात्	,,	३१
नार्थदंड	**नर्थदंड**	२८१	१५
ज्ञानादीनां	ग्रामादीनां	,,	२१
शयनाशन	शयनासन	२८२	६
विक्रयकृते	विक्रये कृते	२८३	८
परिपालनादसंयतभावनस्यापि	परिपालनदेशसंयतभावस्यापि	,,	२६
नाभिसंहित०	नानभिसंहित०	२८५	१
सम्यग्दर्शन	सम्यग्दर्शन	२८६	३
सम्यग्दर्शस्य	सम्यग्दर्शनस्य	,,	९
इत्यवष्टा	इत्यष्टा	,,	१०
कालादिषु	कीलादिषु	,,	३२
तेन	न	,,	३५
परपुरुषमगमन	परपुरुषगमन	२८८	७
आगारं	अगारं	,,	२३
मनष्कर्म	मनस्कर्म	२९०	१८
विद्यादि	विध्यादि	२९३	३
विद्यादि	विध्यादि	,,	५
विद्यादि	विध्यादि	,,	१२
विद्यादि	विध्यादि	,,	१३
विद्यादि	विध्यादि	,,	१८
विद्यादि	विध्यादि	,,	२०
संज्वलन	प्रत्याख्यानसंज्वलन	२९४	१२
तस्यागमकत्वा सिद्धेः	तस्यागमत्वासिद्धे	२९५	२
यथाद्यपुष्य अद्य	यथाद्यःपुष्यःआद्यः	,,	४
कामान्नवाप्नोति	कामानवाप्नोति	,,	५
बधो वध	बधोऽबध	,,	६
पशुवधवत्	पशुवधवद्विपर्ययोवा	,,	३३
विपर्ययोवा तादर्थ्यात्	तादर्थ्यात्	,,	३४
निपातयतः	निपातयंतः	२९६	८
यनैसर्गिकं	यन्नैसर्गिकं	,,	३४
विधि	विधः	,,	३३
निरजेष्म	निरजैष्म	२९७	१४
इमे	इमं	,,	१५
स्थिवि	स्थिति	२९९	९
भेदा	भेदः	,,	१९
मत्यादीनाम विशेष	मत्यादीनां विशेष	३००	५
स्वभावविशेषात्	स्वभावाविशेषात्	,,	६
पंच	पंच च	३०१	२१

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
अर्थांतराभावाच्च	अर्थांतरभावाच्च	३०२	२४
गृद्ध्यश्च	गृद्ध्यश्च	,,	३४
सा,निद्रा।यतेर्वा	सा निद्रायतेर्वा	३०३	३
स्वन्यमानमपि	स्वन्यमानमपि	३०४	६
विरति	विरतिं	३०५	९
अवृण्वंतः	आवृण्वंतः,	,,	२०
शरीराकार विनाशः	शरीराकाराविनाश	३०७	२८
विहायात्काशं	विहाय आकाशं	३०८	१४
तच्छुभगनाम	तत्सुभगनाम	,,	३३
निर्वर्वनं	निर्वर्तनं	३०९	१
भाषापर्याप्तिनाम	प्राणापानपर्याप्ति-नाम भाषापर्याप्ति नाम	,,	१२
उक्ताः	उक्ता	३१०	१४
पंचेंद्रियपर्याप्तक	पंचेंद्रियापर्याप्तक	३११	२७
पर्याप्तसंज्ञिनां	पर्याप्तकासंज्ञिनां	,,	२९
असंज्ञिपचेंद्रिया पर्याप्तकस्य	असंज्ञिपचेंद्रियपर्या-प्तिकस्य सागरोपम सहस्रभागौ द्वौ अप र्याप्तसंज्ञिनः	३१२	६
त्रयस्त्रिंशत् सा गोपमा०	त्रयस्त्रिंशत्साग रोपमा०	,,	९
औदायिकभावा दीरितस्य	औदयिकभावो दीरितस्य	३१३	१०
तंत्रत्वत्	तंत्रत्वात्	,,	२९
शतत्रिंशत्	सप्तत्रिंशत्	३१५	७
प्रत्येत्यशरीर	प्रत्येकशरीर	,,	१०
नोपयात्	नोपेयात्	,,	२६
यस्मात्तन्निरोधेसति	यस्मात्	३१६	३
तत्पूर्वककर्मादा नाभावः संवरः कारणाभावात् कार्याभावः	तन्निरोधे सति त-त्पूर्वककर्मादानाऽ भावःसंवरः॥२॥का रणाभावात्कार्याभावः	,,	४

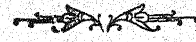
अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
तस्त	स्तत	३१७	१५
विद्धयत्र प्रशस्त	विशुद्ध्यत्रप्रशस्त		
प्रकृती	प्रकृतीः	,,	२१
तथा	तस्त	३१८	४
द्विश्रेण्णौ	द्विश्रेण्यौ	,,	१४
मिथ्यात्वं नपुंसक	मिथ्या।त्वनपुंसक	,,	३२
शोकस्थिर	शोकास्थिर	३१९	११
अनुपूर्वादिक्षेः	अनुप्रपूर्वादिक्षेः	,,	३३
संवर इति संवर इति	संवर इति	३२०	१२
ख्यापनार्थत्वात्	ख्यापनार्थत्वात, तपोनिर्जराकारण मपि भवतीति	,,	२६
तपो निर्जरा कारणमपि भव तीतिप्राधान्य०	प्राधान्य०	,,	२७
पलालस्य	पलालसस्य	,,	३३
क्रोषादि	क्रोशादि	३२३	७
लाभालयाभो	लाभालाभयोः	३२४	२८
शुक्को	शुक्रो	,,	३७
षोढ्व्यं	सोढ्व्यं	३२६	६
दुष्कर्मः	दुष्कर्म	,,	९
अन्यत्या	अन्यत्वा	,,	३४
पर्यात्मना	पर्यायात्मना	,,	३८
संचिता	संचितार्थो	३२७	११
असंसारः प्राप्त्य भावाच्च	असंसारप्राप्त्य-- भावाच्च	,,	२०
नो संसार	नो संसारः,	,,	२४
बालिका	बालुका	३२९	१९
तिर्यग्गता	तिर्यग्गतौ	३३१	४
भावालिंगापक्षेया	भावलिंगपेक्षया न द्रव्यलिंगापेक्षया	३३१	९

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
सत्यमनोयोगेऽ सत्यमृषामनोयो च संज्ञिमिथ्या दृष्टयः क्षीणक षायवीतरागछ द्मस्थांताः	सत्यमनोयोगेऽसत्य मृषामनोयोगे च संज्ञि मिथ्यादृष्टयः सयोग केवल्यंताः । मृषा मनोयोगे सत्यमृषा मनोयोगे च संज्ञि मिथ्यादृष्टयः क्षीण कषायवीतरागछद्म स्थांताः ।	,,	१६
सयाग	सयोग	,,	१७
नित्यत्वाद्यनु प्रेक्षा	अनित्यत्वाद्यनुप्रेक्षा	३३२	१८
परिषोढव्याः	परिसोढव्याः	३३३	२
परीषहाऽमहत्वा दन्वर्थसंज्ञा	परीषहा इति महत्वा दन्वर्थसंज्ञा	,,	३
मार्गप्रतिपाप्ति	मार्गसंप्रतिप्राप्ति	,,	७
परिषोढव्याः	परिसोढव्याः	,,	११
सोढ इति षत्वा प्रतिषेधः	सोढ इति षत्व प्रतिषेधः	,,	१२
दीर्घा हे ति विषादं	दीर्घाहतिविषादं	,,	२३
वचनमेका	वचनमैका	,,	३३
परकीयमेव	परकीयमिव	३३४	६
प्रादुष्यंती	प्रादुष्यतीं	,,	३३
निमित्तादर श्रोत्रस्य	निवृत्तादरश्रोत्रस्य	३३५	८
संसारर्णय	संसारार्णव	,,	८
मित्येव	मित्येवं	,,	१३
पुरुष	परुष	,,	१५
मनुस्मरतः	मननुस्मरतः	,,	२७
संकल्पाभावो धारणम्	संकल्पाभावो मल धारणम्	३३६	२९
सिध्मकछूदद्रूदी र्णक्कायस्य	सिध्मकच्छूदद्रूदी र्णकायस्य	,,	२६
निराकारस्य	निकारस्य	,,	२७
पुरस्कार	पुरस्कार	,,	३६
तन्मात्रत्वात्	सन्मात्रत्वात्	३३७	३६
वादरसंपरया	वादरसांपराय	३३८	२४
यथा	तथा	३३९	२३
तन्न प्रमाणं	तन्नः प्रमाणं	३४०	८
तत्रतस्य	तत्र यतस्य	,,	३३
स्वभावावास्था	स्वभावावस्था	३४१	२१
हेतित्वेवं प्रकार	हेत्वेवंप्रकार	,,	२६
दृष्टप्रयोगे इति	दृष्टप्रयोग इति	,,	२७
रनागुणाः	रनंतगुणाः	,,	३२
औदनः	ओदनः	३४२	९
मौदर्य्य	मोदर्य्यं	,,	१०
रसपरित्याग	रसवत्परित्याग	,,	१५
पृथङ् निर्देशः	पृथगनिर्देशः	,,	२३
विविक्तिषु	विविक्तेषु	,,	३३
शरीरखेदः	शरीरपरिखेदः	३४३	१
सकिमर्थं	सकिमर्थः	,,	२
प्रायश्चित	प्रायश्चित्तं	,,	२१
द्वंद्वे-अल्पाच्त रमिति	शाब्दान्न्यासात् द्वंद्वे सुरल्पाचतरमिति	,,	३२
तपश्च्छेद	तपश्छेद	३४४	४
प्रसादनैःशल्या	प्रासादनैःशल्या	,,	७
नैःशल्यानव स्थावृत्तिः	नैःशल्यमनववस्था वृत्तिः	,,	८
भूयसामन्यासः	भूयसामुपन्यासः	३४७	३
धर्मोपदेशः	धर्मोपदेशाः	,,	६
उत्तमसंहननं । तस्म उत्तम संहननस्यैक शब्दः संख्या पदं ॥२॥	उत्तमसंहनं तस्य उत्तमसंहननस्य । एकशब्दः संख्या पदं ॥२॥	३४८	१८

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
बाग्रमुखं	बाग्रं मुखं	,,	२१
व्याक्षेपण	व्याक्षेपेण	३४८	२९
काल विशेष	कालविशेष	३४९	७
चितानिरोध	चिंतानिरोध	,,	१४
वृत्तिविज्ञाना र्थत्वात्	वृत्तिविज्ञापनार्थत्वात्	,,	२९
निग्रह सति	निग्रहे सति	३५०	४
पर्यया	विपर्यया	३५१	१२
आर्तध्यान मवगंतव्यं	आर्तध्यानमवगंतव्य मंगविक्षेपशोकाक्रंद नाश्रुपाताभिव्यक्तं तृतीयं	३५१	१९
संयतासंयता: संयता: प्रमत्त संयता: संयता:	संयतासंयता:प्रमत्त	३५१	३१
न	नीचोन्नतशैल	३५२	३०
नोर्द्धं	नोर्ध्वं	३५२	६
पर्याप्तिकाशुभगा	पर्याप्तकसुभग	,,	२३
मर्ध	धर्म	३५४	१५
धर्मध्यानं	धर्म्यध्यानं	,,	२०

अशुद्धयः	शुद्धयः	पृ. सं.	पं. सं.
उभेऽपि	उभे अपि	३५५	२१
रम्यते	रम्येते	,,	२१
भाभाष्यमानो	बाभास्यमानो	३५६	२७
निष्टापक	निष्ठापक	३५७	२४
विप्रयुक्त	विप्रमुक्त	,,	२६
प्रणवा	प्रवणा	३५८	४
स्वरूपे	सरूपे	,,	२७
तसो लक्षणत्वा०	तसोऽलक्षणत्वा०	३५८	३३
परिस्पंदवतोऽपि	परिस्यंदवतोऽपि	३५९	३२
किमर्थो लब्ध्य र्थमिति	किमर्थं लब्ध्वर्थमिति	३६०	१३
गाहनशक्ति युक्तिषु ?	गाहनशक्तियुक्तेषु मुक्तेषु ।	३६३	१२
तत्क्षयेन	तत्क्षये न	३६४	४
मुक्तलेपा	मृत्तिकालेपा	,,	२९
सिद्धिक्षेत्रे कर्म भूमिषु वा	०	३६५	२९
सुखमदुःखमाया	सुषमदुःषमाया	,,	३५
नयवशान्न	नयवशात्तेन	३६६	११

तत्त्वार्थराजवार्तिकस्य लक्षणात्मकशब्दाना मनुक्रमः ।

इति कोषसूची ।

